

Вершини світового письменства

ЕРНЕСТ
ХЕМІНГУЕЙ

ПРОЩАВАЙ, ЗБРОЄ
СТАРИЙ І МОРЕ
ОПОВІДАННЯ

СВЕРШИЛИ
ВІТОВОГО
ПИСЬМЕНСТВА

Том 17 .

ЕРНЕСТ ХЕМІНГВЕЙ

ПРОЩАВАЙ, ЗБРОВ

СТАРИЙ І МОРЕ

ОПОВІДАННЯ

Переклав з англійської
Володимир Митрофанов

Видавництво художньої літератури «Дніпро»

Київ — 1974

ERNEST HEMINGWAY
A FAREWELL TO ARMS
1929
THE OLD MAN AND THE SEA
1952
STORIES
1925—1938

Передмова Дмитра Затонського

И (Амер)
X37

X $\frac{70304-127}{M205(04)-74}$ 411-74

© Видавництво «Дніпро», 1974

ЕРНЕСТ ХЕМІНГУЕЙ

(1899—1961)

Письменницька доля Ернеста Хемінгуея склалася надзвичайно вдало — навіть з погляду ХХ століття, в якому засоби масової інформації, мистецтво реклами, інтерес до сенсації сприяють прискореному формуванню «кар'єр», роздмухуванню популярностей, обожнюванню кумирів. У 1926 році — після публікації «Фіести» — двадцятисемирічний письменник-початківець раптом уславився на весь світ і відтоді завжди залишався в центрі уваги побратимів по перу, критиків, репортерів, читачів, редакторів журналів та урядовців. Дороге видання роману «По кому б'є дзвін» (1940), що вийшло тиражем 800 000 примірників, було розкуплене за надзвичайно короткий час. І у снобів-тлумачів це викликало підозру (щоправда, вже після смерті Хемінгуея): чи не є він автором бестселлерів, якого всі чомусь вважали великим письменником, — тим більше, що, починаючи з 30-х років, автори бестселлерів залюбки паразитували на стилі Хемінгуея.

Проте, якщо представники буржуазної «масової культури» й намагались використати ім'я Хемінгуея, з цього не випливає, що він був хоч якось пов'язаний з нею. Навіть більше, важко знайти письменника, що протистояв би так першій заповіді «масової культури», як Хемінгуей. Заповідь ця — пристосовництво, конформізм, догоджання поширеним, пересічним, нерозвиненим смакам. А Хемінгуей, вперто йдучи проти течії, намагався навернути читача до своєї віри, прищепити йому свій погляд на світ і на місце людини в цьому світі.

Тут доречно пригадати, як Хемінгуей починався. Щойно закінчивши школу, він вирішив стати солдатом першої світової війни. До американської армії його не взяли через поганий зір, і він записався добровольцем до армії італійської, в її санітарні частини. А повернувшись додому, почав працювати (на його думку, вступати до коледжу було вже пізно) в американських і канадських газетах. Робота газетного кореспондента привела його до Парижа. Там усе, як вважає більшість буржуазних інтерпретаторів Хемінгуея, сприяло майбутньому письменникові: і прискорений ритм повсякденного європейського життя, і витончена атмосфера всесвітньої мистецької столиці, і школа, яку він проходив, навчаючись на полотнах Сезанна чи у Шервуда Алдерсона. Допоміг і досвід роз'їзного репортера і навіть начебто й те, що під час однієї з поїздок

загубилась валіза, вщерть напхана рукописами перших творів: завдяки цьому Хемінгуей зразу став відомий як письменник, що вже більш-менш сформувався. Однак, як бачимо, західна критика більше бере до уваги обставини, що склалися самі по собі, ніж рішення самого Хемінгуея. А втім, коли письменник помітив, що робота в газеті стає гальмом для його творчості, він покинув роботу, не задумуючись, з чого житиме. На той час він уже мав дружину і дитину. Він возив дитину в Люксембурзький сад, скручував крадькома голови голубам і ховав їх у синову коляску, щоб було чим пообідати...

Проте йдеться не так про нестатки, в яких жив молодий Хемінгуей,— такою була доля багатьох молодих письменників, художників, музикантів,— як про віру в свою щасливу зірку, на поліглівість, з якою він домагався своєї мети. Його оповідання поверталися з редакцій; він надсилав туди інші, але написані так само, без найменшого намагання піти на компроміс, на поступку інтересам журналу або звичкам читачів. Хемінгуей високо ставив видатного американського романіста і новеліста Скотта Фіцджеральда, цінуючи його насамперед як реаліста, що викривав буржуазний світ. Фіцджеральдові присвячено багато сторінок своєрідних хемінгуейівських мемуарів, виданих 1963 року, вже після смерті письменника, під пазвою «Свято, що завжди з тобою». І сторінки ці написані з теплою і симпатією. Хемінгуей прощає Фіцджеральдові його безладність, його дивацтва, його хворобливу помисливість, його інфантильну брутальність. Але є речі, яких він не прощає навіть Фіцджеральду: «Він розказав мені, як писав оповідання, що їх вважав гарними,— і що справді були гарними,— для «Сатердей івнінг пост», а перед тим, як відіслати в редакцію, переробляв їх, напевне знаючи, якими засобами їх можна перетворити в читабельні журнальні оповіданнячка. Мене це обурило, і я сказав, що вважаю це проституванням». І Хемінгуей не зважає ні на які виправдання, навіть на пояснення, що зароблені в такий спосіб гроші дають Фіцджеральдові можливість писати справжні книги: «Я сказав, що, на мій погляд, людина заналащає свій талант, якщо пише гірше, ніж може писати».

Можливо, Хемінгуей тут не зовсім справедливий, він дещо перебільшує Фіцджеральдове пристосовництво. Але чи не підкреслює таке перебільшення войовничої непримиренності самого Хемінгуея, коли йдеться про хай навіть мінімальне потурання буржуазним смакам. Хемінгуей довбав стіну буржуазних смаків і міщанської упередженості, аж поки книга оповідань «За нашої доби» (1924—1925) і, особливо, «Фіеста» пробили її. Він зробив майже неможливе — примусив дослухатись до свого голосу, примусив зважати на себе.

Тому прижиттєвий успіх Хемінгуея — все що завгодно, тільки не гра випадку, не вигадка преси, не випадковий «дар неба».

В 1954 році Нобелівський комітет, обгрунтовуючи присудження письменникові премії (безпосереднім приводом для цього була публікація в 1952 році повісті «Старий і море»), відзначив, що він «майстерно володіє мистецтвом сучасного викладу».

Розроблений ним і доведений до найвищого блиску економний, стриманий, але надзвичайно вражаючий стиль розповіді сприймався як відкриття, як «одкровення».

Це не могло бути і не було випадковістю. Хемінгуей — один з тих західних митців ХХ сторіччя, що стояли біля джерел найсуттєвішого перевороту в світовому мистецтві. Вершилась його переорієнтація у знаменну і катастрофічну епоху — руйнувались старі буржуазні цінності й виникали цінності нові. Підвалили цього перевороту були закладені ще творчістю класиків світової літератури, насамперед російської: Л. Толстого, Ф. Достоевського, А. Чехова, М. Горького. До нього були причетні й старші сучасники Хемінгуея — Роллан, Барбюс, Драйзер, і люди його покоління — від Фолкнера до Арагона. Та сталося так, що в Європі і США всі об'єктиви кіно- і фотоапаратів, все світло «юпітерів» (зокрема, коли йшлося про «реформу стилю») були спрямовані переважно на одну людину — Ернеста Хемінгуея. «Хемінгуейівський струмінь» у мистецтві слова являв собою найрадикальніший розрив з колишньою спокійною описовістю, із згладженістю словесних періодів, які так чи так відокремлюють і віддаляють об'єкти зображення від читача. Разом з тим Хемінгуей ніколи не був (якщо не брати до уваги перших його оповідань) експериментатором, що жертвує собою заради якихось художніх відкриттів. Він створював свій світ зразу і, можна сказати, «назавжди». Гертруда Стайн якось, трохи глузуючи, сказала про нього: «Він має новомодний вигляд, але від нього трохи тхне музеєм». Йй, модерністці, це не подобалось, бо «музейне» в Хемінгуейі — і є саме вірність реалістичним традиціям, намагання відобразити, зафіксувати реальну дійсність, що завжди змінюється, але й завжди існує.

Певною мірою все це пояснює, чому в особі Хемінгуея поєдналися «славнозвісність» і «популярність». Проте таємниця його чарів цим не вичерпується. Справа ще й в тому, що не тільки манера писати, а й манера жити привертала до Хемінгуея цікавих, робила його привадою для газет, для літературознавців і психоаналітиків.

Хемінгуей-рибалка, Хемінгуей-мисливець, «авантюрист століття», «великий індивідуаліст», «ворог інтелекту», людина «тотальної дії» відомий так само, як і Хемінгуей-письменник. Все це невід'ємні частини легенди, міфа про Хемінгуея.

Слів «легенда», «міф» не треба розуміти так, наче Хемінгуей не був таким, яким його хотіли бачити. Одного разу він і справді піймав рибину, що важила чотириста шістдесят вісім фунтів; іншим разом боксував чотири раунди з якимсь чемпіоном у важкій вазі. На своїй яхті «Пілар» він не раз перемігав у різних змаганнях; він полював на качок у венеціанських лагунах, на левів і буйволів у африканській савані і незгріше за матадора вмів убити бика.

Багато писалося про пригоди Хемінгуея в роки другої світової війни. Офіційний його статус до початку висадки союзників у Франції — кореспондент журналу «Кольєрс». Однак насправді він командував загonom макі, що активно діяв перед позиціями 3-ї американської армії. В той час, коли частини генерала Леклерка, штурмуючи Париж, тільки вибивали німців з південного берега Сени, Хемінгуей уже вступив у вуличний бій біля Тріумфальної арки. За це письменника мало не віддали до військового суду, і врятувало його не письменницьке ім'я, а популярність серед солдатів: знаменита борода «тата Хемінгуея» в американських військах була не менш відома, ніж профіль їхнього командувача генерала Паттона...

Звичайно, до всього цього долучалось чимало легенд і вигадок, але не з виписки Хемінгуея: він не хвалився своїми подвигами, тим більше не вигадував їх. Він їх створював.

На Заході висловлювали думку, ніби в житті Хемінгуей був боягуз і всі його героїчні вчинки — лише бравада. В прямому своєму значенні це твердження — брехня. Але якщо взяти його в розумінні переносному, умовному, — воно не зовсім безглузде. Бути сильним, несхибним, витривалим, твердим, як залізна підойма, — для Хемінгуея роль, визначена наперед, і етична програма, що її він неухильно додержував. Він створив сам себе відповідно до пунктів програми: наприклад, шукав небезпеки не тому, що справді жадав її, що його (як твердили газети) спонукав «потяг до смерті», а для того, щоб відшліфувати своє мистецтво перевтілення і ще раз випробувати його на ділі.

В 1942 році Хемінгуей віддав свою яхту «Пілар» в розпорядження військово-морських сил США для боротьби з нацистськими підводними човнами, що з'являлись у Карібському морі. Його план був такий: човен вириває на поверхню, щоб захопити «Пілар»; яхта пришвартовується до ворожого судна, висаджує себе в повітря і гине разом з ним. Фантастичний план. На щастя, один з тих, яким не судилося здійснитись. Але якби трапилася нагода, штурман яхти «Пілар», певне, скористався б з неї. І не тому, що вважав, ніби життя письменника Хемінгуея таке дешеве, а щоб довести собі, що ладен піти й на це.

«Я все ж таки вважаю,— відзначив вдумливий, доброзичливий критик Малькольм Каулі,— що Хемінгуей-письменник дорогою заплатив за свою діяльність спортсмена і військового кореспондента». Проте життя в ампула солдата, рибалки або яхтмена специфічно впливало на його творчість. Особливий хемінгуейський погляд на світ, особливий хемінгуейський герой, навіть особливий хемінгуейський стиль так чи інакше пов'язані з цим ампула.

Хемінгуейський герой. Його часто вбачали в безстрашному тореро, сповненому холодної сміливості професіоналові-мисливцеві, в боксері, готовому завдати суперникові забороненого удару, навіть у гангстерах і бутлегерах, що не зупиняються перед убивством, якщо тільки воно не суперечить «правилам гри». Але такі уявлення — данина легенді. Філіпп Янг — автор цікавих досліджень про Хемінгуея — намагався спростувати ці уявлення і поділив тих персонажів письменника, яких можна було б назвати «позитивними», на «власне героїв» і «героїв кодексу». Останні — це і є професіонали: тореро, боксери, мисливці, бутлегери; вони — ті, кого «власне герой» намагається наслідувати. Та тільки в одному — в додержанні «кодексу», який складається приблизно з таких пунктів: будь сильним, навіть жорстоким, умій дати здачі. Не жди ні від кого жалю, не скаржся — мовчи: найнебезпечніше здаватися невпевненим і кумедним, тоді тебе зневажатимуть і не боятимуться. Не піддавайся почуттю — краще холодність, ніж душевне сум'яття, краще самотність, ніж безпорадність. Тільки так ти, можливо, збережеш себе неушкодженим фізично в цьому страшному, пустому, кривавому, беззаконному світі, де тобі випало нещастя жити. Ти збережеш себе, тільки коли щомиті будеш готовий до двобою з цим світом, коли, збираючись у дорогу, не візьмеш із собою ніякого зайвого багажу — любові й віри... Проте будь мужнім, чесним, справедливим. Не нападай — захищайся. Не використовуй у своїх інтересах недосконалість, підлоту тих, серед кого ти живеш. В крайньому разі відповідай супротивникові тим самим, але не копай йому ями. Будь благородний навіть у ставленні до супротивника: не заради нього — заради себе. Тільки тоді ти матимеш шанс зберегти себе неушкодженим морально, не даси іншим розбестити, зруйнувати твою особистість, принизити твою людську гідність — те єдине, що в тебе лишилося, без чого не варто та й неможливо жити.

Ці норми поведінки Хемінгуей найчастіше спостерігав у спортсменів і солдатів,— тобто людей, що в силу самої своєї професії щодня наражаються на небезпеку і смерть. Тому справжній хемінгуейський герой і наслідує їхній приклад. Але сам він — інший. У нього можуть бути різні імена (Нік Адамс, Джейк Барнс, Фрейзер, Фредерік Генрі, Гаррі), але суть завжди подібна. Насамперед

він надзвичайно близький самому авторові — Ернестові Хемінгуею. Письменник цей неначе об'єднав і сфокусував себе в своїх героях. Вони — відбитки покоління, глибоко травмованого війною. Та вони представники не лише покоління, а й певного типу людей — вихідці з того ж таки, що й автор, інтелігентного середовища, у них така сама, як і в нього, життєва позиція. І ця позиція, незважаючи на всю наслідуваність, принципово відрізняється від позиції матадора чи мисливця.

Хемінгуей, як справедливо відзначає М. Каулі, «завжди був більшим інтелектуалом, ніж хотів створити про себе враження...». Це саме можна сказати і про його героїв. Вони не є професіоналами — боксерами, солдатами, шкіперами, — а, так би мовити, аматорами. «Кодекс» не став їхньою сутністю, навіть зовнішньою подобою, він так і залишився для них роллю, оболонкою, покликаною щось приховати, якимось захистити зранену, наболілу душу.

«Мені однаково, що таке світ,— говорить Джейк Варнс у «Фієсті».— Все, що я хочу знати, це — як у ньому жити. Мабуть, коли подуматися, як у ньому жити, то зрозуміш, який він». В цих словах небезпідставно вбачали символ віри індивідуаліста. І все ж визначальним було інше. Поранення Джейка, його травма — не так навіть фізична — викинула цього хемінгуейського героя за межі буржуазного світу. Він — «голий серед вовків». І передусім шукає для себе «одяг», тобто систему поведінки, захисну броню. В цьому і лише в цьому розумінні все тяжіє до форми: «я к... жити». І він хоче жити, як матадор Ромеро, що, навіть коли його побив Роберт Кон, зміг перемогти Кона морально; він не поведився, як слинявий Кон — цей здоровило, що ридає, неспроможний приховати своє горе, виставляє його напоказ. І форма ця істотна: вона — спроба жити поза буржуазним буттям. Більше того, вона — спосіб заперечення цього буття.

Хемінгуей значну частину свого життя провів за межами Сполучених Штатів; він писав про американців в Італії, про американців у Франції, про американців в Іспанії, про іспанців і кубинців. Та з цього не випливає, ніби Хемінгуей — блудний син своєї країни, щось на зразок емігранта. Навпаки, він — якщо не брати до уваги Фолкнера, — мабуть, найбільш американський серед американських письменників ХХ століття. Бо він дуже міцно зв'язаний з піонерськими традиціями своєї країни, з предками, що прорубували собі шлях через незаймані ліси, що йшли за фургонами по безмежній прерії. Вони були дроворубами, хліборобами, скотарями, слідопитами. Вони тяжко працювали, воювали з дикою природою і ризикували на кожному кроці. Але в них не було іншого закону, крім того, який вони самі для себе встановлювали... Саме цю «атмосферною межею», на якій закінчувалась струхлявіла

буржуазна цивілізація і починався повсякденний подвиг людини, забарвлений кожний рядок Хемінгуєєвих книг. Звичайно, піонерський побут найменш нагадував соціальну ідилію — його роз'їдала п'яна жорстокість і холодний егоїзм. Та Хемінгуей — свідомо чи несвідомо — запозичив від «людей межі» все краще, що опиралося капіталістичним засадам, що було справжньою, а не офіційною, «доларовою» Америкою з її президентами, банками, юстицією, гангстерами, навіть з її брехливо-оптимістичним мистецтвом. Тому в сучасній Америці в Хемінгуея не було «притулку»; він почував себе чужим серед духовного розпаду її системи. Він тікав з Америки — найбуржуазнішої країни ХХ століття, як колись Стендаль тікав з Франції — найбуржуазнішої країни століття ХІХ. Правда, на відміну від Стендаля, сучасник революційного перетворення світу Хемінгуей знайшов для себе щось більше, ніж патріархальна, не зовсім ще буржуазна Італія — він знайшов республіканську Іспанію, що боролася проти світового фашизму. Сталося це наприкінці 30-х років. А до і після того героєві Хемінгуея начебто не залишалось нічого іншого, як створювати «небуржуазне середовище», створювати за рахунок індивідуального заперечення навколишнього оточення, за рахунок додержання свого власного «кодексу».

Герой роману «За рікою, в затінку дерев» (1950) полковник Кентуелл — смертельно хворий і тяжко скалічений старий чоловік — однією здоровою рукою зміг побити мало не до смерті двох здоровенних американських моряків, які кинули брудний жарт на адресу графині Ренати. І Джек Бренан — герой оповідання «Півсотні тисяч» (1927), перемагаючи страшний біль, знаходить у собі силу відповісти Уолкоту ударом нижче пояса. Так, фактично здобувши перемогу (Уолкота непритомного виносять з рингу), Бренан забезпечує необхідний йому формальний програш, бо й сам поставив гроші на Уолкота. Певна річ, ідеться тут не лише про гроші, а й про те, щоб відстояти свою гідність, утерти носа шахраям-імпресарію, що всіляко намагались його ошукати. Та хіба таку мету можна вважати справжньою?

Хемінгуей іноді й сам розумів це, розумів, що «кодекс» у чомусь суперечить людяності. Письменник Гаррі, що безглуздо помирає в африканській глушині («Сніги Кіліманджаро», 1936), думав про те, що «занапастив свій талант, бо прирік його на бездіяльність, бо зрадив себе самого і все, у що вірив, занапастив пияцтвом, що позбавило його колишньої гостроти чуття, лінощами, неробством, снобізмом, пихою, марнолюбством — і сим, і тим, і ще хтось значим». Зокрема пригадає Гаррі одну свою бійку в Константинополі — дурну, випадкову п'яну бійку з англійським офіцером за якусь повію. Він переміг тоді, збив з ніг супротивника і пішов

в нею. Вони «пішли до ліжка, і вона була й на дотик така ж перестигла, як і на вигляд...» Це була піррова перемога: «Віп повернувся до «Пера-Паласу» з синцем під оком, несучи під пахвою піджак без одного рукава»; і сила була якась звіряча, неусвідомлена...

«Сніги Кіліманджаро» написані в період духовної кризи, що вилилась тоді у катарсис — участь Хемінгуея в боротьбі за Іспанську Республіку. Там знайшов він на якийсь час і справжніх героїв, і справжнє застосування людській силі. Спрямована на захист свободи і демократії, вона набувала сенсу, гуманістичної цінності. Такою «сильною людиною» став, наприклад, для письменника Філіпп Роллінгс — центральна фігура п'єси «П'ята колона» (1938), — який сказав про себе: «Попереду п'ятдесят літ неоголошених війн, і я підписав договір на весь строк». Та не менш цікаво те, що за рік до цього там-таки, в Іспанії, Хемінгуей дописав роман «Володіти і не мати», який перед тим ніяк не викристалізувався. Книгу цю справедливо вважають засудженням індивідуалізму: «Людина сама бути не може. Не можна тепер, щоб людина була сама», — прохрипів, спливаючи кров'ю, смертельно поранений Гаррі Морган. Хемінгуейське засудження індивідуалізму є водночас неминучим звинуваченням хибно спрямованої людської сили.

Нестатки штовхнули Моргана на шлях бутлегерства і злочину. Це начебто виправдує його. Перед смертю він тільки те й визнав, що програв у двобої з кубинцями, які пограбували банк, бо був сам. Але хіба тільки це зрозумів Морган, вмираючи? Адже його «операція» з містером Сінгом, хоч і скінчилася вдало, по суті, теж була програшем. Не тільки темний ділок Сінг, але й Морган не взяв до уваги долі нещасних обдурених китайських кулі, які були в цьому рейсі його «вантажем». І Морган уже для них не просто шкіпер — він став їхнім ворогом; і слова старого китайця: «Твоя шахрай... твоя безчесна шахрай» — шмагнули його, як канчуком.

Презирство до цієї злої сили властиве Хемінгуею так само, як і звеличення мужності. В його оповіданні «Убивці» (1927) недолугі гангстери Макс і Ел, що не так за допомогою зброї, як завдяки самовпевненості й нахабству, примушують до цілковитої покори трьох дужих чоловіків, справді огидні. Як абсурдна немилосердність смерті, Макс і Ел нависають над могутнім шведом Оле Андресоном. Відштовхусь і мертвий спокій, холодна жорстокість мисливця-професіонала Вілсона з оповідання «Недовге щастя Френсіса Мекомбера» (1936).

І все ж Хемінгуей схиляється на бік сили, але сили, що служить для абереження і утвердження індивідуального «я», сили, що стримується звичайною людською моральністю. В оповіданні

«Непереможений» (1925) невдаха-матадор Мануель Гарсія стоїть на арені сам на сам з неповоротким, важким, скривавленим биком. Йому платять якихось триста мізерних песет за цей вечірній виступ. Він щойно вийшов з лікарні, публіка його давно забула, жменьку випадкових глядачів не зацікавила його посередня робота. Мануелю давно вже час кинути цю невдячну професію, взятися за щось інше. Але йому несила розлучитися з кіскою матадора, з утоптаним піском арени, з важким поглядом маленьких лютих очей бика. Чотири рази — тільки-но Мануель намагався встромити шпагу в його карк — бик кидає свого ворога на землю. На арену летять подушки, пляшка боляче б'є Мануеля по носі. Але, втомлений, спітнілий, брудний, він метушиться навколо бика, ще і ще намагаючись закінчити бій ефектним ударом. З глибокої рани тече кров, груди розриває болючий кашель. Мануеля хочуть віднести в лазарет, але він виривається, підбігає до бика... Нарешті шпагу аж до самого руків'я встромлено в шия. Бик падає. Поруч важко повалився на пісок Мануель. «У мене виходило добре... Просто під кінець не повелося», — шепоче він.

Тема цього раннього твору — внутрішня перемога над собою, над своїм страхом, безсиллям, перемога навіть тоді, коли об'єктивно все має вигляд поразки. Ця тема проходить через усю творчість Хемінгуей. Хіба не таким подоланим переможцем є Джейк Барнс у «Фісті», Джейк, що, зціпивши зуби, спостерігає, як Брет Ешлі заграє з грецьким графом, з Робертом Коном, як вона розп'ятакує про весілля з Майклом, — Джейк, який сам допомагає їй втекти з юним тореро, тому що любить її і водночас не може, не сміє любити. А Сантьяго з повісті «Старий і море»? Після довгих марних шукань, після безнадійного чекання він впіймав величезну рибину, яку, власне кажучи, не міг впіймати німічний старий. А проте вона міцно прив'язана до борту човна. Людина зробила неможливе, людина перевершила сама себе; у неї раптом прокинулась приспана сила... А потім з'явилися акули і з'їли рибину. «А хто ж тебе переміг? — запитав старий сам себе. — Ніхто, — сказав він. — Я заплив надто далеко в море, ото й тільки».

Ненадбаний ремізом закінчується ця сага ХХ сторіччя, сага про трагічне безсилля людини і її казкову непереможність. Однак «Старий і море» — це повість не про людину «взагалі», а про рибалку, простого трударя. Образ Сантьяго — дзеркало безсмертної душі пароду. Досить це зрозуміти — і те, що старий не довів рибину до берега, що її з'їли акули, втратить свою важливість. І повість в цілому не буде сприйматися як щось песимістичне, як не сприймається, зокрема, так ані «Іліада», ані «Пісня про Роланда», або — якщо вдатися до прикладів ближчих нам — «Мобі Дік» Мелвілла. Трагедія насамперед — велична, а вже потім — гірка.

Старий Сантьяго — «герой кодексу», але «кодексу» нового, неіндивідуалістського, який склався в Хемінгуея ще в романі «По кому б'є дзвін». Його центральна фігура Роберт Джордан — справжній хемінгуеївський герой, глибоко травмований душевно інтелігент, а його біографія багато в чому нагадує біографію самого автора. Проте традиційний герой поводить себе не традиційно — не обороняється, а скоріше наступає, взявши до рук зброю, щоб захищати свободу далекого народу. І ті, кого він наслідують тепер, інші. Це — Ансельмо, Пілар, Ель Сордо, Агустін, навіть російські комуністи Гольц і Карков. Джордан вчиться у них — у синів і дочок народу, для яких честь, справедливість, віра в себе і в кращий світ є природне похідне від соціального статусу, в стратегів громадянської війни та революції, що свідомо присвятили себе великій загальнолюдській справі. І таке учнівство ставить Джордана в нові стосунки з дійсністю, сповнює його життя новим змістом. «У нас немає самотніх,— каже він,— ми всі разом». І ця нерозривність зв'язку з іншими людьми народжувала не знавче досі почуття: «Це було почуття обов'язку перед усіма гнобленими світу...», і «воно визначало твоє місце в чомусь, у що ти вірив беззастережно, всім своїм єством...» І буття не здається тепер героєві Хемінгуея суцільним «простором зла», чимось беззаконним, темним, брехливим. Поранений Джордан, що готується не так померти, як дорого продати своє життя, думає: «Світ — гарне місце, і за нього варто боротися, і мені дуже не хочеться його покидати».

У творчості Хемінгуея в період від 20-х до 40—50-х років відбулася певна еволюція. Про це свідчать і «П'ята колона», і «По кому б'є дзвін», і «Старий і море». Проте масштаби цих змін не треба перебільшувати — і тому, що після «По кому б'є дзвін» Хемінгуей написав «За рікою, в затінку дерев», твір, пройнятий колишніми хемінгуеївськими настроями, і тому, що й на цьому його «іспанському романі» позначилось багато типових хемінгуеївських уявлень про життя і людину.

Справді, в Джордана новий «кодекс», однак його ставлення до цього «кодексу» таке саме: герой тільки намагається наслідувати Ансельмо або Ель Сордо, і він не відчуває себе цілком своїм в їхньому товаристві, так само як Нік Адамс або Джейк Барнс не почували себе цілком своїми серед матадорів, рибалок, жокеїв. Джордан позбавлений тієї неодмінної і природної простоти, з якою вони дивляться на дійсність, і через це спроможний приймати їхній світ лише на своїх власних умовах: наприклад, згоден «скорятися комуністичній дисципліні» лише доти, доки в Іспанії триває громадянська війна.

Хемінгуея раннього нерідко відривають від Хемінгуея пізнього. Частина наших критиків віддає перевагу другому; багато крити-

ків на Заході — і особливо в Америці — беруть сьогодні до уваги лише першого: «Майже всі його кращі твори,— вважає Еммет Лонг,— написані, коли йому щойно минуло двадцять... «Фіеста», «Прощавай, зброє» і з півдесятка оповідань — це найкраще, що є в Хемінгуея».

Такий поділ письменника на «пізнього» і «раннього» дещо штучний. Адже автор «Снігів Кіліманджаро» або «Старого і моря» не менший майстер, ніж автор «Фіести», а автор «Прощавай, зброє» (1929), як і автор «Володіти і не мати» або «По кому б'є дзвін», — глибокий соціальний дослідник.

Щоправда, це не зразу впадає в око. І пояснюється це особливою раннього Хемінгуея, помноженою на хемінгуеївський міф. Фолкнер твердив, що Хемінгуею ніколи не вистачало сміливості вжити слово, яке б примусило читача гортати словник. І ще рідше, ще непримиренніше висловився в 1964 році Альберто Моравія: «Ернест Хемінгуей у великій літературній родині виявився близьким родичем двох таких різних постатей, як Д'Аннунціо і Мальро... Проте Хемінгуей не мав нічого спільного з Прустом, хоча вони й були сучасниками. Ми згадали Пруста для того, щоб визначити місце Хемінгуея. Французький романіст уникає декадансу саме завдяки своїй довірі до культури... Пруст — останній з великих європейських реалістів, тим часом як Хемінгуей належить до ірраціональної хвилі лоуренсів і мальро».

Ця хемінгуеївська «посмертна маска» не більш реальна, ніж гримаси готичних химер: автор «Прощавай, зброє», «Снігів Кіліманджаро», «П'ятої колови» не був ані ворогом інтелекту, ані декадентом. Вже йшлося про те, що наслідування «неінтелектуального» буття солдатів, боксерів, матадорів — це для справжнього хемінгуеївського героя лише роль, форма існування у ворожому йому капіталістичному світі. До того ж іще й форма, яка, нехай і складними шляхами, привела героїв роману «По кому б'є дзвін», повісті «Старий і море» до спроби взяти собі за взірець наслідування справжніх синів народу, борців за благородну справу його визволення. Що ж до декадансу чи ірраціоналізму, то їх цьому письменникові-реалісту, письменникові, що вірив у людину і в кінцеву справедливість навколишнього світу, можна приписувати, лише нічого не зрозумівши в його творчості.

Крім Д'Аннунціо, Лоуренса, Мальро, Хемінгуея порівнюють ще й з Альбером Камю. Проте різниця між ними істотніша і значенніша за певну зовнішню подібність. І справа не лише в тому, що світ Камю похмуріший, його трагедія глибша, а людське становище безрадісніше, тобто не лише в показниках кількісних.

«Ввечері до мене завітала Марі. Вона спитала, чи думаю я поборатися з нею. Я відповів, що мені однаково, та коли вона цього

бажає, то можна й одружитися. Тоді їй заманулося довідатись, чи люблю я її. Я відповів саме так, як уже казав одного разу, що це ніякого значення не має, та, мабуть, я не люблю її.

— Тоді навіщо тобі одружуватись зі мною? — спитала вона.

Я знову сказав, що це не має значення, і коли вона хоче, ми можемо побратися. До речі, це вона чіплялась, а я тільки відповідав. Вона прорекла, що шлюб — справа серйозна. Я відповів: «Ні». Вона замовкла на хвилику і пильно подивилась на мене».

Так з'ясовують стосунки герої повісті Камю «Сторонній» (1938) — дрібний службовець французької фірми в Алжирі Мерсо і його коханка Марі Кордона.

А ось уривок з «Прощавай, збров», де зображено зародження кохання Фредеріка Генрі і Кетрін Барклі:

«Я повернув Кетрін так, щоб, цілуєчи, бачити її обличчя, і побачив, що очі в неї заплющені. Я поцілував її в обоє заплющених очей. Мені спало на думку, що вона, мабуть, трохи схибнута. А втім, дарма, коли й так. Мене анітрохи не турбувало, в яку історію я встряю. Однаково це було краще, ніж щовечора ходити в дім для офіцерів, де дівчата обсідали тебе з усіх боків, на знак приязні надіваючи задом наперед твій кашкет, і час від часу відлучалися нагору з котримсь із твоїх братів офіцерів. Я знав, що не кохаю Кетрін Барклі, та й гадки не мав закохуватись у неї. Усе те була гра, як ото бридж, тільки в ній ти грав не картами, а словами. Як і в бриджі, треба було прикидатися, ніби граєш на гроші чи на щось інше. І ніхто не питав, на що саме. Мене таке цілком задовольняло».

Тут начебто схожі і ситуація, і сама манера викладу матеріалу — стримана, ніби «репортажна». Але гляньмо уважніше, прислухаймось до того, про що розповідає кожний з письменників.

Мерсо не любить Марі. Не тому, що це Марі, а тому що для нього кохання — вигадка, химера, тому що люди роз'єднані, що близькість, взаєморозуміння між ними неможливі. Мерсо не бравує, не кокетує своїм цинізмом; він нічого не приховує і не стримує своїх почуттів. Байдужість до себе й до всього, що його оточує, — домінуюча властивість його натури. Через те така небагатослівна, протокольна, нейтральна форма його розповіді.

А лейтенант Генрі — зовсім не байдужий; це людина, тяжко травмована війною. І він сховався за панциром байдужості, за питою цинізму. Він добровільно вступив під італійські прапори, прийшов суди захищати демократію, але став лише знаряддя у чужій нечесній і корисливій грі. Він так само не хоче вже ні в що вірити — ні в чужі обіцянки, ні навіть у власні поривання. Нічим себе не зв'язувати, залишатися самотнім — ось його пи-

пінше кредо. Тому, як і Мерсо, він розповідає про себе спокійно, холодно, начебто байдуже.

Але це лише напівправда. В глибині душі герой Хемінгуея зберігає нерозтрачені людські почуття, приховує тугу, страждання, падлам і водночас гарячу жадобу кохання, жадобу щастя, бажання бути з людьми і світом, самовідданість, готовність допомогти скривдженому. В романі все це звучить у підтексті, і не помітити його — значить не розуміти творчої манери Хемінгуея.

«...і побачив, що очі в неї заплющені. Я поцілував її в обоє заплющених очей». Скільки трагічної ніжності приховують ці слова... І починаєш розуміти, що Фредерік не байдужий до Кетрін, що його «таке цілком задовольняло» і що саме тому він намагається зневажити, принизити Кетрін у своїх думках — щоб не піддатися захопленню, вберегти себе від майбутніх розчарувань. Людське і людяне розхитує підвалини «кодексу». І ця вібрація, цей підтекст є головне, чим відрізняється Хемінгуей від Камю і від «по смертної маски», що її виліпив Моравіа. Байдужість Мерсо і те, що він зовсім бездумно реагує на «подразники» зовнішнього світу, робить його убивцею. До того ж убивцею, що вчиняє злочин зовсім безпричинно — лише через страшну спеку і нестерпний відблиск сонячного променя на лезі ножа...

А багатий, складний, суперечливий внутрішній світ Фредеріка Генрі обумовлює не лише його болісне і велике, трагічне і людяне кохання до Кетрін Барклі, але і його поведінку на суспільній арені. Остаточно переконавшись у тому, що війна, в якій він брав участь, — злочинна, антинародна, герой Хемінгуея кинув зброю і втік до нейтральної Швейцарії.

Цікаво, що до такого ж самого рішучого кроку вдався і герой угорського письменника-комуїста Мате Залки. Йдеться про його роман «Добердо» (1937) і центральну постать цього роману — лейтенанта Тібора Матраї. Щоправда, Матраї залишає австрійську армію, щоб бути активним борцем проти імперіалістичної війни і загалом проти капіталістичного ладу, який такі війни породжує. Втеча лейтенанта Генрі з італійської армії — крок індивідуальний, навіть у певному розумінні індивідуалістичний. Йому начебто байдуже до світу, всі його думки й почуття зосереджено на його коханні, на пологах Кетрін, на її смерті, на його переживанні цієї смерті як кінця всіх людських надій. Але, мабуть, не випадково і сам Хемінгуей, і герой іншого його твору Роберт Джордан опинилися згодом в Іспанії на боці тих сил в її громадянській війні, які репрезентував славетний командир Інтернаціональної бригади генерал Лукач — письменник Мате Залка. Все ж таки хемінгуейвський герой пішов — хоч і пізніше, хоч і вагаючись, хоч і не до кінця — шляхом лейтенанта Матраї.

Таку можливість було закладено ще в романі «Прощавай, збрось», бо вчинок Фредеріка Генрі — не звичайне дезертирство. Він не тікає від смерті, він кидає виклик війні, виклик буржуазному світові, що розв'язав цю війну і зацікавлений у ній, виклик величезній і страшній бюрократичній, поліцейській машині. Це, як і в інших романах та оповіданнях письменника, — спроба жити поза капіталістичними законами. І такий хемінгуеївський герой, таке його рішення накладає свій відбиток на весь роман, його ідейну спрямованість. «Прощавай, збрось» по праву посідає одне з провідних місць серед антивоєнних, антиімперіалістичних творів письменників Заходу.

Однак повернімося до хемінгуеївського підтексту, до особливостей творчої манери письменника, без розуміння якої (це ми вже бачили на прикладі Моравія) не збагнути і змісту його творів, їх позитивного сенсу і сенсу викривального.

Отже, людина і вибрана нею роль не зливаються у Хемінгуея, не прилягають щільно одна до одної. Залишається просвіт, щілина. Надто вузька для того, щоб внутрішній світ міг вирватись, вилитись назовні. Але і досить широка, щоб він, напружуючись, розтинаючи, а іноді й ламаючи захисну стіну слів, міг все ж таки вплинути на відчуття читача.

Зовні хемінгуеївська розповідь — це коротке, монотонне за ритмом речення, що висловлює звичайні думки й поняття, зафіксує зовнішній бік буття в його яскравих, виразних, але тільки окремих, чітко обмежених за кількістю і значенням деталях. Вони існують, як дане, що, на перший погляд, не потребує ані пояснення, ані виправдання, і тому імітують світ повний і цілісний, який начебто складається з чистих об'єктів і голої дії.

«Нік обійшов хлів,— читаємо в оповіданні «Десять індіан» (1927),— і босоніж гайнув стежкою через луку. Стежка була гладенька, роса холодила босі ноги. В кінці луки він перемахнув через пліт, спустився у виярок, закалявши ноги в рідкому болоті, тоді попростував нагору сухим буковим гайком, аж поки вгледів світло у вікнах свого дому. Перелізши через огорожу, він пішов до ганку. У вікно побачив батька, що сидів біля столу, читаючи при світлі великої лампи. Нік відчинив двері й зайшов у дім».

В цьому уривку вражає пластичність опису, що примушує нас бачити і «луку», і «стежку», і «буковий гайок», і батька, що «читає при світлі великої лампи». Щось подібне зустрічалося вже у Стендаля, Флобера, Толстого, Чехова. Але від усіх попередників Хемінгуея відрізняє те, що вони писали в такій манері епізодично, а він — постійно, ні на мить не випускаючи читача з кола незаперечних і відчутних реалій. І Хемінгуея мав на те цілком су-

часні причини, обумовлені конфліктами між соціальною дійсністю і станом його героїв. «Неінтелектуальність» стилю,— вважає Ф. Янг,— є наслідком необхідності припинити самокопання і найправдивішим відображенням цієї необхідності. Разюча простота прози — це засіб, за допомогою якого людина говорить: «Речі треба спростити, інакше я пропаду...»

Аналізуючи оповідання «На Біг-Рівер» (1924), радянський літературознавець І. Кашкін зацікавився, «чому автор... так наполягає на найдетальнішому, механічному переліку найпростіших дій Ніка: взяв коробку, дістав сірник, черкнув, підніс до хмизу, роздмухав полум'я і так далі... Чому ритм цих рубаних речень такий настирливий — він узяв, він запалив, він поклав і так далі. Так, наче Нік прагне, щоб у ланцюзі його послідовних дій не залишалося просвіту, щілини, в яку могла б прошмигнути стороння — ні! — причеплива думка. Це і справді так». Нік начебто відштовхує від себе всі свої воєнні і не воєнні травми, той страшний світ, що може його проковтнути. «І про все це,— підсумовує Кашкін,— автор у своєму оповіданні не каже жодного слова прямо і водночас говорить кожним словом посередньо — самою формою висловлювання».

Саме так передається страх Фредеріка Генрі, нелюдське напруження його нервової системи в фіналі «Прощавай, зброє», коли він чекає, як закінчатся пологи у Кетрін: «Офіціант приніс тарілку choucroute із скибочкою шинки зверху та сосискою в гарячій просоченій вином капусті. Я взявся до їжі та пива. Мені дуже хотілось їсти. Я роздивлявся на людей, що сиділи в кав'ярні. За одним столиком грали в карти. Двоє чоловіків за ближчим до мене столиком розмовляли й курили. У кав'ярні стояв густий тютюновий дим. За цинковим прилавком, де я снідав, тепер було трое: вранішній старий, огрядна жінка в чорній сукні, яка сиділа за касою і наглядала за всім, що подавалося на столики, та хлопчина у фартусі. Я подумав, чи багато дітей має та жінка і як вона їх народжувала».

І гастрономічні подробиці, і те, як герой спостерігає, що діється в цьому нудному швейцарському кафе,— це і є спроба відвернути свою увагу на щось зовнішнє. Бо страх, відчай, невпевненість нагромадились у ньому самому. І, здається, йому вже мало не вдалось втекти від самого себе,— провести очима жінку в чорній сукні, зупинити погляд на хлопчиків... Але останнє речення — руйнація цього збудованого з сірників замку, свідчення безнадійності спроби. Думка про те, скільки разів і як саме народжувала дітей жінка в чорній сукні, примусила Фредеріка повернутися в коло турботи за Кетрін. Тим часом — і в цьому весь секрет — він з кола цього і не виходив: нехитрі, одноманітні, короткі і

незграбні речення свідчать про хвилювання і водночас тяжке зусилля, яке потрібне для того, щоб приховати хвилювання. Ми проймасьом настроєм героя, що втрачає останню надію, останню опору в житті. І краще розуміємо, що діється в його душі, піз коли б нам про це детально розповіли.

Певна річ, стиль Хемінгуея зростає не тільки на ґрунті «само-спрощення» зі страху або від болю. «Якщо письменник добре знає те, про що він пише,— сказано в «Смерті після полудня» (1932), він може проминути багато з того, що він знає, і якщо він пише правдиво, читач відчув пропущене так само, як і в тому випадку, коли б письменник сказав про це».

За свідченням А. Хочнера, Хемінгуеєвого друга і біографа, той одного разу сказав: «Мені здається, я рідко так багато проминав у котромусь із своїх оповідань, як в «Убивцях». Там я проминув ціле місто Чикаго. Але «Чиста, ясно освітлена місдинка» побила всі рекорди. Там я проминув усе». Та саме цю новелу, як і «Світло життя», Хемінгуей любив найбільше. Звичайно, в цьому є щось від спортивного запалу, гри. Та під час неї шліфується техніка, виробляються прийоми. Адже Хемінгуей грав насправді. Він напружував усі свої творчі сили, щоб, не ламаючи «кодексу» мовчазного героя, сказати про нього все, що, на його думку, треба було сказати.

Проте справа не в окремих засобах, які він створив або вдосконалив і які нині стали такими звичайними, що навіть не сприймаються, як «хемінгуейські». Істотніший, принциповіший внесок цього письменника в еволюцію стилю: він довершив повалення «автономної риторики», і не лише в тому розумінні, що відмовився від усіх самодостатніх стилістичних фігур і «штучних прикрас» — це зрештою задовго до нього зробив Стендаль, що взяв собі за взірєць стиль Громадянського кодексу Наполеона. Хемінгуей довів до повної, мало не «ідеальної» відповідності свого героя та його ліричний світ — до манери про них розповідати. Тканина його творів наскрізь, у кожному своєму образі і в кожному слові пройнята настроєм, адекватним станові персонажа, його позиції в соціальній дійсності. В нього нема жодного пейзажу, жодного портрета, жодного діалога або опису місця дії, який випадав би із загального тону, існував би сам по собі і для самого себе, якимсь протистояв би цілому. І ця відповідність несподіваним, незрозумілим чином знову відроджує поезію слова, таку ж просту і глибоку, таку ж щирі і органічну, як у письменників далекого минулого.

В цьому, та ще в толерантній і вимогливій людяності, головна причина принадності Хемінгуея. За незначними винятками його сюжети позбавлені безпосередньої захопливості. Досить спробувати

переказати, наприклад, «Фістусу», щоб у цьому переконатися: по-калічений Джейк Барнс кохає розпусну Брет Ешли; він п'є з нею, і з Майклом, і з Біллом, і з грецьким графом, якого десь підхопила Брет; потім вони без графа, але вже з Робертом Коном, їдуть до Іспанії; Джейк і Білл ловлять форель, а потім пиячать під час фісти, дивляться бій биків і сваряться з Коном; Брет тікає з юним матадором, і Джейк приїздить з нею в Мадрид; ось і все... В такий же спосіб можна переказати будь-який роман Хемінгуей (хіба що крім «По кому б'є дзвін»); всі вони своєю будовою де в чому новелістичні. Хемінгуей, до речі, сам визнавав, що, беручись за перо, жодного разу не мав наміру писати роман, а тільки оповідання — просто деякі з них самі собою розрослися. Це була одна з причин того, що дехто з критиків схильний був вважати його майстром короткої прози, безпорадним на ниві роману.

Та Хемінгуей писав чудові романи, але своєрідні, не традиційні, романи, в яких дія внутрішня переважає зовнішню. У цього — свій «світ». І, як кожний великий митець, він мав на це право. Бо те, що такий митець бачить, — завжди відображення дійсності, якихось її важливих рис. Хемінгуей бачив насамперед занепад буржуазної цивілізації в період між двома війнами і трагедію людини, відчуженої від ворожої їй цивілізації. І бачив все це Хемінгуей з позиції такої людини. Тому настрої, який його книги створюють і який все в них зв'язує і об'єднує, є настрої відчаю, що його весь час перемагають, героїчно тамують, але що знову і знову повертається. Та відчай цей не розслаблює, не деморалізує. Атмосферу хемінгуейських книжок не назвеш песимістичною, бо їм притаманна гостра радість боротьби. Боротьби людини проти історичної долі, яка здатна її вбити, але перемогти не може...

Дмитро ЗАТОНСЬКИЙ

ПРОЩАВАЙ, ЗБРОЄ

Роман

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ I

Наприкінці літа того року ми квартирували в селі, у будинку, з якого ген за річкою та розлогою рівниною видно було гори. У річці громадилося каміння, сухе й біле проти сонця, і вода струміла між ним бистра, прозора й голуба. Дорогою повз будинок проходило військо, і курява, яку воно збивало, припорошувала листя дерев. Та й стовбури дерев були геть запорошені, і падолист того року почався рано, і ми бачили, як дорогою іде військо, як здійсмається за ним курява, як спадає листя від подувів вітру, як проходять солдати і врешті на голій білястій дорозі лишається тільки опале листя.

Рівнина була зелена й родюча, з рясними садами, а гори за рівниною — темні та голі. В горах точилися бої, і вночі ми бачили спалахи гарматних пострілів. У темряві вони скидалися на зірниці, але ночі були холоднуваті, і ніщо не віщувало близької грози.

Часом ми чули потемки, як за вікнами йде військо і тягачі везуть важкі гармати. Ночами рух на дорогах жвавішав: тяглись вервечки мулів, нав'ючених обабіч сидел ящиками з боеприпасом, у кузовах сірих ваговозів їхали солдати; інші машини, що посувалися повільніш, везли накриті брезентом вантажі. Тягачі з важкими гарматами проходили й удень; довгі дула гармат були обкладені зеленим гіллям, і зверху на тягачах теж зеленіло рясне гілля та виноградні лози. Як поглянути через долину на північ, було видно каштановий гай, а за ним — ще одну гору по цей бік річки. За ту гору також точилися бої, але намарне; а восени, як полили дощі, листя з каштанів геть поспало, їх віти оголились, і стовбури почорніли від вологи. Виноградники теж стояли поріділі й голі, і все довкола було по-осінньому вогке, похмуре й неживе. Над річкою клубочилися тумани, верхів'я гори оповивали хмари, а на дорогах ваговози розляпували болото, і солдати в плащах ішли забрюхані та мокрі; гвинтівки їхні теж були мокрі, а під плащами, приторочені спереду до пояса, стовбурчились по дві шкіряні патронні сумки — важкі сірі шкіряні сумки, напаковані обіймами довгих і тонких патронів

калібру 6,5 мм,— вони віддимали плащі, й солдати брели дорогою, немов жінки на шостому місяці вагітності.

Траплялися й невеличкі сірі легкові машини, що їхали дуже швидко; спереду, поруч водія, звичайно сидів офіцер, і на задньому сидінні теж офіцери. Ті машини розляпували болото ще дужче, ніж ваговози, і коли один з офіцерів позаду був дуже малий на зріст і сидів між двома генералами,— такий малий, що ви не бачили його обличчя, а тільки верх кашкета й вузькі плечі,— і коли машина їхала особливо швидко, то, можливо, був король. Він жив в Удіне й мало не щодня виїздив цією дорогою до фронту побачити, як там ведеться,— а велося дуже кепсько.

На початку зими дощі полили не вщухаючи, а з дощами прийшла холера. Та її скоро перепинили, і зрештою у війську від неї померло всього сім тисяч чоловік.

Розділ II

Наступного року було багато перемог. Захоплено гору за долиною і схилом, де ріс каштановий гай, здобуто перемоги й на південному узгір'ї по той бік рівнини, а в серпні ми перейшли річку й розквартирувалися в Горіції, у будинку, повитому пурпуровою гліцинією, з обнесеним мурованою огорожею садом, де серед крилатих тінястих дерев дзюркотів фонтан. Тепер бої точилися в горах за містом, менш як за милю від нього. Місто було дуже гарне, і будинок наш дуже добрий. Позад нас текла річка, і місто ми захопили дуже вправно, а от гори за ним узяти ніяк не могли, і я був радий, що австрійці начебто сподівалися колись, як скінчиться війна, повернутись назад до міста, бо обстрілювали його не так, щоб зруйнувати, а тільки трохи, аби лиш обстрілювати. Городяни не полишали своїх домівок, і в місті були госпіталі й кав'ярні, артилерія в бічних вуличках, два доми розпусти — один для солдатів, другий для офіцерів; а коли настав кінець літа — холодні ночі, бої в сусідніх горах, побитий снарядами метал залізничного мосту, зруйнований тунель біля річки, там, де був бій, дерева навколо площі й довга обсажена деревами вулиця, що вела до неї; і оце все та ще те, що в місті були дівчата і що в своїй машині проїжджав король, і тепер часом можна було побачити його обличчя, невеличку довгошию постать та сиву цапину борідку клинцем,— усе

воно, так само як і несподівані для ока нутровища будинків, що в них снарядом розвалило стіну, як і купи тиньку та битої цегли в садках, а часом і на вулиці, як і вісті про успішні бої на Карсо, — все воно дуже відрізняло ту осінь від минулої, коли ми квартирували в селі. Та й сама війна змінилася.

Дубовий гай на узгір'ї за містом зник з лиця землі. Влітку, коли ми прийшли в місто, гай стояв зелений, а тепер там були самі пні, та повівечені стовбури, та порита вибухами земля; одного дня пізньої осені, коли ми були там, де раніше ріс дубовий гай, я побачив хмару, що сунула з-за гори. Вона посувалася дуже швидко, і сонце враз стало тьмяно-жовте, а тоді все кругом посіріло, небо затяглося, а хмара поповзла додола схилом гори, і раптом ми опинилися просто в ній, і нас оповив сніг. Сніг летів скісно за вітром, він укрив голу землю, над якою стриміли пні дерев; сніг лежав на гарматах, а за траншеями в снігу вже були протоптувані стежки до відхідників.

Згодом, спустившись до міста, я знову дивився, як падає сніг, — з вікна дому розпусти, того, що для офіцерів, де я сидів з товаришем перед пляшкою астї та двома склянками; і, попиваючи вино та спостерігаючи, як повільно й важко падає сніг, ми розуміли, що цього року більш нічого не буде. Гір вище по річці не взято; так само не взято жодної гори й по той бік річки. Усе те лишилося на наступний рік. Мій товариш побачив за вікном полкового священика, що був нашим сусідом по столу в офіцерській їдальні, — той ішов вулицею, обережно ступаючи по розталі, — і постукав у шибку, щоб привернути його увагу. Священик звів очі. Побачивши нас, він усміхнувся. Мій товариш зробив йому знак зайти до нас. Священик похитав головою і рушив далі. Того вечора у їдальні, коли докінчили спагетті, — всі їли їх швидко й дуже пильно, піднімаючи на виделці, аж поки кінці звисали в повітрі, а тоді спускаючи до рота або ж підчіпляючи з тарілки й без упину всмоктуючи, і запивали вином з облєтеного соломою галонового бутля, що погойдувався, підвішений у дротяній сітці, і досить було наважити пальцем на шийку, як до склянки, що її ви тримали в тій самій руці, починало литися вино — ясно-червоне, терпке й добре на смак; отож, коли докінчили спагетті, капітан заходився підкушувати священика.

Священик був молодий і легко червонів; він носив таку саму форму, як усі ми, тільки над лівою нагрудною кише-

пею його сірого френча був нашитий темно-червоний оксамитовий хрест. Капітан говорив каліченою італійською мовою — задля мене, гадаючи, мабуть, що так я все зрозумію і нічого не пропущу.

— Священик сьогодні з дівчатка,— сказав капітан, перекладаючи погляд із священика на мене.

Священик усміхнувся, почервонів і похитав головою. Капітан часто збиткувався з нього.

— Неправда? — спитав капітан.— Сьогодні я бачив священик з дівчатка.

— Ні,— сказав священик.

Решта офіцерів потішалася з того збиткування.

— Священик не з дівчатка,— провадив капітан.— Священик ніколи з дівчатка,— пояснив він мені. Тоді взяв мою склянку й наповнив її вином, увесь час пильно дивлячись на мене, та разом з тим не спускаючи з ока й священика.— Священик кожна ніч п'ять на один.— Усі за столом засміялися.— Ви зрозумів? Священик кожна ніч п'ять на один! — Він зробив промовистий жест рукою і голосно зареготав.

— Папа римський хоче, щоб у цій війні перемогли австріяки,— сказав майор.— Він любить Франца-Йосифа. Ото звідти й гроші. А я атеїст.

— Ви читали «Чорну свиню»? — запитав лейтенант.— Ось я вам дістану. Ця книжка похитнула мою віру.

— То брудна й непристойна книжка,— сказав священик.— Не вірю, що вона вам сподобалась.

— Дуже корисна книжка,— сказав лейтенант.— Там розказано, які вони є, ті святі отці. Вам сподобається,— мовив він до мене.

Я усміхнувся до священика, і він усміхнувся мені у відповідь через освітлений свічкою стіл.

— Не читайте тієї книжки,— сказав він.

— Я вам неодмінно дістану,— пообіцяв лейтенант.

— Усі розумні люди — атеїсти,— мовив майор.— Я і в масонство не вірю.

— А от я вірю в масонство,— сказав лейтенант.— То благородна спілка.

Хтось увійшов, і, коли відчинилися двері, я побачив, як надворі падає сніг.

— Тепер, як випав сніг, наступу більш не буде,— мовив я.

— Звісно, що ні,— сказав майор.— Вам слід би взяти відпустку. Поїхати до Рима, Неаполя, Сіцилії...

— Йому треба відвідати Амальфі, — сказав лейтенант. — Я дам вам листа до моїх старих в Амальфі. Вони вас приймуть, як сина.

— Нехай їде до Палермо.

— Йому б поїхати на Капрі.

— Я хотів би, щоб ви побачили Абрुцци й навідали моїх родичів у Капракотті, — обізвався священник.

— Ви тільки послухайте його! Абрुцци! Та там же ще більше снігу, ніж тут. Навіщо йому бачити тих селяків! Нехай їде до осередків культури й цивілізації.

— Йому треба гарних дівчаток. Я дам вам кілька адрес у Неаполі. Прегарні молоденькі дівчатка — і всі під крильцем у матусь. Ха-ха-ха! — Капітан розтулив долоню, задерши великого пальця й розчепіривши решту, як ото роблять, коли показують живі тіні. На стіну впала тінь його руки. Він знову заговорив каліченою мовою: — Ви туди — отакій, — і показав на великий палець, — а назад — отакій, — торкнувсь мізинця.

Всі засміялися.

— Дивіться, — мовив капітан і знову випростав долоню. Знову полум'я свічки відкинуло на стіну обриси його руки. Він почав із задертого великого пальця й назвав по черзі всі п'ять: *sotto-tenente* (великий), *tenente* (вказівний), *capitano* (середній), *maggiore* (підмізинний), *tenente-colonnello* (мізинець)¹. — Ви туди — *sotto-tenente!* Ви назад — *tenente-colonnello!*

Всі за столом сміялися. Капітанова гра на пальцях дуже потішила їх. А він подивився на священника й гукнув:

— Кожна ніч священник п'ять на один!

Усі знову засміялись.

— Не гаючись їдьте у відпустку, — сказав майор.

— Хотів би й я поїхати з вами і все вам показати, — докинув лейтенант.

— А коли вертатиметеся, привезіть грамофон.

— Привезіть гарних оперних платівок.

— Привезіть Карузо.

— Не треба Карузо. Він горлає.

— А ви б не хотіли так горлати?

— Він горлає. Кажу вам, горлає!

— Я хотів би, щоб ви поїхали в Абрुцци, — сказав священник. Усі інші голосно сперечалися. — Там добре полю-

¹ Молодший лейтенант... лейтенант... капітан... майор... підполковник... (італ.).

вання. Вам сподобаються тамтешні люди, і хоч узимку в тих краях холодно, проте ясно й сухо. Ви могли б погостювати в нашій родині. Мій батько чудовий мисливець.

— Ходімо,— сказав капітан.— Ми в розпусний дім, поки не зачинив.

— На добраніч,— мовив я до священика.

— На добраніч,— відказав він.

Розділ III

Коли я повернувся на фронт, ми все ще стояли в тому місті. Тільки тепер в околиці було куди більше гармат, і настала весна. Лани зазеленіли, виноградні лози пустили зелені пагінці, дерева край дороги вкрилися дрібним листячком, і з моря повівав легкий вітерець. Я побачив місто, а над ним старий замок між пагорбів, за якими здіймалися гори — темні гори з обрідною зеленню на схилах. У місті побільшало гармат, з'явилося кілька нових госпіталів, на вулицях траплялись англійці, а деколи й англійки, та ще трохи будинків поруйнувало артилерійським обстрілом. День був теплий, по-справжньому весняний, і я пройшов тією довгою вулицею поміж деревами, відчуваючи тепло від нагрітих сонцем стін, і побачив, що ми досі в тому самому будинку й що все довкола має такий самий вигляд, як і тоді, коли я від'їжджав. Двері були відчинені, на лаві біля будинку сидів на осонні солдат, санітарна машина чекала проти бічних дверей, а всередині, коли я зайшов, пахло мармуровими плитами підлоги й лікарнею. Усе таке саме, як раніш, тільки тепер була весна. Я зазирнув у двері великої кімнати й побачив, що майор сидить за своїм столом, вікно розчинене й кімнату заливає сонячне світло. Він не помітив мене, і я не знав, чи мені зайти й доповісти про своє повернення, чи спершу піти нагору опорядитися. Зрештою вирішив піти нагору.

Кімната, яку я займав разом із лейтенантом Рінальді, виходила на подвір'я. Вікно було відчинене, моє ліжко заслане, а на стіні висіли мої речі — протигаз у довгастій бляшаній коробці й на тому ж гачку сталевий шолом. У ногах ліжка стояла моя дорожня скриня, а на ній — мої зимові черевики, що вилискували від мастила. Між ліжками висіла моя австрійська снайперська гвинтівка з восьмигранним воронованим стволом та гарним прикладом темного горіхового дерева, що так добре прилягав до щоки.

Телескопічний приціл до неї, як я тепер згадав, був замкнений у скрині. На другому ліжку спав лейтенант Рінальді. Коли я зайшов до кімнати, він прокинувся й сів у ліжку.

— *Ciao!*¹ — сказав він. — Як вам гулялося?

— Чудово.

Ми потиснули руки, а тоді він обняв мене за шийку і поцілував.

— Ух ти! — мовив я.

— Ви брудний, — сказав він. — Вам треба помитися. Де ви були, що поробляли? Зараз же розкажіть про все.

— Скрізь був. У Мілані, Флоренції, Римі, Неаполі, Вілла-Сан-Джованні, Мессіні, Таорміні...

— Ви наче розклад поїздів читаєте. А якісь цікаві пригоди мали?

— Так.

— Де?

— У Мілані, Флоренції, Римі, Неаполі...

— Годі, годі. А скажіть по правді, де було найкраще?

— У Мілані.

— Тому що найперше. Де ви здибали її? У «Кова»? А куди пішли потім? Як вам було? Зараз же розкажіть про все. Ви перебули з нею цілу ніч?

— Так.

— Е, пусте. Тепер і в нас тут є гарні дівчата. Свіженькі, ще ніколи не були на фронті.

— Дивина.

— Не вірите? Ось підем після обіду, самі побачите. До того ж у місті є гарненькі англійки. Я тепер закоханий у міс Барклі. Підемо до неї разом. Я, мабуть, одружуся з міс Барклі.

— Мені треба помитись і з'явитися до начальства. А ви тут усі байдикуєте, чи що?

— Відколи ви поїхали, тут тільки й того діла, що обмороження, жовтяниця, гонорея, самопоранення, запалення легень, тверді й м'які шанкри. Щотижня когось угрівас уламком скелі. Є кілька справжніх поранених. Десь за тиждень знов розпочнеться війна. Схоже на те, що розпочнеться. Всі так кажуть. Як ви гадаєте, чи варто мені побратися з міс Барклі — після війни, звісно?

— Безперечно, — відповів я і налив повну миску води.

¹ *Ciao* — італійське фамільярне вітання.

— Увечері розкажете мені про все, — мовив Рінальді. — А тепер мені треба ще поспати, щоб піти до міс Барклі бадьорим та гожим.

Я скинув френч і сорочку й помився холодною водою з миски. Витираючись рушником, я роздивлявся по кімнаті, у відчинене вікно, на Рінальді, що лежав, заплющивши очі. Він був гарний з виду, літами такий самий, як я, родом з Амальфі. Йому подобалось бути хірургом, і нас сднала щира приязнь. Коли я ще дивився на нього, він розплющив очі.

— Ви маєте гроші?

— Маю.

— Позичте п'ятдесят лір.

Я витер руки й, потягнувшись до френча, що висів на стіні, вийняв із внутрішньої кишені гаман. Рінальді узяв банкноту, не підводячись з ліжка, згорнув її і засунув у кишеню штанів. Тоді всміхнувся.

— Мені треба показатися перед міс Барклі людиною грошовитою. Ви мій щирий добрий друг і фінансовий благодійник.

— Ідіть ви к бісу, — сказав я.

Того вечора у їдальні я сидів поруч священика, і його засмутило й навіть несподівано образило те, що я не поїхав в Абрुцци. Виявляється, він написав батькові, що я маю приїхати, і там готувалися зустріти мене. Я й сам почував себе винним і не міг збагнути, чому не поїхав туди. Адже я хотів поїхати і тепер намагався пояснити, як одне тягло за собою інше, й зрештою він зрозумів і переконався, що я таки хотів поїхати, і вся та незлагода майже минулась. Я випив багато вина, а потім кави й стрегі і, захмелівши, все пояснював, як ото в нас не виходить те, чого ми хочемо, так-таки ніколи не виходить.

Ми вдвох розмовляли, а інші тим часом сперечалися. Я справді хотів поїхати в Абрुцци. Але так і не поїхав туди, де дороги обмерзли й тверді, мов залізо, де взимку ясно та сухо і сніг сухий та сипучий, а на снігу тягнуться заячі сліди, де селяни скидають перед вами шапку й величають вас «паном-хазяїном», де можна добре полювати. Я поїхав не в ті краї, а туди, де чадні кав'ярні й де ночами кімната йде обертом і треба подивитися на стіну, щоб спинити цю круговерть, і тими хмільними ночами в ліжку тобі здається, що ото й усе і нічого більш немає, а потім прокидаєшся з дивним відчуттям і не знаєш, хто лежить поруч тебе, і весь світ тобі потемки наче нереаль-

ий і такий звабний, що тільки й зостається почати все знову, нічого не знаючи, нічим не переймаючись у нічній темряві, з певністю, що ото й усе, усе, усе, і вітрохи тим не переймаючись. А то раптом дуже перейнятися всім тим, і заснути, і часом прокинутися вранці з тією ж таки думкою, відчуваючи, як усе, що було, минуло без сліду, так виразно, гостро й ясно це відчуваючи, і деколи ще й торгуючись, скільки заплатити. Іноді тобі хороше, любо та затишно й по тому, і за сніданком, і за обідом. А іноді все приємне зникає геть, і ти радий вибратись на вулицю, але завжди настає такий самий новий день і така сама ніч. Я намагався пояснити, що таке ніч, і чим ніч різниться від дня, і чому вона краща за день — хіба що тільки день випаде дуже ясний та холодний, — але пояснити цього не міг, та й тепер не можу. Та якщо з вами таке траплялося, ви самі знаєте. Із священником такого не траплялось, але він зрозумів, що я справді хотів поїхати в Абрुцци, одначе не поїхав; і ми лишилися друзями, нас єднало багато спільного, але дещо й роз'єднувало. Він завжди знав те, чого не знав я, а коли я про щось і дізнавався, то завжди примудрявся забути. Та тоді я цього ще не знав, тільки згодом дізнався. А тим часом ми все ще сиділи в їдальні: хоч усі вже повечеряли, проте суперечка тривала. Коли ми двоє замовкли, капітан гукнув:

— Священик сумний! Священик сумний без дівчатка.

— Я не сумний, — сказав священник.

— Священик сумний. Священик хоче, щоб перемогли австріяки, — провадив капітан.

Усі замовкли й слухали. Священик похитав головою.

— Ні, — мовив він.

— Священик не хоче, щоб ми наступали. Ви ж не хочете, щоб ми наступали?

— Неправда. Коли вже ми воюємо, то повинні наступати.

— Повинні наступати. Будемо наступати!

Священик кивнув головою.

— Дайте йому спокій, — мовив майор. — Він хороша людина.

— Та й однаково нічого він із цим не зарадить, — сказав капітан.

Ми всі підвелись і пішли від столу.

Уранці мене збудила батарея в сусідньому саду, і, побачивши, що у вікно вже світить сонце, я встав з ліжка. Тоді підійшов до вікна й виглянув надвір. Посипані жорсткою доріжки були вогкі, трава припала росю. Батарея пальнула ще двічі, й за кожним разом повітря стрясалося, наче від вибуху, аж бряжчали шибки й хляпали поли моєї піжами. Гармат я не бачив, але вони, як видно, стріляли просто понад нами. То було не вельми приємне сусідство, і втішало лиш те, що гармати не дуже важкі. Виглядаючи з вікна у садок, я почув гуркіт ваговоза, що зрушив з місця й поїхав дорогою. Я одягнувся, зійшов униз, випив у кухні кави й подався надвір до гаража.

Під довгим піддашшям стояли, вишикувані в ряд, десять машин. То були незграбні, тупорилі санітарні карети, збудовані на зразок меблевих фургонів і пофарбовані в сірий колір. Одна машина стояла серед двору, й коло неї порались механіки. Ще три були в горах, на перев'язних постах.

— А що, цю батарею теж обстрілюють? — запитав я одного з механіків.

— Ні, *signor tenente*¹. Її прикриває пагорб.

— Ну, а як воно взагалі?

— Та незле. Тільки оця машина негодяща, а решта всі на ходу.— Він облишив роботу й усміхнувся.— Ви були у відпустці?

— Так.

Він витер руки об светр і гмукнув.

— Добре провели час?

Інші механіки теж усі загнукали.

— Чудово,— відказав я.— А що не гаразд із цією машиною?

— Геть негодяща. То те, то те.

— А тепер що?

— Міняємо кільця на поршнях.

Залишивши їх біля машини, якій відкритий мотор та розкладені на робочих кóзлах частини надавали сплюндрованого й осиротілого вигляду, я пішов до піддашшя й оглянув по черзі решту машин. Вони були біль-менш чисті, декотрі щойно вимиті, інші припорошені пилом. Я уважно обдивився шини, шукаючи порізів чи пошкоджень від ка-

¹ Пане лейтенант (*італ.*).

міння. Все було начебто гаразд. Як видно, то нічого не важило, чи є я тут і наглядаю за всім сам, чи ні. А я гадав собі, що й стан машин, і постачання їх усім потрібним, і добре налагоджена евакуація поранених і хворих з перев'язних постів, вивезення їх на евакуаційний пункт, а потім і розподіл по госпіталях, зазначених у їхніх паперах, великою мірою залежить від мене самого. Аж виявляється, геть однаково, чи то я тут, чи мене немає.

— Були якісь труднощі із запасними частинами? — спитав я старшину механіків.

— Ні, *signor tenente*.

— А де тепер бензозаправна станція?

— Там, де й була.

— Добре, — сказав я, а тоді пішов до будинку й випив ще чашку кави за столом у їдальні. Кава була блідо-сіра й солодка, із згущеним молоком. За вікном яснів погожий весняний ранок. Починало трохи сушити в носі — певна прикмета того, що день буде жаркий. Того дня я об'їхав пости в горах і повернувся до міста вже далеко за полудень.

Поки мене не було, справи нібито повернули на краще. Кажали, що от-от знов розпочнеться наступ. Дивізія, яку ми обслуговували, мала наступати вгору по річці, і майор сказав мені, що я забезпечуватиму роботу постів, коли почнемо просуватися вперед. Передбачалося форсувати річку вище тісної гірської ущелини й далі розгортати наступ схилом горба. Пости санітарних машин треба було розмістити якнайближче до річки, під надійним прикриттям. Місця для них, звісно, мала обрати сама піхота, однак вважалося, що все розробляємо ми. То був один із засобів створити у людей облудне враження, ніби вони теж воюють.

Геть закурений та брудний, я пішов до своєї кімнати вмитися. Рінальдї сидів на ліжку, тримаючи в руках англійську граматику Х'юго. Він був одягнений, у чорних черевиках, чуприна його вилискувала.

— От і чудово, — мовив він, побачивши мене. — Підете зі мною до міс Барклі.

— Ні.

— Так. Я прошу, щоб ви пішли й допомогли мені справити на неї добре враження.

— Ну гаразд. Тільки зачекайте, поки я причепурюся.

— Умийтеся і йдіть як є.

Я вмився, причесався, і ми рушили до дверей.

— Стривайте,— сказав Рінальдї.— Мабуть, нам варто хиліти по чарці.— Він відчинив свою валізу й дістав пляшку.

— Тільки не стреги,— сказав я.

— Ні. Граппи¹.

— Можна.

Він налив дві чарки, і ми цокнулися, відставивши вказівні пальці. Граппа була дуже міцна.

— Ще по одній?

— Можна,— сказав я.

Ми випили ще по чарці граппи, Рінальдї сховав пляшку, і ми спустилися сходами. Іти містом було жарко, але сонце вже хилилося до заходу, і прогулянка тішила нас. Англійський госпіталь містився у великій віллі, що її збудував перед війною якийсь німець. Міс Барклї ми знайшли в саду. З нею була ще одна сестра-жалібниця. Ми побачили за деревами їхні білі сукні й пішли туди. Рінальдї віддав честь. Я теж козирнув, але не так хвацько.

— День добрий,— сказала міс Барклї.— Ви не італієць, правда?

— Ні.

Рінальдї розмовляв з другою сестрою. Вони сміялися.

— Як дивно — бути в італійській армії.

— Ну, це ж не справжня армія. Усього-на-всього санітарний загін.

— Однаково дуже дивно. Чому ви тут?

— Не знаю,— сказав я.— Не завжди все можна пояснити.

— Он як? А мене навчали, що пояснити можна все.

— Вас чудово навчали.

— Ми що — повинні й далі отак розмовляти?

— Ні, чому ж,— сказав я.

— І то добре. Правда?

— Що це у вас за тростинка? — запитав я.

Міс Барклї була височенька на зріст. Одягнена в біле, — я гадав, що то форма сестри-жалібниці, — русява, із смуглявою шкірою і сірими очима. Мені вона видалась дуже гарною. В руках у неї була тоненька індійська тростинка, оправлена в шкіру й схожа на іграшковий батіжок.

— Вона належала одному моєму знайомому, що загинув минулого року.

¹ Італійська виноградна горілка.

— О, пробачте.

— Він був дуже славний хлопчина. Хотів одружитися зі мною і загинув на Соммі.

— Там було некло.

— Ви там були?

— Ні.

— Мені розповідали про той бій, — сказала вона. — Тут, на півдні, війна зовсім не така. А потім мені прислали цю тростинку. Його мати прислала. Їм повернули її з іншими його речами.

— Ви довго були заручені?

— Вісім років. Ми росли разом.

— А чому ж не одружилися?

— Не знаю, — сказала вона. — Дурна я була. Хоч би це могла йому дати. Але думала, що так для нього буде гірше.

— Розумію.

— А ви колись були закохані?

— Ні, — відказав я.

Ми сіли на лаву, і я подивився на міс Барклі.

— Які у вас гарні коси, — сказав я.

— Вам подобаються?

— Дуже.

— Коли він загинув, я хотіла обстригти їх.

— Ой, ні.

— Мені хотілося зробити щось задля нього. Розумієте, для мене те, інше, нічого не важило, і він міг би взяти все. Міг би взяти все, що хотів, якби я тільки знала. Я вийшла б за нього заміж чи як завгодно. Тепер-то я вже знаю. А тоді він збирався на війну, а я не знала.

Я слухав мовчки.

— Я тоді нічого не знала. Думала, так буде гірше для нього. Думала, що, може, йому несила буде це знести... ну, і от — його вбито, і всьому кінець.

— Як знати.

— Ні, ні, — сказала вона. — Всьому кінець.

Ми подивились на Рінальдї, що розмовляв з другою сестрою.

— Як її звуть?

— Фергюсон. Елен Фергюсон. Ваш товариш — лікар, правда?

— Так. Дуже добрий лікар.

— Це чудово. Так близько від фронту рідко трапляються добрі лікарі. Адже звідси близько до фронту, так?

— Авжеж.

- Якийсь безглуздий фронт,— сказала вона.— Але тут дуже гарно. Скоро має бути наступ?
- Так.
- Тоді в нас буде робота. А тепер зовсім нема.
- А ви давно у госпіталі?
- Від кінця п'ятнадцятого року. Одразу ж як він пішов на фронт. Пригадую, все думала собі, дурна: а може, він попаде до того госпіталю, де буду я. Скажімо, з раною від шаблі й перебинтованою головою. Чи з простреленим плечем. Щось таке мальовниче.
- Мальовничий фронт тут, де ми.
- Так,— мовила вона.— Люди не уявляють собі, що діється у Франції. Бо коли б уявляли, таке не могло б тривати. Його не шаблею поранило. Розірвало на шматки. Я нічого не сказав.
- Як ви гадаєте: таке завжди триватиме?
- Ні.
- А що ж його спинить?
- Десь зломиться.
- Ми зломимось. У Франції зломимось. Не можна чинити такого, як було на Соммі, й не зломитися.
- А тут вони не зломляться,— сказав я.
- Гадаєте, ні?
- Ні. Минулого літа їм дуже добре велося.
- Можуть зломитися,— сказала вона.— Всі можуть зломитися.
- І німці теж.
- Ні,— сказала вона.— Думаю, ще ні.
- Ми підійшли до Рінальдї й міс Фергюсон.
- Вам подобається Італія? — запитав Рінальдї міс Фергюсон по-англійському.
- Тут незле.
- Не зрозумів,— похитав головою Рінальдї.
- *Abbastanza bene* ¹,— переклав я.
- Він похитав головою.
- Недобре. Ви любите Англію?
- Не дуже. Адже я шотландка.
- Рінальдї безпорадно подивився на мене.
- Вона шотландка, отож любить Шотландію дужче, ніж Англію,— сказав я по-італійському.
- Але ж Шотландія — це і є Англія.

¹ Непогано (*итал.*).

Я переклав його слова міс Фергюсон.

— *Pas encore* ¹,— сказала міс Фаргюсон.

— Не зовсім?

— Аж ніяк. Ми не любимо англійців.

— Не любите англійців? І міс Барклі не любите?

— Ой, це ж різні речі. Не треба розуміти все так до-слівно.

Невдовзі ми попрощались і пішли. Дорогою Рінальдї сказав:

— Міс Барклі віддає перевагу вам. Я добре бачу. Але та шотландочка теж дуже мила.

— Дуже,— сказав я. Сам я її навіть не розглядив.— Вона вам подобається?

— Ні,— відповів Рінальдї.

Розділ V

Другого дня я знову пішов навідати міс Барклі. У саду її не було, і я повернув до бічних дверей вілли, де спинялися санітарні машини. За дверима побачив старшу сестру, і вона сказала мені, що міс Барклі на чергуванні — «адже тепер війна, знаєте».

Я сказав, що знаю.

— Це ви той американець, що служить в італійській армії? — запитала вона.

— Так, мем.

— Як же ви так утрапили? Чому не вступили до нас?

— Не знаю,— сказав я.— А тепер я міг би це зробити?

— Боюся, тепер уже ні. Скажіть, чому ви пішли до італійців?

— Я жив в Італії,— відповів я,— говорю по-італійському.

— О,— сказала вона,— я теж вивчаю італійську. Дуже гарна мова.

— Хтось казав, що її можна навчитися за два тижні.

— Ну, мені за два тижні не навчитися. Я вже кілька місяців, як почала... Коли хочете, приходьте після сьомої, тоді побачите її. На той час вона звільниться. Тільки не приводьте з собою ніяких італійців.

— Хоч яка гарна їхня мова?

¹ Ще ні (франц.).

— Так. І хоч яка гарна на них форма.

— На все добре,— сказав я.

— *A rivederci, tenente.*

— *A rivederla* ¹.

Я віддав честь і вийшов. Коли козиряєш іноземцям по-італійському, мимоволі ніяковієш. Певне, італійський спосіб віддавати честь придумано не для експорту.

Того дня було гаряче. Зранку я поїхав угору по річці оглянути передмостову позицію біля Плави. Саме звідти мав розпочатися наступ. Торік годі було й думати просунутись уперед тим берегом, бо від перевалу до понтонного мосту вела лиш одна дорога, що десь на цілу милю була відкрита для обстрілу з кулеметів та гармат. Та й завузька, щоб перепустити весь потрібний до наступу транспорт, отож австрійці легко могли розтроцяти його. Одначе італійці форсували річку, трохи розосередились в обидва боки й здобули на австрійському березі позицію милі в півтори завширшки. То була небезпечна ділянка, і австрійці даремно дали їм заволодіти нею. Гадаю, причиною була взаємна терпимість, бо австрійці й досі вдержували передмостову позицію на нашому боці, нижче за водою. Австрійські траншеї були на узвишші, на схилі горба, лише за кілька ярдів від переднього краю італійців. Колись там стояло невелике містечко, але тепер від нього залишилися самі купи улаmkів. Те саме й на місці залізничної станції і зруйнованого постійного мосту, що його досі ніяк не вдавалося відбудувати, бо він був на самісінькій видноті.

Я спустився тією вузькою дорогою до річки, залишив машину на перев'язному посту під горою і, діставшись на той бік понтонним мостом, що його захищав гірський відріг, пішов по траншеях через зрівняне з землею містечко й далі уздовж підгір'я. Всі були в укриттях. Напохваті лежали ракети, якими викликали артилерійську підтримку чи подавали сигнали, коли уривався телефонний зв'язок. Довкола було тихо, жарко й брудно. Я подивився крізь колючий дріт на австрійські позиції. Там не видно було ні душі. Випивши по чарці із знайомим капітаном в одному з укриттів, я подався назад через міст.

На нашому боці закінчували прокладати нову широку дорогу, що переходила через гору й зигзагами спускалася

¹ До побачення, лейтенанте.— До побачення (*італ.*).

до мосту. По закінченні будівництва й мав розпочатися наступ. Дорога йшла лісом, круто повертаючи то в один, то в другий бік. Передбачалося довозити все новою дорогою, а порожні ваговози, підводи, навантажені санітарні машини й інший поворотний транспорт пустити нагору старим вузьким путівцем. Перев'язний пост на австрійському березі розмістився під захистом горба, а через понтонний міст поранених треба було переправляти на ношах. Так само мало бути й під час наступу. Як я прикинув собі, останню милю нової дороги чи десь близько того — там, де вона виходила на рівне, — австрійці мали змогу постійно обстрілювати з гармат. Скидалось на те, що там може бути чимала колотнеча. Але я знайшов місце, де приховати машини, коли вони поминуть оту останню небезпечну ділянку дороги й чекатимуть, доки поранених перенесуть через понтонний міст. Я б залюбки проїхався тією новою дорогою, та її ще не добудували. З вигляду вона була широка, добре спланована, і її стрімкі повороти, що видніли у прогалинах між деревами на схилі гори, справляли неабияке враження. Санітарним машинам, з їхніми потужними жорсткими гальмами, той спуск був не страшний, а в разі чого, вниз вони однаково їхатимуть без вантажу. Я повернув назад до міста вузьким путівцем.

Машину зупинили два карабінери¹. Попереду на дорозі вибухнув снаряд, а поки ми чекали, там упало ще три. То стріляли 77-міліметрові гармати: свист розітнутого повітря, уривчастий гримкий вибух, зблиск, а тоді — хмара сірого диму над дорогою. Карабінери махнули нам, що можна рушати далі. Проїжджаючи там, де впали снаряди, й обминаючи невеликі вирви, я чув дух вибухівки, запах розкряної глини, гірської породи та щойно розтщеного кременю. Я повернувся в Горіцію до нашої вілли і, як уже казав, пішов навідати міс Барклі, одначе вона була на чергуванні.

Обід я з'їв похапцем і знов подався до вілли, де містивсь англійський госпіталь. То був дуже великий, показний будинок, що стояв серед розкішних дерев. Міс Барклі сиділа на лаві в саду. З нею була й міс Фергюсон. Вони начебто зараділи мені, а трохи перегода міс Фергюсон вибачилась і пішла.

— Залишаю вас удвох, — сказала вона. — Вам дуже добре й без мене.

¹ Військові жандарми.

- Не йдїть, Елен, — сказала мїс Барклї.
- Та нї, пїду вже. Менї треба написати кїлька листїв.
- На добранїч, — мовив я.
- На добранїч, мїстере Генрі.
- Не пишїть нїчого такого, що може насторожити цензора.
- Не турбуйтеся. Я пишу тїльки про те, в якому гарному мїстї ми живем і якї хоробрї вояки італїйцї.
- В такому разї вам дадуть нагороду.
- Буду рада. Добранїч, Кетрін.
- Я ще загляну до вас трохи згодом, — сказала мїс Барклї.

Мїс Фергюсон зникла в темряві.

- Вона мила, — сказав я.
 - Так, дуже мила. Вона медсестра.
 - А ви хїба нї?
 - Е, нї. Я з тих, що звуться ДДС¹. Ми працюємо дуже багато, але нам нїхто не довіряє.
 - Чому ж так?
 - Не довіряють, поки нїчого не дїється. А як доходить до справжнього дїла, тодї довіряють.
 - А яка мїж вами рїзниця?
 - Медсестра — це вже щось нїби лїкар. Потрїбна чимала пїдготовка. А в ДДС — раз-два й до роботи.
 - Розумїю.
 - Італїйцї не хотїли, щоб жїнки були так близько до фронту. Через те всї ми тут на особливому становищі. Нам не дозволяється нїкуди ходити.
 - Одначе сюди менї можна приходити?
 - Ну звїсно. Ми ж не черницї.
 - Облишмо розмови про вїйну.
 - Дуже важко. Нема де їх облишити.
 - І все ж облишмо.
 - Ну гаразд.
- Ми подивились у темряві одне на одного. Я подумав, що вона дуже гарна, і взяв її за руку. Вона не опиралась, і я тримав її руку, а другою рукою обняв за стан.
- Не треба, — сказала вона.
 - Я не забрав руки.
 - Чому?
 - Не треба.

¹ Добровільна допомїжна служба.

— Треба,— сказав я.— Ну будь ласка...— Тоді нахилився в темряві, щоб поцілувати її, і раптом в очах мені спалахнуло від різкого пекучого болю. Вона сильно ляснула мене по обличчю. Ляпас припав на ніс та очі, і в мене аж сльози бризнули.

— Ой, пробачте! — сказала вона.

Я зрозумів, що здобув деяку перевагу.

— Так і треба було зробити.

— Мені страшенно прикро,— провадила вона.— Але я на мить уявила собі, як це виглядає збоку: сестра-жалібниця у вільний вечір. Я не хотіла зробити вам боляче. А вам таки боляче, правда?

Вона дивилася на мене в темряві. Я хоч і злився, проте певності не втрачав і наперед угадував, як усе буде далі, неначе в шаховій партії.

— Ви вчинили саме так, як належало,— сказав я.— І мені зовсім нема чого ображатись,

— Бідолашний.

— Річ у тім, що живу я тут якось недоладно. Навіть поговорити по-англійському не маю з ким. Аж раптом — ви, та ще й така гарна.— Я подививсь на неї.

— Ні до чого ці теревені. Я ж перепросила. Ну, і все гаразд.

— Авжеж,— мовив я.— І ми забули про війну.

Вона засміялась. Я вперше почув, як вона сміється, і не спускав з неї очей.

— Ви хороший,— сказала вона.

— Ні, аж ніяк.

— Так. Ви милий. Я б залюбки й сама поцілувала вас, коли ви не проти.

Я зазирнув їй у вічі, знов обняв, як перше, і поцілував. Поцілував міцно й притиснув до себе, намагаючись розтулити їй уста — вони були міцно стулені. Я й досі не пересердився, та, коли притиснув її, вона раптом затремтіла. Я міцно пригортав її до себе й відчував, як б'ється в неї серце, а тоді уста її розтулились, і голова відкинулась мені на руку, і я почув, що вона плаче на мову плечі.

— Ой любий,— мовила вона.— Ви ж будете добрий до мене, правда?

«Якого біса»,— подумав я. Тоді погладив її по голові й легенько поплескав по плечу. Вона плакала.

— Будете добрий, правда? — Вона звела на мене очі.— Бо життя в нас попереду дуже непросте.

Трохи згодом я провів її до дверей вілли, і вона пішла, а я рушив додому. Повернувшись до нашого будинку, я піднявся нагору, в свою кімнату. Рінальді лежав на ліжку. Він подивився на мене.

— Отже, у вас із міс Барклі посувається добре?

— Ми приятелювали.

— Отож я й бачу, що ви мов той пес коло тічки.

Я не зрозумів, про що він говорить.

— Коло чого?

Він пояснив.

— А ви, — сказав я, — ви мов той пес, що...

— Годі, — мовив він. — А то ми зараз почнемо ображати один одного, — і засміявся.

— Добраніч, — сказав я.

— Добраніч, песику.

Я збив подушкою його свічку і потемки ліг у ліжко.

Рінальді підняв свічку, засвітив її і знов узявся читати.

Розділ VI

Два дні я пробув поза містом, на постах. А коли повернувся, було вже надто пізно, і я зустрівся з міс Барклі аж третього вечора. В саду її не було, і мені довелось чекати в госпітальній канцелярії, поки вона зійде вниз.

Попід стінами кімнати, де розмістилася канцелярія, на пофарбованих дерев'яних постаментах стояли в ряд мармурові погруддя. Такими ж погруддями був заставлений і вестибюль, куди виходили двері канцелярії. Всі вони виглядали на одне лице — така вже неодмінна властивість мармуру. Скульптура завжди наганяла на мене нудьгу — от хіба що бронза чимось вирізнялася. А мармурові погруддя геть усі нагадували надгробки на кладовищі. Щоправда, я бачив одне гарне кладовище — у Пізі. А от у Генуї мармурова скульптура препогана. Раніш ця вілла належала якомусь багатющому німцеві, і, певне, ті погруддя коштували йому величезних грошей. Цікаво б знати, хто їх робив і скільки взяв за роботу. Я розглядав мармурові обличчя, намагаючись визначити, чи вони належать до одного роду, чи як, та всі вони мали однакові класичні риси. Отож годі було сказати щось певне.

Я сидів на стільці, тримаючи в руках кашкет. Загалом ми мали носити сталеві каски, навіть у Горіції, але

вони були незручні та й видавалися з біса театральними в місті, звідки не евакуйовано цивільне населення. Тільки їдучи на пости, я надівав каску і брав з собою англійський протигаз. Ми тоді щойно почали їх одержувати. То були справжнісінькі маски. Належало нам носити при собі й автоматичний пістолет, навіть лікарям і офіцерам санітарної служби. Я відчував, як він упирається в спинку стільця. Той, хто не носив пістолета на видноті, підлягав арешту. Рінальді носив кобуру, напхану туалетним папером. Я мав у кобурі справжній пістолет і почував себе надійно озброєним, поки не спробував з нього стріляти. Пістолет був «астра», калібру 7,65, з коротким стволом, і, коли натиснути курок, його так кидало вгору, що годі було й думати кудись поцілити. Я вправлявся з ним, спускаючи мушку під мішень і силкуючись перебороти віддачу сміховинно куцого дула, доки став улучати з двадцяти кроків на ярд убік від цілі; аж тоді до мене дійшло, яка то дурниця носити при собі пістолет, та незабаром я просто забув про нього, і відтоді він теліпався в мене на крижах, а я й не помічав того і, лише коли натрапляв на людей, що розмовляли по-англійському, відчував невиразний сором. А тепер сидів оце на стільці, і якийсь там черговий чи хто не схвально дивився на мене з-за столу, тим часом як я розглядав мармурову підлогу, оті постаменти з мармуровими погруддями, живопис на стінах і чекав на міс Барклі. Живопис був непоганий. Будь-який настінний живопис має гарний вигляд, коли він починає лущитись і обсіпатись.

Я побачив, що Кетрін Барклі вийшла у вестибюль, і встав. Вона йшла до мене й тепер не видавалась такою високою на зріст, але була дуже гарненька.

— Добрий вечір, містере Генрі,— привіталася вона.

— Здрастуйте,— відказав я.

Черговий за столом сидів і слухав.

— Посидимо тут чи вийдемо в сад?

— Краще ходімо в сад. Там не так жарко.

Я рушив за нею до саду, і черговий дивився нам услід. Коли ми вийшли на посипану рінню доріжку, Кетрін спитала:

— Де ви були?

— Виїздив на пости.

— Ви не могли прислати мені записку?

— Ні,— сказав я.— Не виходило. Я думав повернутися того ж дня.

— Треба було сповістити мене, любий.

Ми збочили з доріжки й зайшли під дерева. Я взяв її за руку, а тоді спинився й поцілував.

— Ми не могли б кудись піти?

— Ні,— відказала вона.— Можемо гуляти тільки тут. Вас так довго не було.

— Сьогодні третій день. Але ж я повернувся.

Вона подивилась на мене.

— І кохаєте мене?

— Так.

— Ви ж казали, що кохаєте мене, правда?

— Авжеж,— збрехав я,— кохаю.— Нічого такого я не казав.

— І будете звати мене Кетрін?

— Кетрін...

Ми пройшли трохи далі й спинилися під деревом.

— Скажіть: «Ось вечір — і я знову з Кетрін».

— Ось вечір — і я знову з Кетрін.

— Ой любий, ви й справді знову зі мною?

— Так.

— Я дуже кохаю вас, і мені було так страшно! Ви не покинете мене?

— Ні. Я завжди повертатимусь.

— Ой, я так вас кохаю! Будь ласка, знов покладіть туди руку.

— Та я ж не забирав її.

Я повернув Кетрін так, щоб, цілуючи, бачити її обличчя, і побачив, що очі в неї заплющені. Я поцілував її в обоє заплющених очей. Мені спало на думку, що вона, мабуть, трохи схибнута. А втім, дарма, коли й так. Мене анітрохи не турбувало, в яку історію я встряю. Однаково це було краще, ніж щовечора ходити в дім для офіцерів, де дівчата обсідали тебе з усіх боків, на знак приязні надіваючи задом наперед твій кашкет, і час від часу відлучалися нагору з котримсь із твоїх братів офіцерів. Я знав, що не кохаю Кетрін Барклі, та й гадки не мав закохуватись у неї. Усе те була гра, як ото бридж, тільки в ній ти грав не картами, а словами. Як і в бриджі, треба було прикидатися, ніби граєш на гроші чи на щось інше. І ніхто не питав, на що саме. Мене таке цілком задовольняло.

— Якби ж то нам кудись піти,— сказав я. Мені, як і кожному чоловікові, уже давалися взнаки ці довгі ніжності навстоячки.

— Нема куди,— відказала Кетрін, повертаючись до дійсності, хоч де б там була перед тим.

— А може, посидьмо трохи тут?

Ми сіли на пласку кам'яну лаву. Я тримав Кетрін Барклі за руку. Обняти себе вона не давала.

— Ви дуже стомилися? — запитала вона.

— Та ні.

Вона втупила очі в траву під ногами.

— Нечесну ми ведемо гру, правда ж?

— Яку гру?

— Не будьте дурним.

— Я не дурний, то я навмисне.

— Ви хороший хлопець, — сказала вона. — І граєте як умієте. Але це нечесна гра.

— Ви завжди вгадуєте чужі думки?

— Ні, не завжди. Але ваші вгадую. Вам ні до чого вдавати, ніби ви закохані в мене. Годі на сьогодні. Про що б ви ще хотіли поговорити?

— Але ж я справді кохаю вас.

— Будь ласка, умовмося не брехати, коли в цьому немає потреби. Я побачила гарну виставу і тепер прийшла до тям. Зрозумійте, я не божевільна і не схибнута. Хіба що часом трохи находить.

Я стиснув її руку.

— Кетрін, любача...

— Тепер у вас дуже кумедно звучить оце «Кетрін». Вимовляєте його зовсім інакше. Та все одно ви дуже хороший хлопець. Дуже добрий.

— Так само каже й наш священник.

— Атож, ви дуже добрий. Ви будете навідувати мене?

— Авжеж.

— Тільки не треба казати, що кохаєте мене. З цим до часу покінчено. — Вона встала й подала мені руку. — На добраніч.

Я хотів поцілувати її.

— Ні, — мовила вона. — Я так стомилася...

— Поцілуйте мене, прошу, — сказав я.

— Я страшенно стомлена, любий.

— Поцілуйте.

— Ви дуже хочете?

— Еге ж.

Ми поцілувались, і вона раптом випручалася.

— Ні... На добраніч, любий, ну будь ласка...

Ми підійшли до дверей, і я бачив, як вона зайшла у вестибюль і попростувала всередину будинку. Мені подобалось дивитися, як вона йде. Нарешті вона зникла з очей.

Я подався додому. Ніч була жарка, і ген у горах точився бій. Я бачив спалахи над Сен-Габрієле.

Перед «Вілла Росса» я спинився. Віконниці були зачнені, але там ще вирувало життя. Хтось співав. Я рушив далі, додому. Коли я вже роздягався, прийшов Рінальді.

— Ага! — мовив він. — Не так усе гладко виходить. Малюк спантеличений.

— Де ви були?

— У «Вілла Росса». Там було на що подивитися, малюче. Ми всі співали. А де були ви?

— Навідав англійок.

— Хвалити бога, що я не сплутався з тими англійками.

Розділ VII

Другого дня я повертався з нашого підгірного посту й зупинив машину біля *smistamento*¹, де поранених і хворих розподіляли за їхніми паперами й записували їм призначення до різних госпіталів. Усю дорогу я вів машину сам, отож і тепер сидів за кермом, а водій, що був зі мною, пішов відмітити документи. День був гарячий, небо дуже ясне й блакитне, а дорога біляста й курна. Я сидів на високому сидінні «фіата», ні про що не думаючи. Дорогою проходив полк, і я дивився, як ідуть солдати. Вони геть упріли й спливали потом. Деякі були в сталевих касках, та більшість попрічпляла їх до ранців. Майже у всіх каски були завеликі й налазили аж на вуха. Офіцери всі йшли в касках — їхні пасували краще.

То був один з двох полків Базілікатської бригади. Я визначив це за смугастими червоно-білими петлицями солдатів. Полк пройшов, але за ним ще довго тяглися відсталі — ті, що внесили й відбилися від своїх взводів. Вони були мокрі від поту, запорошені й виморені. Деякі мали зовсім кепський вигляд. Останнім із тих відсталих плентав один солдат. Він сильно накульгував. Тоді спинився й сів при дорозі. Я виліз із машини і підійшов до нього.

— Що сталося?

Він поглянув на мене, тоді підвівся.

— Зараз іду.

— Щось не гаразд?

¹ Евакуаційний пункт (італ.).

- Та війна ж, розтуди її...
- Що з вашою ногою?
- З ногою нічого. В мене грижа.
- Чого ж ви не в санітарній машині? — запитав я. — Чого не їдете в госпіталь?
- Не дозволяють. Лейтенант каже, що я навмисне загубив бандаж.
- Ану дайте я помацаю.
- Та вона вилазить.
- З якого боку?
- Отут.
- Я обмацав грижу.
- Ану покашляйте, — сказав йому.
- Боюся, щоб дужче не вилізла. Вона й так удвічі більша, ніж ранком.
- Сідайте в машину, — сказав я. — Ось зараз принесуть папери на цих поранених, а тоді я підвезу вас і здам полковим санітарам.
- Вони скажуть, що я зробив це навмисне.
- Нічого вам не буде, — сказав я. — Це ж не поранення. Адже воно було у вас і раніш?
- Але я загубив бандаж.
- Вас пошлють у госпіталь.
- А не можна мені лишитися тут, лейтенанте?
- Ні, я ж не маю ваших паперів.
- З дверей вийшов водій з паперами на поранених у машині.
- Чотирьох у сто п'ятий, двох у сто тридцять другий, — сказав він. То були госпіталі по той бік річки.
- Сідайте за кермо, — звелів я. Тоді допоміг солдатovi з грижею сісти поруч нас.
- Ви говорите по-англійському? — запитав тсй.
- Авжеж.
- Як вам подобається ця проклятуща війна?
- Гірше нікуди.
- Це точно, що гірше нікуди. Побий мене бог, таки гірше нікуди.
- Ви бували в Штатах?
- Еге ж. У Пітсбургу. Я зрозумів, що ви американець.
- Хіба я не добре говорю по-італійському?
- Все одно я зрозумів, що ви американець.
- Маємо ще одного американця, — мовив шофер по-італійському, глянувши на солдата з грижею.

— Слухайте, лейтенанте. Ви доконче повинні завести мене в мій полк?

— Так.

— Бачте, полковий лікар знає, що в мене грижа. Я сам викинув той бісів бандаж, щоб мені погіршало й мене не послали знов на передову.

— Розумію.

— То чи не могли б ви завести мене десь-інде?

— Якби ми були ближче до фронту, я міг би здати вас на перший-ліпший санітарний пост. А тут, у тилу, потрібні папери.

— Якщо я знов потраплю в полк, мені зроблять операцію і запроторять на передову без вороття.

Я замислився.

— А ви самі хотіли б утратити туди без вороття? — запитав він.

— Ні.

— Хай їй чорт, цій проклятуцій війні!

— Ось що, — сказав я. — Зараз я вас висаджу, а ви впадіть при дорозі й набийте на голові добрячу гулю. Коли ми будемо їхати назад, я підберу вас і відвезу в якийсь госпіталь. Спиніться тут, Альдо.

Машина зупинилась на узбіччі дороги. Я допоміг солдатові злізти.

— Я буду на цьому самому місці, лейтенанте, — сказав він.

— До побачення, — мовив я.

Ми рушили далі й десь за милю випередили його полк, тоді переїхали каламутну від талого снігу річку, що нуртувала між опорами мосту; далі дорога пішла рівниною, і ми розвезли поранених по тих двох госпіталях. Коли повернули назад, я сам сів за кермо й погнав порожню машину, щоб забрати того солдата з Пітсбурга. Перед тим ми знов поминули його полк, ще дужче впрілій і млявий, а потім і відсталих солдатів, що плентали за ним. А ще далі побачили санітарну підводу, що спинилася при дорозі. Двоє санітарів піднімали солдата з грижею, щоб покласти його на підводу. Вони таки повернулися по нього. Він подививсь на мене й похитав головою. Каски на ньому вже не було, і на лобі, там, де починало рости волосся, точилася кров. Ніс був обдертий, і на тому кривавому садні виділила пилуга, і в волоссі теж була пилуга.

— Бачите, яка гуля, лейтенанте! — гукнув він до мене. — Та нічого не вдієш. Ось вернулися по мене.

Коли я повернувся на віллу, була вже п'ята година, і я пішов туди, де мили машини, щоб прийняти душ. Потім сів у своїй кімнаті перед відчиненим вікном, у спідній сорочці та штанях, і склав рапорт. За два дні мав розпочатися наступ, і мені належало переїхати зі своїми машинами до Плави. Я давно не писав нічого в Штати; розумів, що написати треба, але так довго відкладав, що тепер уже зробити це майже не випадало. Просто не було про що писати. Отож я послав кілька армійських листівок *Zona di Guerra*¹, повикреслювавши там усе, крім повідомлення, що я живий і здоровий. Так їх ніде не затримують. Ці листівки напевне справлять враження в Америці — такі вони незвичайні і загадкові. Та й сама ця війна була незвичайна і загадкова, проте, як на мене, цілком вправно проваджена й доволі страхітлива порівняно до інших воєн з австрійцями. Австрійське військо було створене на те, щоб його перемагав Наполеон, будь-який Наполеон. На жаль, Наполеона ми не мали, а мали натомість генерала Кадорна, гладкого улюбленця долі, й Віктора-Еммануїла, хирлявого чоловічка з довгою худою шиєю та цапиною борідкою. На правому фланзі був ще горцог Аоста. Чи не занадто показний як на великого полководця, він мав, проте, вигляд справжнього чоловіка. Багато хто з італійців хотів би, щоб він був королем. Зовнішність він мав справді королівську. Він був дядьком короля й очолював третю армію. Ми належали до другої армії. В третій армії було кілька англійських батарей. У Мілані я познайомився з двома артилеристами, що служили там. То були дуже приємні хлопці, і ми чудово провели вечір. Вони були великі, сором'язливі й дуже бентежились, але водночас і захоплювались усім. Шкода, що я не пішов служити до англійців. Усе було б куди простіше. Щоправда, там мене, може, давно б уже вбило. Та ні, в санітарній службі не вбило б. А втім, могло вбити і в санітарній службі. Водіїв англійських санітарних машин часом теж убивало. Але ж я знав, що мене не вб'є. Принаймні не па цій війні. Я не мав з нею нічого спільного. Мені вона здавалася не більш небезпечною, ніж війна в кіно. А проте я дуже хотів би, щоб вона скінчилась. Може, скінчиться цього літа. Може, австрійці зломляться. В минулих війнах вони завжди ламалися. То в чому ж річ цього разу? Всі кажуть, що французи геть знесиляли.

¹ Воєнна зона (італ.).

Рінальдї розповідав, що французьке військо збунтувалось і рушило на Париж. Я запитав, що було далі. «Та що, спинили його»,— відказав Рінальдї. Я хотїв би поїхати до Австрії, і щоб не було ніякої війни. Хотїв би поїхати в Шварцвальд. Хотїв би побувати на Гарці. А де він, до речі, той Гарц? Бої тепер точилися в Карпатах. Ні, туди мені не хотїлось. А може, й там було б непогано. Коли б не війна, я міг би податись і в Іспанію. Сонце вже хилилося до заходу, і спека спадала. Після вечері я піду на побачення з Кетрін Барклі. А ще краще, якби вона вже зараз була тут. Або опинитися б оце разом з нею у Мілані. Повечеряти б у «Кова», а тоді прогулятися теплим вечором по Віа Мандзоні, перейти міст, повернути понад каналом і піти в готель — разом з Кетрін Барклі. Може, вона й згодиться. Може, уявить собі, ніби я отой її хлопець, що його вбито на фронті, і ми зайдемо в парадні двері, швейцар скине перед нами кашкета, і я підійду до конторки портьє взяти ключ, а вона чекатиме біля ліфта, а тоді ми зайдемо в ліфт, і він повільно поповзе догори, клацаючи на кожному поверсі, аж поки буде наш поверх, і тоді хлопчик-ліфтер відчинить двері й відступить убік, і вона вийде, а за нею і я, ми підемо коридором, я встромлю ключ і відімкну двері, а потім візьму телефонну трубку й попрошу принести пляшку *capri bianca*¹ в срібному цеберку з льодом, і буде чути, як лід бряжчить у цеберку, коли його нестимуть коридором, і хлопець постукає до нас, а я скажу, щоб він залишив вино за дверима. Бо на той час ми вже поскидаємо з себе все — у кімнаті жарко, і вікно розчинене, і над дахами будинків літатимуть ластівки, а коли згодом споночіє і підійдеш до вікна, над будинками вже шугатимуть манюсінські кажани, трохи не чіпляючи верхівок дерев, і ми питимем капрі, а двері будуть замкнені, і нам жарко, і в нас тільки простирало, і ціла ніч, і ми цілу ніч кохаємось, цілу жарку ніч у Мілані. Ось як воно все мало б бути. А тепер я піду швиденько повечеряю і — на побачення з Кетрін Барклі.

За столом надто багато розмовляли, і я пив вино, бо коли б не випив трохи, цього вечора ми не були б братами; і розмовляв із священником про архієпископа Айрленда, що був, як видно, благородною людиною, і я вдавав, ніби знаю про заповідяні йому кривди, що до них і сам був причет-

¹ Капрійське біле (вино) (*ital.*).

ний як американець, хоча й сном-духом про них не відав. Та було б просто нечемно виказати свою необізнаність, коли мені так добре розтлумачили всі причини, що, як на мене, склалися, зрештою, із самих непорозумінь. Я подумав собі, що в архієпископа гарне ім'я, до того ж він був родом з Міннесоти і від цього воно звучало ще гучніш: Айрленд Міннесотський, Айрленд Вісконсінський, Айрленд Мічиганський. А ще воно скидалося на назву якогось острова, і це додавало йому ваги. Та ні, не в тім річ. Тут було щось більше. Еге ж, отче. Ваша правда, отче. Можливо, отче. Ні, отче. Ну що ж, може, й так, отче. Вам краще знати, отче. Священик був добрий, але нудний. Офіцери були не добрі, але нудні. Король був добрий, але нудний. Вино було погане, але не нудне. Воно руйнувало емаль на зубах, і вона липла до піднебіння.

— І тоді священика посадили у в'язницю,— розповідав Рокка,— бо знайшли при ньому ті трипроцентні облигації. Звісна річ, це було у Франції. У нас його ніколи б не зарештували. А про п'ятипроцентні він геть усе заперечував. Це сталося в Безье. Я саме був там, і, коли прочитав про цю справу в газетах, пішов до в'язниці й попросив дозволу побачити того священика. Не було сумніву, що то він украв облигації.

— Не вірю жодному слову,— озвався Рінальдї.

— Як знаєте,— сказав Рокка.— Та я розповідаю цю історію для нашого панотця. Вона дуже повчальна. А він сам священик, тож зможе її належно оцінити.

Священик усміхнувся.

— Розповідайте далі,— мовив він.— Я слухаю.

— Звісно, всіх облигацій не знайшли, але трипроцентні були таки в священика, і ще з кількох місцевих позик. Не пригадую вже, яких саме. Отож я пішов до в'язниці,— зараз буде найцікавіше,— став біля дверей камери та й кажу, мов на сповіді: «Благословіть мене, отче, бо тебєр і ви грішник».

Усі голосно зареготали.

— А він що сказав? — запитав священик.

Рокка пустив його запитання повз вуха й заходився пояснювати мені суть жарту.

— Ви розумієте, в чому тут річ?

Певно, то був дуже кумедний жарт, коли б зрозуміти його до ладу. Мені налили ще вина, і я розказав оповідку про англійського солдата, якого поставили під душ. Потім майор розказав оповідку про одинадцятьох чехословаків

і про угорського капрала. Я випив ще і розказав про те, як один жокей знайшов пенні. А майор сказав, що є ще італійська оповідка про якусь там герцогиню, що не могла заснути вночі. Саме тоді священик пішов, і я розказав оповідку про комівояжера, що приїхав до Марселя о п'ятій годині ранку, коли там дув містраль. Тоді майор сказав, що чув, ніби я добрий пияк. Я відказав, що це неправда. Ні, правда, сказав майор і присягнувся Бахусом, що зараз перевірить, так воно чи ні. Не треба присягатися Бахусом, сказав я. Бахус тут ні до чого. Саме Бахусом, не вгавав він. Ось зараз я питиму кухоль за кухлем і склянку за склянкою разом з Бассі, з Філіппо-Вінченца. Бассі сказав: ні, такий іспит не годиться, бо він, мовляв, випив уже вдвічі більше за мене. А я сказав, що це підла брехня і нехай там Бахус чи не Бахус, а він, Філіппо-Вінченца Бассі, чи то пак Бассі-Філіппо Вінченца, за цілий вечір не випив ані краплі, і, до речі, як же все-таки його звать? Тоді він запитав, а як звать мене: Фредеріко Енріко чи Енріко Фредеріко? Коли так, сказав я, то нехай переможе дужчий, а Бахус тут ні до чого, і майор налив нам по першому кухлю червоного вина. Вихиливши півкухля, я сказав, що більше не хочу. Я згадав, куди мав іти.

— Бассі переміг,— сказав я.— Він дужчий за мене. А мені треба йти.

— Йому справді треба йти,— підтвердив Рінальдї.— У нього побачення. Я знаю.

— Мені треба йти.

— Позмагаємось іншим разом,— сказав Бассі.— Іншим разом, коли ви трохи зміцнієте.— І поплескав мене по плечу.

На столі горіли свічки. Всі офіцери були дуже вдоволені.

— На добраніч, панове,— сказав я.

Рінальдї вийшов зі мною. Ми спинилися за дверима, і він сказав:

— Вам краще б не йти туди п'яному.

— Я не п'яний, Ріні. Слово честі.

— Треба пожувати кавових зерен.

— Дурниці.

— Зараз я вам принесу, малюче. А ви тим часом походите тут.— Він повернувся з жменюю смажених кавових зерен.— Пожуйте, малюче, і хай береже вас бог.

— Бахус,— мовив я.

— Я трохи проведу вас.

— Та я ж чудово себе почувую.

Ми йшли містом, і я жував кавові зерна. Біля в'їзду до вілли, яку займали англійці, Рінальді попрощався.

— На добраніч,— сказав я.— А ви чому не хочете зайти? Він похитав головою.

— Ні. Мені потрібні простіші втіхи.

— Дякую за кавові зерна.

— Пусте, малюче. Пусте.

Я рушив під'їзною алеєю. Обабіч мене чітко вирізнялися темні обриси кипарисів. Я озирнувся і, побачивши, що Рінальді стоїть і проводить мене очима, помахав йому рукою.

Я сів у вестибюлі вілли й чекав, поки вийде Кетрін Барклі. Хтось з'явився в кінці вестибюля. Я встав, але то була не Кетрін. То була міс Фергюсон.

— Здрастуйте,— мовила вона.— Кетрін попросила сказати вам, що сьогодні, на жаль, побачитися з вами не може.

— Дуже шкода. Сподіваюсь, вона не захворіла?

— Їй трохи нездужається.

— Скажіть їй, будь ласка, що я дуже засмутився.

— Гарзд, скажу.

— Як гадаєте, чи варто мені прийти завтра?

— А чого ж ні.

— Красно дякую,— сказав я.— На добраніч.

Я вийшов за двері й раптом почувся самотнім і спустошеним. Перед тим побачення з Кетрін не дуже мене обходило, я добряче підпив і мало не забув про нього взагалі, а от тепер, коли не зміг побачити її, почував себе самотнім і неприкаяним.

Розділ VIII

Наступного дня ми дізналися, що вночі вище по річці буде атака й що нам належить послати туди чотири машини. І хоч усі говорили про це з великою певністю і стратегічною обізнаністю, проте ніхто не знав нічого до пуття. Я їхав першою машиною і, коли ми поминали в'їзд до англійського госпіталю, звелів водієві спинитись. Решта машин теж стали. Я вийшов і сказав водіям, щоб їхали далі, а якщо ми не наздоженемо їх до повороту на Кормонс,— щоб почекали нас там. Тоді квапливо рушив алеєю, зайшов у вестибюль і попросив викликати міс Барклі.

— Вона на чергуванні.

— Чи не можна їй вийти хоч на хвилину?

Послали санітара спитати, і він повернувся з Кетрін.

— Я заїхав дізнатися, чи вам краще. Мені сказали, що ви на чергуванні, то я попросив вас покликати.

— Зі мною все гаразд,— сказала вона.— А вчора то, мабуть, від спеки стало трохи млосно.

— Мені треба їхати.

— Я вийду з вами на хвилину.

— Ви справді одужали?— запитав я надворі.

— Так, любий. Ви прийдете ввечері?

— Ні. Я зараз виїжджаю на Плаву — там буде розвага.

— Розвага?

— Навряд чи щось більше.

— Але ж ви повернетесь?

— Завтра.

Вона розстібала щось на шиї. А тоді вклала мені в руку.

— Це святий Антоній. Приходьте завтра ввечері.

— Хіба ви католичка?

— Ні. Але кажуть, що святий Антоній добре вберігає.

— Пильнуватиму його задля вас. Прощайте.

— Ні,— сказала вона,— не «прощайте».

— Гаразд.

— Будьте розумником і бережіться. Ні, тут не можна цілуватись. Не можна.

— Гаразд.

Я озирнувся й побачив, що вона стоїть на сходах. Вона помахала мені, і я послав їй цілунок рукою. Вона знов помахала, а я тим часом уже дійшов до кінця алеї, заліз на сидіння своєї санітарної машини, і ми поїхали. Святий Антоній був у білому металевому медальйончику. Я відкрив медальйончик і витрусив його на долоню.

— Святий Антоній?— запитав водій.

— Еге.

— Я теж маю такого.— Він забрав ліву руку з керма, розстебнув комір френча і витяг з-під сорочки образок.— Бачите?

Я поклав свого святого назад у медальйончик, згорнув тоненький золотий ланцюжок і сховав усе в нагрудну кишеню.

— Ви не будете його носити?

— Ні.

— Краще носити. На те ж він і зроблений.

— Гаразд,— сказав я.

Я розстебнув золотий ланцюжок, надів його на шию і закладнув замочок. Святий повис у мене на френчі. Розстебнувши френч і комір сорочки, я спустив його під сорочку.

Поки ми їхали, я весь час відчував той медальйончик із святим у себе на грудях. А потім геть забув про нього. Після поранення я його більше не бачив. Мабуть, забрав хтось на одному з перев'язних постів.

Поминувши міст, ми поїхали швидше і незабаром побачили спереду над дорогою куряву від решти машин. А тоді на завороті дороги побачили й ті три машини, що здала видавалися зовсім маленькими; з-під коліс здіймалася курява й осідала між дерев. Ми наздогнали їх, випередили й повернули на дорогу, що вела до пагорбів. Коли сидиш у першій машині, їхати валкою не таке вже й марудне діло. Я зручно відхилився на сидінні й озирав довколишню місцевість. Ми їхали підгір'ями, що тяглися понад річкою, а коли дорога крутіше пішла вгору, на півночі показалися гірські вершини, ще вкриті снігом. Я озирнувся і побачив, як слідом за нашою беруться нагору три останні машини, відокремлені одна від одної хмарами куряви. Ми залишили позаду довгу вервечку нав'ючених мулів, яку супроводили погоничі в червоних фесках. То були берсальєри¹.

Далі, за тим караваном мулів, дорога була безлюдна, і ми бралися все вище узгір'ями, а тоді, переваливши через відріг довгастого пагорба, почали спускатися в річкову долину. Обабіч дороги стояли ряди дерев, і за рядом праворуч я побачив річку — прозору, швидкоплинну й мілку. Вода струміла по дну річища вузькими потічками між смугами піску та каміння, а подекуди розтікалася ясним сьайвом у своєму кам'янистому ложі. Попід самим берегом я бачив глибокі затони, де вона голубіла, мов небо. Бачив і арки кам'яних містків над річкою, до яких вели стежки від дороги. Ми проїжджали повз кам'яні будинки селян, із схожими на канделябри грушевими деревами проти південних стін, повз кам'яні огорожі в полях. Дорога довго йшла долиною, а потім ми знов повернули нагору, між пагорби. Крутий узвіз вився й петляв каштановими гаями, та врешті дорога вирівнялась і пішла узгір'ям. Я подивився вниз і побачив крізь дерева ген у долині освітлену сонцем річку, що розділяла два війська. Ми їхали новою кам'янистою військовою дорогою, яка йшла гребенем узгір'я, і я бачив на півночі два гірських пасма, зелені й темні до засніжених вершин, а вище білі й яскраві проти сонця. Потім, коли дорога знов пішла на узвіз, я побачив

¹ Солдати добірного стрілецького корпусу.

і третє пасмо — ще вищі засніжені гори, білі, мов крейда, з якимисьь наче борознами на схилах, — а далеко за ними видніли й інші, і ти вже не знав напевне, чи справді бачиш їх, чи вони тобі тільки ввижаються. То все були австрійські гори, ми таких не мали. Попереду дорога, виписавши дугу, повертала праворуч, і я побачив, як далі вона круто спускається між дерев. Дорогою ішли солдати, і ваговози, і мули, що тягли гірські гармати, і коли ми теж почали спускатися, тулячись біля самого краю, я побачив унизу річку, понад берегом — рейки та шпали залізниці, далі — старий міст, що ним залізнична колія ішла на той бік, а там, за річкою, — поруйновані будинки містечка, яке ми мали взяти.

Розділ ІХ

На дорозі був чималий рух; обабіч стояли заслони з сухих кукурудзяних стебел і солом'яних мат; такі самі мати прикривали дорогу згори, і здавалося, ніби то вхід у цирк або ж селище дикого племені. Ми поволі їхали цим солом'яним тунелем, аж поки вимкнулись на розчищену відкриту місцину, де колись була залізнична станція. Тут дорогу приховувало берегове узвишшя; на його схилі, що тягнувся вздовж дороги, були окопи, а в окопах солдати. Сонце сідало, і, дивлячись понад тим узвишшям, я бачив над пагорбами за річкою спостережні аеростати австрійців, темні на тлі призахідного неба. Ми поставили машини за цегельнею. Випалювальні печі та кілька глибоких кар'єрних ям були пристосовані під перев'язні пункти. Там я побачив трьох знайомих лікарів. З розмови із старшим, майором, я дізнався, що коли розпочнеться наступ і наші машини завантажать, ми поїдемо назад тією ж таки замаскованою дорогою, а тоді піднімемось на узгір'я, де є ще один пост, і там поранених перевантажать на інші машини. Майор побоювався, щоб на дорозі не виникла тиснява. Адже то була єдина дорога. Її замаскували, бо австрійці мали добрий огляд з того берега. Тут, у цегельні, нас захищало від рушничного й кулеметного вогню берегове узвишшя. Через річку вів один-єдиний потрощений міст. Коли почнеться артилерійський обстріл, сапери наведуть ще один міст, а частина війська переправиться по мілкому біля закруту річки. Майор був невеличкий на зріст, з підкрученими догори вусами. Він воював у Лівії і мав дві нашивки за поранення. Він сказав: якщо все буде добре,

він подбає, щоб мене нагородили. Я висловив надію, що все буде добре, а за мене, мовляв, не варт турбуватися. Тоді спитав, чи немає в дворі якогось великого укриття, щоб примістити водіїв, і він послав солдата провести мене. Я пішов за солдатом, і він показав мені укриття, дуже надійне. Водіям воно теж сподобалось, і я залишив їх там. Майор запросив мене випити з ним і з двома іншими офіцерами. Ми випили рому, як добрі друзі. Надворі посутеніло. Я спитав, коли має розпочатись наступ, і мені сказали, що тільки-но зовсім споночіє. Я повернувся до водіїв. Вони сиділи в укритті й розмовляли, а побачивши мене, замовкли. Я дав їм по пачці «Македонії» — нещільно набитих сигарет, з яких висипався тютюн, і треба було закрутити кінчик, перше ніж припалити. Маньєра черкнув запальничкою і пустив її по колу. Формою запальничка була як радіатор «фіата». Я розповів їм про те, що почув сам.

— А чого ж ми не бачили того поста, як їхали сюди? — запитав Пассіні.

— Він трохи далі за поворотом.

— Буде колотнеча на тій дорозі, — сказав Маньєра.

— Змішають вони нас з г.....

— Схоже на те.

— А як з харчем, лейтенанте? Коли розпочнеться веремія, буде вже не до того.

— Піду спитаю, — відказав я.

— А нам сидіти тут чи можна погуляти?

— Краще сидіть тут.

Я знов пішов до майорової землянки, і він сказав, що скоро над'їде польова кухня і водіїв нагодують. Якщо вони не мають казанків, він позичить їм. Певно, що мають, відповів я. Тоді повернувся і сказав водіям, що покличу їх, коли привезуть їжу. Хоч би встигли до обстрілу, зауважив Маньєра. Потім усі четверо мовчали, аж поки я пішов. Вони були робочі люди й ненавиділи війну.

Я вийшов поглянути на машини й побачити, що діється довкола, а тоді повернувся й сів в укритті разом з водіями. Ми сиділи просто на землі, прихилившись спинами до стіни, і курили. Надворі вже майже зовсім споночіло. Земля в укритті була тепла й суха, і я сперся плечима на стіну й напівлежав, розслабивши м'язи.

— Хто має наступати? — запитав Гавуцці.

— Берсальєри.

— Самі берсальєри?

— Здається, що так.

- Замало, як на справжній наступ.
- Мабуть, вони лише відвертатимуть увагу, а справжній наступ буде десь в іншому місці.
- А ті, що йдуть у наступ, знають про це?
- Навряд.
- Певно, що не знають,— сказав Маньєра.— Коли б знали, не пішли б.
- Е, пішли б,— докинув Пассіні.— Берсальєри дурні.
- Вони хоробрі і дисципліновані солдати,— мовив я.
- Вони мають широкі груди й міцне здоров'я. Та все одно вони дурні.
- А от гренадери високі на зріст,— сказав Маньєра. То був якийсь жарт. Вони всі засміялися.
- Ви були тут, лейтенанте, коли вони не схотіли наступати і з них розстріляли кожного десятого?
- Ні.
- Таке справді було. Їх вишикували й вивели із строю кожного десятого. І карабінери їх розстріляли.
- Карабінери!— сказав Пассіні й плюнув собі під ноги.— Але ж і ті гренадери — всі понад шість футів на зріст. А наступати не схотіли.
- Якби всі не схотіли, то й війна скінчилася б,— сказав Маньєра.
- З гренадерами було зовсім інше. Вони просто перепудились. Офіцери в них усі високородні.
- Деякі офіцери пішли самі.
- А один сержант застрелив двох таких, що не схотіли вилазити з окопу.
- Дехто з солдатів теж пішов.
- Тих і не шикували, коли відлічували десятих.
- Там розстріляли й одного хлопця з мого містечка,— сказав Пассіні.— Здоровий був, меткий, та й зростом удався якраз на гренадера. Все, було, в Римі байдикував. Все з дівчатками. Все з карабінерами.— Він засміявся.— А тепер біля їхнього дому поставили вартового з багнетом, і нікому не можна провідати його батька, матір і сестер. А батька позбавили всіх громадянських прав, навіть голосувати йому заборонено. Вони всі тепер поза законом, не мають ніякого захисту. Кожному вільно забрати в них що завгодно.
- Коли б не чинили такого родинам, ніхто б узагалі не пішов у наступ.
- Та ні. Альпійські стрільці пішли б. І оті гвардійці Віктора-Еммануїла. Та й дехто з берсальєрів.
- Берсальєри теж тікали. А тепер хочуть забути про це.

— Даремно ви дозволяєте нам такі балачки, лейтенанте. *Evviva l'esercito* ¹,— ущипливо мовив Пассіні.

— Знаю я ваші балачки,— відказав я.— Та поки ви справно водите машини й шануєтесь...

— ... і інші офіцери не чують цих балачок,— докінчив Маньєра.

— Я вважаю, що нам треба воювати до кінця,— сказав я.— Війна не скінчиться, якщо одна сторона складе зброю. Якщо ми це зробимо, буде тільки гірше.

— Гірше бути не може,— шанобливо мовив Пассіні.— Немає нічого гіршого, як війна.

— Поразка ще гірша.

— Не вірю,— так само шанобливо відказав Пассіні.— Що таке поразка? Це коли всі йдуть по домівках.

— А вони слідом за вами. Забирають вашу домівку. Забирають на поталу ваших сестер.

— Не вірю,— сказав Пассіні.— Всім такого не заподіють. Хай кожен боронить свою домівку. Хай не пускає сестер їм на очі.

— Вас повісять. Вас знов заберуть до війська і пошлють на війну. Та не в санітарний загін, а в піхоту.

— Всіх не перевішають.

— Чужинці не можуть змусити людей воювати за них,— докинув Маньєра.— У першому ж бою всі накипають п'ятами.

— Як чехи.

— Здається, ви зовсім не уявляєте собі, що таке бути завойованими, отож і гадаєте, ніби не так воно й страшно.

— Лейтенанте,— сказав Пассіні,— як я розумію, ви самі дозволили нам говорити. Тож слухайте. Нема нічого гіршого, як війна. Ми тут, у санітарному загоні, навіть не можемо збагнути, яке це страхіття. Та навіть коли людина збагне весь жах війни, вона однаково не може нічого зарадити, бо їй тьмариться розум. А є люди, що просто нездатні це зрозуміти. Є люди, що бояться своїх офіцерів. От на таких і держиться війна.

— Я знаю, що війна — це страхіття, а проте ми повинні воювати до кінця.

— Кінця не буде. Війна не має кінця.

— Ні, має.

Пассіні похитав головою.

¹ Хай живе військо (*итал.*).

— Війни не виграти перемогами. Що з того, як ми й захопимо Сан-Габрієле? Як захопимо й Карсо, й Монфальконе, й Трієст? Чого ми цим досягнем? Ви бачили сьогодні всі оті далекі гори? Чи не гадаєте ви, що ми захопимо і їх? Тільки якщо австріяки складуть зброю. Одна сторона має скласти зброю. Чом не зробити цього нам? Навіть якщо вони прийдуть в Італію, їх здолає втома, і вони зрештою заберуться геть. У них є своя рідна країна. Та де ж пак, замість цього точиться війна!

— З вас добрячий промовець.

— Ми думаємо. Читаємо. Ми ж не селяни. Ми механіки. Та навіть і селяни мають досить тям, щоб зневіритись у війні. Всі ненавидять цю війну.

— Клас, якому належить влада в країні, геть дурний, ті люди нічого не розуміють і ніколи не зрозуміють. Тим-то ми й устряли в цю війну.

— А вони ще й наживають на ній гроші.

— Не всі,— сказав Пассіні.— Більшість їх надто дурні. Вони стоять за війну без будь-якої вигоди для себе. Просто з дурного розуму.

— Ну, годі вже,— сказав Маньєра.— Ми занадто розбалакались, навіть як на нашого лейтенанта.

— Йому подобається,— сказав Пассіні.— Нам треба повернути його до нашої віри.

— А поки що нам треба припнути язика,— не вгавав Маньєра.

— Ну, а їсти нам усе-таки дадуть, лейтенанте?— запитав Гавуцці.

— Піду дізнаюся,— відказав я.

Гордіні підвівся і вийшов разом зі мною.

— Може, треба щось зробити, лейтенанте? Чи не можу я чим допомогти?— Він був найсумірніший із чотирьох.

— Коли хочете, ходім зі мною,— сказав я.— Там побачимо.

Надворі було темно, і над горами блукали довгі промені прожекторів. На нашому фронті застосовували величезні прожектори, встановлені на вантажних машинах, і часом, проїжджаючи вночі поблизу передових позицій, можна було побачити трохи осторонь дороги таку машину, офіцера, що наводив прожектор, і перелякану обслугу.

Ми перейшли двір цегельні й спилилися перед головним перев'язним пунктом. Над входом був припасований великий піддашок із зеленого гілля, і вечірній вітерець шелестів у темряві посохлим на сонці листям. Усередині світи-

лося. Майор сидів на ящику і розмовляв по телефону. Один з лікарів сказав мені, що наступ відкладено на годину. Тоді запропонував чарку коньяку. Я обвів поглядом дощані столи, інструменти, що виблискували проти світла, тази, щільно заткнуті бутлі. Гордіні стояв позад мене.

Майор підвівся від телефону.

— Зараз почнеться,— сказав він.— Таки о тій годині, що призначено перше.

Я визирнув надвір; було темно, і австрійські прожектори освітлювали гори позаду нас. Ще якусь хвилю стояла тиша, а тоді всі гармати позад нас разом почали обстріл.

— Савойя,— сказав майор.

— А як з харчем, майоре?— запитав я.

Він не почув мене. Я запитав знову.

— Ще не привезли.

У дворі цегельні вибухнув великий снаряд. Ще один вибух — і за його гуркотом почулося глухе торохкотіння уламків цегли та грудок землі.

— А чи нема тут у вас чогось попоїсти?

— Є трохи макаронів,— відказав майор.

— Дайте що можете.

Майор щось сказав санітарові, і той зник у дальшому закутку, а тоді повернувся, несучи велику металеву миску з холодними вареними макаронами. Я передав її Гордіні.

— А сиру нема?

Майор невдоволено сказав ще щось санітарові, той знову пірнув у свій закуток і привів четвертину білого сиру.

— Дякую,— мовив я.

— Ви б не витикалися зараз.

Надворі біля входу покладали на землю щось важке. Один із двох санітарів, що принесли його, зазирнув досередини.

— Заносьте сюди,— сказав майор.— Що з вами таке? Чи ви думаете, що ми самі вийдемо по нього?

Двоє носіїв взяли пораненого під руки й за ноги і занесли в перев'язний пункт.

— Розріжте френч,— звелів майор.

Він уже тримав у руці пінцет із затиснутим клаптем марлі. Обидва капітани поскидали шинелі.

— А ви йдіть собі,— сказав майор тим двом санітарам.

— Ходім і ми,— мовив я до Гордіні.

— Ви краще почекали б, доки скінчиться обстріл,— кивнув майор через плече.

— Люди хочуть їсти,— сказав я.

— Ну, як знаєте.

Ми вийшли й побігли через двір цегельні. Десь біля самої річки вибухнув снаряд. Як летів другий, ми не чули, аж раптом він гупнув зовсім поруч. Ми обидва розплатались долі й одразу ж за спалахом та гримким вибухом почули свистіння осколків і гуркіт обваленої цегли. Гордіні підхопився й помчав до укриття. Я подався за ним, стискаючи в руках сир, припорошений зверху цегляним пилом. Троє водіїв сиділи в укритті й курили.

— Ось вам, патріоти,— сказав я.

— Як там машини?— запитав Маньєра.

— Стоять собі.

— Нагнали на вас страху, лейтенанте?

— Ще б пак,— відказав я.

Я дістав свій ніж, розкрив його, обтер лезо й зчистив в сиру брудний верхній шар. Гавуцці подав мені миску з макаронами.

— Ви перший, лейтенанте.

— Ні,— сказав я.— Поставте долі. Будемо їсти всі разом.

— Нема виделок.

— Ну й біс із ними,— сказав я по-англійському.

Я покрав сир на шматки й поклав їх на макарони.

— Присувайтесь ближче,— мовив до водіїв.

Вони присунулись і чекали. Я запустив пальці в миску й потяг до себе тугий жмуток макаронів.

— Піднімайте вище, лейтенанте.

Я підняв руку догори, і жмуток нарешті відліпився. Я спустив кінці макаронів до рота, спіймав їх губами й почав жувати; тоді взяв шматок сиру, розжував і запив вином. Вино відгонило іржею. Я віддав флягу Пассіні.

— Погань,— сказав я.— Надто довго було у флязі. Я вонзив її з собою в машині.

Вони всі жували, тримаючи підборіддя над мискою, закидаючи голови назад і ловлячи губами кінці макаронів. Я знову напхав рот макаронами, відкусив сир у й ковтнув вина. Надворі щось гупнуло, аж земля задвигтіла.

— Чотиристадцятиміліметровка або важкий німецький міномет,— сказав Гавуцці.

— В горах чотиристадцятиміліметрових гармат немає,— заперечив я.

— Є великі шкодівські. Я бачив вирви.

— То тристап'ятиміліметрові.

Ми знову взялися до їжі. Щось бухикнуло, зачмихало,

наче паровоз, коли рушав, а тоді гримнув вибух, і земля знов задвигтіла.

— Мілкуватий у нас сховок,— мовив Пассіні.

— То таки важкий міномет.

— Так точно.

Я куснув свій шмат сиру й ковтнув вина. Тоді почув, як серед гуркоту бою знов бухикнуло, потім розляглось оте «чах-чах-чах-чах», а далі — сліпучий спалах, неначе то шугнуло полум'я з доменної печі, і ревісько, спершу біле, потім вогненно-червоне; та все дужче, дужче, мов навальний буревій. Я силкувався дихнути, але дух мені забило, і я відчув, що весь як є вивергаюсь із самого себе й, підхоплений тим буревієм, лечу все вище, вище й вище. Викинуло мене стрімко, геть усього, і я збагнув, що домер і що помиляються ті, хто гадає, ніби людина враз пускається духу — і ото вже й кінець. А тоді я полинув у повітрі, та чомусь не вгору, а назад до землі. Потім зітхнув і повернувся до буття. Земля довкола була зрита, а просто перед моєю головою стирчав розщеплений дерев'яний брус. Голову мені тіпало, проте я почув, що поруч хтось ніби плаче. Навіть не плаче, а кричить. Я спробував поворухнутись, але не зміг. Чути було, як за річкою та й по всьому березі б'ють кулемети й гвинтівки. Тоді розлігся лункий сплеск, і я побачив, як злетіли й вибухнули в небі освітлювальні снаряди, й розлили біле сяйво, і як шугнули вгору ракети, і почув вибухи гранат,— усе те в одну мить,— і раптом поруч мене хтось застогнав: «*Mamma mia! Oh, mamma mia!*»¹ Я напружився і, шарпаючись та вигинаючись у попереку, зрештою вивільнив ноги; тоді перевернувся й торкнувся пораненого. То був Пассіні, і коли я доторкнувся до нього, він скрикнув. Він лежав ногами до мене, і в мигтінні світла й темряви я побачив, що обидві вони розтрочені над колінами. Одну геть відірвало, а друга трималась на сухожилках та подертій холоші, і той одупок сіпався й згинався, неначе жив окремим життям. Пассіні кусав себе за руку й стогнав; «*Oh, mamma mia, mamma mia.*— А тоді:— *Dio te salve, Maria*»². *Dio te salve, Maria...* О боже, вбий мене... вбий мене, господи... *mamma mia, mamma mia...* О свята діво Маріє, вбий мене, спини цю муку, спини, спини...

¹ Матінко моя! Ой матінко! (Італ.)

² Спаси тебе боже, (свята діво) Маріє (Італ.) — початкові слова католицької молитви.

О свята діво Маріє, спини цю муку! Ой-ой-ой-ой! — І вже задихаючись:— *Матта, матта тіа...*» А тоді замовк, кусаючи руку, тільки оцупок усе так само сіпався.

— *Portaferiti!*¹ — гукнув я, приставивши до рота долоні.— *Portaferiti!*

Я спробував присунутись до Пассіні, щоб накласти йому на ноги джгути, але не міг зрушити з місця. Тоді спробував знову, і мої ноги трохи подались. Отже, я міг помалу підтягатися на ліктях. Тим часом Пассіні зовсім затих. Я сів поруч нього, розстебнув на собі френч і спробував одірвати поділ сорочки. Він ніяк не відривався, і я вчепивсь зубами, щоб роздерти край тканини. Аж раптом згадав, що на ногах у Пассіні обмотки. На мені були вовняні гетри, а Пассіні носив обмотки. Але ж тепер у нього була лиш одна нога. Я почав розкручувати обмотку, але побачив, що морочитись із джгутом не варто, бо Пассіні вже помер. Я придивився ближче і допевнивсь, що він справді мертвий. Тепер треба було відшукати трьох інших. Я випростався й сів, і зараз же щось у моїй голові зрушилось, наче важки на очах великої ляльки, і вдарило зсередини в очні яблука. Я відчув, що ноги в мене гарячі й мокрі і в черевиках теж гаряче й мокро. Тоді я зрозумів, що мене поранило, і, нахилившись уперед, поклав руку на коліно. Та коліна на місці не було. Я шаснув рукою далі й намацав коліно аж на гомілці. Потім витер руку об сорочку, і знов поволі розпливалось ясне світло, і я подививсь на свою ногу й дуже перелякався.

— О боже,— мовив я,— вирятуй мене звідси.

Проте я знав, що десь мають бути ще троє. Водіїв було четверо. Пассіні помер. Лишилося троє. Раптом хтось підхопив мене під руки, а ще хтось узяв за ноги.

— Десь тут іще троє,— сказав я.— А четвертого вбило.

— Це я, Маньєра. Ми ходили по ноші, але віде не знайшли. Як вам, лейтенанте?

— А де Гордіні й Гавуцці?

— Гордіні на перев'язці. А Гавуцці держить ваші ноги. Тримайтеся мені за ший, лейтенанте. Тяжко вас поранило?

— В ногу. А що з Гордіні?

— Та пусте. То була велика міна.

— А Пассіні мертвий.

— Еге ж, мертвий.

¹ Санітаря! (Італ.)

Неподалік вибухнув снаряд, і обидва вони кинулись до-
долу й упустили мене.

— Пробачте, лейтенанте,— сказав Маньєра.— Хапайтесь
мені за шию.

— Щоб ви мене знов упустили?

— То з переляку.

— Вас не поранило?

— Трохи зачепило обох.

— Гордіні зможе сісти за кермо?

— Навряд.

Поки ми дісталися до перев'язного пункту, вони впус-
тили мене ще раз.

— Сучі діти,— лайнувсь я.

— Пробачте, лейтенанте,— сказав Маньєра.— Більше не
впустимо.

На землі перед входом до пункту нас таких лежало в тем-
ряві багато. Поранили заносили й виносили. Коли відхи-
ляли заслону, щоб пронести ноші, я бачив усередині світло.
Мертвих складали осторонь. Лікарі працювали, закасавши
рукава до плечей, і були червоні, мов різники. Не виста-
чало нош. Дехто з поранилих стогнав, та більшість лежала
тихо. Вітер ворухив листя в галузяному піддашку над вхо-
дом, і на ніч дедалі холодніло. Раз по раз надходили сані-
тари з ношами, ставили їх долі, знімали поранилих і знов
ішли. Коли мене принесли до перев'язного пункту, Маньєра
відразу ж привів сержанта-фельдшера, і той оббинтував
мені ноги. Він сказав, що рану забило землею і через те
крові витекло небагато. Як тільки буде змога, мене візь-
муть на перев'язку. Фельдшер пішов назад до пункту.
Маньєра сказав, що Гордіні вести машину не зможе. Йому
розбило плече й зачепило голову. Почуває він себе непо-
гано, але плече не рухається. Тепер він сидить під однією
з отих цегляних стін.

Маньєра і Гавуцці прийняли в машини поранилих і по-
їхали. Вони цілком могли сидіти за кермом. Потім приїхали
англійці трьома санітарними машинами, по двоє в кож-
ній машині. Один з їхніх водіїв підійшов до мене; його при-
вів Гордіні, дуже блідий і кволий з вигляду. Англієць на-
хилився до мене.

— Вас тяжко поранило?— запитав він. То був високий
на зріст чоловік, в окулярах із сталеву оправу.

— В ноги.

— Дасть бог, минеться. Хочете сигарету?

— Дякую.

— Кажуть, ви втратили двох водіїв.
— Так. Одного вбило, а оцей, що вас привів, поранений.
— Не пощастило вам. Хочете, ми візьмем їхні машини?
— Я й сам думав попросити вас про це.
— Ми будемо з ними обережні, а потім повернемо на вашу віллу. Номер двісті шостий, так?

— Еге ж.

— Гарно там у вас. Я був колись, то й вас бачив. Кажуть, ви американець.

— Еге ж.

— А я англієць.

— Та невже?

— Справді, англієць. А ви думали, що італієць? У нас було кілька італійців в одній частині.

— Добре, що ви візьмете наші машини,— сказав я.

— Ми будемо з ними дуже обережні.— Він випростався.— Цей ваш хлопчина так уже просив, щоб я з вами побалакав.— І він поплескав Гордіні по плечу. Той здригнувся і усміхнувся. А англієць вільно й правильно заговорив по-італійському:— Ну от, усе гаразд. Я домовився з вашим лейтенантом. Ми візьмемо ті ваші дві машини. Можете більш про це не турбуватися.— І раптом повернув на інше:— А тепер я спробую якось витягти вас звідси. Піду побалакаю з тими медиками. Ми заберемо вас із собою.

Він рушив до перев'язного пункту, обережно ступаючи між поранених. Я побачив, як відхилилася заслона, блиснуло світло і він зайшов досередини.

— Він подбав про вас, лейтенанте,— сказав Гордіні.

— А як ви себе почувате, Франко?

— Добре.— Він сів на землю поруч мене.

За хвилику заслона на дверях перев'язного пункту знову відхилилась, і свідти вийшли два санітари з ношами, а за ними — той високий англієць. Він підвів їх до мене.

— Оце він, американський лейтенант,— сказав по-італійському.

— Та я б почекав,— мовив я.— Є куди тяжчі поранені. Мені гаразд.

— Ну, ну,— сказав він.— К бісу це геройство.— І додав по-італійському:— Обережніш піднімайте ноги. Вони в нього дуже болять. Він законний син президента Вільсона.

Мене підняли й занесли до перев'язного пункту. Там на всіх столах кипіла робота. Низенький майор люто зиркнув на нас. Тоді впізнав мене й помахав щипцями.

— *Ça va bien?*

— *Ça va* ¹.

— Це я його приніс,— сказав по-італійському високий англієць.— Він єдиний син американського посла. Нехай полежить тут, поки ви зможете взятися до нього. А тоді я заберу його першою ж їздкою.— Він нахилився до мене.— Я простежу, щоб підготували ваші папери, тоді все піде швидше.

Він пригнувся під низьким одвірком і вийшов. Майор розціпив щипці і кинув їх у таз. Я слідкував очима за його руками. Він взявся до перев'язки. Нарешті санітари зняли пораненого зі столу.

— Давайте мені американського лейтенанта,— сказав один з лікарів-капітанів.

Мене покладали на стіл. Він був твердий і слизький. Я різко відчував чимало запахів: різкі запахи ліків, солодкуватий дух крові. З мене стягли штани, і капітан узявся до діла, водночас диктуючи сержантові:

— Численні поверхневі поранення лівого й правого стегон, лівого й правого колін, правої ступні. Глибокі поранення правого коліна і ступні. Рвані рани на голові (він натиснув зондом: «Так боляче?» — «О-ой, боляче!»), можливо, тріщина черепної коробки. Поранений при виконанні службових обов'язків... Це — щоб вас не віддали під трибунал за самокалічення,— пояснив він мені.— Хочете коньяку? А взагалі як це ви вскочили в таку історію? Чого ви хотіли? Заподіяти собі смерть?.. Протиправцеву сироватку, будь ласка, і позначте на картці обидві ноги. Дякую. Ось зараз трохи почистимо, промиємо, а тоді перев'яжем. Кров у вас скипається чудово.

Фельдшер (підводячи голову від паперів):

— Що завдало поранень?

Капітан:

— Чим вас поранило?

Я (не розплющуючи очей):

— Міною.

Капітан (роблячи щось дуже болюче й розтинаючи рану):

— Ви певні?

Я (намагаючись лежати спокійно й відчуваючи, як сіпається в мене шлунок, коли він ріже по живому):

— Та начебто.

Капітан (зацікавлений чимось знайденим у рані):

— О, осколки ворожої міни. Коли хочете, я позондую ще,

¹ Усе добре? — Еге ж (франц.).

але це не обов'язково. А тепер помастимо і... Пече? Е, ще не таке буде. Справжній біль ще не починався... Принесіть йому коньяку... Шок притуплює біль, а загалом усе гаразд, і ви можете не турбуватись, якщо не буде зараження; але тепер це трапляється рідко. Як голова?

— Страх божий! — сказав я.

— Тоді не пийте багато коньяку. Якщо там тріщина, вам ні до чого запалення. А отак боляче?

Мене аж піт пройняв.

— Страшенно! — сказав я.

— Мабуть, у вас таки тріщина. Зараз я накладу пов'язку, а ви не крутіть головою. — Він почав швидко бинтувати, так що аж руки мигтіли, і пов'язка виходила щільна й міцна. — Ну, от і все, щастя вам і *vive la France* ¹.

— Він же американець, — озвався другий капітан.

— А ви начебто казали, що француз. І говорить по-французькому, — сказав мій капітан. — Я й раніше знав його. Весь час думав, що він француз. — Він випив півмензурки коньяку. — Несіть когось тяжкого. Дістаньте ще протирацевої сироватки.

Капітан помахав мені рукою. Мене підняли на ношах, і, коли виносили, край заслони при вході черкнув мепі по обличчю. Надворі мене покладали долі, і сержант-фельдшер присів поруч.

— Прізвище? — тихо запитав він. — Ім'я? Звання? Звідки родом? Рід військ? Якого корпусу? — і таке інше. — Шкода, що зачепило голову, лейтенанте. Сподіваюсь, вам трохи полегшало. Зараз я здам вас англійцям.

— Мені добре, — сказав я. — Дякую вам за все.

Біль, про який казав лікар, уже почався, і все, що діялось навколо, не цікавило й не обходило мене. Трохи перегодя під'їхала англійська санітарна машина, мене покладали на ноші, підняли їх до відчинених дверцят і засунули в кузов. З другого боку були ще одні ноші, і на них теж лежав поранений; обличчя його затуляли бинти, і я бачив тільки ніс, жовтий, наче восковий. Поранений тяжко дихав. Ще двох нош підняли й просунули на ремінні підвіси над нами. Водій підійшов і зазирнув усередину.

— Я поїду якомога обережніш, — сказав він. — Думаю, вам буде зручно.

Я чув, як захурчав мотор, чув, як водій заліз на передніс

¹ Хай живе Франція (франц.).

сидіння, відпустив гальма й увімкнув швидкість; і ми поїхали. Я лежав тихо й навіть не намагався погамувати біль.

Коли машина почала братися на узвіз, швидкість зменшилась; часом ми приставали, часом подавали назад на поворотах, та врешті поїхали досить швидко. Я відчув, як згори щось тече. Спочатку капотіло помалу й розмірено, тоді потекло тоненькою цівкою. Я гукнув водієві. Він зупинив машину й озирнувся у віконце позад сидіння.

— Що там таке?

— В того, що на верхніх ношах, кровотеча.

— Скоро вже будемо нагорі. Та й однаково мені самому не витягти нош.— І він поїхав далі.

Цівка згори все текла. Я не бачив потемки, де саме вона точилася крізь брезентові ноші. Потім спробував відсунути її убік, щоб не текло на мене. Там, де набігло під сорочку, воно було тепле й липке. Я змерз, а нога боліла так, що мене аж млість брала. Через деякий час теча з верхніх нош поменшала, і звідти вже знову тільки капало, і я почув, як шурхотить брезент, неначе поранений на ношах уможувався зручніш.

— Як він там?— гукнув через плече англієць.— Ми майже нагорі.

— Здається, помер,— відказав я.

Тепер краплі падали дуже повільно, як ото з бурульки після заходу сонця. Була ніч, і що вище ми піднімались на узгір'я, то холодніше ставало в машині. На гірському посту ноші з-над мене забрали, на їх місце засунули інші, і ми рушили далі.

Розділ X

У палаті польового госпіталю мені сказали, що пополудні до мене прийде гість. День був гарячий, і до палати налетіло багато мух. Приставлений до мене санітар нарізав із паперу довгих смужок, прив'язав їх до палички й відганяв мух тим віялом. Я дивився, як вони сідають на стелю. А коли він облишив махати й заснув, мухи знову злетілися до ліжка, і я дмухав на них, щоб одігнати, та зрештою затулив обличчя руками і теж заснув. Було дуже жарко, і коли я прокинувся, ноги в мене свербіли. Я збудив доглядальника, і він змочив мені пов'язки мінеральною водою. Від цього й постіль стала вогка і прохолодна. Ті з нас, що не спали, перемовлялися через палату. Пополудні в госпі-

талі був найспокійніший час. Зранку три санітари й лікар підходили по черзі до кожного ліжка, піднімали тебе й несли на перев'язку, а тим часом тобі перестеляли постіль. Та подорож на перев'язку була аж ніяк не приємна, одначе я тоді ще не знав, що можна переслати постіль, і не знімаючи з неї людини. Мій доглядальник вилив усю воду, і тепер лежати було прохолодно й хороше, і я саме пояснював йому, де почухати мені підопшви, щоб не свербіло, коли один з лікарів увів до палати Рінальдї. Він швидко підійшов, нахилився над ліжком і поцілував мене. Я побачив, що він у рукавичках.

— Ну, як ви тут, малюче? Як себе почуваете? Ось я вам привіс...— То була пляшка коньяку. Санітар присунув стільця, і Рінальдї сів.— І ще добрі новини. Вас мають нагородити. Хочуть виклопотати срібну медаль, та, можливо, вийде тільки бронзова.

— За що?

— Ви ж тяжко поранені. Кажуть, якби ви довели, що вчинили геройство, вам дали б срібну. А інакше буде тільки бронзова. Розкажіть мені до ладу, як усе було. Невже ви не вчинили нічого героїчного?

— Ні,— відказав я.— Мене торохнуло, коли ми їли сир.

— Облиште жарти. Ви ж напевне якимсь відзначилися або перед тим, або опісля. Пригадайте добре.

— Аж ніяк не відзначився.

— Хіба ви не винесли когось там на плечах? Гордіні каже, що ви перенесли на собі кількох поранених, але майор з першого поста твердить, що цього не може бути. Він теж має підписати подання на медаль.

— Нікого я не виносив. Я сам не міг рухатись.

— То байдуже,— сказав Рінальдї. Він зняв рукавички.— Гадаю, ми все-таки виб'ємо вам срібну. Хіба ви не відмовлялись від медичної допомоги поза чергою?

— Не дуже рішуче.

— То байдуже. Зате он як вас поранило. Зате ви завжди доблесно поривалися на передову. До того ж і операція минула успішно.

— Вони таки форсували річку?

— Ще й як! Узяли щось із тисячу полонених. Про це написано в зведенні. Ви ще не бачили?

— Ні.

— Я вам принесу. То був щасливий *coup de main*¹.

¹ Удар (франц.).

— Ну, а взагалі як справи?

— Чудово. Все чудово. Ми всі пишаємося вами. Розкажіть же нарешті, як воно було. Я певен, що вам дадуть срібну. Ну ж бо, розкажіть. Геть усе як було.— Він замовк, про щось міркуючи.— А може, вам дадуть і англійську медаль. Там же був англієць. Ось я піду до нього спитаю, чи не поклопотався б він за вас. Мабуть, він зможе якось посприяти. Вам дуже болить? Треба випити. Санітаре, роздобудьте десь штопор... А бачили б ви, як я видалив днями зо три метри тонкої кишки, ото штука! Треба буде написати в «Ланцет». Ви мені перекладете, і я пошлю в «Ланцет». У мене що день, то все виходить краще... Бідолашний малюче, то як же ви себе почуваете? Де ж той клятий штопор? Ви так мужньо й тихо все зносите, що я забуваю, як-вам боляче.— Він ляснув рукавичками по краю ліжка.

— Ось штопор, синьйоре лейтенант,— сказав санітар.

— Відкоркуйте пляшку. Принесіть склянку. Випийте, малюче. Як голова? Я переглянув ваші папери. Ніякої трищини у вас немає. Той лікар з першого поста — просто різник. Коли б ви потрапили до мене, вам не було б анітрішечки боляче. Я ніколи не роблю боляче. Я знаю, що для цього треба. Що день, то в мене все виходить легше й краще. Ви вже даруйте, що я розбазікався, малюче. Мені дуже прикро, що вас так тяжко поранило. Ось випийте. Це добрий коньяк. П'ятнадцять лір коштів. Тож має бути добрий. П'ять зірочок. А просто звідси я піду до того англійця, і він виклопоче вам англійську медаль.

— Мабуть, не так просто їх дають.

— Ви дуже скромні. Я пошлю офіцера-зв'язківця. Він їх укоськає, тих англійців.

— Ви бачилися з міс Барклі?

— Я приведу її сюди. Ось зараз же піду й приведу.

— Не треба,— мовив я.— Розкажіть краще, що діється в Горіції. Як там дівчатка?

— Нема більш дівчаток. Ось уже два тижні їх не змінюють. Я перестав туди ходити. Це ж просто казна-що. Вони вже не дівчатка, а давні фронтові товариші.

— Зовсім не ходите?

— Тільки вряди-годи навітуюсь дізнатися, чи нема яких новин. Заглядаю дорогою. І всі розпитують про вас. Просто неподобство, що їх так довго держать на одному місці й починаєш з ними приятелювати.

— Може, нема вже дівчат, що хочуть на фронт?

— Та де там нема. Дівчат не бракує. В усьому винне начальство. Держать їх на втіху тим, що окопалися в тилу.

— Бідолашний Рінальді,— сказав я.— Сам-один на війні, і нема йому нових дівчаток.

Рінальді налив собі ще коньяку.

— Думаю, що й вам воно не зашкодить. Пийте, малюче.

Я вихилив коньяк і відчув, як він теплою хвилею пішов вниз по тілу. Рінальді знов налив у склянку. Тепер він був спокійніший. Він підніс склянку.

— За ваші доблесні рани. За срібну медаль. А скажіть, малюче, вас не дратує, що ви мусите цілими днями, та ще й у спеку, отак лежати?

— Часом дратує.

— Не уявляю собі, як би я оце вляжав. Певно, схибнувся б.

— Ви й так схибнутий.

— Повертайтеся скоріш. А то ніхто не приходять опівночі з побачення. Нема з кого позбиткуватися. Нема в кого позичити грошей. Нема побратима й найближчого сусіда. І на біса вам ті рани?

— Можете збиткуватися із священника.

— А, священник. Ні, з нього збиткуюсь не я. То капітан. А мені він подобається. Якщо вам схочеться висповідатись, кличте його. Та він і сам має намір вас навідати. Так уже там готується.

— Мені він теж подобається.

— Та знаю, знаю. Часом навіть думаю, чи ви з ним не теє... Ну, ви розумієте.

— Нічого ви не думаєте.

— Ні, часом думаю. Трохи теє... як ото було в першому полку Анконської бригади.

— Ет, ідіть ви к бісу.

Він підвівся й натягнув рукавички.

— Люблю я подрочити вас, малюче. Та нехай там і священник, і ота ваша англійка, а душею ви однак такий самий, як я.

— Неправда.

— Правда. Ви достоту італісць. Багато вогню та диму, а всередині — пшик. Ви лише вдасте з себе американця. Ми з вами брати й любимо один одного.

— Шануйтеся там без мене,— сказав я.

— Я пришлю до вас міс Барклі. З нею ви стаєте кращий. Ціотливіший і ніжніший.

— Ідіть ви к бісу.

— Я пришлю її. Вашу прекрасну холодну богиню. Англійську богиню. Та й справді-бо, що ж робити з такою жінкою, як не молитися на неї? На що вони ще придатні, ті англійки?

— Ви дурний чорноротий даго¹.

— Хто-хто?

— Дурний макаронник.

— Макаронник? Самі ви макаронник... з мороженою дикою.

— Ви дурень. Тупак.— Я помітив, що це слово вколело його, і провадив далі:— Темний, безмозкий. Безмозкий тупак.

— Он як? То я скажу вам дещо про ваших добродесних дівчат. Про ваших богинь. У ліжку між добродесною, цюотливою дівчиною і першою-ліпшою жінкою одна різниця. Дівчині боляче. Ото й тільки.— Він ляснув рукавичкою по ліжку.— Та ще ніколи не знаєш, чи воно їй справді до вподоби.

— А ви не зліться.

— Я не злюся. Я просто кажу вам, малюче, для вашого ж добра. Щоб позбавити вас зайвого клопоту.

— І оце єдина різниця?

— Так. Але мільйони таких, як ви, дурнів цього не знають.

— Добре, що ви мені сказали.

— Не треба сваритися, малюче. Я надто люблю вас. Але не будьте дурнем.

— Ні. Я буду мудрий, як ви.

— Не зліться, малюче. Засмійтеся. Випийте. Ну, мені вже треба йти.

— Хореший ви хлопець, друже.

— От бачите. Душею ми з вами однакові. Бойові брати. Поцілуйте мене на прощання.

— Ви слинько.

— Ні. Просто я сердечніший.— Я відчув на обличчі його віддих.— До побачення. Я скоро навідаю вас ще.— Віддих його оддалився.— Не буду вас цілувати, коли не хочете. Я пришлю до вас вашу англійку. До побачення, малюче. Жов'язь під ліжком. Швидше одужуйте.

І він пішов.

¹ Зневажливе прізвисько італійців.

Коли прийшов священник, уже сутеніло. Перед тим приносили суп, потім забрали посуд, і я лежав і дивився на ряди ліжок та на верхівку дерева за вікном, що її злегка погойдував надвечірній вітерець. Він завівав і у вікно, так що на вечір у палаті стало прохолодніше. Мухи тепер сиділи на стелі й на електричних лампочках, що звисали на шнурах. Світло вмикали тільки тоді, коли заносили нових поранених чи коли щось робили в палаті. І те, що відразу після сутінок западала темрява й тривала аж до світання, неначе знов переносило мене в дитинство. Здавалося, тебе, як колись, укладають спати після ранньої вечері.

Мій доглядальник пройшов між ліжками й зупинився. З ним був ще хтось. Я впізнав священника. Невисокий на зріст, смуглявий, він збентежено стояв поруч.

— Як ви себе почуваете? — запитав він. Тоді нахилився й поклав на підлогу біля ліжка якісь пакунки.

— Добре, отче.

Він сів на стілець, якого поставлено для Рінальді, й збентежено подививсь у вікно. Я завважив, що обличчя у нього дуже стомлене.

— Я тільки на хвилину, — сказав він. — Уже пізно.

— Не пізно. Як там у нашій їдальні?

Він усміхнувся.

— Так само беруть мене на глузи. — Голос у нього теж був стомлений. — Хвалити бога, всі здорові. Я дуже радий, що ви добре себе почуваете. Сподіваюсь, вам не дуже болять?

Священник мав страшенно втомлений вигляд — я не звик бачити його такого.

— Ні, вже не болять.

— Мені бракує вас за столом.

— І я хотів би бути там зараз. Мені завжди подобалось розмовляти з вами.

— Я тут приніс вам дещо, — сказав він і підняв з підлоги пакунки. — Це протимоскітна сітка. Тут пляшка вермуту. Ви любите вермут? А оце англійські газети.

— Розгорніть, будь ласка.

Видимо потішений, він почав розгортати пакунки. Я взяв у руки протимоскітну сітку. Пляшку він підніс мені до очей, а тоді поставив на підлогу біля ліжка. Я витяг з пачки одну газету. Повернувши її до тьмяного світла, що йшло

від вікна, я міг вчитати заголовки. То була «Ньюс оф уорлд».

— Решта ілюстровані тижневики,— сказав священик.

— Для мене буде велика втіха читати їх. Де ви їх дістали?

— Мені привезли з Местре. Я ще дістану.

— Я дуже радий, що ви прийшли, отче. Вип'єте склянку вермуту?

— Дякую, не треба. Це для вас.

— Ні, випийте скляночку.

— Гаразд. Тоді я принесу вам ще.

Санітар приніс склянки й відкоркував пляшку. Корок уломився, і частину його довелося проштовхнути в пляшку. Я помітив, що священика це засмутило, одначе він сказав:

— Дарма. То пусте.

— За ваше здоров'я, отче.

— За те, щоб ви швидше одужали.

Потім він сидів, тримаючи склянку в руді, і ми дивились один на одного. Раз по раз пробували розмовляти як добрі друзі, та сьогодні це було нелегко.

— Що з вами, отче? У вас дуже стомлений вигляд.

— Я таки стомився, хоча й не маю на це права.

— То спека винна.

— Ні. Ще ж тільки весна. Я підупав духом.

— Вам обридла війна.

— Ні. Хоч війну я ненавиджу.

— Та й я не бачу в ній нічого доброго,— сказав я.

Він похитав головою і поглянув у вікно.

— Вам до неї байдуже. Ви не бачите її. Даруйте, що я так кажу. Я знаю, ви поранені.

— Це просто нещасливий випадок.

— Та навіть і поранений, ви не бачите її. Я знаю, що кажу. Я й сам її не бачу, але трохи відчуваю.

— Коли мене поранило, ми говорили про війну. Пассіні говорив.

Священик поставив склянку. Він думав про щось своє.

— Я розумію їх, бо сам такий,— сказав він.

— Ні, ви на них не схожі.

— А насправді такий самий, як вони.

— Офіцери нічого не бачать.

— Є й такі, що бачать. Є серед них чутливі люди, то їм ще гірше, ніж нам.

— Здебільшого вони не такі.

— Тут важать не освіта і не гроші. Щось інше. Дайте ви таким, як Пассіні, освіту чи гроші — вони однаково не схочуть бути офіцерами. Я теж не схотів би.

— Ви ж маєте офіцерський чин. І я офіцер.

— Ніякий я не офіцер. Ну, а ви навіть не італієць. Ви іноземець. Але ви ближчий до офіцерів, ніж до солдатів.

— А яка різниця?

— Я не можу отак враз пояснити. Є люди, які прагнуть воювати. У нас в країні таких чимало. А є інші, які не хочуть воювати.

— Але перші примушують їх?

— Так.

— А я їм допомагаю.

— Ви іноземець. До того ж патріот.

— А ті, що не хочуть воювати? Хіба вони не можуть спинити війну?

— Не знаю.

Він знов поглянув у вікно. Я дивився на його обличчя.

— А чи могли вони хоч коли-небудь її спинити?

— Щоб спинити щось, їм бракує згуртованості, а коли вони, буває, й згуртуються, їхні ватажки зраджують їх.

— Отже, нема ніякої надії?

— Надія завжди є. Та часом вона залишає мене. Хоч як силкуюся її вдержати, але часом не можу.

— Можливо, війна сама скінчиться.

— Дай боже.

— Куди ж ви тоді?

— Мабуть, повернуся в Абрुцци.

На його смуглявому обличчі сяйнула радісна усмішка.

— Ви любите Абрुцци?

— Так, дуже люблю.

— Тоді вам слід поїхати туди.

— Це було б справжнє щастя. Жити там, любити бога й служити йому.

— І бути шанованим, — докинув я.

— Так, і бути шанованим. А чом ні?

— Ніяких «ні». Вас неодмінно шануватимуть.

— Не в тім річ. Там, у наших краях, нікого не дивує, що людина любить бога. За це не беруть на глузи.

— Я розумію.

Він глянув на мене й усміхнувся.

— Розумієте, а самі бога не любите.

— Ні.

— Зовсім не любите? — запитав він.

— Іноді боюсь його, вночі.
— Вам треба б його полюбити.
— Я скупий на любов.
— Ні,— сказав він.— Неправда. Те, про що ви розповідали мені, оті ночі — то не любов. То лише пристрасть і хіть. А коли любиш, прагнеш щось робити задля цього. Прагнеш приносити жертви. Прагнеш служити.

— Я не люблю.

— Ви полюбите. Я певен, що полюбите. І тоді будете щасливі.

— Я й так щасливий. Завжди був щасливий.

— То зовсім інше. Ви не можете знати, що воно таке, поки не звідаєте.

— Ну що ж,— мовив я,— якщо колись я звідаю, то розкажу вам.

— Я надто довго засидівся й забагато говорю.— Він справді занепокоївся тим.

— Ні. Не йдіть. А що ви скажете про любов до жінки? Якби я щиро полюбив якусь жінку, таке теж було б?

— Того я не знаю. Я ніколи не любив жінки.

— А свою матір?

— Так, матір, напевне, любив.

— А бога ви завжди любили?

— Ще змалку.

— Он як,— мовив я. І не знав, що казати далі.— Ви славний юнак.

— Еге ж, юнак,— сказав він.— А проте ви називаєте мене отцем.

— Так велить чемність.

Він усміхнувся.

— Мені таки вже час іти. Чи не треба щось для вас зробити?— запитав він з надією в голосі.

— Ні. Досить того, що ми поговорили.

— Я передам од вас вітання всім у їдальні.

— Дякую за гарні дарунки.

— Пусте.

— Приходьте ще.

— Авжеж. До побачення.— Він легенько поплескав мене по руці.

— Прощайте,— мовив я місцевою говіркою.

— *Ciao*,— і собі сказав він.

У палаті було вже темно, і доглядальник, що весь час сидів у ногах на ліжку, встав і пішов провести його. Священик дуже подобався мені, і я хотів, щоб він колись таки

повернувся в свої Абрुцци. У тій нашій їдальні йому просто життя не було, але він тримався з гідністю; однак я думав тепер про те, як він житиме в рідних краях. У Капракотті, розповідав він мені, біля самого міста є річечка, де ловиться форець. А поночі там заборонено грати на флейті. І коли юнаки співають коханим серенади, вони можуть грати на чому завгодно, тільки не на флейті. Я спитав чому. Виявляється, тамтешнім дівчатам шкідливо слухати флейту проти ночі. Селяни величають тебе хазяїном і, зустрічаючи на вулиці, скидають шапки. Його батько щодня вирушає на полювання й заходить підживитися в селянські хати. Господарі вважають це за честь. Іноземцям там дозволяють полювати лише тоді, як вони подадуть свідоцтво, що ніколи не були під арештом. А на *Gran Sasso D'Italia*¹ є ведмеді, але то вже далеко звідти. Гарне містечко Аквіла. Літніми вечорами скрізь прохолода, та й весна в Абрुццах найпрекрасніша в Італії. А яка втіха полювати восени в каштанових галях! Будь-яка птиця добра, бо годується на виноградниках. І підобідку з собою брати не треба, бо селяни вважають за честь, коли ти завітаєш до їхньої хати й поїси разом з ними...

Трохи перегода я заснув.

Розділ XII

Палата була довга, з вікнами праворуч; двері в кінці вели до перев'язочної. Той ряд ліжок, в якому лежав я, тягся попід глухою поздовжньою стіною проти вікон, а другий — головами до вікон, проти стіни. Лежачи на лівому боці, я бачив двері перев'язочної. У протилежному кінці були ще одні двері, крізь які часом заходили до палати. Коли хтось із поранених був при смерті, навколо ліжка ставили ширму, щоб інші не бачили, як він помирає, і під нижнім краєм ширми видно було тільки черевики та обмотки лікарів і санітарів, а наприкінці звідти подеколи долиналише шепотіння. Нарешті з-за ширми з'являвся священник, а потім туди заходили санітари, виносили під укривалом померлого й несли вузьким проходом поміж рядами ліжок, а ще хтось складав і забирав ширму.

¹ Велика скеля Італії — гора Корно, найвища вершина Центральних Апеннін (*итал.*).

Того ранку майор, наш палатний лікар, запитав мене, чи зможу я завтра вирушити в дорогу. Я відповів, що зможу. В такому разі, сказав він, мене повезуть рано-вранці. Мовляв, мені ж краще переїхати тепер, поки не настала літня спека.

Коли тебе піднімали з ліжка, щоб нести до перев'язочної, можна було визирнути у вікно й побачити в садку свіжі могили. Надворі, біля дверей, що вели в садок, сидів солдат: він робив хрести й надписував на них прізвища, чин і номер полку тих, кого там ховали. Крім того, він виконував різні доручення поранених і у вільний час змайстрував мені запальничку з австрійської патронної гільзи. Лікарі були дбайливі й справляли враження дуже тямущих. Вони наполягали на тому, щоб перевезти мене в Мілан, де були кращі рентгенівські апарати й усяка машинерія для лікування після операції.

Мені й самому хотілось у Мілан. А вони прагнули швидше вирядити всіх нас якнайдалі в тил, щоб звільнити всі ліжка на той час, як почнеться наступ.

Останнього мого вечора в польовому госпіталі до мене прийшов Рінальді й привів з собою нашого майора. Вони сказали, що в Мілані мене покладуть в американський госпіталь, який тільки-но відкрито. На фронт мало прибути кілька американських санітарних частин, і той госпіталь улаштовано для них, а також для всіх інших американців у італійській армії. В Червоному Хресті таких було чимало. Сполучені Штати оголосили війну Німеччині, але Австрії — ні.

Італійці були певні, що Америка оголосить війну й Австрії, і дуже раділи, що на фронт приїздять американці, нехай хоч із Червоного Хреста. Вони спитали моє думки, чи президент Вільсон оголосить Австрії війну, — і я сказав: авжеж, не далі, як за кілька днів. Я не знав, чого б нам воювати з Австрією, та коли вже ми оголосили війну німцям, то за логікою мали оголосити й австрійцям. А чи оголосимо ми війну Туреччині? Я сказав, що навряд, бо наш державний орел надто схожий на турецького півня. Та по-італійському дотепу в мене не вийшло, і вони були видимо спантеличені й дивилися з недовірою, отож я сказав: так, мабуть, оголосимо війну і Туреччині. А Болгарії? На той час ми вже випили кілька склянок коньяку, і я сказав: ну звісно, що й Болгарії, і Японії теж. Але ж, заперечили мені, Японія в спілці з Англією. Та хіба ж можна вірити тим бісовим англійцям! А японці зазіхають на Гавайські ост-

рови, сказав я. Де ті острови? В Тихому океані. Навіщо вони японцям? Та вони, власне, їм не потрібні, сказав я. Усе це пусті балачки. Японці — милий народець, залюблений у танці та легке вино. Як і французи, сказав майор. Ми заберем у Франції Ніццу й Савойю. І Корсіку заберем, і все Адриатичне узбережжя, сказав Рінальді. Італія поверне собі велич Риму, сказав майор. Не подобається мені Рим, сказав я. Там задушно й повно бліх. Вам не подобається Рим? Та ні, я люблю Рим. Рим — мати народів. Ніколи не забуду, як Ромул ссав Тібр. Що-що? Дурниці. Ідьмо всі до Рима. Зараз же ідьмо до Рима й не вертаймося сюди. Рим — прекрасне місто, сказав майор. Батько й мати народів, сказав я. *Roma*¹ жіночого роду, сказав Рінальді, й батьком бути не може. А хто ж тоді батько — святий дух, чи що? Не гнівить бога. Я не гнівлю, а просто запитую, щоб знати. Ви п'яні, малюче. А хто мене напоїв? Я напоїв, сказав майор. Напоїв, бо люблю вас і Америка вступила у війну. По саму в'язку, сказав я. Вранці ви їдете звідси, малюче, сказав Рінальді. До Рима, сказав я. Ні, до Мілана. До Мілана, сказав майор, до «Кришталевого палацу», до «Кова», Кампарі, Біффі, до Галереї. Щасливий ви, чортяка. До «Гран-Італія», сказав я, позичу там грошей у Жоржа. До «Ла Скала», сказав Рінальді. Будете ходити в «Ла Скала». Щовечора, сказав я. Щовечора не потягнете, сказав майор, квитки дуже дорогі. Випишу пред'явницький чек на кошт свого дідуся, сказав я. Що-що? Пред'явницький чек. Йому доведеться заплатити, а ні — то мене посадять. Містер Каннігем у банку ніколи не відмовляє. Я весь час живу з тих чеків. Який дідусь пошле у в'язницю патріота-онука, що вмирає за Італію? Хай живе американський Гарібальді, сказав Рінальді. Хай живуть пред'явницькі чеки, сказав я. Не галасуйте, сказав майор, нас уже кілька разів просили розмовляти тихіше. Ви справді їдете завтра, Федеріко? Кажу ж вам, він іде до американського госпіталю, сказав Рінальді. До гарненьких сестричок. То вам не бородаті доглядальники в польовому госпіталі. Так, так, сказав майор, я знаю, що він іде до американського госпіталю. Мені їхні бороди не вадять, сказав я. Про мене хай собі хто хоче відрощує бороду. А чом би й вам не відпустити бороди, синьйоре майор? Вона не залізе в протигаз. Залізе. У протигаз що завгодно

¹ Рим (італ.).

валізе. Я колись наглявав у протигаз. Тихше, малюче, сказав Рінальді. Ми всі знаємо, що ви були на фронті. Славний ви малюк, і як я без вас тут житиму? Нам час іти, сказав майор, бо вже починаються сентименти. Ваша англійка... Знаєте? Ота, до якої ви щовечора бігали на побачення у їхній госпіталь... Так от, вона теж їде в Мілан. Вона і ще одна сестра їдуть у той-таки американський госпіталь. Туди ще не прислали сестер з Америки. Я сьогодні балакав з начальником їхнього загону. В них тут на фронті забагато жінок. Декотрих відсилають назад у тил. Як вам ця новина, малюче? Незле, еге ж? Будете собі жити у великому місті й обніматися зі своєю англійкою. Шкода, що не мене поранило. Може, ще поранить, сказав я. Нам треба йти, сказав майор. Ми п'ємо, галасуємо й не даєм спокою Федеріко. Не йдіть іще. Ні, треба йти. До побачення. Щасливої дороги. На все добре. *Ciao. Ciao. Ciao.* Скоріше повертайтеся, малюче. Рінальді поцілував мене. Від вас тхне лізолом. До побачення, малюче. До побачення. На все добре. Майор поплескав мене по плечу. Вони навшпиньки вийшли з палати. Я був геть п'яний, але тут-таки заснув.

Наступного ранку ми вирушили в дорогу й через два дні приїхали в Мілан. Подорож була важка. Ми довго простояли на запасній колії не доїжджаючи Местре, і дітлахи підходили й заглядали у вагони. Я послав одного хлопчиська купити пляшку коньяку, але він повернувся й сказав, що є тільки граппа. Я звелів узяти граппу, а коли він приніс пляшку, дозволив йому залишити собі решту грошей, і ми з моїм сусідом по вагону випилися й проспали зупинку у Віченці, а тоді я прокинувся, і мене вивернуло просто на підлогу. Та це було байдуже, бо мого сусіда вивертало на підлогу вже кілька разів перед тим. Потім я відчув нестерпну спрагу і, коли поїзд спинився на сортувальній станції у Вероні, попросив солдата, що походжав уздовж колії, принести мені води. А тоді розбуркав Жоржетті — того, що пив разом зі мною, — і спитав, чи не хоче й він води. Він сказав, щоб я полив йому на потилицю, і знову заснув. Солдат не схотів брати монету, яку я йому давав, і приніс мені перестиглий апельсин. Я смоктав його, випльовуючи шкурку, й дивився, як той солдат походжає біля вантажного вагона проти нас, а трохи перегода наш поїзд смикнувся й рушив далі.

Розділ XIII

Ми приїхали в Мілан рано-вранці, і нас вивантажили на товарній станції. Санітарна машина повезла мене до американського госпіталю. Лежачи на ношах, я не міг угадати, яким районом міста ми їдемо, та коли ноші витягли з машини, побачив базарну площу і відчинену винарню, з дверей якої дівчина вимітала сміття. Вулицю саме поливали, й навколо пахло раннім ранком. Санітари поклали ноші долі й пішли в будинок. Повернулися вони разом із швейцаром. Він був сивовусий, у форменому кашкеті й сорочці. Ноші не вміщалися в ліфті, і вони міркували, чи краще взяти мене й везти ліфтом, чи нести ноші сходами. Я слухав, як вони сперечаються. Зрештою погодились на ліфті. Мене підняли з нош.

— Помалу,— сказав я.— Не шарпайте.

— Ми ледве вмістилися в ліфті, і, коли мені зігнули ноги, мене пронизав гострий біль.

— Випростайте мені ноги,— сказав я.

— Не можна, синьйоре лейтенант. Нема куди.

Санітар, що сказав це, тримав мене однією рукою, а я обхопив його за шию. Я чув на обличчі його віддих з металічним духом часнику й червоного вина.

— Ти обережно там,— озвався другий.

— А хто, в біса, необережно!

— Обережніш, тобі кажуть,— повторив санітар, що тримав мені ноги.

Я побачив, як зачинилися двері ліфта, потім залізна решітка, і швейцар натиснув кнопку четвертого поверху. Він мав стурбований вигляд. Ліфт поволі рушив угору.

— Важко? — запитав я санітара з часниковим віддихом.

— Та ні,— відказав він. Обличчя його зросив піт, і він тихо покрекував.

Ліфт рівномірно повз угору й нарешті спинився. Санітар, що тримав мої ноги, відчинив двері й, обережно переступаючи, вийшов. Ми опинилися на сходовій площадці. На ній було кілька дверей з мідними ручками. Санітар, що тримав мої ноги, натиснув кнопку. Ми почули, як за дверима задзвенів дзвоник. Ніхто не виходив. Швейцар піднявся сходами до нас.

— Де вони є? — спитали санітари.

— Не знаю, — сказав швейцар. — Сплять вони впизу.

— Приведіть кого-небудь.

Швейцар подзвонив, тоді постукав і врешті відчинив двері й зайшов. Повернувся він з якоюсь літньою жінкою в окулярах. Її недбало зачесане волосся мало не падало на очі; на ній була форма сестри-жалібниці.

— Не розумію, — сказала вона. — Я не розумію по-італійському.

— Я говорю по-англійському, — озвався я. — Їм треба, щоб мене десь поклали.

— Жодна палата ще не готова. Ми не чекали хворих. — Вона поправила волосся й подивилася на мене короткозорими очима.

— Покажіть їм будь-яке місце, де б вони змогли мене покласти.

— Не знаю, — сказала вона. — Ми ж не чекали хворих. Я не можу покласти вас абиде.

— Покладіть де завгодно, — сказав я. Тоді мовив до швейцара по-італійському: — Знайдіть якусь вільну кімнату.

— Та всі вільні, — сказав швейцар. — Ви в них перший поранений. — Він тримав у руках кашкет і дивився на літню сестру.

— Примістіть же мене десь, бога ради! — Біль у зігнутих ногах дедалі дужчав, і я відчував, як він наскрізь проймає кістку.

Швейцар зайшов у ті самі двері, за ним сивоголова сестра. Він хутко повернувся.

— Йдіть за мною, — сказав санітарам.

Мене занесли в довгий коридор, а тоді в кімнату з затемненими вікнами. Там пахло новими меблями. У кімнаті стояло ліжко й велика дзеркальна шафа. Мене поклали на ліжко.

— Я не можу постелити простирали, — сказала жінка. — Вони замкнені.

Я нічого їй не відповів.

— Тут у мене в кишені гроші, — мовив до швейцара. — В оцій, що застебнута. — Він дістав гроші. Санітари стояли коло ліжка, тримаючи в руках кашкети. — Дайте їм по п'ять лір і п'ять візьміть собі. Мої папери в другій кишені. Передасте їх сестрі.

Санітари віддали честь і подякували.

— На все добре, — сказав я. — Я дуже вам вдячний.

Вони знов віддали честь і пішли.

— Оде мої папери,— сказав я сестрі,— тут усе записано: які поранення, як мене лікували.

Вона взяла папери й подивилась на них крізь окуляри. Там було три папірці, згорнені разом.

— Не знаю, що й робити,— сказала вона.— Я не вмію читати по-італійському. І не можу нічого зробити без лікаря.— Вона заплакала й засунула папери в кишеню ґарту-ха.— Ви американець? — запитала плачучи.

— Так. Будь ласка, покладіть папери на столик біля ліжка.

У кімнаті була сутінь і прохолода. Лежачи на ліжку, я бачив у другому кінці кімнати велике дзеркало, але не міг розгледіти, що в ньому відбивається. Швейцар стояв біля ліжка. Він мав приємне обличчя і, як видно, був дуже добросердий.

— Ви йдіть собі,— сказав я йому.— І ви теж,— обернувшись до сестри.— Як вас звать?

— Місіс Уокер.

— Ідіть, місіс Уокер. Мабуть, я засну.

Я залишився сам у кімнаті. Було прохолодно й не тхнуло лікарнею. Матрац був пружкий і зручний, і я лежав не рухаючись, нечутно дихаючи, і вдоволено відчував, як ущу-хає біль. Трохи перегода я захотів пити, побачив біля ліжка шнур дзвоника й подзвонив, але ніхто не прийшов. Так я і заснув.

Прокинувшись, я розгледівся довкола. Крізь віконниці просотувалося сонячне світло. Я побачив велику шафу, голі стіни й два стільці. Мої ноги в брудних бинтах лежали рівно, мов жердини. Я намагався не ворушити ними. Дуже хотілось пити, і я простяг руку до кнопки й подзвонив. Тоді почув, як відчинилися двері, глянув туди й побачив нову сестру. Вона видалася мені молодою і звабною.

— Доброго ранку,— сказав я.

— Доброго ранку,— відповіла вона і підійшла до ліжка.— Ми так і не змогли викликати лікаря. Він поїхав на озеро Комо. Ніхто ж не знав, що привезуть хворого. А що з вами таке?

— Поранений у ноги. І голову зачепило.

— Як ваше прізвище?

— Генрі. Фредерік Генрі.

— Зараз я вас умию. Але пов'язок чіпати не можна, доки не приїде лікар.

— А міс Барклі тут?

— Ні, тут такої немає.

— А що то за жінка, котра плакала, коли мене привезли?

Сестра засміялася.

— То місис Уокер. Вона чергувала вночі і заспала. Не чекала, що хтось прибуде.

Тим часом як ми розмовляли, вона роздягала мене, а коли на мені не лишилося нічого, крім бинтів, почала обмивати дуже вправно, ледь торкаючись. Таке умивання було дуже приємне. Голову закривала пов'язка, але вона обмила скрізь поза бинтом.

— Де вас поранило?

— На Ізонцо, на північ від Плави.

— Де це?

— На північ від Горіції.

Я бачив, що вона ніколи не чула про ті місця.

— Болить дуже?

— Ні, тепер не дуже.

Вона встромила мені в рота термометр.

— Італійці ставлять під пахву,— сказав я.

— Помовчте.

Витягнувши термометр, вона подивилась і одразу ж струснула його.

— Скільки?

— Вам ні до чого знати.

— Ну скажіть.

— Майже нормальна.

— У мене ніколи не буває жару. Зате в ногах повно старого залізяччя.

— Як це розуміти?

— А так, що вони в мене нащиповані осколками від міни, старими гвинтами, матрацними пружинами і всяким таким добром.

Вона похитала головою й усміхнулася.

— Коли б у ваших ногах було хоч одне чужорідне тіло, виникло б запалення і жар.

— Гарзд,— сказав я.— Ось побачимо, що з них витягнуть.

Вона вийшла з кімнати й повернулася з літньою сестрою, що була рано-вранці. Вони разом увялися стелити постіль, не піднімаючи мене з ліжка. Такого я ще не знав і був дуже потішений.

— А хто у вас начальник?

— Міс Ван Кемпен.

— Скільки в госпіталі сестер?

- Оце лише ми дві.
- І більше не буде?
- Мають приїхати ще.
- Коли?
- Не знаю. Як на хворого, ви занадто цікавий.
- Я не хворий,— сказав я.— Я поранений.

Вони закінчили стелити, і тепер я лежав на чистому гладенькому простиралі, а ще одним таким самим був укритий. Місіс Уокер вийшла і принесла піжамну куртку. Вони натягли її на мене, і я відчув себе дуже чепурним і гарно вбраним.

— Ви надто ласкаві до мене,— сказав я. Сестра (її звали міс Гейдж) тихенько засміялась.— Чи не дали б ви мені води? — спитав я.

— Ну звісно. А тоді поснідасте.

— Я не хочу снідати. А віконниці відчинити не можна?

Досі в палаті був присмерк, та коли відчинили віконниці, її залило ясне сонячне світло, і я побачив балкон, а за ним череп'яні дахи й комини будинків. Я подививсь ген за ті дахи й побачив білі хмари і синє-синє небо.

— То ви не знаєте, коли приїдуть інші сестри?

— Нащо вони вам? Хіба ми погано вас доглядаємо?

— Ви дуже добрі до мене.

— Чи не подати вам судно?

— Можна спробувати.

Вони трохи підняли мене й подержали, одначе марно. Потім я лежав і дивився крізь відчинені двері на балкон.

— А коли буде лікар?

— Коли повернеться. Ми вже подзвонили туди, на озеро, щоб викликати його.

— Невже немає інших лікарів?

— Він приписаний до нашого госпіталю.

Міс Гейдж принесла графин з водою і склянку. Я випив три склянки води, тоді сестри пішли, а я якийсь час дивився у вікно й нарешті знов заснув. Потім трохи пере-снідав, а пополудні до мене завітала сама начальниця, міс Ван Кемпен. Я їй не сподобався, а вона не сподобалась мені. Малá на зріст, аж надто прискіплива і всім невдоволена. Вона пустилася в довгі розпити і, як видно, визнала за ганебне, що я служив у італійців.

— Можна мені пити вино до їжі? — запитав я її.

— Тільки за приписом лікаря.

— А поки його нема?

— Ні в якому разі.

— Ви сподіваєтесь, що він таки приїде?

— Ми подзвонили йому на озеро Комо.

Вона вийшла, і до палати повернулася міс Гейдж.

— Навіщо ви образили міс Ван Кемпен? — запитала вона, дуже вправно зробивши мені якусь послугу.

— Я не хотів її образати. Але вона страшенно бундючна.

— А вона каже, що ви надміру вибагливі й грубі.

— Я не був грубий. Але справді, що за госпіталь без лікаря?

— Та він же приїде. Йому подзвонили на озеро Комо.

— Що він там робить? Купається?

— Ні. У нього там клініка.

— А чом не взяти іншого лікаря?

— Ну годі, годі. Будьте слухняним хлопчиком, і він приїде.

Я послав по швейцара і, коли він прийшов, сказав йому по-італійському, щоб він купив для мене у винарні пляшку «Чінцано», бутельок к'янти й вечірні газети. Він пішов і приніс пляшки, загорнуті в газету, тоді розгорнув, на мого прохання відкоркував і поставив обидві під ліжку. Я лишився сам і якийсь час лежав собі, počитуючи газети: вісті з фронту, списки загиблих офіцерів з усіма їхніми нагородами, — а тоді сягнув рукою вниз, підняв з підлоги пляшку «Чінцано» й поставив собі на живіт, відчуючи, як скло холодить шкіру, і почав пити маленькими ковтками, за кожним ковтком притискаючи пляшку дном до живота, щоб на шкірі відбивались кружальця, і дивився понад дахами, як темніє небо. За вікном кружляли ластівки, і я дивився на них та на дрімлюг, що злітали над дахами, і пив «Чінцано». Міс Гейдж принесла мені в склянці збиті з цукром жовтки. Коли вона зайшла, я спустив пляшку в вермут на підлогу за ліжку.

— Міс Ван Кемпен звеліла влити сюди трохи хересу, — сказала вона. — Не треба її образати. Вона уже в літах, а з госпіталем багато клопоту. Місіс Уокер надто стара і не може їй допомогти.

— Вона чудова жінка, — мовив я. — Скажіть, що я їй дуже вдячний.

— Зараз принесу вам вечерю.

— Можна й не приносити, — сказав я. — Я не хочу їсти.

Коли вона принесла тацю й поставила на столик коло ліжка, я подякував і трохи попоїв. Тим часом надворі зовсім споночило, і я бачив, як по небу перебігають про-

мені прожекторів. Я дивився на них та так і заснув. Спав я міцно, тільки раз прокинувся, аж спітнілий з ляку, а тоді знову заснув, намагаючись відігнати від себе те привиддя. Прокинувся я задовго до світанку і чув, як співали півні; і лежав без сну, аж поки почало розвиднятися. За той час я встиг стомитись і, коли зовсім розвидніло, знову заснув.

Розділ XIV

Коли я прокинувся, палату заливало сонячне світло. Мені здалось, ніби я знов на фронті, і я витягся на ліжку. Заболіли ноги, я подивився на них, побачив, що вони обмотані брудними бинтами, і врешті збагнув, де я. Простягнувши руку до шнура, я натиснув кнопку. У коридорі за дверима задирчав дзвінок, а тоді хтось пройшов коридором на гумових підшвах. То була міс Гейдж; при яскравому сонячному світлі вона не здавалася такою молодою і звабною.

— Доброго ранку,— сказала вона.— Спалося добре?

— Еге ж, дякую,— відказав я.— Чи не можна привести перукаря?

— Я заходила до вас раніш, а ви спали й на ліжку було оце.— Вона відчинила дверцята шафи й витягла пляшку з вермутом. Пляшка була майже порожня.— Я сховала туди й другу, що стояла під ліжком,— сказала міс Гейдж.— Чому ви не попросили в мене склянку?

— Думав, ви не дозволите пити.

— Я й сама випила б з вами.

— Ви просте золото.

— Недобре пити самому,— сказала вона.— Не робіть цього.

— Гаразд.

— Приїхала ваша знайома міс Барклі,— сказала вона.

— Справді?

— Еге ж. Мені вона не сподобалась.

— Сподобається. Вона дуже хороша.

Вона похитала головою.

— Ну звісно, що вона краща за всіх. Ви можете трохи посунутись сюди? Отак, добре. Зараз я причепурю вас до сніданку.— І взялась умивати мене намиленим віхтиком і теплою водою.— Трохи підведіть плече,— сказала вона.— Так, добре.

— Чи не можна мене поголити, перше ніж дати снідати?

— Зараз пошлю швейцара.— Вона вийшла і хутко повернулася.— Він пішов до перукаря,— сказала вона й знов умочила віхтик у миску з водою.

Швейцар привів перукаря. То був чоловік років п'ятдесяти, із закрученими догори вусами. Міс Гейдж закінчила мій туалет і пішла; тоді перукар намилив мені обличчя й почав голити. Тримався він дуже урочисто і в розмову не заходив.

— У чім річ? Невже немає новин?

— Яких новин?

— Та будь-яких. Що там у місті?

— Нині воєнний час,— сказав він.— Ворог скрізь має вуха.

Я подивився на нього.

— Зробіть ласку, не сіпайте головою,— мовив він, і далі орудуючи бритвою.— Я все одно нічого не скажу.

— Та що це з вами? — запитав я.

— Я італієць. Мені нема про що розмовляти з ворогом.

Я замовк. Якщо він божевільний, то чим скоріше він забереться із своєю бритвою, тим краще. Потім я ще раз спробував роздивитись його до ладу.

— Стережіться,— сказав він.— Бритва в мене гостра.

Коли він скінчив, я заплатив йому і додав півліри на чай. Він відсунув ті гроші.

— Не візьму. Хоч я й не на фронті, але я італієць.

— Ну, то й катайте собі геть.

— З вашого дозволу,— сказав він і загорнув бритву в газету. А тоді пішов, залишивши п'ять мідних монет на столику біля ліжка.

Я подзвонив. Зайшла міс Гейдж.

— Покличте, будь ласка, швейцара.

— Зараз.

Прийшов швейцар. Він насилу стримував сміх.

— Той перукар божевільний?

— Ні, *signorino*¹. Він просто помилився. Не зрозумів, що я сказав, і йому здалося, ніби ви австрійський офіцер.

— Он як,— мовив я.

— Го-го-го,— засміявся він.— Ну й сміху з ним! Ще б одня рух, каже, і я б його...— Швейцар провів пальцем по

¹ Паничу (*італ.*).

горлу.— Го-го-го...— Він силкувався погамувати сміх.— А коли я сказав йому, що ви не австріяк... Го-го-го!..

— Го-го-го,— сердито мовив я.— Ото було б сміху, коли б він перерізав мені горлянку. Го-го-го.

— Ні, *signorino*. Де там! Він так перелякався австріяка... Го-го-го!

— Го-го-го,— сказав я.— Ідьте геть.

Він пішов, і я чув, як він регоче в коридорі. Потім там почулася чиясь хода. Я глянув на двері. То була Кетрін Барклі.

Вона перейшла кімнату й стала біля ліжка.

— Здрастуйте, любий.

Вона була свіжа, молода й дуже гарна. Мені здавалося, що я ще ніколи не бачив такої гарної дівчини.

— Здрастуйте,— відповів я.

Тільки-но я побачив Кетрін, як ураз відчув, що закоханий у неї. Усе в мені наче перевернулося. Вона озирнулась на двері, допевнилася, що там нікого нема, а тоді сіла на край ліжка, нахилилась і поцілувала мене. Я притягнув її до себе, поцілував і відчув, як б'ється її серце.

— Любонько,— мовив я.— Я такий радий, що ти приїхала!

— То було не дуже важко. Можливо, важче буде залишитися.

— Ти доконче повинна залишитися,— сказав я.— Ти просто чудо...— Я шаленів з кохання до неї. Не міг повірити, що вона справді тут, і ще міцніш притискав її до себе.

— Не треба,— сказала вона.— Ти ж іще не одужав.

— Та одужав, одужав. Іди сюди.

— Ні. Ти ще кволий.

— Та ні, не кволий я. Ну прошу тебе!

— А ти любиш мене?

— Дуже люблю, шалено. Ну йди ж бо!

— Чуєш, як б'ються наші серця?

— Та нехай собі б'ються. Я хочу тебе, просто божеволію.

— Ти справді любиш мене?

— Годі тобі про це. Іди вже сюди. Ну йди, прошу тебе, Кетрін.

— Гарзд, тільки на хвилиночку.

— Добре,— сказав я.— Зачини двері.

— Не можна... Не треба...

— Ну ж бо. Мовчи. Іди сюди...

Кетрін сиділа на стільці біля ліжка. Двері до коридора були відчинені. Шаленство минуло, і мені було так хороше, як ще ніколи в житті.

Вона запитала:

— Тепер ти віриш, що я тебе люблю?

— О, ти моє серденько,— сказав я.— Ти доконче повинна залишитись тут. Вони не можуть тебе відіслати. Я люблю тебе до нестями.

— Нам треба дуже стерегтися. То було просто якесь потьмарення. Так більше не можна.

— Можна, вночі.

— Нам треба пильно стерегтися. Ти повинен стерегтися на людях.

— Я стерегтимусь.

— Обов'язково стережись. Ти такий милий. Ти ж любиш мене, правда?

— Не треба знов про це. Ти не знаєш, як я шаленію, коли ти таке говориш...

— Тоді буду обережна. Не хочу, щоб ти знову шаленів. А тепер, любий, мені треба йти, справді.

— Зараз же приходь назад.

— Прийду, як тільки зможу.

— До побачення.

— До побачення, любий.

Вона пішла. Бог свідок, я не хотів закохатися в неї. Не хотів закохатися ні в кого. Але бог свідок, таки закохався, і тепер лежав на ліжку в госпіталі у Мілані, і в голові мені снувалися всілякі думки, але було надивовижу хороше; аж ось до палати зайшла міс Гейдж.

— Лікар уже їде,— сказала вона.— Він дзвонив з озера Комо.

— Коли він буде тут?

— Десь на кінець дня.

Розділ XV

До кінця дня нічого не сталося. Лікар був невеличкий на зріст, тендітний і тихий; скидалось на те, що йому дуже дошкуляє війна. З делікатною і витонченою огидою він повитягав з моїх стегон чимало дрібних сталевих осколків. Від місцевого знеболювання, до якого він удався, тканини немовби замерзали, і болю не було чути, аж поки зонд, скальпель чи пінцет проходили глибше, під знеболений шар.

Як пацієнт, я надто добре відчував, де кінчалося те замороження, тож невдовзі лікареві забракло його витонченої делікатності, і він сказав, що краще зробити рентген. Зондування не виправдує себе, пояснив він.

На рентген мене повезли до *Ospedale Maggiore*¹, і лікар, що робив знімки, був жвавий, вправний і веселий. Мене трохи підвели й тримали за плечі, так що я міг сам бачити напросвіт більші чужорідні тіла в моїх ногах. Знімки мали прислати згодом. Лікар попросив мене написати йому в записник моє прізвище, номер полку й декілька слів на згадку. Він заявив, що чужорідні тіла — це мерзота, паскудство, казна-що. А ті австрійці просто сучі діти. Скільки я вбив? Я не вбив жодного, але дуже хотів потішити його, отож і сказав, що поклав їх хтозна-скільки. Мене супроводила міс Гейдж, і лікар обняв її за стан і сказав, що вона вродливіша за Клеопатру. Чи вона зрозуміла? Була така цариця в Стародавньому Єгипті. То бог свідок, що вона вродливіша. Ми повернулися до свого невеличкого госпіталю санітарною машиною, і через деякий час, після того як мене безліч разів піднято з нош, я знову лежав у своєму ліжку нагорі. По обіді принесли знімки — лікар богом присягався, що зробить їх того ж дня, і додержав слова. Кетрін Барклі показала їх мені. Вони були в червоних конвертах, вона витягла їх звідти, піднесла проти світла, і ми обоє стали дивитися.

— Оце ліва нога, — сказала вона, тоді поклала знімок назад у конверт. — А це права.

— Сховай їх, — сказав я, — і йди сюди.

— Не можу, — відказала вона. — Я принесла їх на хвилину, щоб ти подивився.

Вона пішла, а я зоставсь лежати. День був жаркий, і мене аж нудило від лежання. Я послав швейцара по газети, щоб купив усі, які будуть.

Перше ніж він повернувся, до палати зайшло троє лікарів. Я давно завважив, що лікарі, яким бракує медичного досвіду, мають схильність збиватися до гурту й шукати ради один в одного. Лікар, що нездатен належним чином вирізати вам апендикс, порекомендує вам свого колегу, який не зможе як слід видалити мигдалики. Ці троє були саме такі лікарі.

— Оце наш герой, — сказав наш госпітальний лікар, що мав делікатні манери.

¹ Головний госпіталь (*итал.*).

— День добрий,— сказав високий і худий бородань.

Третій лікар, що тримав у руках червоні конверти із знімками, не сказав нічого.

— Пов'язки знімемо? — запитав бородань.

— Авжеж. Сестро, зніміть, будь ласка,— мовив наш лікар до міс Гейдж.

Міс Гейдж розмотала бинти. Я подививсь униз на свої ноги. У польовому госпіталі вони мали вигляд не дуже свіжого сирого біфштекса по-гамбурзькому. Тепер рани взялися струпом, коліно набрякло й посиніло, а литка стухла, зате гною не було.

— Дуже чисте все,— сказав наш лікар.— Дуже чисте й у добромую стані.

— Гм,— сказав бородатий лікар.

Третій дивився через плече госпітального лікаря.

— Зробіть ласку, зігніть коліно,— сказав бородань.

— Не можу.

— Перевіримо рухливість суглоба? — запитав бородань. Крім трьох зірочок, він мав на рукаві ще смужку. Отже, був у чині капітана.

— Авжеж,— сказав наш лікар.

Вони вдвох узялися за мою праву ногу й дуже обережно почали згинати її.

— Боляче,— сказав я.

— Так, так. Ще трохи, колего.

— Годі. Більше не згинається,— сказав я.

— Рухливість обмежена,— сказав бородатий капітан. Тоді випростався.— Дозвольте ще раз глянути на знімки, колего.— Третій лікар подав йому один знімок.— Ні. Ліву ногу, будь ласка.

— Та це ж і є ліва, колего.

— Ваша правда. Я дивився не з того боку.— Він повернув знімок. Другий знімок він роздивлявся довше.— Бачите, колего? — і показав на одне з чужорідних тіл, заокруглене й виразно видне проти світла.

Вони всі уважно роздивлялися знімок.

— Єдине, що я можу сказати,— обізався зрештою бородатий капітан,— потрібен час. Місяців зо три, а може, й півроку.

— Авжеж. Треба, щоб відновилася рідина в суглобі.

— Авжеж. На це потрібен час. Як на мене, то я не дозволив би собі розтяти таке коліно, поки уламок не інкапсулювався.

— Цілком згоден з вами, колего.

— Півроку на що? — запитав я.
— За півроку уламок інкапсулюється, і тоді можна буде безпечно оперувати коліно.

— Не вірю, — сказав я.

— Ви хочете зберегти ногу, юначе?

— Ні, — відкавав я.

— Що?

— Я хочу, щоб її відрізали, — сказав я, — а натомість припасували гачок.

— Як вас розуміти? Який гачок?

— То він жартує, — сказав наш лікар і дуже делікатно поплескав мене по плечу. — Він не хоче втратити ногу. Це дуже хоробрий юнак. Його представлено до срібної медалі за доблесть.

— Прийміть мої поздоровлення, — сказав бородатий капітан і потиснув мені руку. — Я можу сказати лиш одне: щоб безпечно оперувати таке коліно, треба зачекати принаймні півроку. Ви, звісно, можете мати й іншу думку.

— Дуже вам вдячний, — сказав я. — Я високо ставлю вашу думку.

Капітан поглянув на годинник.

— Нам час іти, — сказав він. — Усього вам найкращого.

— Вам теж усього найкращого і велике спасибі, — сказав я. Тоді потиснув руку третьому лікареві: «*Capitano Varini — Tenente Enry*»¹, — і всі трое вийшли з палати.

— Міс Гейдж, — гукнув я. Вона зайшла. — Будь ласка, попросіть на хвилинку нашого лікаря.

Він повернувся, тримаючи в руках кашкет, і став біля ліжка.

— Ви хотіли бачити мене?

— Так. Я не можу півроку чекати операції. Бога ради, докторе, чи доводилось вам лежати в ліжку півроку?

— Ви не будете весь час лежати. Спершу треба прогрівати рани на сонці. А потім можна буде й ходити на милицях.

— Півроку на милицях, а вже тоді операція?

— Так найбезпечніше. Треба, щоб чужорідні тіла взялись оболонкою і відновилася рідина. Після того можна буде не ризикуючи розтяти коліно.

— То ви теж вважаєте, що мені треба так довго чекати?

— Так найбезпечніше.

¹ Капітан Варіні — лейтенант Енрі (італ.)

— А хто цей капітан?
— Дуже тямущий міланський хірург.
— Він у чині капітана, правда ж?
— Так, але він дуже тямущий хірург.
— Я не хочу, щоб мені зіпсував ногу якийсь капітан. Коли б він був добрий лікар, то мав би майорський чин. Я знаю, чого варті капітани, докторе.

— Він справді дуже тямущий хірург, і його думка важить для мене більше, ніж будь-кого іншого з тих, що я знаю.

— А можна, щоб мене оглянув інший хірург?

— Ну звісно, коли хочете. Але сам я послухався б поради доктора Варелли.

— Ви можете запросити до мене іншого хірурга?

— Я запрошу Валентіні.

— А хто він?

— Хірург Головного госпіталю.

— Гаразд. Я вам дуже вдячний. Розумієте, докторе, я просто не можу лежати півроку.

— Ви й не лежали б. Спершу приймали б сонячні ванни. Потім почали б помалу вправлятися. А тоді вже вам зробили б операцію.

— Ні, я не можу чекати півроку.

Лікар делікатно поглядив пальцями кашкет, що його тримав у руці, й усміхнувся.

— Ви так поспішаєте назад на фронт?

— А чом би й ні?

— Дуже похвально, — сказав він. — Ви такий благородний юнак. — Він нахилився й дуже делікатно поцілував мене в чоло. — Я пошлю по Валентіні. Не турбуйтеся і не роз'ятрюйте себе. Будьте розумним хлопчиком.

— Вип'єте зі мною, докторе?

— Ні, дякую. Я взагалі не п'ю.

— По одній. — Я подзвонив швейцарові, щоб він приніс склянки.

— Ні-ні, дякую. Мене чекають.

— До побачення, — сказав я.

— До побачення.

Години за дві до палати зайшов доктор Валентіні. Рухався він дуже стрімко, і кінчики його вусів стирчали догори. Він був у чині майора, мав смагле обличчя і весь час сміявся.

— Як же це ви вскочили в таку халецу? — запитав він. — Ану дайте гляну на знімки. Так... Так... Ага, ось воно... З вигляду ви здорові мов кінь. А хто ця гарненька дівчина? Ваша кохана? Так я й подумав. Ну чи не паскудство ця війна? Тут болить? Ви славний хлопчина. Будете в мене як новісінький. А тут як? Ну звісно ж, болить. Так вони люблять робити боляче, ці лікарі. Як вас лікували досі? Ця дівчина не говорить по-італійському? Треба навчитися. Прегарна дівчина. Я міг би її навчати. Хай мене теж покладуть у цей госпіталь. Ні, але я неодмінно буду у вас за акушера, безплатно. Вона не розуміє? Вона народить вам гарного хлопця. Такого ж гарного й білявого, як сама. Ну, все добре. Все гаразд. Прегарна дівчина. Спитайте, чи не згодиться вона повечеряти зі мною. Ні, не буду відбивати її у вас. Дякую. Дуже дякую, міс. Оце і все. Все, що я хотів знати. — Він поплескав мене по плечу. — Перев'язувати не треба.

— Вип'єте зі мною чарочку, докторе Валентіні?

— Чарочку? Аякже. Вип'ю десять чарочок. Де вони?

— У шафі. Зараз міс Барклі дістане пляшку.

— За ваше здоров'я. За ваше здоров'я, міс. Прегарна дівчина. Я принесу вам кращого коньяку, ніж цей. — Він утер вуса.

— Коли, ви вважаєте, можна оперувати?

— Завтра вранці. Не раніш. Треба випорожнити шлунок. Промити вам тельбухи. Я зайду до тієї старої внизу і скажу все, що треба. До побачення. До завтра. Я принесу вам кращого коньяку. А ви тут непогано влаштувалися. До побачення. До завтра. Добре виспіться. Я прийду вранці.

Він помахав рукою з порога, вуса його стирчали догори, смагле обличчя всміхалося. На рукаві він мав зірку в чотирикутній облямівці, бо був майор.

Розділ XVI

Тієї ночі у відчинені балконні двері, крізь які нам було видно ніч над дахами, залетів кажан. У кімнаті було темно, туди доходив лише тьмяний відсвіт нічного міста, і кажан не злякався, а почав собі никати попід стелею, неначе просто неба. Ми лежали й дивилися на нього, і, гадаю, він нас не помітив, бо лежали ми дуже тихо. А коли ка-

жап вилетів геть, ми побачили, як десь ген за вікнами спалахнув прожектор і світляний промінь поповз по небу; ми слідкували за ним очима, аж поки він згас і знову стало темно. Вночі повіяв свіжий вітерець, і ми почули голоси зенітників, що чатували біля своєї гармати на сусідньому даху. Стало холоднувато, і вони понадягали плащі. Серед ночі мене поймав страх, щоб до нас хтось не зайшов, але Кетрін сказала, що всі сплять. За ніч ми один раз заснули, а коли я прокинувся, Кетрін у кімнаті не було, але я почув, як вона йде коридором, а тоді двері відчинились і вона знов лягла поруч мене й сказала, що все гаразд, вона була внизу і там усі сплять. Вона підходила до дверей міс Ван Кемпен і чула, як та дихає уві сні. Вона принесла сухого печива, і ми з'їли його й випили трохи вермуту. Ми були дуже голодні, але вона сказала, що вранці мені однаково зроблять промивання шлунка. Над ранок, коли вже розвидніло, я знову заснув, а коли прокинувся, побачив, що її знов немає. Вона прийшла свіжа й гарна і сіла на ліжко, і, поки я держав у роті термометр, зійшло сонце, і ми чули дух роси на покрівлях, а потім дух кави з сусіднього даху, де були зенітники.

— Оце б нам піти прогулятися,— сказала Кетрін.— Як би було крісло на колесах, я покатала б тебе.

— А як би я заліз у те крісло?

— Якось примостили б.

— Можна було б виїхати в парк і поснідати на вільному повітрі.— Я визирнув у відчинені балконні двері.

— А насправді ми зробимо ось що,— сказала вона,— підготуємо тебе до відвідин твого приятеля доктора Валентіні.

— По-моєму, він чудова людина.

— Мені він сподобався менше, ніж тобі. Та лікар він, як видно, добрий.

— Іди знов до мене, Кетрін. Прошу тебе,— сказав я.

— Не можна. Так хороше було вночі, правда ж?

— А ти не зможеш чергувати й цю ніч?

— Можливо, що й чергуватиму. Але ти не захочеш до мене.

— Ще й як.

— Ні, не захочеш. Тобі ніколи не робили операції. Ти не знаєш, як тобі буде.

— Буде добре.

— Тебе нудитиме, і ти про мене й не згадаєш.

— Тоді йди до мене зараз.

- Ні, любий,— сказала вона.— Мені треба зробити температурний графік і підготувати тебе.
- Ти просто не любиш мене, а то прийшла б.
- Дурненький ти.— Вона поцілувала мене.— Ну, з графіком усе гаразд. У тебе весь час нормальна температура. Така мила температура.
- А в тебе все миле.
- Де там. А от твоя температура справді мила. Я страшенно пишаюся твоєю температурою.
- Мабуть, у всіх наших дітей буде хороша температура.
- У наших дітей буде, напевне, препогана температура.
- А що ти маєш мені робити, поки прийде Валентіні?
- Та небагато. Але речі досить неприємні.
- Як на мене, краще б хтось інший.
- А як на мене, то ні. Я не хочу, щоб тебе торкався хтось інший. Нехай я дурна, але як подумаю, що до тебе може доторкнутися якась інша жінка, то ладна очі їй видряпати.
- Навіть Фергюсон?
- А надто Фергюсон, і Гейдж, і ще ота, як її там?
- Уокер?
- Еге ж. Тут забагато сестер. Якщо не буде нових хворих, нас відішлють звідси. Тепер уже в чотири сестри.
- Можливо, привезуть ще поранених. А мати менше сестер просто не можна. Госпіталь же чималий.
- Добре, якби ще когось привезли. Бо що, як мене кудись відішлють? А таки відішлють, якщо не буде нових хворих.
- Тоді і я поїду з тобою.
- Не кажи дурниць. Ти ще нікуди не можеш їхати. От видужуй швидше, любий, і ми неодмінно кудись поїдемо.
- А що буде потім?
- Можливо, війна скінчиться. Не може ж вона тривати вічно.
- Я видужаю,— сказав я.— Валентіні поставить мене на ноги.
- З його вусами та щоб не поставив! До речі, любий, коли тобі дадуть ефір, ти думай про щось інше, не про нас. Бо під наркозом люди часто робляться надміру балакучі.
- Про що ж мені думати?
- Про що завгодно. Тільки не про нас. Думай про своїх рідних. Чи навіть про якусь іншу дівчину.

- Не хочу.
- Тоді прокажу молитви. Це справить прекрасне враження.
- А може, я й не говоритиму.
- Та звичайно. Багато людей мовчать.
- От і я мовчатиму.
- Не хвалися, любий. Будь ласка, не треба. Ти такий милий, і тобі ні до чого хвалитися.
- Ані словечком не прохоплюся.
- Ну от, знову ти хвалишся. Не треба хвалитися. А коли тобі скажуть глибоко дихати, просто починай проказувати молитви, чи там вірші, чи ще щось. Буде дуже мило, і я пишатимусь тобою. Та й так пишаюся. В тебе дуже мила температура, і спиш ти, наче хлопчик: обхопиш рукою подушку і уявляєш, ніби то я. Чи, може, інша дівчина? Якась прекрасна італійка?
- Ти, ти.
- Ну звісно, що я. Ой, я так люблю тебе, а Валентіні чудово прооперує тобі ногу. Добре, що мені не доведеться цього бачити.
- Але вночі ти чергуватимеш.
- Еге ж. Тільки тобі до того буде байдуже.
- Постривай, побачиш.
- Ну ось, любий. Тепер ти чистенький і всередині, і зовні. А скажи, багатьох ти кохав у житті?
- Нікого я не кохав.
- Навіть і мене?
- Тебе — так.
- А насправді скількох?
- Ні одної.
- А з багатьма... як це кажуть?.. ну, сходився.
- Ні з одною.
- Ти кажеш неправду.
- Еге.
- Ну гаразд, нехай так. Ніколи не кажи мені правди. Я не хочу знати. А вони були гарненькі?
- Я ніколи не знався з жодною.
- Так, правильно. А дуже звабні?
- Сном-духом не відаю.
- Ти тільки мій. Це правда, і ти ніколи не належав іншим. А якщо й належав, мені однаково. Я їх не боюся. Тільки не розповідай мені про них. А як сходяться — коли жінка каже, скільки це коштує?
- Не знаю.

— Ну звісно, що ні. А вона каже, що кохає його? Про це мені скажи. Я хочу знати.

— Так. Коли він цього хоче.

— А він каже, що кохає її? Про це теж скажи. Мені важливо знати.

— Каже, коли хоче.

— Але ти ніколи не казав? Правда?

— Не казав.

— Справді ні? Скажи мені правду.

— Ні,— збрехав я.

— Ти не міг такого казати,— мовила вона.— Я знаю, що не міг. Ой, я так кохаю тебе, любий.

Сонце вже підбилося над дахами, і я бачив у його ясно-му промінні шпилі собору. Я був чистенький і всередині, й зовні і чекав лікаря Валентіні.

— То отак воно? — запитала Кетрін.— Вона каже все, що він забажає?

— Не завжди.

— А я казатиму завжди. Я казатиму все, що ти забажаєш, і робитиму все, що забажаєш, і тоді ти ніколи не захочеш іншої дівчини, правда ж? — Вона подивилася на мене з щасливим усміхом.— Робитиму, що забажаєш, казатиму, що забажаєш, і ти мене завжди кохатимеш, правда?

— Авжеж.

— А чого б ти хотів зараз, коли вже цілком готовий?

— Іди знов до мене.

— Гаразд, іду.

— Люба моя, люба, люба,— сказав я.

— Ось бачиш,— сказала вона.— Я роблю все, чого ти хочеш.

— Ти в мене така хороша.

— Боюся тільки, що не вмію ще як слід тобі догодити.

— Ти дуже хороша.

— Я хочу того, чого хочеш ти. Мене самої уже й нема зовсім. Тільки те, чого хочеш ти.

— Ти просто чудо.

— Тобі добре зі мною? Правда ж, тобі добре? Ти не хочеш інших дівчат, ні?

— Ні.

— От бачиш. Тобі добре зі мною. Я роблю все, чого ти хочеш.

Розділ XVII

Коли я прийшов до тьми після операції, то не мав такого відчуття, ніби мене зовсім не було. Нікуди ти не діваєшся. Тільки душить тебе. Не так, як ото при смерті, а просто задихаєшся від газу і врешті нічого вже не відчуваєш, а потім тобі однаково як з перепою, тільки коли починає вивертати, то йде сама жовч і після того анітрохи не легшає. В ногах ліжка я побачив торбини з піском. Вони лежали на якихось патрубках, що стриміли з гіпсу. Трохи згодом я побачив міс Гейдж, і вона запитала:

— Ну, як вам тепер?

— Краще, — сказав я.

— Те, що він зробив з вашим коліном, просто диво дивне.

— Довго тривала операція?

— Дві з половиною години.

— Я не молов якихось дурниць?

— Нічого ви не мололи. Мовчіть. Лежіть тихо.

Мене нудило, і Кетрін казала правду. Хто чергував уночі, мені було байдужісінько.

Тепер у госпіталі було ще троє хворих: худючий хлопчина з Червоного Хреста, родом із Джорджії, — у нього була малярія; славний хлопчина, теж доволі худий, із Нью-Йорка — з малярією і жовтяницею; і третій — дуже милий хлопчина, що хотів узяти на спомин головку від комбінованого прапнельно-фугасного снаряда й намагався викрутити з неї детонатор. Такими снарядами австрійці стріляли в горах, і коли снаряд розривався, то головка летіла далі й вибухала від удару об землю.

Госпітальні сестри дуже полюбili Кетрін Барклі, бо вона ладна була перебрати на себе всі нічні чергування. З малярійними хворими клопоту вона мала небагато, а той хлопець, що викрутив снарядну головку, заприятелював з нами й ніколи не дзвонив уночі, хіба тільки з доконечної потреби; отож решту часу ми з нею були разом. Я дуже кохав її, і вона кохала мене. Удень я відсиплявся, а коли ми не спали, то писали одне одному записки й передавали з Фергюсон. Вона була хороша дівчина, та Фергюсон. Я так нічого про неї і не дізнався, окрім того, що один її брат служив у п'ятдесят другій дивізії, а ще один воював

у Месопотамії і що вона була дуже приязна до Кетрін Барклі.

— Ви прийдете до нас на весілля, Фергі? — запитав я її одного разу.

— Ви ніколи не одружитесь.

— Неодмінно одружимося.

— Ні.

— Чому ні?

— Пересваритесь ще перед тим.

— Ми ніколи не сваримося.

— Ще маєте час.

— Ми не посваримося.

— Тоді помрете. Пересваритесь або помрете. Так уже ведеться. Ніхто не одружується.

Я взяв її за руку.

— Не чіпайте мене, — сказала вона. — Зовсім я не плачу. Може, у вас обох і буде ще все гаразд. Але глядіть не втягніть її в біду. Якщо ви втягнете її в біду, я уб'ю вас.

— Та не втягну я її в біду.

— Глядіть мені. Дай боже, щоб усе у вас було гаразд. Вам добре разом.

— Нам чудово разом.

— Тож не сваріться і не втягніть її в біду.

— Не втягну.

— Ну глядіть, не забувайте. Я не хочу, щоб вона лишилася з дитям війни, як ото тепер кажуть.

— Хороша ви дівчина, Фергі.

— Неправда. Нема чого мене улещувати. Як ваша нога?

— Добре.

— А голова? — Вона торкнулася пальцями моєї потилиці. Я відчув щось ніби дотик до затерплої ноги.

— Голова мене ніколи не турбує.

— З такою гулею не штука було й з глузду зсунутися. То, кажете, вона вас не турбує?

— Ні.

— Тоді ви щасливчик. Записку написали? Я йду вниз.

— Ось візьміть, — сказав я.

— Ви б умовили її трохи відпочити від нічних чергувань. Вона дуже стомлюється.

— Гаразд, спробую.

— Я хотіла раз підмінити її, але вона не згодилась. А інші й раді, що вона всі ночі чергує. Ви могли б дати їй трохи перепочити.

— Гаразд.

— Міс Ван Кемпен уже помітила, що ви спите аж до обіду.

— Щоб вона та не помітила.

— Було б добре, якби ви змусили її кілька ночей не чергувати.

— Та я б з охотою.

— Неправда. Але якщо ви умовите її, я вас поважатиму за це.

— Умовлю.

— Не вірю я вам.— Вона взяла записку і пішла.

— Я подзвонив, і за хвилину до палати зайшла міс Гейдж.

— Що сталося?

— Просто хочу поговорити з вами. Чи не здається вам, що міс Барклі слід би трохи відпочити від нічних чергувань? У неї дуже стомлений вигляд. Чому її так довго не змінюють?

Міс Гейдж подивилась на мене.

— Я ваш друг,— сказала вона.— Вам ні до чого так розмовляти зі мною.

— Що ви хочете цим сказати?

— Не прикидайтеся. Оце і все, чого ви хотіли?

— Вип'єте трохи вермуту?

— Гаразд. Але потім одразу піду.— Вона дістала з шафи пляшку і принесла склянку.

— Ви беріть склянку,— сказав я,— а я питиму просто з шийки.

— За ваше здоров'я,— мовила міс Гейдж.

— А що там Ван Кемпен казала про мене — ніби я допізна сплю?

— Просто бурчала щось. Вона називає вас привілейованим пацієнтом.

— Ну й біс із нею.

— Вона не вредна,— сказала міс Гейдж.— Просто стара й дразлива. Ви їй з самого початку не сподобались.

— Я знаю.

— Ну, а мені ви подобастесь. І я вам друг. Не забувайте цього.

— Ви дуже-дуже мила.

— Ні. Я знаю, хто для вас мила. Але я вам друг. Як ваша нога?

— Дуже добре.

— Я принесу холодної мінеральної води полити на неї. Певне, свербить під гіпсом. Надворі жарко.

— Ви на диво мила.

- Дуже свербить?
 — Ні. Все добре.
 — Зараз я поправлю торбинки з піском. — Вона нахилилась. — Я вам друг.
 — Я знаю.
 — Ні, не знаєте. Але колись дізнастесь.
 Кетрін Барклі не чергувала три ночі, а тоді знов прийшла. Здавалося, ми роз'їжджались далеко й надовго і оце тепер знову зустрілися.

Розділ XVIII

Того літа нам було дуже хороше. Коли я зміг виходити з госпіталю, ми наймали візника і їхали гуляти в парк. Пам'ятаю той екіпаж, коня, що йшов повільною ступою, візникову спину та лакований циліндр, а поруч мене — Кетрін Барклі. І коли наші руки стикалися — досить було, щоб моя рука ледь торкнулась її, — нас огортало збудження. Згодом, коли я почав ходити на милицях, ми вирушали вечеряти до Біффі чи в «Гран-Італія» і завжди сідали за столик зовні, у Галереї. Офіціанти заходили й виходили, Галереєю ішли люди, на покритих скатертинами столах стояли свічки із щитками, і, коли ми врешті найдужче вподобали «Гран-Італія», метрдотель Жорж почав залишати для нас столик. Він був дуже тямущий офіціант, і ми завжди покладалась на нього щодо вибору страв, а самі тим часом дивилися на людей, на оповиту сутінню Галереєю і одне на одного. Ми пили сухе біле капрі, що його подавали у цеберку з льодом; куштували й чимало інших вин — фреза, барбера, солодкі білі вина. Під час війни там не держали окремого офіціанта для вин, і той-таки Жорж засоромлено усміхався, коли я розпитував його про такі вина, як фреза.

— Ну що то за вино, в нього смак полуниць, — відказав він.

— А чом би й ні? — спитала Кетрін. — Мабуть, зовсім непогано.

— Покуштуйте, пані, коли хочете, — сказав Жорж. — Але для пана лейтенанта дозвольте принести пляшечку марго.

— Я покуштую і того, Жорже.

— Пане, я б вам не радив. Та в ньому й полуничного смаку немає.

— А може, і є,— сказала Кетрін.— От буде чудово, якщо такі є.

— Я принесу,— сказав Жорж,— а коли пані вдовольниться, заберу назад.

Вино було не бовна-яке. Як і казав Жорж, воно не мало навіть і полуничного смаку. Ми повернулися до капрі. Одного вечора в мене було обмаль грошей, і Жорж позичив мені сотню лір.

— Беріть, беріть, лейтенанте,— сказав він.— Я знаю, як воно буває. Знаю, що таке негусто в кишені. Якщо вам чи пані будуть потрібні гроші, я завжди до ваших послуг.

Після вечері ми повільно йшли Галереєю повз інші ресторани й повз крамниці зі спущеними залізними заслони-ми, а тоді зупинялися біля маленької бутербродної і купували там бутерброди: з шинкою та латуком, в анчоусами,— манюсінські бутерброди на хрустких булочках завдовжки не більш як палець. То був наш припас на ніч, на той час, як зголодніємо. Потім ми виходили з Галереї, сідали тут-таки, проти собору, у відкритий екіпаж і поверталися до госпіталю. Коли екіпаж спинявсь біля ганку, швейцар виходив нам назустріч, щоб допомогти мені впоратися з милицями. Я платив візникові, і ми їхали ліфтом нагору. Кетрін виходила на нижчому поверсі, де мешкали сестри, а я піднімався вище й шкандибав на милицях через коридор до своєї палати, іноді роздягався й лягав у ліжко, а іноді сідав на балконі, вмостивши хвору ногу на другий стілець, і дивився на ластівок над дахами, і чекав на Кетрін. Коли вона приходила нагору, ми зустрічалися, наче після довгої розлуки; я спинавсь на милиці і йшов разом в нею коридором, допомагаючи їй нести тазики до інших палат, а тоді дожидав за дверима або ж заходив в нею до палати: залежно від того, хто там лежав — котрийсь із наших приятелів чи ні,— а коли вона закінчувала всю свою роботу, ми сідали на балконі моєї кімнати. Потім я лягав у ліжко, і, коли всі уже спали й Кетрін була певна, що ніхто її не покличе, вона приходила до мене. Я любив розпускати їй коси, і вона сиділа на ліжку тихо й незворушно, тільки вряди-годи раптом нахилялась і цілувала мене, а я витягав шпильки й складав їх на простирало, і її коси вже ледь тримались, і я дивився, як вона сидить, тиха й незворушна, а тоді витягав останні дві шпильки, і ось уже розпущені коси падали їй на плечі, вона схиляла голову, і ми обоє опинялися під ними, немовби в наметі чи за водоспадом.

У неї були напрочуд гарні коси, і часом я лежав і дивився, як вона закручує їх догори у тьмяному світлі, що проходило крізь прочинені двері, і навіть уночі вони вилискували, як ото іноді вода перед самим світанням. І обличчя в неї було привабне, і тіло, і дуже привабна гладенька шкіра. Бувало, ми лежали поряд, і я торкався кінчиками пальців її щік та чола, і під очима, й підборіддя та шиї, і казав:

— Точнісінько, як клавіші в рояля.

А вона гладила пальцем мое підборіддя й казала:

— Точнісінько, як наждакова шкурка, і може подряпати рояльні клавіші.

— Таке шорстке?

— Ні, любий. Я просто пожартувала.

То були прекрасні ночі, і навіть коли ми могли всього лише торкатись одне одного, то вже почували себе щасливими. Окрім великих утіх, було в нас чимало інших, дрібніших проявів кохання, і, навіть перебуваючи в різних приміщеннях, ми намагались навіювати одне одному свої думки. Інколи в нас нібито щось і виходило, та, мабуть, просто тому, що ми обоє думали про те саме.

Ми казали одне одному, що одружилися ще першого дня, коли вона приїхала в госпіталь, і відлічували місяці від того нашого весільного дня. Я хотів, щоб ми одружились насправді, але Кетрін казала, що тоді її відішлють з госпіталю і що як тільки ми почнемо залагоджувати попередні формальності, за нею будуть стежити і нас розлучать. Нам довелося б узяти шлюб за італійським законом, а формальності там просто страхітливі. Я справді хотів, щоб ми одружилися, бо мене тривожило, що в нас може бути дитина, хоч таке спадало мені на думку й не часто; однак самі перед собою ми вдавали, ніби одружені, й не дуже всім тим переймалися, і, мабуть, насправді я тільки радів, що ми не одружені. Пригадую, якось уночі ми розмовляли про це, і Кетрін сказала:

— Любий, але ж мене відішлють звідси.

— А може, й не відішлють.

— Напевне відішлють. Вирядять додому, і ми не побачимось аж до кінця війни.

— Я приїду у відпустку.

— На подорож до Шотландії і назад тобі не вистачить відпустки. До того ж я не хочу розлучатися з тобою. Та й навіщо нам тепер одружуватись? Ми й так одружені. Як на мене, то більшого й бажати годі.

- Я ж хотів цього тільки задля тебе.
- Ніякої мене окремо не існує. Я — це ти. І не відмежовуй мене від себе.
- Я гадав, усі дівчата хочуть заміж.
- Правда, хочуть. Але ж, любий, я заміжня жінка. Я одружена з тобою. Хіба я тобі погана дружина?
- Ти премила дружина.
- Розумієш, любий, я вже раз скуштувала, як то чекати одруження.
- Не хочу про це чути.
- Ти ж знаєш, що я люблю тільки тебе. Тобі має бути байдуже, як мене й любив хтось інший.
- Мені не байдуже.
- Не треба ревнувати до людини, якої вже й на світі нема, а тобі я віддала все.
- Я не ревную, але не хочу про це чути.
- Бідолашний ти мій. А от я знаю, що ти мав усяких там дівчат, але мені до того байдужісінько.
- А може, нам якось одружитися потайки? На випадок, коли зі мною щось станеться або в тебе буде дитина.
- Одружитися можна лише в два способи: церковний чи громадянський, іншого немає. А таємно ми й так одружені. Розумієш, любий, коли б я була релігійна, воно б для мене багато важило. Але я зовсім не релігійна:
- Ти ж дала мені святого Антонія.
- То просто на щастя. І мені його хтось дав.
- Отже, тебе ніщо не тривожить?
- Тільки те, що мене можуть розлучити з тобою. Ти моя релігія. Все, що я маю в житті.
- Ну гаразд. Але досить тобі сказати хоч слово, і ми того ж дня одружимося.
- Любий, не говори так, наче ти мусиш рятувати мою добродієність. Я й так цілком добродієсна. Не можна ж соромитись того, від чого ти щасливий і чим пишаєшся. А ти хіба не щасливий?
- Але ти не покинеш мене задля когось іншого?
- Ні, любий. Я ніколи не покину тебе ні задля кого. Нас можуть спіткати всілякі страхіття. Та цього тобі нема чого боятися.
- Я не боюся. Але я так люблю тебе, а ти вже любила колись іншого.
- І що з ним сталося?
- Його вбито.

— Атож, а коли б не це, я не зустрілася б з тобою. Я не з тих, що зраджують, любий. У мене чимало вад, але я дуже вірна й незрадлива. Тобі ще колись набридне, що я така вірна.

— Мене дуже скоро пошлють назад на фронт.

— Не треба думати про це, поки ти ще тут. Ти ж бачиш, любий, я щаслива, і нам так хороше разом. Я вже хтозна-скільки не була щаслива, а коли зустріла тебе, мені мало не тьмарився розум. Та, мабуть, таки тьмарився. Але тепер ми щасливі і любим одне одного. То будьмо ж просто щасливі, та й годі. Хіба ти не щасливий, любий? Може, я роблю щось таке, що тобі не до душі? Скажи — що мені зробити, щоб догодити тобі? Хочеш, я розпущу коси? Хочеш побавитись ними?

— Так, і ляжеш до мене.

— Гаразд. Тільки спершу піду провідаю хворих.

Розділ XIX

Так минало літо. Ті дні в пам'яті збереглися не дуже виразно, пригадую тільки, що було жарко і газети рясніли вістями про перемоги. Я мав міцне здоров'я, і ноги в мене швидко загоювались, отож скоро після того, як уперше став на милиці, я облишив їх і почав ходити з ціпком. Потім мені приписали лікувальні процедури в Головному госпіталі: згинання колін у механічних апаратах, фіолетове опромінення в дзеркальній камері, масаж, ванни. Я хедив туди пополудні, а потім заглядав у кафе, випивав чогось і читав газети. Тинятив по місту я не любив і просто з кафе повертав назад до свого госпіталю. Мені хотілося тільки одного: бачити Кетрін. Решту часу я ладен був згаяти абияк. Здебільшого цілий ранок я спав, а після обіду часом вирушав на кінні перегони і вже потім на процедури. Інколи заходив до Англо-американського клубу, сідав там у глибоке шкіряне крісло біля вікна й читав журнали. Відтоді як я облишив милиці, нам уже не дозволяли виходити удвох: вважалося, що одній сестрі негоже показуватись на люди з пацієнтом, що видимо не потребував сторонньої допомоги, і через те протягом дня нам рідко випадало побути разом. А втім, іноді, коли з нами могла піти й Фергюсон, ми таки виправлялися кудись підвечеряти. Міс Ван Кемпен погодилась на тому, що я і Кетрін великі друзі, бо мала з неї добру допомогу

в госпіталі. Вона чомусь уявила собі, що Керрін походить з визначної родини, і це остаточно зміцнило її прихильність. Міс Ван Кемпен надавала величезної ваги походженню, та й сама була неабиякого роду. До того ж у госпіталі тепер прибуло хворих, і вона мала досить клопоту й без нас. Літо було жарке, і хоч я знав у Мілані багатьох людей, проте завжди прагнув повернутися до свого госпіталю ще завидна. На фронті італійці просувалися по Карсо, захопили Кук на тому березі проти Плави й вели наступ на плато Баїнзіцца. Вісті з Західного фронту були не такі втішні. Скидалось на те, що війна затяглася надовго. Тепер і ми вступили в неї, але, як мені здавалося, ще добрий рік мав піти на те, щоб перевезти через океан яке-таке військо і підготувати його до бою. Наступний рік обіцяв бути поганим, та міг виявитись і добрим. Італійці втрачали силу-силенну людей. Я не уявляв собі, як таке може тривати далі. Навіть якби вони взяли усю Баїнзіццу й Сан-Габріэле, у австрійців залишалось ще безліч гір по той бік. Я сам бачив їх. Усі найвищі гори були на тому боці. На Карсо тривав наступ, але внизу, на морському узбережжі, там болота й мочарі. Наполеон ударив би по австрійцях на рівнині. Він ніколи б не вступив з ними у бій у горах. Він дав би їм спуститися вниз і вдарив би під Вероною. Та на Західному фронті ніхто ні по кому так і не вдарив. Певно, війни тепер не кінчаються перемогами. А може, й взагалі не мають кінця. Може, настала нова Столітня війна. Я поклав газету назад на полицку і вийшов з клубу. Обережно спустився сходами й попростував по Віа Мандзоні. Перед Гранд-Отелем я побачив старого Меєрса та його дружину, що виходили з екіпажа. Вони поверталися з перегонів. Жінка мала високий бюст і була в чорній атласній сукні. Він був присадкуватий, старий, із сивими вусами, а до того ж плоскостопий, і через те мусив ходити з ціпком.

— Здрастуйте, здрастуйте! — Вона подала мені руку.

— Мое шанування, — сказав Меєрс.

— Як минули перегони?

— Дуже добре. Просто чудово. Я тричі виграла.

— А вам як повелось? — запитав я Меєрса.

— Непогано. Теж виграв раз.

— Я ніколи не знаю, як йому ведеться, — мовила місіс Меєрс. — Він ніколи мені не каже.

— Мені ведеться непогано, — сказав Меєрс. Він намагався бути приятним. — Вам теж слід би вибратись туди. —

Коли він говорив, здавалося, що він не дивиться на тебе або ж плутає тебе з кимось іншим.

— Та я б залюбки,— сказав я.

— Я днями навідаю вас у госпіталі,— мовила місіс Меєрс.— Приготувала дещо для своїх хлоп'ят. Усі ви мої хлоп'ята. Так-так, ви мої любі хлоп'ята.

— Усі будуть раді побачити вас.

— Любі мої хлоп'ята. І ви теж. Ви один з моїх любих хлоп'ят.

— Мені час вертатись до госпіталю,— сказав я.

— Вітайте від мене всіх моїх любих хлоп'ят. Я приготувала для них багато всячини. Привезу доброї марсали й тістечок.

— До побачення,— мовив я.— Всі будуть страшенно раді.

— До побачення,— відказав Меєрс.— Приходьте до Галереї. Ви ж знаєте, де мій столик. Ми там щовечора збираємось.

Я рушив далі вулицею. Тоді надумав зайти до «Кова» й купити щось для Кетрін. У «Кова» я вибрав коробку шоколадних цукерок і, поки дівчина загортала її, заглянув до бару. Там були двоє англійців і кілька військових пілотів. Я випив у самоті келих мартіні, розплатився, забрав при виході свою коробку цукерок і попростував до госпіталю. Перед невеличким баром на вулиці, що йде від «Ла Скала», я натрапив на купку знайомих; там були віце-консул, двоє молодиків, що навчалися співу, і Етторе, італієць із Сан-Франціско, що служив у італійській армії. Я погодився випити з ними. Одного із співаків звали Ролф Сіммонс, а співав він під ім'ям Енріко дель Кредо. Я ніколи не чув, як він співає, але сам він весь час вважав, що от-от має прославитись. Він був гладкий, на обличчі в нього видніли шерхлі червоні плями коло носа й рота, неначе він хворів на сінну гарячку. Він щойно повернувся після виступу в П'яченці. Співав там у «Тосці» й мав нібито величезний успіх.

— Ви, звісно, ніколи не чули мене,— сказав він.

— А коли вас можна буде почути тут?

— Восени співатиму в «Ла Скала».

— Б'юсь об заклад, що його закидають стільцями,— обізвався Етторе.— Ви не чули, як на нього кидали стільці в Модені?

— Це підла брехня.

— Кидали, кидали,— сказав Еttore.— Я там був. І сам кинув шість стільців.

— Та хто ви такий? Нікчемний макаронник із Фріско!

— Він не вмів співати по-італійському,— провадив Еttore.— Скрізь, куди поїде, на нього кидають стільці.

— У П'яченці найгірший театр на всю Північну Італію,— сказав другий тенор.— У тому жалюгідному сараї просто неможливо співати, даю вам слово.— Цей тенор звався Едгар Сандерс, а виступав як Едуардо Джованні.

— Шкода, що я не був там і не бачив, як вас закидали стільцями,— не вгавав Еttore.— Ви ж обидва не вмівте співати по-італійському.

— Він просто бевзь,— сказав Едгар Сандерс.— Тільки те й знає, що кидатись стільцями.

— Усі тільки те й знають, коли ви двом співаєте,— сказав Еttore.— А поїдете в Америку, то будете там вихвалитися своїми тріумфами в «Ла Скала». Та вам у «Ла Скала» й однієї ноти не дадуть проспівати.

— Я таки буду співати в «Ла Скала»,— сказав Сіммонс.— У жовтні співатиму в «Тосці».

— Підем послухаємо, Маку?— мовив Еttore до віце-консула.— Треба ж буде комусь їх боронити.

— Може, на той час прибуде на підмогу американська армія,— сказав віце-консул.— Вип'єте ще, Сіммонсе? А ви, Сандерсе?

— Гарзд,— відказав Сандерс.

— Я чув, вам мають дати срібну медаль,— звернувся до мене Еttore.— Що вам записали в поданні?

— Не знаю. Та й чи дадуть узагалі, ще не знаю.

— Напевне дадуть. Ото закрутяться коло вас дівчата в «Кова»! Заберуть собі в голову, ніби ви сам-один покладали дві сотні австрійків чи захопили цілу траншею. Повірте, що мої відзнаки далися мені нелегко.

— А скільки ви їх маєте, Еttore? — запитав віце-консул.

— Усі, які є,— сказав Сіммонс.— Задля нього ж і війну почали.

— Я мав отримати дві бронзові й три срібні медалі,— сказав Еttore.— Але затвердили тільки одне подання.

— А решту чому ні? — запитав Сіммонс.

— Ті операції не мали успіху,— відповів Еttore.—

А коли операція не має успіху, медалей нікому не дають.

— Скільки разів ви поранені, Еttore?

— Тричі тяжко. Ось же в мене три нашивки. Бачите? — Він розправив рукав. То були паралельні сріблясті смужки на чорному тлі, пришиті до рукава дюймів на вісім нижче від плеча.

— Ви теж маєте одну, — мовив Еttore до мене. — Добре, коли їх маєш, повірте. Як на мене, то краще, ніж медалі. Даю вам слово, друже, мати три нашивки — це неабищо. На одну — і то треба дістати таке поранення, щоб три місяці пролежати в госпіталі.

— А куди вас поранено, Еttore? — спитав віце-консул. Еttore закасов рукав.

— Осьде. — Він показав глибокий червоний шрам. — І в ногу, отут. Я не можу показати, бо на мені обмотки. І ще в ступню. Там відмерла кістка і весь час смердить. Я щоранку витягую дрібні уламки, та вона однаково смердить.

— Чим це так? — запитав Сіммонс.

— Ручною гранатою. Є такі, схожі на товкачі. Враз шмат ступні відтяло. Ви, певне, знаєте їх, ті бісові товкачі? — обернувся він до мене.

— Авжеж.

— Я бачив того сучого сина, що пожбурих її, — сказав Еttore. — Мене збило з ніг, і я вже думав, що тут і амінь, але в тих клятих товкачах майже нема чому вибухати. А того сучого сина я застрелив з гвинтівки. Я завжди ношу гвинтівку, аби не видно було, що я офіцер.

— Який він мав вигляд? — запитав Сіммонс.

— Єдина ота граната в нього й була, — провадив Еttore. — Не знаю, на біса він її пожбурих. Мабуть, давно хотів подивитися, що з того вийде. Певне, й бою справжнього ще ніколи не бачив. Ну, я його й поклав, сучого сина.

— Який він мав вигляд, коли ви його застрелили? — знову спитав Сіммонс.

— А звідки мені, в біса, знати? — відказав Еttore. — Я пальнув йому в живіт. У голову не стріляв — боявся схибити.

— Давно ви вже офіцер, Еttore? — запитав я.

— Два роки. Скоро буду капітаном. А ви давно в лейтенантах?

— Третій рік минає.

— Вас не зроблять капітаном, бо ви не знаєте як слід італійської мови, — сказав Еttore. — Говорити можете, а от читати й писати не дуже. Щоб стати капітаном, треба мати

освіту. А чом би вам не перейти до американської армії?

— Може, й перейду.

— Та я й сам би з охотою. Слухайте, Маку, скільки там платять капітанові?

— Не знаю точно. Здається, десь так доларів двісті п'ятдесят.

— Милій боже, двісті п'ятдесят доларів! Ото було б життя! Швидше переходьте до американської армії, Фреде. А там, може, й мене перетягнете.

— Гаразд.

— По-італійському я можу командувати роткою. То легко навчився б і по-англійському.

— Бути вам генералом,— сказав Сіммонс.

— Ні, для генерала я не досить учений. Генералові до біса знати треба. Ось ви собі гадаєте, що воювати кожний дурень може. А в самих не стало б тями й на якогось там капрала.

— Мені, хвалити бога, капралом бути не доведеться,— сказав Сіммонс.

— А може, й доведеться, як візьмуться й до вас, лежнів. Ой, якби вас обох та до мене у взвод! І Мака теж. Я б призначив вас своїм ординарцем, Маку.

— Ви чудовий хлопець, Еttore,— сказав Мак.— Боюся тільки, що мілітарист.

— До кінця війни я буду полковником,— заявив Еttore.

— Якщо не загинете.

— Ні, не загину.— Він торкнувся великим і вказівним пальцями зірочок на комірі.— Бачили, що я зробив? Ми завжди беремося за зірочки, коли хтось згадує про загибель.

— Ходім, Сіме,— сказав Сандерс, підводячись.

— Ходім.

— До побачення,— сказав я.— Мені теж час іти.— Годинник у барі показував чверть до шостої.— Чао, Еttore.

— Чао, Фреде,— відказав Еttore.— Просто чудово, що вам дадуть срібну медаль.

— Не знаю, чи дадуть.

— Дадуть, дадуть, Фреде. Я чув, що вам неодмінно мають дати.

— Ну, бувайте,— сказав я.— Не вскочте в якусь халепу, Еttore.

— Не турбуйтеся за мене. Я не впиваюсь і не тягаюся в повіями. Не пияк і не бахур. Я знаю, чого мені треба.

— Бувайте,— сказав я.— Я радий, що ви скоро дослужитесь до капітана.

— Мені не треба дослужуватись. Мені дадуть капітана за воїнську доблесть. Ви ж знаєте. Три зірки із схрещеними мечами й короною над ними. Ось вам Еttore.

— На все добре.

— На все добре. Коли вам назад на фронт?

— Скоро вже.

— Ну, десь іще стрінемось.

— До побачення.

— До побачення. Пильнуйте себе.

Я пішов завулком, а звідти навпростець до госпіталю. Еttore було двадцять три роки. Його виховав дядько у Сан-Франціско, і він саме гостював у батька з матір'ю в Туріні, коли почалася війна. Він мав сестру, яку разом з ним послали до дядька в Америку, і того року вона мала закінчити вчительський коледж. Він був загальноновизнаний, узаконений герой, що наганяв нудьгу на всіх, хто з ним стинався. Кетрін терпіти його не могла.

— У нас теж є герої, любий,— казала вона.— Та здебільшого вони куди скромніші.

— А я нічого проти нього не маю.

— І я не мала б, якби він не був такий пихатий. Мене від нього просто нудить, нудить, нудить.

— Мене теж нудить.

— Дуже мило, що ти так кажеш, любий. Але не треба кривити душею. Ти можеш уявити собі, який він на фронті, і знаєш, чого він там вартий, але мені на таких типів шкода й глянути.

— Я знаю.

— Дуже-дуже мило, що знаєш, і я таки спробую ставитись до нього прихильніше, хоч насправді він страшенно осоружний, страшенно.

— Сьогодні він казав, що скоро буде капітаном.

— Рада за нього,— сказала Кетрін.— Ото, мабуть, тішитесь.

— А ти не хотіла б, щоб і я мав трохи вищий чин?

— Ні, любий. З мене досить, щоб ти мав такий чин, з яким дозволено ходити в добрі ресторани.

— Ну, такий чин я й тепер маю.

— От і чудово. Більшого мені й не треба. Бо ще, гляди, запишаєшся. Знаєш, любий, я страшенно рада, що в тобі нема отієї пихи. Я, звісно, пішла б за тебе, коли б ти навіть

і пишався, та все ж куди спокійніше мати чоловіка, що не дере носа.

Ми сиділи на балконі й тихенько розмовляли. Уже мав би зійти місяць, але над містом стояв туман, і він не сховався; а трохи перегода замрячило, і ми повернулися до кімнати. Мряка надворі перейшла в дощ, і невдовзі полило мов з відра; ми чули, як злива тарабанить по даху. Я встав і підійшов до балконних дверей подивитися, чи дощ не заливає до кімнати, але під дверима було сухо, і я залишив їх відчинені.

— Кого ще ти бачив? — запитала Кетрін.

— Містера і місіс Меєрс.

— Ото дивна пара.

— Удома його нібито засадили до в'язниці. А потім випустили доживати віку.

— То тепер він щасливо живе собі в Мілані.

— Не знаю, чи щасливо.

— Після в'язниці, гадаю, доволі щасливо.

— Вона збирається сюди, привезе подарунки.

— Подарунки вона привозить чудові. Ти теж її любий хлопчик?

— Один з багатьох.

— Ви всі її любі хлоп'ята, — сказала Кетрін. — Вона страх як любить таких хлоп'ят. Послухай, як шумить дощ.

— Справжня злива.

— Ти завжди мене кохатимеш?

— Завжди.

— І дощ нічого не завадить?

— Ні.

— От і добре. А то я боюся дощу.

— Чому? — Мене хилило на сон. Надворі не вщухав дощ.

— Не знаю, любий. Я завжди боялася дощу.

— А я люблю дощ.

— Я люблю гуляти під дощем. Але він приносить нещастя в коханні.

— Я завжди кохатиму тебе.

— Кохатиму тебе і в дощ, і в сніг, і в град... Як там далі?

— Не знаю. Здається, я от-от засну.

— Спи, любий. Я тебе однаково кохатиму.

— Невже ти справді боїшся дощу?

— З тобою — ні.

- І чого ти його боїшся?
— Не знаю.
— Скажи.
— Не треба.
— Скажи.
— Ні.
— Скажи.
— Ну гаразд. Боюся тому, що часом мені ввижається, ніби я померла в дощ.
— Не може бути.
— А іноді ввижається, що й ти помер.
— Оце вже ймовірніше.
— Ні, любий, ні. Адже я можу вберегти тебе. Я певна, що можу. А от самому собі ніхто не зарадить.
— Ну годі вже, будь ласка. Не хочу, щоб ти була цю ніч навіженою шотландкою. Нам недовго лишилося бути разом.
— Твоя правда, та все одно я навіжена шотландка. Ну, годі, то й годі. Усе це дурниці.
— Авжеж.
— Звісно, що дурниці. Нікчемні дурниці. Я не боюся дощу. Я не боюся дощу. О боже, боже, якби ж то мені його не боятися!..— Вона вже плакала.
Я почав заспокоювати її, і вона затихла. А дощ надворі усе не вщухав.

Розділ XX

Одного дня по обіді ми поїхали на перегони. З нами були й Фергюсон, і Кроуел Роджерс — той хлопчина, що його поранило в очі осколками снарядної головки. Після обіду дівчата пішли вбиратися, а ми з Кроуелом сиділи на ліжку в його палаті й читали у кінноспортивній газеті повідомлення про минулі перегони та прогнози на той день. Голова Кроуела була обмотана бинтами, і всі ті перегони його мало цікавили, одначе, аби якось згаяти час, він постійно читав кінноспортивну газету й знав усіх коней, про яких там писалося. Він сказав, що коні того дня будуть препаршиві, але іншого вибору ми не мали. Старий Меєрс ставився до Кроуела прихильно й завжди підказував йому, на якого коня закладатись. Сам Меєрс вигравав майже на всіх перегонах, але підказувати іншим не любив, бо від того зменшувались виграші. На перегонах панувало шахрайство. В Італії виступали жокеї, вигнані з усіх усюд. Меєрс

завжди мав певні відомості, але питати в нього порад я не любив, бо він відповідав далеко не завжди і щоразу було видно, що йому страх як не хочеться нічого казати; проте він чомусь почував себе зобов'язаним давати нам поради й охочіше давав їх Кроуелові. У Кроуела були пошкоджені очі, притому одне досить тяжко, а Меєрс сам мав якийсь клопіт з очима, отож і вирізняв Кроуела. Своїй дружині він ніколи не казав, на якого коня закладається, і вона то вигравала, то програвала, здебільшого програвала, і без угаву говорила.

Ми четверо вирушили відкритим екіпажем до Сан-Сіро. День був погідний, і ми їхали через парк, а потім понад трамвайною колією, аж поки виїхали на курну дорогу поза містом. Обабіч дороги ми бачили вілли, обнесені залізними огорожами, великі занедбані сади, канали з проточною водою, припалі порохом городи. Далі на рівнині було видно селянські хати й розкішні зелені поля, помережані зрошувальними каналами, а ген на півночі здіймалися гори. Перед ворітьми іподрому збилося чимало екіпажів, та контролери пропустили нас без квитків, бо ми були у військовій формі. Ми зійшли з екіпажа, купили програмки й рушили через усе внутрішнє поле, а далі через рівний і пругкий дерен доріжки до вигону. Трибуни були старі, дерев'яні, під ними містилися закладні каси, а ще ряд кас був біля стаєнь. На внутрішньому полі попід огорожею юрмилися солдати. На вигоні було повно людей, і під деревами за трибуною вже прогулювали по колу тогоденних коней. Ми побачили серед публіки кількох знайомих, дістали стільці для Фергюсон та Кетрін і почали роздивлятися коней.

Вони виступали по колу один за одним, схиливши голови, па поводу в конюхів. Один кінь був дивовижної багряно-чорної масті, і Кроуел божився, що він фарбований. Ми придивились пильніш і визнали, що, може, й справді так. Того коня вивели вже наприкінці, саме перед тим, як пролунав сигнал сідлати. Ми знайшли його в програмі за номером на рукаві у конюха; він значився там як вороний мерин на ймення Япалак. Він мав стартувати у заїзді для коней, що ніколи не перемагали в заїздах з виграшем понад тисячу лір. Кетрін не мала сумніву, що він перефарбований. Фергюсон не могла сказати напевне. Я вважав, що кінь підозрілий. Ми погодилися закластись на нього й зібрали гуртом сто лір. У таблиці виграш на нього був визначений тридцять п'ять до одного. Кроуел пішов робити заклад, а ми тим часом дивилися, як жокеї виписали ще

коло, а тоді повернули з-під дерев на доріжку й повільним чвалом рушили до закруту, де був старт.

Ми піднялися на трибуну, щоб спостерігати перегони. Тоді в Сан-Сіро ще не було стартового бар'єра, і стартер сам вирівняв коней, що здавалися з трибуни зовсім малими, а тоді пустив їх зі старту, лунко цвяхнувши своїм довгим батоном. Вони промчали повз нас, і вороний був на чолі, а на повороті вже йшов набагато попереду від інших. Я дивився в бінокль, як вони скачуть по той бік поля, й побачив, що жокей силкується здержати його, але не може, і коли вони повернули на останню пряму, вороний на п'ятнадцять корпусів випереджав решту коней. Перетнувши лінію фінішу, він пройшов з розгону ще майже півкола.

— Оце пощастило,— сказала Кетрін.— Ми одержимо більш як три тисячі лір. Він таки чудовий кінь.

— От тільки б не злиняв він до виплати,— зауважив Кроуел.

— Він справді премилый коник,— сказала Кетрін.— Цікаво, чи заклався на нього містер Меєрс.

— Ну як, виграли? — гукнув я до Меєрса.

Він кивнув головою.

— А я ні,— обізвалася місіс Меєрс.— Ви, діточки, на кого закладали?

— На Япалака.

— Та невже? Це ж виграли тридцять п'ять до одного!

— Нам сподобалась його масть.

— А мені ні. Якийсь він був миршавий. Та й не радили на нього закладатися.

— Виграш буде невеликий,— сказав Меєрс.

— У таблиці сказано тридцять п'ять,— заперечив я.

— Виграш буде невеликий,— повторив Меєрс.— В останню мить на нього зробили величезний заклад.

— Хто?

— Кемптон та його хлопці. Ось побачите. Не буде й двох до одного.

— То, виходить, ми не одержимо трьох тисяч лір,— сказала Кетрін.— Не перегони, а шахрайство!

— Одержимо двісті.

— Це однаково що нічого. Що нам двісті лір. Я сподівалася на три тисячі.

— Таке шахрайство, аж гидко,— докинула Фергюсон.

— А втім,— сказала Кетрін,— якби це була чесна гра, ми ніколи б на нього не заклали. Але мені дуже хотілось одержати три тисячі.

— Ходім униз, вип'ємо трохи й побачимо, що там платять, — сказав мені Кроуел.

Ми підійшли до дошки, на якій сповіщали про виграші, і, коли пролунав дзвін до виплати, проти номера Япалака виставили 18,50. Це означало, що чистий виграш на заклад у десять лір навіть менший від самого закладу.

Ми зайшли в бар під трибуною й випили віскі з содовою. Там ми натрапили на двох знайомих італійців та Мак-Адамса, віце-консула, і вони піднялися з нами на трибуну, де сиділи дівчата. Італійці були страшенно манірні; Мак-Адамс завів розмову з Кетрін, а ми тим часом пішли вниз робити нові заклади. Біля механічного лічильника стояв містер Меєрс.

— Спитай-но в нього, на кого він закладає, — мовив я до Кроуела.

— На кого граєте, містере Меєрс? — запитав Кроуел.

Меєрс витяг з кишені свою програмку й показав олівцем на номер п'ятий.

— Ви не проти, як і ми на нього зіграємо? — спитав Кроуел.

— Грайте, грайте. Тільки не кажіть моїй дружині, що це я вам порадив.

— Може, вип'єте з нами? — запропонував я.

— Ні, дякую. Я взагалі не п'ю.

Ми заклали сто лір на п'ятий номер як на переможця та ще сто на місце в заїзді і знов пішли випили віскі в содовою. Я почував себе чудово, ми зустріли ще двох італійців і випили з кожним по одній, а тоді повернулися до дівчат. Ці італійці теж страшенно манірились і немовби змагалися з тими двома, що їх ми привели перше. Дуже скоро ніхто вже не міг усидіти на місці. Я віддав Кетрін квитанції.

— Який кінь?

— Не знаю. Містер Меєрс порадив.

— Ти навіть не знаєш, як його звать?

— Ні. Можна подивитись у програми. Здається, номер п'ятий.

— Така довірливість просто зворушує, — сказала вона.

Номер п'ятий переміг, але виграшу однаково що й не було. Містер Меєрс розсердився.

— Щоб виграти двадцять лір, треба закласти дві сотні, — сказав він. — Дванадцять до десяти. Не варта справа заходу. Моя дружина програла двадцять лір.

— Я теж піду з тобою вниз, — сказала Кетрін.

Усі італійці враз підхопилися на ноги. Ми з Кетрін спустилися вниз і пішли до вигону.

— Тобі подобається все це? — запитала Кетрін.

— Та начебто.

— Як на мене, тут справді непогано, — сказала вона. — От тільки забагато знайомих, просто несила їх зносити, любий.

— То ще не багато.

— Я знаю. Але оті Меєрси, і той добродій із банку з дружиною та дочками...

— Він дає гроші під мої чеки, — сказав я.

— Хай так. Та коли б не він, то хтось інший давав би.

А оті четверо просто жакливі.

— Ми можемо залишитись тут і спостерігати перегони з-за огорожі.

— Оце буде найкраще. І ще, любий, давай зробимо заклад на коня, про якого ми нічого не чули і на якого не заклався б містер Меєрс.

Ми заклались на коня, що звався Світлим, і він прийшов до фінішу четвертий з п'яťох. Ми сперлись на огорожу й дивилися, як коні, гупаючи копитами, скачуть повз нас, і бачили вдалині гори, а ближче, за деревами й полями, — Мілан.

— Тепер мені легше дихається, — сказала Кетрін.

Коні вже поверталися після заїзду й проходили крізь ворітця засапані й геть спітнілі; жокеї заспокоювали їх і скеровували під дерева, щоб там злізти з сідел.

— Ти не хотів би чогось випити? Ми могли б посидіти тут і подивитись на коней.

— Зараз принесу, — сказав я.

— Хлопчик принесе, — сказала Кетрін.

Вона махнула рукою, і до нас підійшов хлопчина з бару «Пагода», що був біля стаєнь. Ми сіли за круглий залізний столик.

— Хіба не краще, коли ми самі?

— Авжеж, — сказав я.

— Я почувала себе дуже самотньою серед усіх тих людей.

— Тут чудово, — сказав я.

— Так. Дуже гарний іподром.

— Приємний.

— Гляди тільки, щоб я не зіпсувала тобі розваги, любий. Одне твоє слово — і ми вертаємось назад.

— Ні,— сказав я.— Ми залишимося тут і питимем вино. А потім, коли почнетесь стипль-чез, підем і станемо проти ями з водою.

— Ти надто добрий до мене,— сказала вона.

Ще трохи побувши на самоті, ми залюбки повернулися до інших. День минув дуже добре.

Розділ XXI

У вересні настали перші холодні ночі, потім і холодні дні, листя на деревах у парку почало жовкнути, і ми зрозуміли, що літо минуло. На фронті велося дуже погано, і італійці все ще не могли взяти Сан-Габрієле. Бої на плато Баїнзіцца припинились, а десь у середині місяця майже припинились бої і за Сан-Габрієле. Узяті цю гору так і не змогли. Еttore повернувся на фронт. Коней відвезли до Рима, і перегонів більше не було. Кроуел теж поїхав до Рима, а звідти його мали відіслати додому в Америку. У місті двічі виникали заворушення проти війни; тяжка колотнеча була і в Туріні. Один англійський майор у клубі сказав мені, що на плато Баїнзіцца й під Сан-Габрієле італійці втратили сто п'ятдесят тисяч чоловік. А крім того, сказав він, ще сорок тисяч на Карсо. Ми випили, і він розбалакався. Сказав, що цього року боїв уже не буде й що італійці відкусили надто великий шмат і він застряг їм у горлі. Сказав, що наступ у Фландрії захлинається і якщо союзники й далі посилятимуть на забій стільки людей, як цієї осені, то ще рік — і вони геть знесиліють. Усі ми вже знесилили, сказав він, але, поки ми самі того не розуміємо, ми ще держимось. А загалом усі ми знесилили. Вся суть у тому, щоб не визнавати правди. Війну виграє країна, котра остання здасть собі справу з того, що вона знесилила. Ми випили ще. Чи не служу я в якомусь штабі? Ні. А він служить. Усе воно паскудна бредня. Ми були в клубі самі й розсілися собі на одній з великих шкіряних канап. Його чоботи з дорогої матової шкіри були бездоганно начищені. То були розкішні чоботи. Він сказав, що все — паскудна бредня. Їм тільки знай подавай дивізії та живу силу. Гризуться за ті дивізії мов собаки, а дістануть їх — і враз на забій. Усі знесилили. Перемоги здобувають німці. Ото солдати, хай їм чорт. Старий гуни — то справжній солдат. Одначе й вони знесилили. Всі ми знесилили. Я спитав

про Росію. І росіяни вже знеслилі, сказав він. Скоро я сам побачу, що й вони знеслилі. І австріяки теж знеслилі. От якби їм підкинути кілька гуннських дивізій, вони б ще себе показали. Як він гадає, чи наступатимуть вони цієї осені? Ще б пак, звісно, що наступатимуть. А італійці знеслилі. Всі знають, що вони знеслилі. Старий гуни ударить через Трентіно й перетне залізницю під Віченцою, отоді побачимо, якої заспівають італійці. Австріяки уже пробували зробити це в шістнадцятому, сказав я. Але без німців. Так, сказав я. А втім, навряд чи вони вдадуться до цього тепер, сказав він. Так занадто просто. Вони вигадують щось мудріше, і це геть знесилить їх. Мені треба йти, сказав я. Час повертатись до госпіталю.

— До побачення,— сказав він. І весело додав: — Хай щастить в усіх ділах! — Його всесвітній песимізм аж ніяк не в'язався з веселою вдачею.

Я зайшов у перукарню й поголився, потім попростував до госпіталю. Моя нога вже так зміцніла, що кращого й бажати було годі. За три дні перед тим я був на комісії. Мені залишалось усього кілька процедур до кінця лікування в Головному госпіталі, і я йшов бічною вулицею, намагаючись не кульгати. Під склепінчастим під'їздом одного будинку якийсь старий вирізував паперові силуети. Я спинився подивитись. Йому позували двоє дівчат, і він вирізував їхні силуети вкупі, швидко орудуючи ножицями й раз по раз нахилиючи голову вбік, щоб позирнути на дівчат. Дівчата хихотили. Він показав силуети мені, а тоді вже наклеїв їх на білий папір і віддав дівчатам.

— Он які красуні,— сказав він.— А ви хочете, лейтенанте?

Дівчата пішли, роздивляючись свої силуети і сміючись. Обидві були гарненькі. Одна з них працювала у винарні проти нашого госпіталю.

— Гарзд,— сказав я.

— Зніміть кашкета.

— Ні. В кашкеті.

— Буде не так гарно,— сказав старий.— Зате,— усміхнувся він,— дуже войовниче.

Він заходивсь обрізувати складений удвоє чорний папір, потім розняв готові профілі, наклеїв їх на картку й подав мені.

— Скільки я вам винен?

— Пусте.— Він махнув рукою.— Я зробив їх вам за спасибі.

— Ну будь ласка.— Я витяг з кишені кілька монет.— Зробіть мені приємність.

— Ні. Мені самому було приємно вирізати їх. Подаруйте своїй дівчині.

— Дуже вам дякую. Бувайте здорові.

— Ходи здоровий, синку.

Я повернувся у госпіталь. Там мене чекали кілька листів, один з них службовий. Мені надавали тритижневу відпустку на одужання, а потім я мав повернутися на фронт. Я уважно перечитав листа. Еге ж, отак воно. Відпустка починалася з четвертого жовтня, того самого дня, коли я закінчував курс лікування. Три тижні — це двадцять один день. Отже, двадцять п'ятого жовтня. Я сказав у госпіталі, що знов іду, й подався до ресторану на тій-таки вулиці, майже поруч госпіталю, повечеряти і почитати листи й «*Corriere della Sera*»¹. Один лист був від мого діда: родинні новини, патріотичні гасла, чек на двісті доларів та кілька газетних вирізок; ще був нудний лист від нашого священика, лист від одного знайомого, який служив у французькому авіазагоні й весело проводив час у гурті відчайдушних гультяїв, про що й сповіщав мене; та ще коротка писулька від Рінальді. Він запитував, чи довго я ще думаю огинатися в Мілані й що нового взагалі. Крім того, просив привезти грамофонних платівок і додав до листа їх список. За вечерею я випив малу пляшку к'янті, потім кави з коньяком, дочитав газету, поклав у кишеню листи, а газету залишив на столику разом з чайовими і пішов собі. Повернувшись до своєї кімнати в госпіталі, я роздягся, напнув на себе піжаму та халат, спустив штору на балконних дверях і, сівши на ліжку, взявся читати бостонські газети з паки, що її місіс Меєрс залишила для своїх любих хлоп'ят. Чикагські «Білі панхочи» здобули почесний вимпел Американської ліги, а нью-йоркські «Гіганти» вели перед серед команд Національної ліги. Крихітка Рут грав у нападі бостонської команди. Газети були нудні, новини в них провінційні та безбарвні, а воєнні вісті застарілі. Щодо американської армії — усе тільки про підготовчі табори. Добре, хоч я не втрапив у підготовчий табір. Єдине, що можна було читати, — це бейсбольні новини, але менс вони анітрохи не цікавили. Надто багато газет було в тій паці, щоб читати їх з інтересом. Та ще й далеко не нові. А проте якийсь час я знічев'я читав їх. Цікаво, подумав

¹ «Вечірній кур'єр» — міланська газета (італ.).

я, чи закриють провідні бейсбольні ліги, якщо Америка посправжньому вступить у війну. Мабуть, що ні. Онде в Мілані й досі бувають перегони, хоч становище на фронтах таке, що гірше нікуди. А от у Франції іподроми позакривали. Звідти й привезли отого нашого коня, Япалака. Кетрін заступала на нічне чергування о дев'ятій. Я чув, як вона спершу обходить палати, і навіть раз побачив її мигцем крізь відчинені двері. Вона обійшла всі палати на поверсі, а тоді вже прийшла до мене.

— Я затрималася, любий,— сказала вона.— Було багато роботи. Ну, як ти тут?

Я розповів їй про газети і про відпустку.

— От і добре,— сказала вона.— Куди ти думаєш поїхати?

— Нікуди. Я залишуся тут.

— Дурниці. Ти тільки придумай куди, і я поїду з тобою.

— Як же ти це влаштуєш?

— Не знаю. Але влаштую.

— Ти справжнє золото.

— Ой ні. Просто життя не таке вже й складне, коли тобі нема чого втрачати.

— Що ти маєш на думці?

— Нічого. Оце тільки подумала, якими нікчемними здаються тепер ті перепони, що колись так багато важили.

— І все ж, я гадаю, тобі не так легко буде вирватись.

— Пусте, любий. Якщо не буде іншої ради, просто поїду, та й годі. Але до цього не дійде.

— Куди ж ми поїдемо?

— Мені байдуже. Куди хочеш. Аби тільки там не було знайомих.

— Тобі справді байдуже, куди їхати?

— Так. Куди завгодно.

Її щось видимо гнітило й зв'язувало.

— Що з тобою, Кетрін?

— Нічого. Зі мною нічого.

— Неправда.

— Правда, нічого.

— Я ж бачу. Скажи, любя. Мені ти можеш сказати.

— Ні-ні, нічого.

— Скажи.

— Не хочу. Боюся тебе засмутити чи стривожити.

— Та ні, не бійся.

— Ти певен, що ні? Мене воно не тривожить, я боюся за тебе.

— Коли тебе не тривожить, то не стривожить і мене.

— Я не хочу цього казати.

— Скажи.

— Я повинна сказати?

— Так.

— У мене буде дитина, любий. Скоро вже три місяці. Тебе це не тривожить, ні? Ну прошу тебе, дуже прошу, не треба. Тобі нема чого тривожитись.

— Гаразд.

— Справді гаразд?

— Авжеж.

— Я робила все, що могла. Все пробувала, і все марно.

— Я не тривожуся.

— Нічого не вдієш, любий, та мене воно й не тривожить.

І тобі нема чого тривожитись і засмучуватись.

— Я тривожуся тільки за тебе.

— Оце маєш! За мене зовсім нема чого тривожитись, Усі жінки народжують дітей, відколи світ стоїть. У всіх є діти. Це ж найприродніша річ.

— Ти в мене справді золото.

— Та ні ж бо. Ти просто не переймайся цим, любий. Я не завдам тобі зайвих турбот, ось побачиш. Сьогодні я стурбувала тебе, я знаю. Але ж до сьогодні я була хороша дівчинка, правда? Ти ж і не здогадувався, скажи?

— Ні.

— От і далі так буде. Тобі просто нема чого тривожитись. Я ж бачу, ти таки стривожився. Заспокойся. Зараз же заспокойся. Чи не хочеш випити, любий? Я знаю, коли ти вип'єш, то завжди веселішаєш.

— Не хочу. Мені й так весело. А ти в мене справжнє золото.

— Ой ні, ні. Але якщо ти надумаєш, куди їхати, я зроблю все, щоб ми поїхали разом. У жовтні ще має бути дуже гарно. Ми чудово проведемо твою відпустку, любий, а коли ти повернешся на фронт, я щодня тобі писатиму.

— А де ти будеш?

— Не знаю ще. Але десь у найліпшому місці. Я про все те подбаю.

На якийсь час ми затихли й сиділи мовчки. Керрін сиділа на ліжку, і я дивився на неї, але ми не дотикались одне до одного. Нас раптом щось роз'єднало, як ото буває, коли до кімнати заходить хтось чужий і людям стає ніяково. Вона простягла руку й увяла мою.

— Ти не сердись на мене, любий?

- Ні.
- І не почуваш себе так, ніби тебе заманили у пастку?
- Можливо, трохи. Але не ти.
- Я й не мала на думці себе. Не вигадуй дурниць. Я хотіла сказати: взагалі у пастку.
- Біологія — то така річ, що завжди почувавшся наче в пастці.
- Вона враз віддалилася від мене, хоча не зрушила з місця й не забрала руки.
- Завжди... Страшне слово.
- Пробач.
- Е, чого там. Але розумієш, у мене ніколи не було дитини, і я навіть нікого ніколи не кохала. Я так старалася бути такою, як ти хотів, а тепер ти кажеш «завжди»!
- Я ладен відтяти собі язика, — мовив я.
- Ой любий! — Вона повернулася звідти, де перебувала перед цим. — Не зважай ти на мене. — Тепер ми знов були разом, і ота ніяковість минула. — Ми ж з тобою одна душа, і нам просто не можна отак ловити одне одного на слові.
- То й не будемо.
- А скільки людей таке роблять. Кохають одне одного, а проте чіпляються до якогось слова, сваряться, а тоді раптом відчують, що вони вже не одна душа.
- Ми не будемо сваритись.
- Нам не можна сваритись. Бо нас тільки двоє в цілому світі, серед чужих людей. Якщо між нами щось западе — нам кінець, вони здолають нас.
- Не здолають, — сказав я. — Он яка ти в мене хоробра. А хоробрим нічого не діється.
- Але ж і вони вмирають.
- Тільки раз.
- Не знаю. Хто це сказав?
- Що в боягуза тисяча смертей, а в хороброго лиш одна?
- Так. Хто це сказав?
- Не знаю.
- Мабуть, він сам був боягуз, — сказала вона. — Він добре знав боягузів, а хоробрих зовсім не знав. Хоробра людина, якщо вона розумна, переживе, може, й дві тисячі смертей. Просто вона про них не говорить.
- Не знаю. Важко зазирнути в душу хоробрій людині.
- Авжеж. Тим-то вона й хоробра.

— Ти так добре на цьому знаєшся.

— Твоя правда, любий. Так воно і є.

— І сама хоробра.

— Ні,— сказала вона.— Але дуже хотіла б бути хороброю.

— Я теж не хоробрий,— сказав я.— Добре знаю, чого я вартий. Мав час дізнатися. Я наче той гравець, який вибиває двісті тридцять і знає, що це його межа.

— А що то за гравець, який вибиває двісті тридцять? Здається, страх як багато.

— Зовсім ні. Дуже пересічний бейсболіст, що грає в нападі.

— Але ж таки в нападі,— підкусила вона мене.

— Мабуть, ми одне одного варті,— сказав я.— Але все-таки ти хоробра.

— Ні. Та сподіваюсь, що буду хоробра.

— Ми обоє хоробрі,— сказав я.— Я дуже хоробрий під чаркою.

— Ми з тобою великі люди,— сказала Кетрін. Тоді пішла до шафи й принесла мені коньяк і склянку.— Випий, любий. Ти сьогодні такий хороший.

— Та наче й не хочеться.

— Дарма, випий.

— Ну гаразд.— Я налив чайну склянку на третину й вихилив одним духом.

— Знаменито,— сказала вона.— Я знаю, коньяк п'ють герої. Але не треба надмірностей.

— Де ми житимем після війни?

— Мабуть, у богадільні,— відказала вона.— Перші три роки я, мов дитина, чекала, що війна скінчиться на різдво. А тепер загадую хіба що на той час, коли наш син стане адміралом.

— А може, він буде генералом.

— Якщо це столітня війна, він матиме час вислужитись і на флоті, і в армії.

— А ти не хочеш випити?

— Ні. Тебе, любий, вино завжди веселить, а в мене від нього тільки в голові паморочиться.

— Ти ніколи не пила коньяку?

— Ні, любий. Я в тебе дуже старомодна дружина.

Я підняв з підлоги пляшку й налив собі ще.

— Піду я, мабуть, погляну, як там твої співвітчизники,— сказала Кетрін.— А ти, поки мене не буде, можеш почитати газети.

- Тобі конче треба йти?
- Як не тепер, то потім.
- Ну гаразд. Іди тепер.
- Я скоро повернуся.
- А я тим часом дочитаю газети,— сказав я.

Розділ XXII

Тієї ночі похолодніло, а зранку пішов дощ. Коли я повертався з Головного госпіталю, дощ усе лив, і я змок до рубця. У моїй палаті нагорі я чув, як та злива періщила об балкон, а подмухи вітру кидали її в шибу скляних дверей. Я перевдягнувся і випив коньяку, але він мав якийсь неприємний присмак. Уночі мене млоїло, а вранці після сніданку занудило.

— Жодного сумніву,— сказав наш госпітальний лікар.— Погляньте, міс, які в нього очні білки.

Міс Гейдж поглянула. Мені дали дзеркало, і я поглянув теж. Білки моїх очей були жовті — я захворів на жовтяницю. Два тижні я пролежав у ліжку. Через те ми й не поїхали разом у відпустку. Ми збирались поїхати в Палланцу, на озеро Маджоре. Там дуже гарно восени, коли жовкне листя. Можна ходити на прогулянку, а в озері ловити з берега форель. Поїхати туди було б краще, ніж у Стрезу, бо в Палланці не так багато людей. До Стрези надто легко дістатися з Мілана, і там завжди натрапиш на знайомих. У Палланці є дуже мальовниче село, а весловим човном можна попливти на острови, де живуть рибалки, і на найбільшому з тих островів є ресторан. Та ми нікуди не поїхали.

Одного дня, коли я ще лежав із жовтяницею, міс Ван Кемпен зайшла до палати, розчинила дверцята шафи й побачила там порожні пляшки. Перед тим я попросив швейцара забрати з шафи чималу батарею пляшок, то, напевне, вона помітила, як він їх виносив, і піднялась нагору подивитися, чи нема ще. Там були здебільшого пляшки від вермуту, а також пляшки від марсали, від капрі, порожні бутельки від к'янті і декілька коньячних пляшок. Швейцар поніс великі пляшки, ті, в яких був вермут, та облетені соломною бутельки від к'янті, а коньячні залишив на кінець. Саме їх, та ще одну пляшку у формі ведмеда, в якій був кюммель, і знайшла міс Ван Кемпен. Той скляний ведмідь

особливо розлютив її. Вона взяла пляшку в руки; ведмідь сидів на задніх лапах, задерши передні, в його склянйй голові був корок, а всередині, на дні, кілька липких кристаликів. Я засміявся.

— Тут був кюммель,— сказав я.— Найкращий кюммель — в отаких пляшках-ведмедях. Його довозять з Росії.

— А то все пляшки від коньяку, чи не так? — запитала міс Ван Кемпен.

— Мені їх не всі видно,— відказав я,— але мабуть, що так.

— І відколи все це триває?

— Я сам купував їх і приносив сюди,— пояснив я.— Мене часто навідували італійські офіцери, і я держав коньяк, щоб частувати їх.

— А самі не пили? — запитала вона.

— Пив і сам.

— Коньяк,— сказала вона.— Одинадцять порожніх пляшок від коньяку та ще оцей ведмедячий трунок.

— Кюммель.

— Я пришлю когось, щоб їх винесли геть. Це всі порожні пляшки, що у вас є?

— Поки що всі.

— А я ще жаліла вас, що ви захворіли на жовтяницю. Жаліти вас — марна річ.

— Дякую.

— Я не схильна винуватити вас за те, що ви не хочете повертатися на фронт. Але, по-моєму, ви могли б вигадати щось розумніше, аніж спричинити собі жовтяницю надуживанням алкоголю.

— Чим, ви сказали?

— Надуживанням алкоголю. Ви добре чули, що я сказала.— Я промовчав.— І якщо ви не придумаете ще чогось, боюся, вам таки доведеться повернутись на фронт, як тільки ви одужаете від своєї жовтяниці. Я вважаю, що зумисне викликана жовтяниця не дає вам права на відпустку після госпіталю.

— Ви так вважаєте?

— Я так вважаю.

— А ви самі хворіли колись на жовтяницю, міс Ван Кемпен?

— Ні, але бачила чимало хворих на неї.

— А ви не помітили, вони дуже тим тішилися?

— Гадаю, це все-таки краще, ніж фронт.

— Міс Ван Кемпен,— сказав я,— чи бачили ви коли

таке, щоб чоловік, намагаючись уникнути війська, сам собі торохнув по яєчках?

Міс Ван Кемпен залишила це суттєве запитання без відповіді. Їй треба було чи залишити його без відповіді, чи піти геть з кімнати. Піти вона не хотіла, бо надто довго плакала свою неприязнь до мене, а тепер дістала нагоду поквитатися за все.

— Я бачила багатьох чоловіків, що ухилялися від фронту, зумисне заподіявши собі рани.

— Мова не про те. Я й сам бачив зумисне заподіяні рани. А запитав я, чи бачили ви коли чоловіка, який, щоб не йти до війська, торохнув би собі по яєчках? Бо відчуття при тому приблизно таке, як і при жовтяниці, і я гадаю, що не багато жінок звідало це відчуття. Тим-то й спитав вас, міс Кемпен, чи не хворіли ви на жовтяницю, бо...

Міс Ван Кемпен пішла геть з кімнати. Трохи згодом прийшла міс Гейдж.

— Чого ви наговорили Ван Кемпен? Вона аж нетямиться з люті.

— Ми порівнювали відчуття. Я саме збирався висловити припущення, що їй ніколи не траплялося родити...

— Ну й дурний же ви,— сказала міс Гейдж.— Вона ладна шкуру з вас злупити.

— Вже злупила,— сказав я.— Вона позбавила мене відпустки, а ще, може, спробує підвести під трибунал. Її й на це стане.

— Вона вас ніколи не любила,— сказала Гейдж.— А чого ви завелися?

— Вона твердить, ніби я зумисне допився до жовтяниці, щоб не повертатись на фронт.

— Пусте,— сказала Гейдж.— Я присягнуся, що ви ніколи й краплі не випили. Та й усі присягнуть, що ви взагалі непитущий.

— Вона знайшла пляшки.

— Я ж вам сто разів казала, щоб ви повикидали їх геть. Де вони?

— У шафі.

— Ви маєте валізу?

— Ні. Складіть в оцей рюкзак.

Міс Гейдж спакувала пляшки в рюкзак.

— Я віддам їх швейцарові,— сказала вона і рушила до дверей.

— Стривайте,— перепинила її міс Ван Кемпен.— Я заберу ці пляшки.— З нею був швейцар.— Віднесіть, будь

ласка, вниз, — сказала вона. — Я хочу показати їх лікареві, коли доповідатиму.

Вона пішла коридором. Швейцар поніс рюкзак. Він знав, що там.

Нічого особливого не сталось, одначе відпустку я втратив.

Розділ XXIII

Того вечора, коли я мав виїхати на фронт, я послав швейцара на вокзал зайняти мені місце в поїзді, щойно він прибуде з Туріна. Поїзд відходив опівночі. Він формувався в Туріні, прибував до Мілана десь о пів на одинадцятую вечора й стояв до відходу. Щоб зайняти місце у вагоні, треба було прийти до того, як прибуде поїзд. Швейцар узяв із собою приятеля, кулеметника у відпустці, що працював у кравецькій майстерні, і вони були певні, що вдвох спроможуться зайняти мені місце. Я дав їм грошей на перонні квитки й попросив занести на вокзал мою поклажу — великий рюкзак та дві солдатські речові сумки.

Близько п'ятої я попрощався в госпіталі і пішов. Швейцар уже забрав мої речі до себе, і я сказав йому, що буду на вокзалі десь над північ. Його дружина назвала мене «*signorino*» і заплакала. Тоді втерла очі, потиснула мені руку й знову заплакала. Я поплескав її по плечу, і вона заплакала знов. Вона штопала мені весь той час, що я лежав у госпіталі. То була дуже низенька й повна сивоголова жінка, завжди усміхнена. Коли вона плакала, її обличчя немовби розлазилось на шматки. Я зайшов до винарні на розі й чекав там, виглядаючи крізь вітрину. Надворі було темно, холодно і мрячно. Я заплатив за каву й граппу і дивився на перехожих, що поминали освітлену вітрину. Тоді побачив Кетрін і постукав у шибку. Вона звела очі, побачила мене й усміхнулась, і я вийшов їй назустріч. Вона була в синьому плащі й м'якому фетровому капелюшку. Ми попростували поряд тротуаром повз винарні, через базарну площу й далі вулицею, аж поки вийшли під аркою на соборну площу. Її перетинали трамвайні колії, а за ними височів собор, білястий і мокрий серед мряки. Ми перейшли колії. Ліворуч були магазини з ясно освітленими вітринами і вхід до Галереї. Над площею стояв туман. Коли ми підійшли до самого собору, то побачили, що він дуже великий, а його кам'яні стіни мокрі.

— Хочеш, заїдемо?

— Ні,— відказала Кетрін.

Ми рушили далі. Попереду, в затінку кам'яної підпори, стояв солдат з дівчиною, і ми поминули їх. Вони стояли, щільно притулившись до стіни, і він обгорнув дівчину своїм плащем.

— Наче ми з тобою,— сказав я.

— Таких, як ми з тобою, більш нема,— сказала Кетрін.

Прозвучало це аж ніяк не весело.

— Якби ж то вони мали куди піти.

— Може, то було б для них тільки на гірше.

— Не знаю. Кожному треба мати куди піти.

— Вони мають собор,— сказала Кетрін.

Ми вже залишили собор позаду. В кінці площі ми озирнулись на нього. Він був гарний у тумані. Ми стояли перед крамницею шкіряних виробів. У вітрині були виставлені чоботи для верхової їзди, рюкзак і лижні черевики. Кожна річ лежала окремо, на видноті: рюкзак посередині, чоботи з одного боку, черевики з другого. Шкіра була темна, гладенька й лиснюча, мов на старому сидлі. На її змащеній поверхні тьмяним полиском відбивалось електричне світло.

— Колись і ми покатаємося на лижах.

— За два місяці відкривається лижний сезон у Мюррені,— сказала Кетрін.

— Поїдемо туди?

— Гаразд,— сказала вона.

Ми поминули інші вітрини й завернули на бічну вулицю.

— Я тут ніколи не була.

— Цією дорогою я ходив до госпіталю,— пояснив я.

Вулиця була вузька, і ми йшли з правого боку. Серед туману туди й сюди проходили люди. Вітрини всіх крамниць були освітлені. В одній вітрині нашу увагу привернули викладені гіркою сири. Я зупинився перед зброярською крамницею.

— Зайдімо на хвилину. Мені треба купити зброю.

— Яку зброю?

— Пістолет.

Ми зайшли. Я розстебнув ремінь з причепленою до нього порожньою кобурою і поклав на прилавок. За прилавком стояли дві жінки. Вони виклали переді мною кілька пістолетів.

— Треба, щоб підійшов сюди,— сказав я, відкриваючи кобуру. Вона була з сірої шкіри, вже не нова: я купив її з рук, щоб носити в місті.

— Тут є добрі пістолети? — запитала Кетрін.

— Та всі вони приблизно однакові. Можна спробувати оцей? — спитав я жінку.

— У нас тепер нема де стріляти, — відказала вона. — Але це дуже добрий пістолет. Ви не помилитесь, якщо візьмете його.

Я клацнув курком і відтягнув затвор. Пружина була досить туга, але затвор ходив легко. Я прицілився і знову спустив курок.

— Він не новий, — сказала жінка. — Він належав одному офіцерові, що був чудовим стрільцем.

— Він купив його у вас?

— Так.

— А як же він знов потрапив сюди?

— Продав його ординарець.

— Може, і мій десь тут у вас, — сказав я. — Скільки за цей?

— П'ятдесят лір. Дуже дешево.

— Гарзд. Мені ще потрібні два запасні магазини та коробка патронів.

Вона дістала те і те з-під прилавка.

— А шабля вам не потрібна? — спитала вона. — Я маю кілька вживаних, дуже дешево віддам.

— Я їду на фронт, — сказав я.

— Ну, тоді шабля вам ні до чого.

Я заплатив за пістолет і патрони, заправив магазин і вклав на місце, засунув пістолет у порожню кобуру, наповнив патронами запасні магазини й сховав їх у шкіряні кишеньки на кобурі, а тоді знов підперезався й застебнув пряжку ремня. На поясі відчувалась вага пістолета. І все ж таки, подумав я, краще б мати пістолет армійського зразка. До нього завжди дістанеш патрони.

— Ну от, тепер ми озброєні до зубів, — сказав я. — Це єдине, про що ніяк не можна було забути. Мій пістолет хтось поцупив дорогою до госпіталю.

— Сподіваюся, це справді добрий пістолет, — сказала Кетрін.

— Чи не треба вам ще чого? — спитала жінка.

— Та начебто ні.

— При пістолеті є шнур, — сказала вона.

— Еге ж, я бачив.

Жінці хотілося продати ще щось.

— А свисток вам не потрібен?

— Та ні.

Жінка попросилася з нами, і ми вийшли на тротуар. Кетрін позирнула на вітрину. Жінка глянула і вклонилася нам.

— А навіщо оті маленькі дзеркальця, вправлені в дерево?

— Приманювати птахів. Їх розкладають серед поля, і жайворонки злітаються туди, а італійці стріляють їх.

— Ач які вигадливі,— сказала Кетрін.— А ти у себе в Америці не стріляєш жайворонків, любий?

— Зумисне — ні.

Ми перейшли вулицю і рушили далі протилежним тротуаром.

— Тепер мені трохи полегшало,— сказала Кетрін.— А то було страх як погано, коли ми пішли.

— Нам завжди буде добре, коли ми разом.

— Ми завжди будемо разом.

— Так, коли б не те, що сьогодні опівночі я від'їжджаю.

— А ти не думай про це, любий.

Ми простували далі. У тумані вуличні ліхтарі були жовті.

— Ти не стомився? — запитала Кетрін.

— А ти?

— Я ні. Так приємно гуляти пішки.

— Тільки не будемо надто довго.

— Ні.

Ми повернули в провулок, де не було ліхтарів. Я спинився й поцілував Кетрін. Цілуючи її, я відчув її руку на своєму плечі. Вона обгорнулась моїм плащем, і тепер він укривав нас обох. Ми стояли в провулку, прихилившись до високої стіни.

— Ходім кудись,— мовив я.

— Гарзд,— озвалася Кетрін.

Ми пішли далі тим провулком, і він вивів нас на ширшу вулицю, що тяглася понад каналом. На другому боці була цегляна стіна і будинки. Попереду я побачив трамвай, що їхав через міст.

— Біля мосту можна взяти візника,— сказав я.

Ми стали на мосту в тумані, чекаючи екіпажа. Проїхало кілька трамваїв, у них було повно людей, що поверталися з роботи. Нарешті показався екіпаж, але він був зайнятий. Туман поступово перетворювався на мжичку.

— Ходім пішки або сядьмо в трамвай,— сказала Кетрін.

— Зараз буде екіпаж,— сказав я.— Вони тут часто їздять.

— Онде їде,— сказала вона.

Візник зупинив коня і спустив металеву стрілку на лічильнику. Верх екіпажа був піднятий, і з нього капало візникові на плечі. Його лакований циліндр виблискував від вологи. Ми сіли позаду, де було зовсім темно за піднятим верхом.

— Куди ти сказав йому їхати?

— До вокзалу. Там напроти є готель, і ми зможемо в нього піти.

— Отак як є? Без поклажі?

— Еге ж,— сказав я.

Дорога до вокзалу була довга, бічними вуличками, під дощем.

— А чи не поведеряти нам? — спитала Кетрін.— Боюся, що я захочу їсти.

— Повечеряємо в готелі.

— Я не маю в що перевдягтися. Навіть нічної сорочки не взяла.

— То купимо,— сказав я і гукнув до візника.— Їдьте на Via Mandorli!

Він кивнув головою і на другому розі повернув ліворуч. На тій великій вулиці Кетрін почала виглядати потрібну крамницю.

— Отут,— сказала вона.

Я звелів візникові спинитись. Кетрін вийшла, перебігла тротуар і зникла в крамниці. Я сидів у екіпажі й чекав на неї. Дощ усе йшов, і я чув дух мокрої вулиці та пари, що здіймалася від коня під дощовими бризками. Кетрін вийшла з пакунком, сіла в екіпаж, і ми поїхали далі.

— Я така марнотратка, любий,— сказала вона,— зате сорочка дуже гарна.

Біля готелю я попросив Кетрін зачекати в екіпажі, а сам пішов домовлятися з управителем. Кімнат було скільки хочеш. Потім я повернувся до екіпажа, заплатив візникові, і ми з Кетрін зайшли до готелю. Хлопчисько у лівреї з блискучими гудзиками ніс за нами пакунок. Управитель вклонився і провів нас до ліфта. Там було багато червоного плюшу та бронзи. Управитель поїхав нагору разом з нами.

— Мосьє і мадам повечеряють у номері?

— Так. Пришліть нам, будь ласка, меню.

— Чи не zvolите щось на окреме замовлення? Якусь дичину, м'ясне суфле?

Ліфт поминув три поверхи, клацаючи на кожному, тоді клацнув ще раз і спинився.

— Що ви маєте з дичини?

— Можу замовити фазана чи вальдшнепа.

— Вальдшнепа,— сказав я.

Ми пішли коридором. Килим на підлозі був потертий. Обабіч були двері, багато дверей. Управитель зупинився перед одними, відімкнув і розчинив їх.

— Прошу. Дуже мила кімната.

Хлопчисько в лівреї поклав пакунок на стіл, що стояв посеред кімнати. Управитель розсунув віконні штори.

— Туман надворі,— сказав він.

Меблі в кімнаті були оббиті червоним плюшем. В ній було багато дзеркал, двох крісел і широке ліжко під атласним покривалом. Бічні двері вели до ванної.

— То я пришлю вам меню,— сказав управитель, вклонився і вийшов.

Я підійшов до вікна й визирнув надвір, тоді смикнув за шнур і зсунув важкі плюшеві штори. Кетрін сиділа на ліжку й дивилася на кришталевий свічник. Вона вже скинула капелюшок, і коси її вилискували проти світла. Вона побачила своє відображення в одному із дзеркал і підняла руки, щоб поправити коси. Я бачив її в трьох інших дзеркалах. Вигляд вона мала невеселий. Вона повела плечима, і її плащ зсунувся на ліжку.

— Що з тобою, люба?

— Я ще ніколи не почувала себе повією,— сказала вона.

Я відійшов до вікна, розсунув штори і подивився надвір. Досі мені й на думку не спадало, що може бути отак.

— Ти ж не повія.

— Я знаю, любий. І все ж почувати таке доволі гидко.— Голос її звучав сухо, байдуже.

— Це найкращий готель, куди нам можна було піти,— сказав я.

Я дивився у вікно. По той бік площі світилися вогні вокзалу. Вулицею проїжджали екіпажі, а далі мені видно було дерева в парку. Світло з вікон готелю відбивалося на мокрій бруківці. От чорт, подумав я, оце тепер — і сперечатися?

— Іди сюди, будь ласка,— обізвалася Кетрін.— Байдушості в її голосі вже не було.— Ну йди, йди. Я знов хороша дівчинка.

Я обернувся до ліжка. Вона усміхалась. Я підійшов, сів поруч на ліжку й поцілував її.

— Ти моя хороша дівчинка.

— Та вже певно, що твоя,— сказала вона.

Коли ми повечеряли, нам стало краще, а потім і зовсім чудово, і невдовзі ми вже почували себе там, як у власній домівці. Досі нашою домівкою була моя палата в госпіталі, а тепер нею так само став і цей готельний номер.

За вечерею Кетрін накинула на плечі мій френч. Ми дуже зголодніли, а вечеря була смачна, і ми випили пляшку капрі та пляшку сент-естефа. Пив переважно я, але й Кетрін випила трохи, і це враз піднесло її настрої. Їли ми вальдшнепа з картопляним суфле та пюре з каштанів, салат, а на десерт — сабайон.

— Гарна кімната,— сказала Кетрін.— Премила кімната. Треба було нам тут оселитись на весь той час, що ми жили в Мілані.

— Кімната кумедна, але приємна.

— Розпушта — чудова річ,— сказала Кетрін.— Люди, що вдаються в неї, мають, як видно, непоганий смак. Цей червоний плюш просто чарівний. Саме те, що треба. І дзеркала дуже гарні.

— Ти мила дівчинка.

— Не знаю тільки, як прокидатися в такій кімнаті вранці. Але загалом вона пречудова.

Я налив собі ще келих сент-естефа.

— Треба б нам утнути щось справді гріховне,— провадила Кетрін.— А то все, що ми робимо, таке звичайне і невинне. Аж не віриться, що ми грішимо.

— Ти чудо-дівчинка.

— От тільки голодна. Страшенно голодна.

— Ти чарівна простосерда дівчинка.

— Я таки простосерда. Ніхто, крім тебе, цього не зрозумів.

— Колись, як ми ще тільки познайомилися, я півдня уявляв собі, як ми підемо разом у готель «Кавур» і як усе буде.

— Ач який пахаба. Та це ж не «Кавур», правда?

— Ні. Там нас не прийняли б.

— Колись ще приймуть. Але бачиш, які ми різні, любий. Я ніколи ні про що таке й не думала.

— Так-таки зовсім не думала?

— Ну хіба що трішечки,— сказала вона.

— Ти в мене золото.

Я налив ще келих вина.

— Я дуже простосерда,— сказала Кетрін.

— Спершу я так не думав. Мені здавалося, що ти схибнута.

— А я й була трохи схибнута. Але не так, щоб дуже. Скажи, я не нагомила на тебе страху, любий?

— Чудова річ вино,— мовив я.— З ним забуваєш усі прикромці.

— Прекрасна річ,— сказала Кетрін.— Але від нього ж таки в мого батька страшенна подагра.

— У тебе є батько?

— Так. А в нього подагра. Знайомитись тобі з ним зовсім не обов'язково. А ти маєш батька?

— Ні,— сказав я.— Маю вітчима.

— Він мені сподобається?

— Тобі з ним теж не обов'язково знайомитись.

— Нам так хороше вдвох,— сказала Кетрін.— А більш мене ніщо не обходить. Яка я щаслива, що я твоя дружина.

Прийшов офіціант і забрав посуд. А трохи згодом ми застигли, і чути було, як надворі шумить дощ. Знизу, з вулиці, долинув гудок автомобільного рижка.

— Та чую, все за мною мчить
Часу крилата колісниця,—

сказав я.

— Я знаю цей вірш,— сказала Кетрін.— Його написав Марвелл. Але то про дівчину, що не хотіла жити з чоловіком.

Голова в мене була ясна й холодна, і я волів розмовляти про речі суттєві.

— Де ти думаєш родити?

— Не знаю. По зможі в найкращому місці.

— Як ти все влаштуєш?

— По зможі якнайкраще. Не тривожся, любий. Поки скінчиться війна, ми ще, може, матимем не одну дитину.

— Скоро вже йти.

— Я знаю. Як хочеш, ходім уже.

— Ні.

— Тоді не тривожся, любий. Ти був цілий вечір такий хороший, а тепер ось затривожився.

— Не буду. Ти часто писатимеш мені?

— Щодня. Ваші листи читають?

— Вони там ледве тямлять по-англійському, так що де нікому не вадить.

— Я писатиму туманно-туманно.

— Тільки не надто туманно.

- Ні, туманно, але не дуже.
- Мабуть, треба нам збиратися.
- Гаразд, любий.
- Так не хочеться залишати нашу милу домівку.
- Мені теж.
- Але час іти.
- Гаразд. Ми ж ніколи не жили довго у своїй домівці.
- Колись житимем.
- Я приготую до твого повернення прегарне гніздечко.
- Може, я одразу ж і повернусь.
- Може, тобі трішечки зачепить ногу.
- Або вухо.
- Ні, вуха нехай зостануться цілі.
- А ноги?
- Ноги тобі вже однаково поранило.
- Треба йти, люба. Справді треба.
- Гаразд. Іди ти перший.

Розділ XXIV

Ми не поїхали ліфтом, а спустилися сходами. Килим на сходах був потертий. За вечерю я заплатив ще тоді, як її подали, та офіціант, що приносив вечерю, сидів на стільці при виході. Він підхопивсь і вклонився, і я пішов з ним у службову кімнату й заплатив за номер. Коли ми приїхали, управитель признав у мені давнього знайомого й не схотів брати плату наперед, але, ідучи, він не забув залишити біля дверей офіціанта, щоб я не зник, не заплативши. Мабуть, таке вже траплялося, навіть із давніми знайомими. Під час війни людина заводить стільки знайомств, що годі й злічити.

Я попросив офіціанта найняти для нас екіпаж; він забрав у мене пакунок Кетрін і, взявши парасольку, пішов. У вікно ми бачили, як він переходить вулицю під дощем. Ми стояли у бічній кімнаті й дивились у вікно.

- Як ти себе почуваш, Кет?
- Спати хочеться.
- А я якийсь наче спорожнілий і голодний.
- Ти мавш щось попоїсти на дорогу?
- Еге ж, у речовій сумці.

Я побачив, що підїжджає екіпаж. Він зупинився, кінь понурив голову під дощем, а офіціант вийшов, розгорнув парасольку і подавсь до готелю. Ми зустріли його біля

дверей і разом з ним пішли під парасолькою через мокрий тротуар до екіпажа. В рівчаку струміла вода.

— Ваш пакунок на сидінні, — сказав офіціант. Він держав парасольку, поки ми сіли в екіпаж, і я дав йому на чай. — Дуже дякую. Щасливої дороги, — сказав він.

Візник смикнув за віжки, і кінь рушив з місця. Офіціант повернув назад і пішов під парасолькою до готелю. Ми проїхали вулицею, повернули ліворуч, а тоді об'їхали площу з правого боку й спинилися перед вокзалом. При вході під ліхтарем, куди не сягав дощ, стояли два карабінери. Їхні головні убори лисіли в світлі ліхтаря. Проти ясного сьйва вокзалу дощ був чистий і прозорий. З-під склепінчастого піддашся вокзальних дверей, зіщулившись під дощем, вишов носій.

— Ні, — сказав я. — Дякую, не треба.

Він подався назад під захисток склепіння. Я обернувся до Кетрін. Обличчя її було затінене верхом екіпажа.

— Мабуть, тут і попрощаємось.

— Мені не йти з тобою?

— Ні. До побачення, Кет.

— Скажи йому, будь ласка, адресу госпіталю.

— Гарзд.

Я сказав візникові, куди їхати. Він кивнув головою.

— До побачення, — мовив я. — Бережи себе й малу Кетрін.

— До побачення, любий.

— До побачення, — сказав я.

Я ступнув у дощ, і екіпаж рушив. Кетрін перехилилася через поруччя, і я побачив її лице, освітлене ліхтарями. Вона усміхалась і махала рукою. Екіпаж віддалявся, а Кетрін показувала мені назад. Я озирнувся, але там були тільки оті двоє карабінерів та склепінчасте піддашся. І аж тоді збагнув: вона хоче, щоб я сховався від дощу. Я зайшов під склепіння, й став, і дивився, як екіпаж повернув за ріг. Тоді пройшов через вокзал і попростував до поїзда.

Швейцар стояв на платформі, дожидаючи мене. Я пішов за ним у вагон, протиснувся крізь натовп у коридорі й заглянув у двері переповненого купе, де в кутку біля вікна сидів кулеметник. Мій рюкзак і сумки лежали на багажній полиці в нього над головою. Багато людей стояло в коридорі, і, коли ми зайшли, всі пасажири в купе звели очі на нас. У поїзді не вистачало місць, і всі почували неприємність одне до одного. Кулеметник підвівся, звільняючи

мені місце. Аж раптом хтось торкнув мене за плече. Я обернувся. То був дуже високий на зріст капітан артилерії, з довгим червоним шрамом на щоці. Він увесь цей час стежив за нами з коридора крізь скляні двері, а тоді зайшов досередини.

— Я вас слухаю,— сказав я і повернувся до нього лицем. Він був вищий за мене зростом, його затінене козирком обличчя дуже худе, а шрам на щоці свіжий і лискучий. Усі в купе дивилися на мене.

— Негоже так чинити,— сказав він.— Не можна посилати солдата займати вам місце.

— А я послав.

Він проковтнув слину, і я побачив, як здвигнулось його адамове яблуко. Кулеметник стояв, заступаючи місце. З-за дверей на нас дивились інші пасажири. Ніхто в купе не озвався ані словом.

— Ви не мали права. Я прийшов за дві години перед вами.

— Чого ж ви хочете?

— Сісти.

— Я теж.

Я дивився йому в обличчя й відчував, що всі в купе проти мене. Судити їх за це я не міг. Правда була на його боці. Але я теж хотів сидіти. Усі так само мовчали.

«Хай тобі чорт»,— подумав я.

— Сідайте, синьйоре капітан,— мовив я.

Кулеметник відступив з дороги, і високий капітан сів. Тоді подивився на мене. Обличчя його мало ображений вигляд. Зате він сидів.

— Візьміть мої речі,— сказав я кулеметникові.

Ми вийшли в коридор. Поїзд був переповнений, і я знав, що годі й сподіватися десь сісти. Я дав швейцарові й кулеметникові по десять лір. Вони вийшли з вагона й рушили вздовж поїзда, заглядаючи в усі вікна, та місця ніде не було.

— Може, хтось вийде у Брешії,— сказав швейцар.

— Де там, у Брешії ще підсядуть,— сказав кулеметник.

Я попрощався з ними, потиснув їм руки, і вони пішли. Обидва були засмучені. Поїзд рушив. Усі, хто не мав місця, стояли в коридорі. Я дивився, як віддаляються вогні вокзалу й під'їзних колій. Надворі так само йшов дощ, і невдовзі шибки затекли, і вже нічого не стало видно. Згодом я ліг спати на підлозі в коридорі, застромивши перед тим гаман з грішми та документами під сорочку

і пояс, так що він зсунувся у холошу бриджів. Я проспав цілу ніч і прокидався лише в Брешії та Вероні, де у вагон набивалися нові пасажири, але одразу ж засинав знову. Одну дорожню сумку я підмостив під голову, а другу обхопив руками, рюкзак теж був при мені, і якби хто захотів пройти, не наступивши на мене, то ще міг би якось перебігти. Так само на підлозі спали люди по всьому коридору. Решта стояли, тримаючись за віконні поруччя або ж прихилившись спиною до дверей купе. Той поїзд завжди був переповнений.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Розділ XXV

Тепер, коли настала осінь, дерева були голі, а дороги розгрудлі. Я їхав з Удіне до Горіції вагозовом. Дорогою назустріч нам ішли інші вагозови, і я роздивлявся довкола. Шовковиці край дороги стояли голі, поля були темно-бурі. Намокле мертве листя лежало на дорозі між рядами дерев, і тут-таки працювали люди, затрамбовуючи роз'їджену колію щербінкою з великих куп на узбіччі поміж деревами. Попереду вже видніло місто, і пелена туману над ним закривала гори. Коли переїжджали через річку, я побачив, що вода в ній дуже піднялася. В горах лили дощі. І ось ми вже їхали містом, спершу повз фабрики, тоді повз вілли й будинки, і я помітив, що, поки мене не було, ще багато будинків поруйнувало обстрілом. На одній вузькій вуличці ми розминулися з санітарною машиною англійського Червоного Хреста. Водій був у кашкеті, худий і дуже засмаглий. Обличчя його було мені незнайоме. Я зійшов з вагозова на площі перед будинком мерії. Водій подав мені мій рюкзак, і я надів його, тоді закинув за плечі обидві сумки й рушив до нашої вілли. На повернення додому це аж ніяк не скидалося.

Я ступав по вологій жорсткості під'їзної алеї, дивлячись проміж дерев на віллу. Вікна були зачинені, але двері стояли навстіж. Я зайшов і застав майора за столом у голій кімнаті, де на стінах висіли тільки карти й віддруковані на машинці аркушки.

— З приїздом, — мовив він. — Ну, як ви? — Здавалося, він постарів і неначе всох.

— Добре,— відповів я.— А як тут у вас?

— Усе вже позаду,— сказав він.— Скиньте свої в'юки та сідайте.

Я поклав рюкзак і сумки на підлогу, а кашкет примостив на рюкзаку. Тоді приніс від стіни ще один стілець і сів біля столу.

— Погане було літо,— сказав майор.— Ви цілком одужали?

— Так.

— А відзнаки отримали?

— Так. Усе як годиться. Дякую.

— Ану покажіть.

Я розгорнув плащ на грудях, щоб йому видно було дві стрічки.

— А самих медалей вам не дали?

— Ні. Тільки посвідки.

— Медалі надійдуть згодом. На це потрібен час.

— До якого діла ви мене приставите?

— Машини всі у від'їзді. Шість на півночі, у Капоретто. Ви бували в Капоретто?

— Так,— відповів я. Я пригадав собі невелике біле містечко в долині. Чистеньке таке містечко, із давнищею і гарним фонтаном на площі.

— То вони обслуговують тамтешній пост. Тепер багато хворих. Бої вже скінчилися.

— А решта де?

— Дві в горах, а чотири й досі на Баїнзіцці. Інші два підрозділи на Карсо, при третій армії.

— До чого ж братися мені?

— Коли хочеге, можете поїхати й перебрати на себе ті чотири машини, що на Баїнзіцці. Джіно там уже давно не має перепочинку. Ви ж не бачили, що там діялось, ні?

— Ні.

— Страшне. Ми втратили три машини.

— Я чув.

— Еге ж, Рінальдї вам писав.

— А де Рінальдї?

— Тут, у госпіталі. Ціле літо й осінь світу не бачив за роботою.

— Уявляю собі.

— Дуже погано було,— сказав майор.— Ви навіть уявити собі не можете, як погано. Я не раз думав, як вам пощастило, що вас поранило ще тоді.

— Я знаю.

— А на той рік буде ще гірше,— сказав майор.— Можливо, вони підуть у наступ і тепер. Кажуть, що й таке може бути, але я не вірю. Надто пізно. Ви бачили річку?

— Так, вода вже піднялася.

— Я не вірю, щоб вони пішли в наступ тепер, коли почались дощі. Скоро випаде сніг. Ну, а як там ваші земляки? Чи з'являться тут ще американці, крім вас?

— Вони готують десятимільйонне військо.

— Добре, якби й нам щось із нього перепало. Та французи загарбають усе собі. До нас сюди нічого не дійде. Ну гаразд. Ви переночуєте тут, а завтра вранці виїдете малою машиною і зміните Джіно. Я пошлю з вами когось, хто знає дорогу. Джіно вам усе там розкаже. Гармати ще помалу гупають, та загалом усе вже завмерло. Вам не завадить побачити Баїнзіццу.

— Дуже радий туди поїхати. І дуже радий, що я знову з вами, синьйоре майор.

Він усміхнувся.

— Мені приємно це чути. Я страшенно стомивсь від цієї війни. Якби я десь поїхав, то навряд чи повернувся б.

— Так погано?

— Еге ж. Так погано, що вже далі й нікуди. Ну, йдіть опорядіться з дороги й шукайте свого друга Рінальді.

Я вийшов і поніс свою поклажу нагору сходами. Рінальді в кімнаті не було, та всі його речі лежали на місці. Я сів на ліжку, розмотав обмотки і зняв черевик з правої ноги. Тоді відхилився й ліг на спину. Я стомився, і права нога боліла. Мені подумалось, що безглуздо лежати на ліжку в одному черевіку, отож я сів, розшнурував другий, скинув його на підлогу й знову простягся на укривалі. Вікно було зачинене, і в кімнаті важко дихалось, але я вже просто не мав сили встати й відчинити його. Я побачив, що всі мої речі складено в одному кутку. Надворі смеркало. Я лежав на ліжку, думав про Кетрін і чекав Рінальді. Спершу я поклав собі не думати про Кетрін, хіба що тільки ввечері, лягаючи спати; але я дуже стомився, не мав чого робити, тож лежав і думав про неї. Я думав про неї, коли до кімнати зайшов Рінальді. Він зовсім не змінився. Можливо, тільки трохи схуд.

— А, малюк,— сказав він. Я сів на ліжку. Він підійшов, сів поруч і обняв мене.— Наш любий друзяка малюк.— Він лягнув мене по спині, і я схопив його за руки.— Друзяка малюк,— сказав він.— Ану покажіть мені своє коліно.

— Доведеться скинути штани.

— Скидайте, скидайте, малюче. Тут чужих нема. Я хочу подивитись на їхню роботу.

Я встав, стягнув бриджі і зсунув з коліна еластичний бинт. Рінальдї сів долі й почав обережно згинати й розгинати мені ногу. Він провів пучками по шраму, тоді поклав обидва великі пальці на колінну чашечку, а рештою пальців легенько погойдав мені ногу.

— Оце і вся ваша рухливість?

— Еге.

— Це злочин, що вас послали назад на фронт. Вони мали розрухати суглоб до кінця.

— Тепер куди краще, ніж раніш. Нога була мов дошка.

Рінальдї знов узявся до мого коліна. Я дивився на його руки. То були гарні руки хірурга. Я поглянув на його потилицю, на лискуче волосся з рівним проділом. Він зігнув мені ногу надто сильно.

— Ой-ой! — сказав я.

— Вам треба було ще і ще механічних процедур, — сказав Рінальдї.

— Тепер уже куди краще.

— Бачу, малюче. Я розуміюсь на цьому більше за вас. — Він підвівся й сів па ліжку. — Ну, а саме коліно полагоджено добре. — Він покінчив з моім коліном. — А тепер розкажіть про все інше.

— Нема чого розказувати, — мовив я. — Жив цілком праведним життям.

— Ви так говорите, наче ви жонатий чоловік, — сказав він. — Що таке з вами?

— Нічого, — відказав я. — А з вами що таке?

— Ця війна збавляє мені життя, — сказав Рінальдї. — Я просто геть прибитий. — Він поклав руки на коліно.

— Аж он як, — мовив я.

— А що таке? Чи я вже не можу мати людських почуттів?

— Ні. Я бачу, у вас тут було весело. Розкажіть.

— Ціле літо і осінь я роблю операції. Працюю не розгинаючись. Працюю за всіх. Усі складні операції полишають на мене. Бог свідок, малюче, я скоро стану чудовим хірургом.

— Оце вже краще звучить.

— Я зовсім не думаю. Атож, бог свідок, я не думаю — я роблю операції.

— От і добре.

— Але тепер, малюче, все те урвалось. Я більше не роблю операцій, і настрої у мене прегидкий. Це жахлива війна, малюче. Ви вже мені повірте. А тепер можете потішити мене. Ви привезли платівки?

— Привіз.

Вони лежали у моєму рюкзаку, в коробці, загорнутій у папір. Я був надто стомлений і не міг їх дістати.

— А у вас хіба не добрий настрої, малюче?

— Препаскудний.

— Це не війна, а просто жах,— сказав Рінальдї.— Ну що ж. Зараз ми з вами уп'ємося й повеселішаєм. І розвіємо попіл за вітром. Отоді нам буде добре.

— Я хворів на жовтяницю,— сказав я,— і мені не можна упиватися.

— Боже мій, малюче, який ви повернулися до мене! Поважний, з хворою печінкою. Кажу ж вам, ця війна — просто казна-що. І на біса ми її розв'язали?

— Ми таки вип'ємо. Я не хочу впиватися, але випити ми вип'ємо.

Рінальдї пішов у другий кінець кімнати до вмивальника й повернувся з двома склянками та пляшкою коньяку.

— Це австрійський коньяк,— сказав він.— Сім зірочок. Єдине, що здобуто на Сан-Габрієле.

— Ви були там?

— Ні. Я ніде не був. Я весь час був тут і робив операції. Погляньте, малюче, це ще ваша склянка, з якою ви чистили зуби. Я зберігав її, щоб вона нагадувала мені про вас.

— Щоб вона нагадувала вам чистити зуби.

— Ні. Я маю свою. Я зберігав її, щоб вона нагадувала мені, як ви вранці намагалися вичистити із своїх зубів дух Вілла Росса, і лялись, і ковтали аспірин, і проклинали повій. Щоразу, як я бачу цю склянку, я згадую, як ви намагались відчистити своє сумління зубною щіткою.— Він підійшов до ліжка.— Ану поцілуйте мене разочок і скажіть, що ви не стали поважний.

— Не буду я вас цілувати. Ви мавпа.

— Знаю, знаю, ви добropорядний взірцевий англосаксик. Я знаю, вас завжди мучить каєття. Ну що ж, почекаємо, доки наш англосаксик знову почне відчищатися від розпусти своєю зубною щіткою.

— Хлюпніть мені коньяку.

Ми торкнулися склянками й випили. Рінальдї засміявся.

— Ось я впою вас до нестями, а тоді виріжу вам печін-

ку, вправлю на її місце добру італійську печінку і знову зроблю вас людиною.

Я простяг склянку, щоб він налив мені ще. Надворі вже спочило. Тримаючи склянку в руці, я підійшов до вікна і відчинив його. Дощ припинився. Проти ночі похолодніло, і між дерев стояв туман.

— Не виливайте коньяк за вікно,— сказав Рінальді.— Якщо не можете пити, віддайте мені.

— Ідіть ви...— сказав я.

Я був радий, що знову бачу Рінальді. Два роки він допікав мене, і мені завжди це подобалось. Ми добре розуміли один одного.

— Ви що, одружилися? — спитав він з ліжка. Я стояв біля вікна, прихилившись до стіни.

— Ні... ще.

— Закохані?

— Еге.

— В оту англійку?

— Еге.

— Бідолашний малюк. Вона добра до вас?

— Авжеж.

— Я хотів спитати — чи добра вона в ділі?

— Замовкніть.

— Замовкну. Ось побачите, який я винятково делікатний. А вона вмів...

— Ріні,— сказав я.— Прошу вас, замовкніть. Якщо хочете бути моїм другом, замовкніть.

— Мені не треба *хотіти* бути вашим другом. Я є ваш друг.

— Тоді замовкніть.

— Гаразд.

Я підійшов до ліжка й сів поруч Рінальді. Він тримав у руці свою склянку й дивився в підлогу.

— Ви розумієте, Ріні?

— Ще б пак. Скільки живу, я наражаюся на священні почуття. Але у вас майже ніколи їх не помічав. Що ж, певно, ви теж їх маєте.— Він дивився в підлогу.

— А ви ні?

— Ні.

— Ніяких?

— Ніяких.

— І я міг би говорити щось там таке про вашу матір і щось там про вашу сестру?

— І щось там про *вашу* сестру,— швидко мовив Рінальді.

Ми обидва засміялися.

— Ото ще надлюдина,— сказав я.

— А може, я ревную,— сказав Рінальді.

— Ні, неправда.

— Ви не так зрозуміли. Я мав на думці інше. У вас є жонаті друзі?

— Є,— сказав я.

— А в мене немає,— сказав Рінальді.— Я про таких, що люблять своїх жінок і ті їх люблять.

— Чому?

— Я їм не до душі.

— Чому?

— Я змій. Змій пізнання.

— Ви все переплутали. То яблуко пізнання.

— Ні, змій.— Він трохи повеселів.

— Ви мені більше подобається, коли не вдається в такі високі матерії,— сказав я.

— Люблю я вас, малюче,— сказав він.— Ви придушете в мені великого італійського мислителя. Але я знаю багато такого, чого не можу висловити. Я знаю більше за вас.

— Еге ж, ваша правда.

— Зате вам легше буде жити на світі. Хоч ви й завжди кахаетесь, але жити вам буде легше.

— Не думаю.

— Так-так. Це точно. А я вже й тепер маю втіху, тільки коли працюю.— Він знов дивився в підлогу.

— Дарма, минеться.

— Ні. По-справжньому я люблю лише дві речі: одна шкодить моїй роботі, а другої нам дано всього півгодини чи п'ятнадцять хвилин. А то й менше.

— Часом куди менше.

— А може, я вдосконалився, малюче. Ви ж не знаєте. Але для мене існують тільки оці дві речі та ще моя робота.

— Прийде й інше.

— Ні. Ніколи ніщо не приходить. Усе, що в нас є, ми маємо від народження й нічого більше не навчасьмося. Не набуваємо нічого нового. Ми з'являємось на світ уже довершені. Вам треба радіти, що ви не латинянин.

— Ніяких латинян узагалі немає. Усе це голе розумування. Ви надто пишаєтеся своїми вадами.

Рінальді підвів голову й замислився.

— Ну, то й годі, малюче. Я стомивсь від розумувань.—

Він мав стомлений вигляд, ще коли зайшов до кімнати.— Скоро час вечеряти. Я радий, що ви повернулися. Ви мій найліпший друг і бойовий побратим.

— Коли бойові побратими вечеряють? — спитав я.

— Оце ж тепер. Випиймо ще по одній за вашу печінку.

— Ви мов той святий Павло.

— Помиляєтесь. Там вино і шлунок. Скуштуйте вина задля втіхи шлунка свого.

— Хай там у вас хоч би що в пляшці,— сказав я.— І задля чого хочете.

— За вашу дівчину,— мовив Рінальді й підніс склянку.

— Гаразд.

— Я не скажу про неї жодної гидоти.

— Не силуйте себе.

Він вихилив коньяк.

— Я чистий душею,— сказав він.— Такий же, як і ви, малюче. І теж заведу собі англійку. Власне, то я перший познайомився з вашою дівчиною, але мене вона трохи зависока... «А високу візьми за сестру»,— промовив він.

— Яка незаймано-чиста душа,— сказав я.

— А що, ні? Недарма ж мене звать *Rinaldo Purissimo*.—

— *Rinaldo Sporchissimo*¹.

— А тепер, малюче, ходім вечеряти, поки ще я чистий душею.

Я умився, зачесався, і ми зійшли вниз. Рінальді був трохи п'яний. У їдальні виявилось, що не все ще готове до вечері.

— Піду принесу нашу пляшку,— сказав Рінальді й подався сходами нагору. Я сів за стіл, а він повернувся з пляшкою і налив мені й собі по півсклянки коньяку.

— Забагато,— мовив я і, піднявши склянку, подивився крізь неї на лампу, що стояла на столі.

— На порожній шлунок можна. Чудова річ. Геть випікає шлунок. Нема нічого гіршого для вас.

— Хай так.

— Повсякденне самознищення,— провадив Рінальді.— Руйнує шлунок і спричиняє тремтіння рук. Саме те, що треба хірургові.

— То ви радите?

— Від щирого серця. Нічого іншого не вживаю. Хилійте, малюче, і готуйтеся хворіти.

¹ Ріпальдо Найчистіший.— Рінальдо Найбрудніший (*итал.*).

Я випив. З коридора почувся голос ординарця:

— Суп! Суп готовий!

До їдальні зайшов майор, киннув нам і сів. За столом він ніби ще поменшав.

— Оце і всі, що є? — запитав він. Ординарець поставив на стіл супницю, і майор налив собі повну тарілку.

— Оце всі,— сказав Рінальдї.— Може, тільки ще священик надійде. Якби він знав, що тут Федеріко, то неодмінно прийшов би.

— А де він?

— У триста сьомому,— відказав майор. Він зосередився над супом. Тоді втер губи, ретельно обтер закручені догори сиві вуса.— Мабуть, прийде. Я дзвонив туди, то просив переказати йому, що ви повернулися.

— Мені бракує колишнього гомону в їдальні,— сказав я.

— Еге ж, тепер тут тихо,— мовив майор.

— Зараз я гомонітиму,— сказав Рінальдї.

— Випийте вина, Енріко,— звернувся до мене майор. Він налив мені в склянку. Подали спагетті, і ми всі взяли до їжі.

Ми вже доїдали спагетті, коли прийшов священик. Він був такий самий, як і раніш,— маленький, смуглявий і зграбний. Я встав, і ми потиснули один одному руки. Він поклав руку мені на плече.

— Я прийшов, тільки-но дізнався,— сказав він.

— Сідайте,— мовив майор.— Ви спізнались.

— Добрий вечір, священику,— привітався Рінальдї, назвавши його по-англійському. Таке звертання пішло від капітана, що завжди збиткувався із священика,— той капітан трохи знав англійську мову.

— Добрий вечір, Рінальдо,— відповів священик. Ординарець приніс йому супу, але він сказав, що почне із спагетті.

— Як ви себе почуваете? — спитав він мене.

— Дуже добре,— відказав я.— А ви як тут?

— Випийте вина, священику,— втрутився Рінальдї.— Скуштуйте вина задля втіхи шлунка свого. Так сказав святий Павло, знаєте?

— Знаю,— чемно відказав священик.

Рінальдї налив йому вина.

— Отой ще святий Павло,— сказав Рінальдї.— Через нього все й пішло шкереберть.

Священик поглянув на мене й усміхнувся. Як видно, його анітрохи не зачіпало те пащекування.

— Той святий Павло,— правив свої Рінальдї,— сам був гультий і бахуряка, а як розтрусив порох, почав казати, що все воно гріх. Сам став ні на що не здатен, то взявся наставляти нас, у кого ще досить пороху. Хіба не правда, Федеріко?

Майор посміхнувся. На той час ми вже їли печеню.

— Я ніколи не суджу святих, як смеркне,— відповів я.

Священик звів очі від тарілки й усміхнувся до мене.

— Бачите, він уже перекинувся на бік священика,— сказав Рінальдї.— Де ви, колишні пащекуни? Де Кавальканті? Де Брунді? Де Чезаре? Невже оце мені самому брати на сміх нашого священика, і ніхто мене не підтримає?

— Він добрий священик,— сказав майор.

— Він добрий священик,— проказав за ним Рінальдї,— але ж він священик. Я хочу, щоб у їдальні все було, як колись. Я хочу потішити Федеріко. Ідїть ви к бісу, священику!

Я завважив, що майор дивиться на Рінальдї й бачить, який він п'яний. Його худе обличчя було бліде, як крейда. А чорна чуприна видавалася ще чорнішою над білим чолом.

— Усе добре, Рінальдо,— сказав священик.— Усе добре.

— Ідїть ви к бісу,— буркнув Рінальдї.— І взагалі все к бісу, хай воно буде прокляте.— Він відкинувся на стільці.

— Він дуже багато працював і стомився,— мовив до мене майор. Він доїв печеню й шматочком хліба підібрав з тарілки підливу.

— А мені начхати,— сказав Рінальдї, дивлячись на стіл.— К бісу все, і хай воно буде прокляте.— Він зухвало подивився на всіх за столом; очі його були каламутні, обличчя бліде.

— Гаразд,— сказав я.— К бісу все, і хай воно буде прокляте.

— Ні, ні,— заперечив Рінальдї.— Так не можна. Так не можна. Кажу ж вам, не можна так. Ти висотаний, геть порожній, і нічого більш немає. Нічого більш немає, ви чуєте? Анічогісінько, хай йому чорт. Я знаю, як воно є, коли не працюю.

Священик похитав головою. Ординарець забрав зі столу таріль від печені.

— Чому ви їсте м'ясо? — обернувся Рінальдї до священика.— Хіба не знаєте, що сьогодні п'ятниця?

— Сьогодні четвер,— відказав священик.

— Брехня. Сьогодні п'ятниця. А ви їсте тіло господнє. Це ж боже м'ясо. Я знаю. Австріяцьке падло. Ось що ви їсте.

— Та ще й біле, офіцерське,— докинув я до старого жарту.

Рінальдї засміявся й налив собі ще склянку вина.

— Не зважайте на мої балачки,— мовив він.— Просто я трохи навіжений.

— Вам треба б у відпустку,— сказав священник.

Майор невдоволено похитав головою. Рінальдї подивився на священника.

— Ви гадаєте, мені треба у відпустку?

Майор знову похитав головою. Рінальдї дивився на священника.

— Та як хочете,— відказав священник.— Не хочете, то й не треба.

— Ідїть ви к бісу,— сказав Рінальдї.— Вони тут силкуються здихатись мене. Щовечора силкуються здихатись. А я відбиваюся. Ну й що, як у мене оте? У всіх воно є. В цілого світу. Спершу,— провадив він, прибравши лекторського тону,— вискакує маленький прищик. Потім ви помічаєте висип на грудях. А потім ви вже нічого не помічаєте. І покладаєте надії на ртуть.

— Чи на сальварсан,— спокійно докинув майор.

— Це також ртутний препарат,— пояснив Рінальдї. Він говорив тепер дуже урочисто.— Та я знаю дещо куди ліпше. Любий ви мій священнику,— мовив він.— У вас ніколи не буде отого. А в малюка буде. Це ж нещасливий випадок на виробництві. Просто нещасливий випадок на виробництві, ото й тільки.

Ординарець подав солодке і каву. На десерт було щось ніби хлібний пудинг з густою підливою. Лампа на столі чадїла, і скло бралось чорною кіптявою.

— Принесіть дві свічки й заберіть лампу,— звелїв майор.

Ординарець поставив на стіл дві засвічені свічки на блюдечках і, загасивши лампу, понїс її геть. Рінальдї сидїв тихо. Він начебто зовсім заспокоївся. Ми ще трохи поговорили і, допивши каву, вийшли у вестибюль.

— Ви, певно, хочете побалакати із священником,— сказав Рінальдї.— А мені треба в місто. На добраніч, священнику.

— На добраніч, Рінальдї,— відказав священник.

— Ми ще побачимось, Фреді,— мовив Рінальдї до мене.

— Еге ж,— сказав я.— Не приходьте дуже пізно.

Він скривив мені гримасу і вийшов за двері. Майор ще стояв з нами.

— Він дуже багато працював і перевтомився,— сказав він.— До того ж він вважає, що в нього сифіліс. Я не вірю, але все може бути. Він сам себе лікує. Ну, на добраніч. Ви поїдете вдосвіта, Енріко?

— Так.

— Тоді до побачення,— сказав він.— Щасливої дороги. Педуцці збудить вас і поїде разом з вами.

— До побачення, синьйоре майор.

— До побачення. Кажуть, австрійці готуються до наступу, але я не вірю. Не хочу вірити. Та хоч як, а це буде не тут. Джіно вам усе розкаже. Телефонний зв'язок тепер безперебійний.

— Я дзвонитиму вам щодня.

— Дуже вас прошу. На добраніч. Не давайте Рінальді пити стільки коньяку.

— Спробую.

— На добраніч, священику.

— На добраніч, синьйоре майор.

Він пішов до свого кабінету.

Розділ XXVI

Я підійшов до дверей і виглянув надвір. Дощу вже не було, але стояв густий туман.

— Піднімось до мене нагору? — запитав я священика.

— Хіба що на кілька хвилин.

— Ходім.

Ми піднялися сходами й зайшли в мою кімнату. Я ліг на ліжку Рінальді. Священик сів на моє — ординарець уже постелив мені постіль. У кімнаті було темно.

— Ну,— сказав священик,— то як ви насправді себе почуваете?

— Та все гаразд. Тільки оце сьогодні стомився.

— Я теж стомився, хоча й не було чого.

— Що чути на фронті?

— По-моєму, війні скоро кінець. Не знаю чому, але так мені здається.

— З чого?

— Ви бачили, який став наш майор? Сумирний, правда? От і багато хто тепер так.

— Я й сам щось таке відчуваю,— сказав я.

— Літо було жахливе, — провадив священник. Тепер він був упевненіший, ніж тоді, коли я бачив його востання. — Ви навіть уявити собі не можете, що діялось. Усе те треба було побачити на власні очі. Цього літа багато хто зрозумів по-справжньому, що таке війна. Є офіцери, яких я вважав нездатними це зрозуміти, але й вони зрозуміли.

— Що ж буде? — Я водив рукою по ковдрі.

— Не знаю, але гадаю, що довго так тривати не може.

— То що ж буде?

— Складуть зброю.

— Хто?

— І ті, й ті.

— Дай боже, — сказав я.

— Ви не вірите в це?

— Не вірю, що й ті, і ті складуть зброю водночас.

— Мабуть, таки ні. Навряд чи можна цього сподіватись. Та коли я бачу, як змінилися люди, я не припускаю, щоб таке могло тривати далі.

— Хто здобув перевагу цього літа?

— Ніхто.

— Австрійці здобули, — сказав я. — Вони не віддали Сан-Габрієле. Вони й здобули перевагу. Вони не складуть зброї.

— Якщо вони почувають те саме, що й ми, можуть і скласти. Вони теж пройшли через усе те страхіття.

— Ніхто не складає зброї, маючи перевагу у війні.

— Ви руйнуєте всі мої сподівання.

— Я просто кажу те, що думаю.

— То ви думаєте, що все воно триватиме ще хтосьнадоки? І нічого не станеться?

— Не знаю. Я думаю тільки, що австрійці, здобувши перевагу, не складуть зброї. Лише поразка робить людей християнами.

— Австрійці й так християни, за винятком босняків.

— Я не про віровизнання. Я про саму віру.

Він промовчав.

— Ми всі тепер сумирніші, бо нас побито. А хто зна, яким би ще став наш спаситель, коли б апостол Петро врятував його тоді в саду.

— Він лишився б такий самий.

— Не думаю, — сказав я.

— Ви руйнуєте всі мої сподівання, — повторив священник. — Я вірю, що має щось статися, і молюся за те. Відчуваю, що воно вже зовсім близько.

— Може, щось і станеться,— сказав я.— Але тільки з нами. Добре було б, якби вони почували те саме, що й ми. Але вони нас побили. Вони відчувають себе краще.

— Багато солдатів завжди почували те саме. І зовсім не через те, що їх побито.

— Їх побито, щойно почалася війна. Тоді, коли їх забрали від їхніх господ і запроторили на фронт. Тим-то селянин і мудрий, що взнав поразки на самому початку. Дайте йому владу, то побачите, який він мудрий.

Священик не сказав нічого. Він думав.

— Я й сам тепер пригнічений,— сказав я.— Через те просто не думаю про всі ці речі. Не думаю, а проте, коли починаю говорити, вони спадають на думку самі собою.

— А я на щось сподівався.

— На поразку?

— Ні. На щось інше.

— Нічого іншого немає. За винятком перемоги. Та це може бути тільки на гірше.

— Я довго сподівався на перемогу.

— Я теж.

— А тепер не знаю.

— Щось буде: чи те, чи те.

— Я вже не вірю в перемогу.

— І я ні. Але не вірю і в поразку. Хоч це, може, буде й на краще.

— У що ж ви вірите?

— У сон,— сказав я.

Він підвівся.

— Пробачте, що я так засидівся. Але я дуже люблю розмовляти з вами.

— Я дуже радий, що ми знов поговорили. А про сон я сказав просто так, не мавши нічого на думці.

Ми встали й у темряві потиснули один одному руки.

— Я тепер ночую у триста сьомому,— сказав він.

— Завтра вранці я виїжджаю на пост.

— Побачимось, коли приїдете.

— Десь прогуляємось і поговоримо.— Я провів його до дверей.

— Не спускайтеся,— мовив він.— Дуже добре, що ви повернулись. Хоч для вас воно й не дуже добре.— Він поклав руку мені на плече.

— Непогано й для мене,— сказав я.— Добраніч.

— Добраніч. Чао!

— Чао! — сказав я. Мені страшенно хотілося спати.

Розділ XXVII

Коли прийшов Рінальді, я прокинувся, але він не заговорив до мене, і я знову заснув. Уранці я одягнувся й пішов ще вдосвіта. Рінальді не прокинувся.

Я ніколи перед тим не був на Баїнзіцці, і мене брало дивно відчуття, коли ми їхали берегом річки, де мене поранило, а потім почали підніматися схилом, який тоді ще був у руках австрійців. Там проклали нову круту дорогу, що нею раз по раз проїжджали ваговози. Далі дорога виходила на плоскогір'я, і я побачив попереду гаї і круті пагорби, оповиті туманом. Ті гаї було захоплено швидко, і вони лишилися цілі. Ще далі, де дорогу не прикривали пагорби, її замаскували з боків і зверху солом'яними матами. Кінчалась дорога в напівзруйнованому селі. Далі була передова. Довкола стояло багато артилерії. Будинки були сильно поруйновані, однак налагоджено все добре, і скрізь впадали в око покажчики. Ми знайшли Джіно, і він напоїв нас кавою, а потім ми вдвох пішли оглядати пости, і я познайомився з деякими людьми. Джіно сказав, що далі на Баїнзіцці, у селі Равне, стоять англійські санітарні машини. Він був дуже високої думки про англійців. Обстріли ще й досі трапляються, сказав він, але поранилих небагато. Тепер, коли пішли дощі, треба чекати чимало хворих. Кажуть, ніби австрійці мають наступати, але він у те не вірить. Та й ми нібито маємо наступати, однак поповнення не прибуває, отож, як він гадає, і це виключене. З харчами скрутно, і він буде радий повернутися до щедрого столу в Горіцці. Що там подавали вчора на вечерю? Я розповів йому, і він сказав, що то просто розкіш. Особливо потішило його *dolce*¹. Я не вдавався в деталі, сказав тільки, що було *dolce*, і він, певне, уявив собі щось куди вишуканіше, ніж клібний пудинг.

Чи не знаю я, куди його тепер пошлють? Не знаю, сказав я, але кілька наших машин тепер у Капоретто. О, туди він залюбки поїхав би. То приємне містечко, і гори тамтешні йому подобаються. Він був славний хлопець, і всі його любили. Він сказав, що коли й було де справжнє пекло, то це на Сан-Габрієле і за Ломом, де так погано скінчилась наша атака. Сказав, що в гаях на схилах хребта Тернова, позаду й вище від нас, у австрійців багато

¹ Солодке (італ.).

артилерії, і вони щоночі запекло обстрілюють дороги. Особливо дошкуляє йому батарея морських гармат. Їх легко розпізнати з того, як низько летить снаряд. Чувш постріл — і майже в ту саму мить пронизливе виття. Стріляють звичайно одразу дві гармати, одна за одною, і від вибуху розлітаються величезні осколки. Він показав мені гладенький металевий уламок із щербатими краями, понад фут завдовжки. З вигляду метал скидався на бабіт.

— Навряд чи з них багато пуття, — сказав Джіно. — Але мене вони страхають. Звук такий, наче воно летить престо на тебе. Спершу — бабах, потім одразу оте виття, а тоді вибух. Що з того, як і не поранить, коли лякаєшся на смерть?

Він сказав, що позиції навпроти нас займають тепер хорвати, є і мадяри. Наші частини й досі стоять так, як наступали. Дротяних загороджень однаково що нема і відступати теж нема куди, якщо австрійці раптом ударять. Добрі оборонні позиції були б на невисоких узгір'ях, тут-таки на плато, але ніхто не подбав, щоб підготувати їх до оборони. Ну, а взагалі, як мені сподобалась Баїнзіцца?

Я сподівався побачити рівнішу місцевість, більш схожу на плато. Мені й на думку не спадало, що вона вся така горбиста.

— *Alto piano*, — сказав Джіно, — але не *piano*¹.

Ми знову спустилися в лъох під будинком, де він оселився. Я сказав, що як на мене, то легше й вигідніше вдержувати окремих гірський гребінь, якщо він сплющений і трохи запалий досередини, аніж пасмо невеликих узгір'їв. Наступати схилом гори анітрохи не важче, ніж на рівнині, доводив я.

— А це вже яка гора, — заперечив він. — Візьміть ви Сан-Габрієле.

— Гаразд, — сказав я. — Але де було найскрутніше? На вершині, де рівно. До вершини добулися досить легко.

— Не дуже-то й легко.

— Хай так, — сказав я, — але там були особливі умови, бо то, власне, вже не так гора, як фортеця. Австрійки укріплювали її протягом років.

Думка моя була така: з тактичного погляду в маневреній війні просто недоцільно займати оборону по гірських пасмах, бо їх надто легко обминути. Потрібна якнайбільша

¹ Плоскогір'я (дослівно: висока рівнина), але не рівнина (італ.).

свобода маневру, а на горі далеко не поманевруєш. Та й стріляти з вершини незручно: завжди будуть перельоти. А при обході з флангів найкращі сили залишаться на високих вершинах. Одне слово, не мав я віри до війни в горах. І не раз про все те міркував, сказав я. Ми захопили одну гору, вони захоплять другу, а як дійде до справжнього діла, всім доведеться злазити вниз.

— А що ж діяти, як маєш гірський кордон? — спитав він.

Я сказав, що цього питання ще не обміркував, і ми обидва засміялися.

— Але, — додав я, — за давніх часів австрійців завжди били в чотирикутнику під Вероною. Давали їм спуститися на рівнину і там їх били.

— Воно-то так, — сказав Джіно. — Але ж били французи. На чужій землі розв'язувати воєнні проблеми завжди легше.

— Авжеж, — погодився я, — на своїй землі не можна йти за чистою наукою.

— Росіяни пішли, щоб заманити в пастку Наполеона.

— Так, але ж у них величезна країна. А спробуйте в Італії відступати, щоб зловити в пастку Наполеона, то враз опинитесь у Бріндізі.

— Препогане місто, — сказав Джіно. — Ви там були?

— Тільки проїздом.

— Я патріот, — сказав Джіно, — але не можу я любити ні Бріндізі, ні Таранто.

— А Баївіціцу любите? — спитав я.

— Це священна земля, — відказав він. — Та я волів би, щоб на ній краще родила картопля. Ви знаєте, коли ми прийшли сюди, то побачили картопляні поля, що їх насаджали австрійки.

— Тут справді скрутно з харчами?

— Щодо мене, то я ані разу не наївся досхочу. Але мені й попоїсти дай та дай. Голодувати, правда, не доводилось, одначе годують так собі. На передовій харч добрий, а от у другому ешелоні гірше. Десь щось не гаразд. Харчів має бути вдосталь.

— Гендлярі сплавляють їх наліво.

— Еге ж. Передовим батальйонам дають усе, що можна, а тим, хто трохи далі, перепадає обмаль. Уже під'їли всю австрійську картоплю й каштани по гаях. Годувати треба б краще. Нам усім тут попоїсти тільки дай. Я певен,

що харчів є вдосталь. Дуже погано, коли солдати недоїдають. Ви помічали, які думки це породжує?

— Еге ж,— відказав я.— Перемоги цим не здобудеш, а от поразки зазнати можна.

— Про поразку не будемо говорити. І так скрізь тільки й розмов, що про поразку. Те, що сталося цього літа, не може минути марно.

Я нічого не відповів. Мене завжди бептежили слова «священний», «славний», «жертва» та ще одей вислів «пе мише марно». Ми чули їх, часом стоячи під дощем десь віддалік, так що до нас долинали самі ті слова, вигукувані щодуху, і читали на плакатах, що їх валіплювано на інші плакати, але я не бачив довкола нічого священного, а те, що називали славним, не гідне було слави, а жертви були такі самі з вигляду, як і в чикагських бойнях, ото хіба що м'ясо не пускали на продаж, а закопували в землю. Багато було слів, що їх ти вже й чути не міг без огиди, і зрештою лише назви місць зберегли свою гідність. Та ще деякі номери й деякі дати, і тільки їх, укупі з назвами місць, ти ще міг вимовити, вклавши в них певне значення. А пустопорожні слова, як ото «честь», «слава», «доблесть» чи ще «святиня», звучали просто неподобно поряд із цілком предметними назвами сіл, номерами доріг, назвами річок, номерами полків і датами. Джіно був патріот і часом говорив такі речі, що роз'єднували нас, та загалом він був добрий хлопець, і я розумів його патріотизм. Він народився патріотом. Разом з Педудці він сів у машину, і вони вирушили назад до Горіції.

Цілий день не вщухала буря. Вітер гнав донизу потоки дощу, і скрізь стояли калюжі та болото. Тільки на зруйнованих будинках намок і потемнів. Лише надвечір дощ припинився, і з поста номер два я побачив голу й мокру осипну землю, і темні хмари над вершинами пагорбів, і солом'яні мати на дорозі, промоклі так, що з них аж текло. Сонце визирнуло вже при самому заході й освітило голі гаї на гірському хребті. У тих галях було багато австрійських гармат, але стріляло всього декілька. Я спостерігав, як над зруйнованим селянським обійстям поблизу передової знацька вишикали круглі хмарки диму від вибухів шрапнельних снарядів: клубочисті хмарки з жовто-білим спалахом усередині. Спершу був спалах, потім лунав тріск, а потім димова куля розпливалась і рідшала під вітром. Серед руїн і на дорозі біля розваленого будинку, де містився наш пост, було повно шрапнельних кульок, але пост того дня

не обстрілювали. Ми завантажили дві машини й поїхали дорогою, замаскованою мокрими матами, і крізь шпари між ними просвічувало останнє проміння призахідного сонця. Коли ми виїхали на відкриту дорогу за пагорбом, сонце вже сіло. Ми проїхали далі відкритою дорогою, а коли поминули поворот, за яким вона знов заходила під прямокутне склепіння солом'яного тунелю, знову пішов дощ.

Уночі вітер розбурхався ще дужче, а над ранок, о третій годині, під заливним дощем почався артилерійський обстріл, і хорвати посунули через гірські луки й невеликі гайки на наші позиції. Вони билися в темряві, під дощем, і контратака знівснілих зі страху солдатів з другої лінії траншей відкинула їх назад. По всій передовій серед зливи безнастанно гупали снаряди, злітали в повітря ракети, тріскотіли кулемети й гвинтівки. Вони більш не йшли, і стрілянина трохи стихла, і між поривами вітру та дощу ми почули гарматний гук десь ген на півночі.

На пост прибували поранені: кого несли на ношах, хто плентав сам, кого тягли на плечах через поле товариші. Вони були змоклі до рубця й усі страшенно перелякані. Ми завантажили дві машини тяжкопораненими, що їх виносили з підвалу, де був пост, і коли я зачинив дверцята другої машини й узяв їх на засувку, то відчув на обличчі вже не дощ, а сніг. Він повалив важкий, лапатий, разом з дощем.

Коли розвидніло, вітер ще бурхав, але сніг припинився. Він розтанув одразу ж, як упав на мокру землю, і тепер знову йшов дощ. На світанку була ще одна атака, але теж марна. Ми цілий день чекали нового нападу, проте нічого не діялось аж до заходу сонця. Обстріл почався на південь від нас, з довгого порослого лісом гребеня, де були зосереджені австрійські гармати. Ми теж чекали обстрілу, та його все не було. Сутеніло. З поля позад села били наші гармати, і втішно було чути, як снаряди пролітають над нами.

Ми дізналися, що атака на півдні теж була марна. Тієї ночі вони більш не атакували, зате, як нас повідомлено, прорвали лінію фронту на півночі. Уночі нам було наказано готуватися до відступу. Мені сказав про це капітан, що командував постом. Його так повідомили з штабу бригади. А трохи перегодя він прийшов від телефону й сказав, що то була неправдива звістка. Бригада дістала наказ будь-що вдержати лінію оборони на Баїнзіцці. Я спитав про північ-

ний прорив, і він відповів, що, як йому передано з штабу, австрійці прорвалися крізь позиції двадцять сьомого армійського корпусу в напрямі Капоретто. Цілий день на півночі точилися запеклі бої.

— Якщо ті негідники їх пропустять, нам капець,— сказав він.

— То німці наступають,— сказав один з лікарів.

Саме слово «німці» страхало всіх. Ми не хотіли й чути про німців.

— Там п'ятнадцять німецьких дивізій,— провадив лікар.— Вони прорвали фронт, і ми будемо відрізані.

— У штабі бригади кажуть, що цей рубіж неодмінно треба вдержати. Кажуть, вони прорвалися неглибоко, і ми повинні держати фронт, що проходить через гори від Монте Маджоре.

— Звідки їм це відомо?

— З штабу дивізії.

— Звістка про те, що треба готуватися до відступу, теж надійшла з дивізії.

— Ми підпорядковані армійському корпусові,— сказав я.— Але тут я підлягаю вам. Отже, якщо ви скажете мені їхати, я поїду. Та спершу з'ясуйте, чи є такий наказ.

— Є наказ залишатися тут. Ви маєте вивозити поранених на евакуаційний пункт.

— Іноді ми возимо їх і з евакопунктів до польових госпіталів,— сказав я.— І ще дозвольте запитати: я ніколи не бачив відступу, то як тоді евакуювати всіх поранених?

— Всіх не евакуюють. Забирають стільки, скільки можна забрати, а решту залишають.

— Що я маю вивозити своїми машинами?

— Госпітальне обладнання.

— Гаразд,— сказав я.

Другої ночі розпочався відступ. Нас повідомили, що німці й австрійці прорвалися на півночі і йдуть гірськими долинами на Чівідале та Удіне. Відступали без поспіху, змоклі, мовчазні й похмурі. Уночі, повільно просуваючись захряслими дорогами, ми поминали колони солдатів, що брели під дощем, гармати, криті підводи, вервечки нав'ючених мулів, ваговози,— і все те йшло від фронту. Безладдя було не більше, ніж у наступі.

Тієї ночі ми допомагали вивозити поранених з польових госпіталів, що були обладнані в найменш поруйнованих селах на плато; ми перевозили їх наниз, у Плаву, а наступного дня з ранку до вечора ганяли сюди-туди під дощем,

евакуюючи з Плави госпіталі й санітарний пункт. Дощ не вщухав, і під тим жовтневим дощем армія Баївзіцци спу-скалася з плато й переходила річку, де навесні того року покладено початок великих перемог.

У Горіцію ми потрапили тільки в середині третього дня. Дощ припинився; місто було майже безлюдне. Проїжджаючи вулицею, ми побачили дівчат із солдатського борделю, що вантажились на машину. Дівчат було семеро, всі в пальтах і капелюшках, з невеличкими валізками у руках. Дві з них плакали. Ще одна всміхнулася до нас, ви-сунула язик і поплескала по губах. Губи в неї були повні, пухкі, очі карі.

Я звелів водієві спинитись, вийшов і заговорив до «ма-тусі». Дівчата з офіцерського дому виїхали ще вранці, ска-зала вона. Куди вони поїхали? У Конельяно, сказала вона. Їхня машина рушила. Дівчина з пухкими губами знов по-казала нам язика. «Матуся» помахала рукою. Ті двоє дів-чат і далі плакали. Інші зацікавлено роззиралися довкола. Я знову сів у свою машину.

— Нам би поїхати разом з ними,— сказав Бонелло.— Ото була б веселенька подорож.

— В нас і так буде веселенька подорож,— відказав я.

— Чортзна-яка буде подорож.

— Отож я й кажу,— мовив я. Ми вїхали на алею перед нашою віллою.

— Я б залюбки навідав тих лялечок на новому місці й побавився б з котроюсь.

— Ви гадаєте, вони отаборяться десь недалеко?

— Авжеж. Ту їхню «матусю» знав вся друга армія.

Ми спинилися коло вілли.

— Її звуть «мати ігуменя»,— провадив Бонелло.— Дів-чатка всі нові, але її тут кожен знає. Мабуть, їх привезли перед самим відступом.

— Вони своє надолужать.

— Певно, що надолужать. Ото врізати б котрусь на дур-ничку. Що не кажіть, а луплять з нас у тому домі дай боже. Держава просто ошукує нас.

— Відведіть машину до гаража, нехай її оглянуть меха-ніки,— сказав я.— Замініть мастило, перевірте дифер. Тоді заправте бак і можете трохи поспати.

— Слухаюсь, синьйоре лейтенант.

Вілла стояла порожня. Рінальді виїхав з госпіталем. Майор вивіз госпітальну обслугу штабною машиною. На вікні була записка для мене: я мав повантажити на ма-

шици майно, складене у вестибюлі, і їхати в Порденоне. Механіки вже виїхали. Я повернувся до гаража. Поки я ходив, надїхали й ті дві машини, і водії вилізли з кабін. Знову сіявся дощ.

— Так страшенно хочу спати, аж тричі заспав, поки їхав від Плави,— сказав Піані.— Що будемо робити, лейтенанте?

— Замінімо мастило, змастимо й заправимо машини, а тоді підженем їх до входу й повантажимо той мотлох, що полишено на вас.

— І зараз же в дорогу?

— Ні, три години поспимо.

— Оце добре, побий мене бог,— сказав Бонелло.— А то б я заснув за кермом.

— Як ваша машина, Аймо? — спитав я.

— Усе гаразд.

— Дайте мені шкірянку, я поможу вам замінити мастило.

— Не треба, лейтенанте,— сказав Аймо.— Скільки там того діла. Ви йдіть спакууйте свої речі.

— Мої речі всі спаковані,— сказав я.— Тоді я піду повитягаю надвір оте манаття. А ви, як упораетесь із машинами, одразу кермуйте туди.

Вони підігнали машини до входу, і ми взялися складати в них госпітальне майно, що залишилось у вестибюлі. Коли все було повантажене, водії поставили машини рядком на під'їзній алеї під дощем. Ми зайшли до вілли.

— Розтопіть у кухні й просушіть одяг,— сказав я.

— Начхати мені на одяг,— сказав Піані.— Я хочу спати.

— Я спатиму на майоровому ліжку,— сказав Бонелло.— Там, де хропів старий шкарбан.

— А мені байдуже де, аби спати,— сказав Піані.

— Ось є двоє ліжок.— Я відчипив двері до кімнати.

— Я ніколи не знав, що тут таке,— сказав Бонелло.

— Це ж кімната старої мармизи,— сказав Піані.

— Отут і лягайте ви двоє,— сказав я.— Я вас підніму.

— Якцо ви заспите, лейтенанте, нас піднімуть австріяки,— сказав Бонелло.

— Не засплю,— відказав я.— А де Аймо?

— Подавсь до кухні.

— Ну, лягайте,— сказав я.

— Оце я зараз засну! — сказав Піані.— А то цілий депь куняв сидячи. Просто очі самі злипались, наче хто на лоба тиснув.

— Скинь черевики,— сказав Бонелло.— Це ж ліжко старої мармизи.

— Чхав я на ту мармизу.— Піапі вклався на ліжко, простягнувши ноги в брудних черевиках і підмостивши руку під голову.

Я пішов до кухні. Аймо вже розтопив у плиті й поставив на вогонь казанок з водою.

— Приготую спагетті,— сказав він.— Коли прокинемось, захочеться їсти.

— Ви що, не хочете спати, Бартоломео?

— Та не дуже. Коли закипить, я ляжу. Вогонь сам загасне.

— Краще б вам поспати,— сказав я.— А підживитися можна сиром та консервами.

— Ні, краще так,— заперечив він.— Тим двом анархістам не завадить попоїсти гарячого. А ви йдіть лягайте, лейтенанте.

— У майоровій кімнаті є ліжко.

— От і лягайте там.

— Ні, я піду в свою колишню кімнату. Хочете випити, Бартоломео?

— Перед дорогою, лейтенанте. А зараз воно мені ні до чого.

— Якщо прокинетесь через три години, а я ще спатиму, збудить мене, гаразд?

— Я не маю годинника, лейтенанте.

— Годинник на стіні в майоровій кімнаті.

— Гаразд.

Я пройшов через їдальню та вестибюль і піднявся мармуровими сходами до кімнати, де жив разом з Рінальді. Надворі не відухав дощ. Я підійшов до вікна і виглянув. Уже сутеніло. Наші три машини стояли рядком під деревами. З дерев капотіло. Було холодно, і краплі повисали на галуззі. Я відійшов від вікна, ліг на ліжко Рінальді й віддався сну.

Перед тим як вирушити, ми зібрались у кухні попоїсти. Аймо поставив на стіл миску спагетті з накришеною цибулею та м'ясними консервами. Ми сіли до столу й випили дві пляшки вина, що залишилось у підвалі вілли. Надворі було темно і все йшов дощ. Піані сидів за столом зовсім сонний.

— Як на мене, то відступати краще, ніж наступати,— сказав Бонелло.— Відступаючи, ми п'ємо барбера.

— Тепер п'ємо. А завтра, може, питимем воду з калюжі,— сказав Аймо.

— Завтра ми будемо в Удіне. Ми питимем шампанське. Це ж там окопалися всі лежні. Прокинься, Піані! Завтра ми будемо в Удіне і питимем шампанське!

— Я не сплю,— озвався Піані. Він наклав собі на тарілку спагетті з м'ясом.— Ти що, не міг знайти томатної підливи, Барто?

— Та нема віде,— відказав Аймо.

— В Удіне ми хлебтатимем шампанське,— сказав Бонелло, наливаючи собі в склянку прозорого червоного барбера.

— Гляди, щоб нам не нахлебтатися г...., ще не доїхавши до Удіне,— сказав Піані.

— Ви наїлися, лейтенанте? — спитав Аймо.

— Добряче наївся. Подайте мені пляшку, Бартоломео.

— Я ще наготував по пляшці на кожного з собою,— сказав Аймо.

— Ви зовсім не спали?

— Мені багато не треба. Поспав трохи.

— Завтра ми спатимем на королівському ліжку,— сказав Бонелло. Він був у чудовому гуморі.

— Гляди, щоб не спати нам завтра у г....,— сказав Піані.

— Я спатиму з королевою,— не вгавав Бонелло. Він глянув на мене: чи сподобався мені його жарт.

— З г.... ти спатимеш,— сонно буркнув Піані.

— Це державна зрада, лейтенанте,— сказав Бонелло.— Правда ж, це державна зрада?

— Ну годі вже,— сказав я.— Не стільки того вина, скільки галасу.

Надворі періщив дощ. Я поглянув на годинник. Було вже пів на десяту.

— Час рушати,— сказав я і встав.

— З ким ви поїдете, лейтенанте? — запитав Бонелло.

— З Аймо. За нами поїдете ви. Тоді Піані. Ідемо дорогою на Кормонс.

— Боюся, щоб не заснути,— сказав Піані.

— Гаразд. Я поїду з вами. За памі Бонелло. За ним Аймо.

— Оце буде найкраще,— сказав Піані.— Бо я зовсім сонний.

— Я сяду за кермо, а ви трохи поспите.

— Ні. Коли я знаю, що є кому мене збудити, я можу кермувати.

— Я збуджу вас. Погасить світло, Барто.

— Та нехай собі світить,— сказав Бонелло.— Нам сюди вже не повернутись.

— Там у мене в кімнаті невелика скринька,— сказав я.— Ви допоможете мені знести її вниз, Піані?

— Ми самі зпесем,— відказав Піані.— Ходімо, Альдо.

Він і Бонелло вийшли у вестибюль. Я чув, як вони піднімаються сходами.

— Гарне тут було місце,— сказав Бартоломео Аймо. Він поклав у речовий мішок дві пляшки вина й півкружала сиру.— Такого більш не буде. Куди ми відступаємо, лейтенанте?

— Кажуть, за Тальяменто. Госпіталь і наш загін мають розташуватись у Порденоне.

— Це місто краще, ніж Порденоне.

— Не знаю, я там не був,— сказав я.— Тільки проїжджав колись.

— Паршивеньке містечко,— сказав Аймо.

Розділ XXVIII

Коли ми від'їжджали з міста, воно було безлюдне в темряві під дощем, тільки головною вулицею ішли колони солдатів і гармат. Було там і чимало ваговозів та підвід — вони їхали іншими вулицями й потім вливалися в загальний потік на шосе. Поминувши чинбарні, ми теж виїхали на шосе, де солдати, ваговози, підводи й гармати поволі сунули одною широкою колоною. Ми помалу, але безупинно просувалися вперед під дощем, майже впираючись радіатором у задній борт навантаженого доверху ваговоза, вкритого мокрим брезентом. Раптом ваговоз спинився. Спинилась уся колона. Потім рушила знов, і ми посунулись трохи далі, а тоді знову спинилися. Я виліз з кабіни й пройшов уперед між ваговозів та підвід, під мокрими мордами коней. Захрясло десь далі попереду. Я збочив з дороги, перейшов кладкою через рівчак і подався в поле по той бік рівчака. Віддаляючись від колони, я бачив її між деревами, застряглу під дощем. Так я пройшов щось із милю. Колона стояла на місці, хоч за нерухомими машинами та підводами було видно, як проходить уперед піхота. Я повернувся до своїх машин. Таке могло тягтися до самого Удіне. Піані спав, похилившись на кермо. Я заліз на сидіння поруч нього й теж заснув. Десь через кілька

годин я почув, як заскреготіло зчеілення па ваговозі перед нами. Я збудив Піані, й ми поїхали далі, то посуваючись уперед на кілька ярдів, то знову спиняючись. Дощ усе не вщухав.

Серед почі колона знов застрягла й не рушала з місця. Я виліз і пішов назад побачити Аймо та Бонелло. У машині Бонелло на сидінні поруч нього сиділи два сержанти-сапери. Коли я підійшов, вони враз нашірошились.

— Їх залишили при якомусь там мості,— сказав Бонелло.— Тепер вони не можуть знайти свою частину, то я й підібрав їх.

— Якщо дозволить пап лейтенант.

— Дозволю,— сказав я.

— Наш лейтенант американець,— сказав Бонелло.— Він підбере кого хочете.

Одип із сержантів усміхнувся. Другий спитав Бонелло, з якої Америки я італієць — з Північної чи з Південної.

— Він не італієць. Він північноамериканський англієць.

Сержанти чемно вислухали його пояснення, але не повірили. Я залишив їх і пішов до Аймо. Разом з ним у кабіні було двоє дівчат, а сам він сидів, відхилившись у кут, і курив.

— Барто, Барто,— мовив я.

Він засміявся.

— Поговоріть з ними, лейтенанте. Я їх не розумію. Слухай! — Він поклав руку на стегно одній з дівчат і приязно стиснув його. Дівчина цільно запнула хусткою і відштовхнула його руку.— Слухай! — повторив він.— Скажи-но лейтенантові, як тебе звуть і що ти тут робиш.

Дівчина люто зиркнула на мене. Друга не підводила очей. Та, що подивилася на мене, промовила щось незнайомою мені говіркою, і я не второпав ні слова. Вона була пухкенька, смуглява, років шістнадцяти на вигляд.

— *Sorella?*¹ — спитав я і показав па другу дівчину.

Вона кивнула головою і усміхнулась.

— Ну гаразд,— сказав я і поплескав її по коліну. І відчув, як від мого дотику вона враз уся напружилась і подалася назад. Її сестра так і не підводила очей. З вигляду вона була десь на рік молодша.

Аймо знову поклав руку на стегно старшій дівчині, і вона знов відштовхнула її. Він засміявся.

¹ Сестра? (Італ.)-

— Добра людина.— І показав на себе.— Добра людина,— показав на мене.— Ти не бійся.

Дівчина люто глипнула на нього. Вони були наче двійко диких пташок.

— Чого ж вона поїхала зі мною, як я їй не до вподоби? — спитав Аймо.— Вони заїздили в машину, тільки-но я їм кивнув.— Він обернувся до дівчини.— Не бійся. Вас не будуть ...— Він ужив брутального слова.— Нема де ...— Я помітив, що вона зрозуміла це слово, але нічого більше. Її очі з жахом дивилися на нього. Вона щільніше загнула хустку.— У машині повпо вантажу,— провадив Аймо.— Вас не будуть ... Нема де ...

Щоразу як він вимовляв це слово, дівчина вся аж напружувалась. А тоді, отак напружено сидючи й не спускаючи з нього очей, заплакала. Я бачив, як затремтіли її губи й по пухких щоках потекли сльози. Сестра, не підводячи очей, узяла її за руку, і вони сиділи так і далі. Старша, що перед тим була така люта, уже плакала вголос.

— Мабуть, я налякав її,— сказав Аймо.— Я не хотів її лякати.— Він дістав свій мішок і відрізав два шматки сиру.— На ось. Тільки не плач.

Старша дівчина похитала головою і плакала далі, а молодша взяла сир і почала їсти. Трохи перегода вона дала сестрі другий шматок сиру, і тепер їли обидві. Старша все помалу хлипала.

— Скоро заспокоїться,— мовив Аймо. І раптом у нього саянула думка.— Невинна? — запитав він ту, що сиділа поруч нього. Вона жваво закивала головою.— І ця невинна? — показав на її сестру. Обидві закивали, і старша промовила щось своєю говіркою.

— Ну гаразд,— сказав Бартоломео.— Гаразд.

Дівчата ніби трохи повеселішали.

Я залишив їх у кабіні з Аймо, що сидів, так само відхилившись у куток, і повернувся до машини Піані. Колонна машин і підвід не зрушала з місця, але піхота безупинно сунула обіч неї. Доц усе періщив, і я подумав, що оці затримки в русі колони часом можуть спричинити намоклі проводи запалювання в машинах. Та ймовірніше те, що коні чи люди просто засинають під час руху. А втім, таке трапляється і в містах, де ніхто не спить на вулиці. У нашій колоні змішалися кінні запряги й автомашини. Вони тільки заважають одні одним. А селянські підводи й поготив. Гарні ті двоє дівчаток в кабіні у Барто. Там, де відступає військо, нема чого робити невинним дівчатам.

А вони таки справді невинні. І, мабуть, дуже побожні. Коли б не війна, ми б усі тепер напевне спали по своїх ліжках. Тихо голову схилить спатоньки на ліжко. Надається стіл і ліжко. Тверде, як стіл, ліжко. І Кетрін тепер десь у ліжку, між двох простирал: одне під нею, друге зверху. Цікаво, на якому боці вона спить? А може, й не спить. Може, лежить і думає про мене. Здіймайсь, здіймайсь, західний вітре. І вітер здійнявся, тільки не дощичка навів, а дощиська. Дощило цілу ніч. Ти ж знав, що задощить, коли здійметься вітер. От і маэш. Щоб знов кохану обійняти і в ліжку бути із нею. Кохану Кетрін обійплять. Щоб моя люба, кохана Кетрін дощем на мене спала. Неси її до мене, вітре. Ось і нас закружляло вітром. Усіх закружляло вітром, і дощик нічого не спинить.

«Добраніч, Кетрін,— мовив я уголос.— Спи спокійно. Тобі незручно, люба? То ляж на другий бік. Ось я зараз принесу холодної води. Скоро вже ранок, і тобі полегшає. Шкода, що тобі так незручно через нього. Спробуй заснути».

«Я ж спала весь час,— озвалася вона.— А ти говорив уві сні. Тобі недобре?»

«Ти справді тут?»

«Ну звісно, тут. І нікуди не піду. Між нами все залишається, як було».

«Ти така гарна й мила. Ти не покинеш мене серед ночі, правда ж?»

«Ну звісно, що не покину. Я завжди тут. І прийду, коли ти тільки захочеш мене».

— А, розтуди твою...— сказав Піані.— Здається, знову рушили.

— Я задрімав,— сказав я. Тоді поглянув на годинник. Була третя година ночі. Я сягнув рукою за сидіння, щоб дістати пляшку барбера.

— Ви говорили вві сні,— сказав Піані.

— Мені снився сон англійською мовою,— сказав я.

Дощ трохи прищух, і ми помалу посувалися вперед. Та перед світанком спинилися знову, і, коли розвидніло, ми стояли на невеликому узвишші, і я побачив дорогу відступу, що простяглася далеко вперед; усе на ній завмерло, окрім піхоти, що помалу промикувалася крізь тисняву. Ми рушили знов, та тепер, побачивши завидна те просування, я зрозумів: якщо ми хочемо колись добутися до Удіне, нам треба збочити з шосе і їхати навпростець полями.

Уночі з навколишніх путівців до колони прибилося багато селян, і тепер там було повно возів, навантажених усіляким хатнім майном: з-поміж матраців стриміли дзеркала, до полудрабків були прив'язані кури та качки. На одному возі, що їхав попереду нас, мокла під дощем швацька машинка. Люди рятували своє найкоштовніше добро. На деяких возах сиділи жінки, понапивавши на себе від дощу якісь лахи, інші йшли поруч возів, мало не впритул до них. Були тепер у колоні й собаки, що брели дорогою, тулячись під возами. Дорога була слизька, рівчак обабіч неї повні води, а поле за рядом придорожніх дерев навіть з вигляду надто мокре й розгрузле, щоб проїхати ним навропростець. Я виліз із машини і пройшов трохи, шукаючи місця, звідки б пагледіти попереду якийсь путівець, щоб звернути на нього і їхати далі. Я знав, що там є чимало бічних доріг, але боявся натрапити на таку, яка цікуди б нас не вивела. Пам'ятати їх усі я не міг, бо ми завжди помиляли їх швидко, їдучи машиною по шосе, а вони були всі подібні. Але розумів: нам треба будь-що зпайти правильну дорогу, а то ми так і застрягнемо. Ніхто не знав, де тепер австрійці і як там узагалі, одначе я був певен, що коли перестане дощ і на колоцу налетять літаки, то буде по всьому. Досить того, щоб кілька машин лишилося без водіїв або щоб убило кілька коней,— і всякому рухові на шосе кінець.

Дощ тепер ішов не такий ясный, і я подумав, що скоро може проясніти. Я пройшов ще трохи вперед узбіччям шосе, коли побачив обсаженпй кущами вузький путівець, що вів на північ між двох ланів, і, розваживши, що нам краще звернути на нього, мерщій подався назад до машин. Я сказав Піапі, куди повертати, а тоді пішов попередити Бонелло та Аймо.

— Якщо та дорога нікуди нас не приведе, ми зможемо повернутись назад на шосе,— сказав я.

— А як бути з цими? — спитав Бонелло. Його два сержанти сиділи поруч нього в кабіні. Вони були неголені, проте й тієї вранішньої години мали цілком військовий вигляд.

— Стануть у пригоді, як доведеться штовхати,— відповів я. Тоді перейшов до Аймо і сказав йому, що ми спробуємо проїхати полями.

— А мої невинні сестрички? — спитав Аймо. Обидві дівчини спали.

— Користі з них мало,— сказав я.— Було б вам узяти когось, хто міг би підштовхнути машину.

— То, може, хай пересядуть у кузов,— сказав Аймо.— Там ще є місце.

— Гаразд, коли вони вам так уже потрібні,— відказав я.— І візьміть когось із широкими плечима, щоб допомагав штовхати.

— Берсальєрів,— усміхнувсь Аймо.— В них плечі пайширші. Їх добирають до міри. Як ви себе почуваете, лейтенанте?

— Чудово. А ви як?

— Теж чудово. Тільки дуже голодний.

— Щось же там буде при тій дорозі, то спинимось і під'їмо.

— Як нога, лейтенанте?

— Чудово,— сказав я.

Стоячи на приступці й дивлячись уперед, я побачив, як Піані звернув з шосе й поїхав путівцем, і машина його замигтіла між голим віттям живоплоту. За ним повернув Бонелло, а потім і Аймо, і ми поїхали за першими двома машинами тією вузькою дорогою, поміж шпалерами кущів. Вона привела нас до селянської садиби. Піані й Бонелло вже поставили свої машини на подвір'ї. Будинок був низький і довгий, з дверима, повитими виноградом. На подвір'ї була криниця, і Піані саме брав воду, щоб залити в радіатор. Ми надто довго їхали на малій швидкості, і вода геть википіла. Садиба була покинута. Я оглянувся назад на дорогу. Будинок стояв на узвишші, і звідти добре було видно все довкола. Я побачив путівець, яким ми приїхали, живопліт, поля і ряд дерев понад шосе, де відступало військо. Обидва сержанти никали в будинку. Дівчата прокинулись і роздивлялися двір, криницю, дві великі санітарні машини перед будинком, трьох водіїв біля криниці. Один із сержантів вийшов з будинку із стінним годинником у руках.

— Занесіть назад,— сказав я.

Він зиркнув на мене, зайшов у будинок і повернувся вже без годинника.

— А де ваш товариш? — спитав я.

— Пішов до вбиральні.— Він заліз на сидіння машини. Боявся, щоб ми не покинули його тут.

— Як щодо сніданку, лейтенанте? — спитав Бонелло.— Можна б трохи під'їсти. Багато часу це не забере.

— Як по-вашому, дорога по той бік садиби кудись нас виведе?

— Авжеж.

— Гаразд. Будемо снідати.

Піані й Бонелло подались до будинку.

— Ходім,— мовив Аймо до дівчат і простягнув руку, щоб допомогти їм злізти.

Старша сестра похитала головою. Вони не хотіли йти в покинутий будинок. Тільки провели нас очима.

— Морока з ними,— сказав Аймо.

Ми зайшли до будинку разом. Усередині було просторо, темно і пахло пусткою. Бонелло й Піані ми знайшли в кухні.

— Їства тут не густо,— сказав Піані.— Все підчистили.

Бонелло стояв біля масивного кухонного столу й краєв ножем великий білий сир.

— А сир де взяли?

— У льоху. Піані знайшов там ще випо та яблука.

— От вам і сніданок.

Піані витяг дерев'яну затичку з великого обплетеного лозою бутля. Тоді нахилив його і налив по вінця мідний кухлик.

— Пахне добре,— сказав він.— Пошукай якогось посуду, Барто.

Зайшли обидва сержанти.

— Сідайте до сиру, сержанти,— сказав Бонелло.

— Треба їхати,— обізвався один сержат, жуючи сир і запиваючи вином.

— Поїдемо, не турбуйтеся,— сказав Бонелло.

— Військом рухає черево,— сказав я.

— Що? — перепитав сержант.

— Треба попоїсти.

— Еге. Але час не жде.

— Мабуть, ці бісові душі вже наїлися,— сказав Піані.

Сержанти блимнули на нього. Вони ненавиділи всіх нас гуртом.

— Ви знаєте дорогу? — спитав один.

— Ні,— відказав я.

Вони презирнулись.

— Краще б зараз же й вирушати,— сказав перший.

— Зараз і вирушаємо.— Я допив вино. Воно добре смакувало після сиру та яблук.— Сир заберіть,— сказав я і вийшов.

Бонелло вийшов за мною, несучи той величезний бутель з вином.

— Ні, завеликий,— сказав я.

Він скрушно подивився на бутель.

— Мабуть, що так. Ану дайте фляги.— Він попалживав фляги, і трохи вина пролилося на кам'яні плити подвір'я. Потім узяв бутель і поставив під самими дверима.— Австріяки знайдуть його, не висаджуючи дверей,— сказав він.

— Ну, в дорогу,— мовив я.— Ми з Піані поїдемо спереду.

Обидва сапери вже сиділи поряд з Бонелло. Дівчата їли сир і яблука. Аймо курив. Ми рушили далі вузьким путівцем. Я оглянувся на дві машини, що їхали слідом за нами, і на будинок. То була добренна, міцна кам'яниця, і залізна огорожка навкруг колодязя була дуже гарна. Попереду нас стелилася вузька розгрузла дорога, обсаджена високим живоплотом. Позаду, тримаючись близько до нас, ішли ще дві паші машини.

Розділ XXIX

Опівдні ми застрягли на грузькій дорозі, дець, як ми обчислили, кілометрів за десять від Удіне. Доц припинився ще раніш, і ми тричі вже чули, як наближались літаки, бачили, як вони пролітали над нами, проводили їх очима ген ліворуч, а тоді до нас долинали вибухи бомб з боку шосе. Ми вже кілька годин кружляли заплутаними путівцями, не раз потрапляли на такі, що заводили нас у глухий кут, тоді повертали назад і знаходили інші, але весь час повільно наближались до Удіне. Аж ось машина Аймо, подаючи назад, щоб виїхати з глухого кута, загрузла в м'якому ґрунті узбіччя, і колеса, буксуючи, вгрузали дедалі глибше, аж поки машина сіла на дифер. Тепер треба було підкопати спереду під колесами, намостити галуззя, щоб бралися ланцюги, а потім штовхати ззаду, доки вона знов виїде на дорогу. Ми повиходили й стояли на дорозі коло машини. Обидва сержанти теж підійшли й заглянули під колеса. А тоді, не кажучи й слова, повернулися й попростували геть дорогою. Я рушив за ними.

— Ану верніться,— сказав я,— і наламайте галуззя.

— Нам треба йти,— відказав один.

— Беріться до діла,— сказав я.— Наламайте галуззя.

— Нам треба йти,— повторив той самий. Другий мовчав. Вони квапились піти. Жоден не дивився на мене.

— Я показую вам вернутись і паламати галуззя,— сказав я.

Перший сержант обернувся.

— Нам треба йти далі. Вас тут от-от відріжуть. Ви не маєте права наказувати нам. Ви не наш начальник.

— Я наказую вам наламати галуззя,— знову сказав я.

Вони повернулись і рушили геть.

— Спищіться,— звелів я. Вони простували далі грузькою дорогою, обсадженою живоплотом.— Я наказую вам спищитись! — гукнув я.

Вони падали ходи. Я розстебнув кобуру, витяг пістолета, націлівся на того, що найбільше говорив, і вистрілив. Я схибив, а вони обидва кинулись навітки. Я пальпую ще грічі й таки поклав одного. Другий шаснув за живопліт і зник з очей. Я вистрілив по ньому крізь живопліт, коли він побіг полем. Пістолет глухо клацнув, і я заклав новий магазин. Тоді побачив, що другий сержант відбіг надто далеко і стріляти марно. Він був уже ген у полі й біг, пригнувши голову. Я взявся заправляти порожній магазин. Підійшов Бонелло.

— Дайте я доб'ю його,— сказав він.

Я дав йому пістолет, і він пішов туди, де поперек до роги лежав долілиць сержант-сапер. Бонелло нахилився, приставив пістолет до сержантової голови й натиснув спуск. Пістолет не вистрілив.

— Треба звести курок,— сказав я.

Він звів курок і двічі вистрілив. Тоді взяв сержанта за поги й відтягнув на узбіччя, і тепер той лежав під самим живоплотом. Бонелло повернувся й віддав мені пістолет.

— Сучий син,— сказав він і подивився на мертвого сержанта.— Ви бачили, лейтенанте, як я його порішив?

— Треба швидше наламати галуззя,— сказав я.— А другого я так-таки й не поцілів?

— Мабуть, що пі,— мовив Аймо.— Він був надто далеко, з пістолета не поцілити.

— Паскуда смердюча,— сказав Піані.

Ми всі ламали пруття й гілля. Машину розвантажили. Бонелло підкопував спереду під колесами. Коли все було готове, Аймо запустив мотор і ввімкнув зчеплення. Колеса забуксували, розкидаючи геть пруття й грязюку. Бонелло і я питовхали ззаду, аж поки в нас затріщали суглоби. Машина не зрушала з місця.

— Ану розгойдайте її, Барто,— сказав я.

Він дав задній хід, тоді знов передній. Колеса тільки ще глибше загрузли. Врешті машина знову сіла на дифер, і колеса вільно закрутились у пробуксованих виямках. Я випростався.

— Спробуємо взяти на трос,— сказав я.

— Навряд чи щось вийде, лейтенанте. Тут не можна тягти по прямій.

— Треба спробувати,— сказав я.— Інакше її не зрушиш.

Машини Піані й Бонелло могли посуватися тільки прямо вперед вузькою дорогою. Ми зв'язали обидві машини тросом і потягли. Та колеса, ставши навскоси, тільки ще дужче загрузали в колії.

— Нічого не буде! — гукнув я.— Облиште.

Піані й Бонелло вилізли з машин і повернулися назад. Виліз і Аймо. Дівчата сиділи на придорожній кам'яній огорожі ярдів за сорок від нас.

— То що ви скажете, лейтенанте? — запитав Бонелло.

— Треба підкопати ще й знову спробувати з галуззям,— відказав я.

Я подивився па дорогу. Винеп був я. Це я завів їх сюди. Сонце майже вийшло з-за хмар і освітлювало тіло сержанта, що лежало під живоплотом.

— Підмостимо під колеса його френч і плащ,— сказав я.

Бонелло пішов по френч і плащ. Я ламав гілля, а Аймо та Піані копали спереду й між коліс. Я надпоров плащ, роздер його надвоє і поклав у грязюку під колеса, а тоді настромляв зверху галуззя, щоб шини не буксували. Ми наготувалися штовхати, і Аймо заліз у кабіну й запустив мотор. Колеса крутілися на місці, а ми штовхали й штовхали. Та все намарне.

— К такій матері цю машину,— сказав я.— Є у вас там щось таке, що треба забрати з собою, Барто?

Аймо заліз у кабіну до Бонелло; в руках у нього був сир, дві пляшки вина та його плащ. Бонелло, сидячи за кермом, обшукував кишені сержантового френча.

— Та викиньте ви той френч,— сказав я.— А як же сестрички Барто?

— Можна посадити їх у кузов,— сказав Піані.— Думаю, ми не далеко заїдемо.

Я відчинив задні дверцята машини.

— Ану,— сказав я,— залазьте.

Обидві залізли в кузов і сіли в кутку. Здавалося, вони й не чули пострілів. Я озирнувся на дорогу. Сержант лежав на узбіччі в брудній спідній сорочці з довгими рукавами. Я сів у кабінку до Піані, і ми рушили. Ми хотіли спробувати проїхати навпростець полем. Коли пугівець урвався, я виліз і пішов уперед. Якби нам пощастило переїхати поле, по той бік ми напевне вимкнулися б на дорогу. Та переїхати нам не пощастило. Земля була надто м'яка й розгрузла. Коли машини остаточно й безповоротно засіли в грязюці по самі осі, ми покинули їх серед поля й рушили на Удіне пішки.

Коли ми вийшли на дорогу, що вела назад до шосе, я показав на неї дівчатам.

— Ідть туди,— мовив я.— Там люди.— Вони дивились на мене. Я дістав гамана й дав кожній по десять лір.— Ідть туди,— показав я.— Там друзі! Родичі!

Вони нічого не зрозуміли, але міцно позатискали гроші в руці й рушили дорогою. Ідучи, вони раз по раз оглядались, неначе боялися, що я заберу гроші назад. Я дивився, як вони простують дорогою, щільно позапинавшись хустками, й боязко озираються на нас. Усі тров водіїв реготали.

— А скільки дасте мені, лейтенанте, щоб і я туди пішов? — спитав Бонелло.

— Як їх і захоплять, то нехай краще в юрбі, аніж самих,— сказав я.

— Дайте мені дві сотні лір, і я вам подибаю назад хоч до Австрії,— сказав Бонелло.

— Ну й заберуть там у тебе ті дві сотні,— сказав Піані.

— А може, війна скінчиться,— озвався Аймо.

Ми швидко простували дорогою. Сонце силкувалось пробитися крізь хмари. Край дороги стояли шовковиці. За ними було видно наші незграбні фурголи, загрузлі серед поля. Піані теж озирнувся.

— Щоб витягти їх, доведеться прокласти туди дорогу,— сказав він.

— Оце б нам тепер велосипеди,— сказав Бонелло.

— В Америці їздять на велосипедах? — запитав Аймо.

— Раніш їздили.

— Добра річ велосипед,— сказав Аймо.— Просто-таки чудова річ.

— Нам би тепер велосипеди,— повторив Бонелло.— Ходити пішки я не мастак.

— Стріляють? — спитав я. Мені начебто почулися віддалені постріли.

— Не знаю,— мовив Аймо. Він теж прислухався.
— Начебто стріляють,— сказав я.
— Найперше ми побачимо кінноту,— сказав Піані.
— Здається, в них немає кінноти.
— Дай боже, щоб не було,— сказав Бонелло.— Я не хочу, щоб мене взяла на списи якась падлюча кіннота.
— А ви хвацько поклали того сержанта, лейтенанте,— сказав Піані. Ми йшли чимдуж.

— То я його вбив,— заперечив Бонелло.— Я в цю війну ще нікого не вбив, але все життя хотів убити сержанта.

— Убив курку на сідалі,— сказав Піані.— Не дуже прудко він летів, коли ти вбив його.

— Дарма. Все одно тепер довіку пам'ятатиму. Я таки вбив ту падлюку сержанта.

— А що ти скажеш на сповіді? — запитав Аймо.

— Скажу: «Благословіть мене, святий отче, я вбив сержанта».

Всі троє засміялися.

— Він у нас анархіст,— сказав Піані.— До церкви не ходить.

— Піані теж анархіст,— сказав Бонелло.

— Ви справді анархіст? — запитав я.

— Ні, лейтенанте. Ми соціалісти. Ми всі з Імоли.

— Ви ніколи там не були?

— Ні.

— Прегарне містечко, лейтенанте, побий мене бог. Ось приїжджайте до нас після війни, ми вам покажемо де там що.

— А ви всі там соціалісти?

— Геть усі.

— А містечко гарне?

— Пречудове. Ви зроду ще такого не бачили.

— Як же ви стали соціалістами?

— Усі ми соціалісти. Всі як є. Завжди були соціалістами.

— Приїжджайте, лейтенанте. Ми й з вас зробимо соціаліста.

Попереду дорога завертала ліворуч, на невисокий узгірок, де був яблуневий сад, обнесений кам'яною огорожею. Коли дорога пішла нагору, водії притихли. Ми простували далі всі гуртом, не сповільнюючи ходи, бо час не ждав.

Розділ XXX

Згодом ми вийшли на дорогу, що вела до річки. По дорозі, аж до самого мосту, простяглась довга валка покинутих ваговозів та підвід. Ніде не видно було ні душі. Вода в річці дуже піднялась, і міст був висаджений посередині: кам'яна арка завалилася в річку, і бура вода струмилася поверх неї. Ми подалися берегом, шукаючи, де б переправитись на той бік. Я знав, що десь вище проти течії є залізничний міст, і сподівався, що ми зможемо перейти річку там. Стежка була мокра й слизька. Самого війська ми ніде не бачили — тільки покинуті ваговози та різне майно. Понад річкою взагалі не було нікого й нічого, окрім мокрих чагарів та розгужлої землі. Ми простували далі берегом і врешті побачили залізничний міст.

— Дуже гарний міст, — сказав Аймо.

То був звичайний собі довгий залізний міст над річищем, що здебільшого стояло пересохле.

— Треба швидше перейти, поки його не висадили, — сказав я.

— Нема кому висаджувати, — сказав Аймо. — Всі ушлися.

— А може, він замінований, — сказав Бонелло. — Ідуть ви перший, лейтенанте.

— Послухайте цього анархіста, — сказав Аймо. — Ви пошліть його самого вперед.

— Я сам піду, — сказав я. — Навряд чи він так замінований, щоб вибухнути під вагою людини.

— Бачиш, — мовив Піані до Бонелло. — Оце голова. А твоя голова де, анархісте?

— Коли б я мав голову на в'язах, мене б тут не було, — відказав Бонелло.

— Добре відрубав, га, лейтенанте? — сказав Аймо.

— Добре, — погодивсь я.

Ми вже підійшли до мосту. Небо знову вкрилося хмарами, і накрапав дощ. Міст був довгий і дуже міцний з вигляду. Ми вибрались на залізничний насіп.

— Підем по одному, — сказав я і перший ступив на міст. Я пильно оглядав рейки та шпали, шукаючи очима дrottяних перетинок чи інших ознак мінування, але ніде нічого не бачив. Унизу, в проміжках між шпалами, струмувала бистра каламутна вода. Попереду, за мокрими полями, мріли крізь дощ обриси Удіне. По той бік мосту я обернувся назад. Трохи далі проти води був

ще один міст. Дивлячись туди, я раптом побачив, як тим мостом проїхала заляпана болотом відкрита жовта машина. Парапет був високий, і тільки-но машина вїхала на міст, як її майже не стало видно. Але я бачив голови водія, чоловіка, що сидів поруч нього, і ще двох на задньому сидінні. На всіх були пімецькі каски. Машина переїхала міст і зникла з очей за деревами та покинутими на дорозі ваговозами й підводами. Я махнув рукою до Аймо, що був уже на середині мосту, та до інших, щоб вони поквапились. Тоді спустився вниз і причаївся під насипом. Аймо спустився слідом за мною.

— Машину бачили? — спитав я.

— Ні. Ми стежили за вами.

— Тим мостом проїхала пімецька штабна машина.

— Штабна машина?

— Еге ж.

— Милій боже!

Підійшли й решта двоє, і ми всі причаїлися в грязюці за насипом, визираючи понад рейками на той міст, на ряд дерев, рівчак та дорогу.

— Ви думаєте, нас відрізано, лейтенанте?

— Не знаю. Я знаю тільки, що тією дорогою поїхала пімецька штабна машина.

— А ви гаразд себе почуваете, лейтенанте? У голові не каламутиться?

— Не блазніть, Бонелло.

— А може, вип'ємо? — спитав Піапі. — Коли вже нас відрізано, то цілком можна й випити. — Він відченив від пояса свою флягу й витяг затичку.

— Гляньте! Гляньте! — вигукнув Аймо і показав на дорогу.

Ми побачили, як над кам'яним парапетом мосту посуваються пімецькі каски. Нахилені вперед, вони немовби пливли понад мостом, і це видавалося майже надприродним. Коли вони поминули міст, ми побачили й самих солдатів. То був підрозділ самокатників. Я розгледів обличчя двох передніх. Вони були червонощокі, вгодовані. Низько насунуті каски закривали лоб і скроні. Карабіни були почеплені на рамах велосипедів. На поясах руків'ями донизу висіли гранати. Каски й сірі мундири солдатів були мокрі, і вони їхали поволі, видивляючись уперед і по боках. Спереду їхало двоє, далі четверо в ряд, тоді ще двоє, тоді одразу з десяток, потім ще десяток і парешті останній один, що замикав колону. Вони не говорили між собою,

та ми однаково й не почули б їх за шумом води. Ще хвилина — і вони зникли з очей на дорозі за мостом.

— Милій боже! — мовив Аймо.

— То німці, — сказав Піані. — То не австріяки.

— Чому нема кому спити їх? — сказав я. — Чому не висаджено міст? Чому на цьому насипу нема кулеметів?

— А це ви нам скажіть, лейтенанте, — озвався Бонелло.

Я не тямив себе з люті.

— Уся ця клята війна — чистісіньке божевілля. Там висаджують малий місток. А тут, де головне шосе, залишають міст цілий. Де військо? Чому ніхто навіть не пробує зупинити їх?

— От ви й скажіть нам, лейтенанте, — знов промовив Бонелло.

Я замовк. Усе те не обходило мене. Єдине, що я мав зробити, — це добутися до Порденоне з трьома санітарними машинами. Я на це не спромігся. Тепер мені лишалось тільки добутися до Порденоне без машин. Та схоже на те, що я не добудусь і до Удіне. Ет, хай йому чорт, не добудусь, то й не треба. Головне — не втрачати спокою і уникнути кулі чи полону.

— Ви, здається, відтикали флягу? — спитав я Піані. Він подав її мені. Я відпив чималий ковток. — Можна рушати далі, — мовив я. — Одначе поспішати нема куди. Чи не хочете попоїсти?

— Тут не місце розсідатися, — сказав Бонелло.

— Гаразд. Тоді ходім.

— Підемо з цього боку попід насипом, щоб не помітили?

— Краще зійти на насип. Вони можуть вийти і на цей міст. Нам ні до чого, щоб вони зненацька наскочили на нас згори.

Ми пішли залізничною колією. Обабіч нас простяглася мокра рівнина. А попереду за рівниною був пагорб і па ньому Удіне. На вершині пагорба, оточений міськими дахами, височів старий замок. Нам видно було дзвіницю та вежу з дзигарями. У полях довкола росло багато шовковиць. Ідучи далі, ми натрапили на одне місце, де колію було зруйновано. Навіть шпали викопано й скинуто під насип.

— Вниз, вниз! — гукнув Аймо.

Ми скотилися вниз під насип. По шосе їхала ще одна група самокатників. Я виглянув з-за насипу й побачив, що вони поїхали далі.

— Вони помітили нас, але не спинилися, — сказав Аймо.

— Переб'ють нас там нагорі, лейтенанте, — сказав Бонелло.

— Ми їм не потрібні, — відказав я. — Вони мають якусь іншу мету. Буде куди небезпечніше, якщо вони застукать нас зненацька.

— Я б радніше пішов тут, де не видно, — сказав Бонелло.

— Гаразд, ідіть. А ми підемо колією.

— Ви думаєте, ми проберемося до своїх? — спитав Аймо.

— Авжеж. Їх тут ще не дуже багато. Поночі пройдемо.

— А що то за штабна машина їхала?

— Біс її знає, — відказав я.

Ми простували далі колією. Бонелло набридло місити грязюку під насипом, і він теж піднявся до нас. Тепер залізниця відійшла на південь від шосе, і ми вже не бачили, що там діється. Невеликий місток через канал був висаджений, але ми перебралися на той бік по рештках підпори. Десь попереду чути було постріли.

За каналом ми знову вийшли на колію. Вона вела навпростець до міста через поля. Попереду видніла ще одна залізнична колія. На південь від нас було шосе, де ми бачили самокатників, на південь відходила вузька польова дорога, густо обсажена деревами. Я розважив, що нам краще повернути на південь, обминаючи в такий спосіб місто, і рушити польовими дорогами до Кампоформіо та до шосе на Тальяменто. Пробираючись обхідними путівцями за Удіне, ми могли б весь час триматись оддалік від основного шляху відступу. Я знав, що там, на рівнині, багато таких доріг.

Я почав спускатися з насипу.

— Ходімо, — сказав я. Ми мали вийти на польову дорогу й обминути місто з півдня.

Ми всі спускалися з насипу. Раптом з польової дороги пролунав постріл. Куля вліпилася в грузький укіс насипу.

— Назад! — гукнув я.

Я кинувся назад на насип, ковзаючись у грязюці. Тепер водії були попереду мене. Я чимдуж видерся на насип. З густих чагарів хряснуло ще два постріли, і Аймо, переступаючи рейки, заточився, спіткнувся і впав долілиць. Ми перетягли його на той бік насипу й перевернули.

— Треба, щоб голова була вище, — сказав я.

Піані пересунув його. Тепер він лежав на слизькому укосі насипу ногами донизу, і за кожним уривчастим віддихом з рота в нього вихоплювалася кров. Ми троє схили-

лися навколо нього під дощем. Куля влучила в потилицю, пройшла павскоси вгору і вийшла під правим оком. Поки я намагався затулити ті два пробої, він помер. Піані забрав руку в нього з-під голови, обтер йому обличчя клаптем марлі з перев'язного пакета і так полишпв.

— Падлюки! — мовив він.

— То не німці, — сказав я. — Німців там бути не може.

— Італійці, — промовив Піані, паче вилаявся. — *Italiani!*

Бонелло мовчав. Він сидів поруч з Аймо, не дивлячись на нього. Піані підняв кашкет Аймо, що скотився з насипу, і поклав йому на обличчя. Потім дістав свою флягу.

— Хочеш ковтнути? — Піані простяг флягу до Бонелло.

— Ні, — відказав Бонелло. Тоді обернувся до мене. — Таке могло щохвилини статися й з нами там на насипу.

— Ні, — сказав я. — Це сталося тому, що ми поткнулись на поле.

Бонелло похитав головою.

— Аймо вбитий, — мовив він. — Чия тепер черга, лейтенанте? Куди ми рушимо тепер?

— То стріляли італійці, — сказав я. — Німців там нема.

— Коли б то були німці, вони, напевне, покладали б нас усіх, — сказав Бонелло.

— Для нас італійці небезпечніші за німців, — сказав я. — Ар'єргард завжди боїться власної тіні. Німці хоч знають, чого їм треба.

— Ви все добре розважили, лейтенанте, — сказав Бонелло.

— Куди ми рушимо тепер? — спитав Піані.

— Краще б нам залягти десь, доки посутеніє. Якщо пощастить пробратися на південь, усе буде гаразд.

— Їм вигідно перебити нас усіх, аби ніхто не сказав, що вони помилилися перше, — мовив Бонелло. — Я не хочу давати їм такої нагоди.

— Ми знайдемо, де переховатись якнайближче до Удіне, а коли посутеніє, будемо пробиратися далі.

— Тоді ходім, — сказав Бонелло.

Ми рушили вниз північним схилом насипу. Я озирнувся. Аймо лежав на слизькому укосі головою догори. Він лежав зовсім невеличкий, руки випростані вздовж тіла, ноги в обмотках та брудних черевиках зведені до купи, обличчя прикрите кашкетом. Вигляд він мав геть мертвий. Дощ не вщухав. Я завжди почував до Аймо таку ж приязнь, як і до всіх, кого знав. У кишені в мене лежали його папери, і я мав написати його сім'ї. Попереду за полем було видно

селянську садибу. Довкола росли дерева, і до будинку тупилися надвірні будівлі. Врівень з горішнім поверхом тягся відкритий перехід на підпорах.

— Краще пам'їти поодилиці,— сказав я.— Я піду перший.— І простував до садиби. Туди вела польова стежка.

Ідучи через поле, я цілком припускав, що пас можуть зустріти пострілами з-за дерев у садибі чи з самого будинку. Я простував туди й дуже виразно все бачив. Перехід на горішньому поверсі вів до сінника, і між підпор застрягло сіно. Двір був вимощений кам'яними плитами, з дерев капотіло. Посеред двору стояла велика порожня одноколка, і голоблі її стриміли догори, в дощ. Я пройшов через двір і став під захистком переходу. Двері до будинку були відчинені, і я зайшов. Слідом за мною зайшли Бонелло та Піані. В будинку було темно. Я подався до кухні. У відкритій кухонній печі був попіл. Над ним висіли казанки, але всі порожні. Я розглянувся довкола, та ніякого харчу не побачив.

— Найкраще буде залягти нагорі, в сіннику,— сказав я.— Як гадаєте, Піані, чи зможете ви знайти тут щось попоїсти? Якщо знайдете, несіть нагору.

— Піду пошукаю,— відказав Піані.

— Я теж піду,— сказав Бонелло.

— Гаразд,— мовив я.— А я піду подивлюсь, що там у сіннику.

Я знайшов кам'яні східці, що вели нагору з хліва. У хліві стояв сухий дух, такий приємний, коли надворі дощ. Худоби там не було: певно, забрали з собою, полишаючи господа. Сінник був наполовину повен сіна. У покрівлі двох віконць: одне забите дошками, друге вузьке, дахове, з північного боку. До хліва спускався дерев'яний жолоб, яким скидали сіно худобі. А ще був закладений навхрест дошками отвір наниз — під нього під'їжджали хури з сіном, і крізь той отвір накидали його в сінник. Я чув, як у покрівлю тарабанить дощ, і вдихав пахощі сіна, а коли спустився з сінника — охайний дух сухого гною в хліві. Ми могли одірвати дошку й дивитися крізь південне віконце вниз на подвір'я. Друге віконце виходило в поле на півпід. Ми могли крізь будь-котре з них вилізти на дах і зіскочити додолу або ж з'їхати жолобом, якщо не можна буде спуститися східцями. Та й сам сінник був великий, і, почувши, що хтось іде, ми могли просто заритися в сіно. Сховок начебто цілком надійний. Я був певен, що ми пробралися б на південь, коли б вони не почали

стріляти. Ні, там не могли бути німці. Вони йшли з півночі, дорогою від Чвідале. Не могли вони прорватися з півдня. А втім, італійці ще небезпечніші. Вони переполохані й тільки-но когось забачать, як починають стріляти. Минулої ночі під час відступу ми чули, ніби до армії, що відходила на півночі, пролізло чимало пімців в італійській формі. Я цьому не вірив. На війні таких чуток не переслухаєш. І завжди таке коїть супротивник. Ви ніколи не почувсте, щоб хтось перевдягся в німецьку форму й пішов сіяти безладдя в їхніх лавах. Може, воно й трапляється, одначе повірити цьому важко. Не вірив я, що й німці вдаються до такого. Ніяк не міг збагнути, навіщо воно потрібне. Просто ні до чого було їм розладнувати наш відступ. Його розладнували численність війська та нестача доріг. Які вже там німці, коли й так ніхто не знав що до чого. А проте нас таки могли постріляти, як перевдягнених німців. Онде застрелили ж Аймо. Я лежав на сні, вдихав його приємні пахощі, і немовби й не було всіх тих літ, що минули дотепер. Тоді ми теж лежали отак на сні, й розмовляли, й стріляли з духової рушницї в горобців, коли вони сідали на край трикутного отвору, прорізаного в стіні сінника під самим дахом. Тепер того сінника вже нема, а одного року повирубубано й ялицеві гаї, і там лишилися тільки голі пеньки, засохле гілля та ріденький підлісок. Назад вороття немає. А що, як не йти вперед? Ніколи не повернешся в Мілан. А як і повернешся в Мілан, то що? Я прислухався до стрілянини, що долинала з півночі, від Удіне. Чути було цокотіння кулеметів. Гарматних пострілів не було. То вже про щось свідчило. Мабуть, таки є там якісь частини понад шосе. Я глянув крізь отвір униз і побачив у присмерку Піані, що стояв при в'їзді під сінник. В руках у нього була довга ковбаса, якийсь глечик, а під пахвою дві пляшки вина.

— Залазьте сюди,— сказав я.— Онде східці.— Тоді збагнув, що треба допомогти йому, і сам спустився вниз. Від лежання на сні в мене трохи наморочилось у голові. Я був геть сонний.

— А де Бонелло? — запитав я.

— Зараз скажу,— відповів Піані.

Ми піднялися східцями й розіклали на сні принесене. Піані витяг свій ніжик із штопором і взявся відкорковувати пляшку.

— Навіть сургучем залита,— мовив він.— Має бути добре вино.— Й усміхнувся.

— Де Бонелло? — знову спитав я.

Піані подивився на мене.

— Він пішов, лейтенанте, — одказав він. — Хоче здатися в полон.

Я нічого на це не сказав.

— Він боїться, що нас усіх переб'ють.

Я держав у руках пляшку й нічого не казав.

— Розумієте, лейтенанте, ми ж узагалі проти війни.

— А чому ви не пішли? — спитав я.

— Не схотів залишати вас самого.

— Куди ж він пішов?

— Не знаю, лейтенанте. Пішов, та й годі.

— Ну гаразд, — сказав я. — Поріжте, будь ласка, ковбасу. Піані глянув на мене у призерку.

— Я вже порізав, поки ми оце розмовляли, — сказав він.

Ми сиділи на сні, їли ковбасу й пили вино. Певне, те вино зберігали до чийогось весілля. Воно було таке старе, що аж утратило колір.

— Ви дивіться в це віконце, Луїджі, — сказав я, — а я дивитимусь у друге.

Ми пили кожен з окремої пляшки, і я взяв свою пляшку з собою, перейшов до вузького дахового віконця і, простягшись на сні, почав дивитися на мокрі поля. Не знаю, що я сподівався побачити, але не бачив нічого, крім полів, голих шовковиць та дощу. Я пив собі вино, та втіхи від того не мав. Його надто довго видержували, і воно геть перестояло, втратило й смак, і колір. Я дивився, як сутеніє надворі: темрява настала дуже швидко. Дощ усе йшов, отож ніч мала бути зовсім темна. Коли споночило і дивитися стало ні до чого, я перейшов назад до Піані. Він лежав і спав, то я не схотів одразу його будити, а сів і посидів трохи поруч. Він був здоровий чолов'яга і спав міцно. Потім я збудив його, і ми вирушили.

То була дуже дивна ніч. Не знаю, чого я сподівався, — можливо, смерті, пострілів серед темряви і втечі, — але нічого не сталося. Принавши до землі за рівчаком обіч шосе, ми перечекали, поки пройде німецький батальйон, а коли він зник з очей, перетнули шосе й попростували далі на північ. Двічі ми мало не паразилися під дощем на німців, але вони нас не помітили. Ми обминули місто з півночі, не зустрівши жодного італійця, а трохи далі вийшли на головний напрям відступу й цілу ніч простували на Тальяменто. Доти я навіть не уявляв собі, якого величезного розмаху набрав відступ. Відступала не тільки армія —

відступала вся країна. Ми йшли цілу ніч, випереджаючи машини та підводи. У мене боліла нога, і я страшенно втомився, одначе посувалися ми досить швидко. Я думав, яку дурницю вчинив Бонелло, що пішов здаватися в полон. Ніякої небезпеки не було. Ми пройшли крізь два війська без жодної лихої пригоди. Коли б це вбили Аймо, можна було б узагалі не думати про небезпеку. Адже ніхто не чіпав нас і тоді, поки ми йшли на видноті залізничною колією. Той постріл був несподіваний і безглуздий. Я думав собі, де тепер може бути Бонелло.

— Як ви себе почуваете, лейтенанте? — спитав Піані. Ми йшли попад дорогою, захряслою машинами, підводами та людьми.

— Дуже добре.

— А я стомивсь іти.

— Та нам більш нема чого й робити, як іти. Небезпеки ніякої.

— Бонелло дурень.

— Звісно, що дурень.

— Як ви вчините щодо нього, лейтенанте?

— Ще не знаю.

— Чи не могли б ви записати його як захопленого в полон?

— Не знаю.

— Розумісте, якщо війна триватиме далі, його родині можуть заповідати великих прикромців.

— Війна не триватиме, — обізвався один з гурту солдатів. — Ми йдемо додому. Війні кінець.

— Усі йдуть по домівках.

— Ми всі йдемо по домівках.

— Ходім, лейтенанте, — сказав Піані. Він хотів швидше поминути їх.

— Лейтенанте? Хто це тут лейтенант? *Abbasso gli ufficiali!* Геть офіцерів!

Піані взяв мене під руку.

— Краще я зватиму вас на ім'я, — сказав він. — А то вони можуть накоїти лиха. Отак уже застрелено кількох офіцерів.

Ми вже залишили солдатів позаду.

— Я не напишу нічого такого, що могло б зашкодити його родині, — сказав я, повертаючись до нашої розмови.

— Якщо війна скінчилася, це не матиме значення, — сказав Піані. — Тільки не вірю я, що вона скінчилася. Надто добре було б.

— Скоро дізнаємось напевне,— сказав я.

— Не вірю я, що вона скінчилась. Усі гадають, що це вже кінець, а от я не вірю.

— *Viva la Pace!*¹ — вигукнув якийсь солдат.— Ми йдемо додому!

— Було б чудово, якби ми всі пішли по домівках,— сказав Піані.— А ви хотіли б піти додому?

— Еге ж.

— Але нікуди ми не підемо. Не вірю я, що війна скінчилась.

— *Andiamo a casa!*² — гукнув ще один солдат.

— Вони кидають гвинтівки,— сказав Піані.— Знімають з плечей і кидають при дорозі. А тоді вигукують гасла.

— Гвинтівки кидати не варто.

— Вони думають, що як викинуть гвинтівки, то їх уже не змусять воювати.

Пробираючись у темряві й під дощем узбіччям дороги, я бачив, що багато солдатів ще були при гвинтівках. Їх дула стриміли над відлогами плащів.

— Яка це бригада? — гукнув якийсь офіцер.

— *Brigata di Pace*,— відказав хтось.— Бригада миру!

Офіцер більш не озивався.

— Що він каже? Що каже той офіцер?

— Геть офіцера! *Viva la Pace!*

— Ходім звідси,— сказав Піані. Ми поминули дві англійські санітарні машини, покинуті на дорозі.— Вони в Горіції,— сказав Піані.— Я знаю ці машини.

— Вони заїхали далі, ніж ми.

— Вони раніше вирушили.

— Цікаво, а де ж водії?

— Мабуть, десь попереду.

— Німці спинилися за Удіне,— сказав я.— Весь цей люд ще встигне перейти річку.

— Еге ж,— притакнув Піані.— Ось чому я й думаю, що війна триватиме далі.

— Німці могли б іти вперед,— провадив я.— Дивно, чому вони спинились.

— Не знаю. Така війна, що нічого не знаєш до ладу.

— Можливо, змушені чекати, поки підтягнуться тили.

— Не знаю,— сказав Піані. Залишившись зі мною сам,

¹ Хай живе мир! (*Итал.*)

² Розходьмося по домівках! (*Итал.*)

він став куди сумирніший. У гурті інших водіїв він, було, аж надто розпускав язика.

— Ви одружені, Луїджі?

— Ви ж знаєте, що одружений.

— Через це й не схотіли йти в полон?

— І через це. А ви, лейтенанте, одружені?

— Ні.

— Бонелло теж ні.

— Не можна, звісно, скидати все на те, чи ти одружений, чи ні. Але, по-моєму, чоловікові, що має дружину, таки хочеться повернутись до неї,— сказав я. Мені було приємно поговорити про дружину.

— Авжеж.

— Як ваші ноги?

— Та гудуть добряче.

Перед світанком ми дісталися до річки Тальяменто, що здійнялася від дощів, і рушили понад берегом до мосту, яким переходила на той бік уся лавина відступу.

— От по цій річці і зайняти б оборону,— сказав Піані.

Навіть у темряві видно було, як високо піднялася вода. Потік нуртував і широко розливався між берегів. Дерев'яний міст мав завдовжки з три чверті милі, і вода, що звичайно струмила вузькими потічками на дні розлогого кам'янистого річища ген під ним, тепер мало не сягала дерев'яних мостин. Ми пройшли берегом, а тоді втиснулися в юрбу, що сунула мостом. Повільно посуваючись під дощем за кілька футів над бурливим потоком, затиснутий з усіх боків у юрбі, трохи не впритул до артилерійського зарядного ящика попереду, я дивився через огорожу мосту на річку. Тільки тепер, коли ми вже не могли йти так швидко, як самі хотіли, я відчув утому. Ніякого піднесення серед тих, що переходили міст, я не завважив. Мені подумалося, що б тут було, коли б удень налетів літак і скинув кілька бомб на міст.

— Піані,— покликав я.

— Я тут, лейтенанте.— У тисняві його віднесло трохи вперед.

Ніхто не розмовляв. Усі намагались якнайшвидше перейти міст і тільки про це й думали. Ми вже були майже на тому боці. У кінці мосту обабіч дороги стояли офіцери та карабінери й світили ліхтариками. Я побачив їхні темні постаті на тлі досвітнього неба. Коли ми підійшли ближче, я побачив, як один з офіцерів показав на когось у колоні. Карабінер зараз же подався за ним і вивів з колони, три-

маючи за рукав. Тоді відпровадив його вбік від дороги. Ми майже порівнялися з ними. Офіцери пильно придивлялись до кожного в колоні, часом перемовлялися проміж себе, а то ступали вперед і присвічували на чиясь обличчя. Саме перед тим, як ми підійшли, вони вивели з колони ще одного. Я побачив його. То був підполковник. Коли присвітили ліхтариком, я помітив у нього на рукаві зірочки в прямокутній облямівці. Він мав сиву чуприну й був приземкуватий та гладкий. Карабінер потяг його вбік, за ряд офіцерів. Коли ми порівнялися з ними, я побачив, що один чи двоє подивилися на мене. Потім один показав на мене карабінерові й щось мовив до нього. Я побачив, що карабінер рушив до мене, пропихаючись крізь крайні лави колони, а тоді відчув, як він схопив мене за комір.

— Ви що, здуріли? — гримнув я і затопив йому в обличчя. Я побачив його очі під капелюхом, закручені догори вуса й кров, що стікала по щоці.

Ще один уклинився в колону й проштовхувався до нас.

— Ви що, здуріли? — повторив я.

Він нічого не відповів. Вичікував зручного моменту схопити мене. Я сягнув рукою до кобури, щоб витягти пістолет.

— Хіба забули, що не маєте права чіпати офіцера?

Другий схопив мене ззаду і так шарпнув за руку, що мало не викрутив її. Я спробував повернутись до нього лицем, і тоді перший вчепивсь мені за шию. Я бив його ногою по голішках, а лівим коліном копнув у пахвину.

— Якщо опирається, стріляйте,— почув я чийсь голос.

— Що це означає? — Я намагався гримнути, але мій голос не мав сили. Вони вже витягли мене на узбіччя.

— Якщо опирається, стріляйте,— сказав офіцер.— Ведіть його туди.

— Хто ви такі?

— Побачите.

— Хто ви такі?

— Польова жандармерія,— відказав другий офіцер.

— Чого ж ви не сказали мені підійти, а напустили на мене ці бісові «літаки»?

Вони нічого не відповіли. Не зобов'язані були відповідати. Вони були польова жандармерія.

— Ведіть його до інших,— звелів перший офіцер.— Чуєте, він говорить по-італійському з акцентом.

— Так само, як і ти, падлюко,— еказав я.

— Ведіть його до інших,— повторив перший офіцер.

Мене потягли повз офіцерів далі від дороги, до кучки людей, що стояли на лужку над берегом річки. Поки ми йшли, деь там ударили з гвинтівок. Я побачив спалахи й почув виляски пострілів. Ми підійшли до тієї кучки людей. Там стояли поряд четверо офіцерів, а перед ними якийсь чоловік під охороною двох карабінерів. Трохи осторонь в оточенні карабінерів була ще група людей. І ще чотири карабінери стояли, спершись на свої карабіни, біля офіцерів, що провадили допит. Ті четверо були в крилатих капелюхах. Двоє, котрі мене привели, штовхнули мене до групи тих, що чекали допиту. Я подивився на чоловіка, що його допитували офіцери. То був той самий низенький і гладкий сивий підполковник, якого вивели з колони переді мною. Допитувачі добре знали своє діло, вони були холодно-чемні й дуже спокійні італійці, що завжди стріляли самі, а в них не стріляв ніхто.

— З якої ви бригади?

Він сказав.

— З якого полку?

Він сказав.

— Чому ви не зі своїм полком?

Він сказав.

— Хіба ви не знаєте, що офіцер повинен завжди бути при своїй частині?

Він знав.

Ото було і все. Заговорив другий офіцер:

— Це через вас і таких, як ви, варвари топчуть священну землю нашого рідного краю.

— Стривайте, — сказав підполковник.

— Через зраду таких, як ви, ми втратили плоди перемоги.

— Чи траплялося вам самим відступати? — спитав підполковник.

— Італійці не повинні відступати.

Ми стояли під дощем і слухали. Ми були якраз проти офіцерів, а заарештований стояв попереду й трохи збоку від нас.

— Якщо ви маєте намір розстріляти мене, — сказав підполковник, — то розстріляйте, будь ласка, зараз же, не допитуючи далі. Цей допит — чистісіньке безглуздя. — Він перехрестився.

Офіцери заговорили проміж себе. Один написав щось на аркуші записника.

— Покинув свою частину, присуджений до страти,— сказав він.

Двоє карабінерів повели підполковника до річки. Він ішов під дощем, простоволосий старий чоловік, а обабіч нього карабінери. Я не бачив, як його розстрілювали, але чув постріли. А тим часом уже допитували іншого. Він теж був офіцер, що відбився від своєї частини. Йому не дали нічого пояснити. Коли йому читали вирок, написаний на аркуші в записнику, він заплакав, а поки його розстрілювали, офіцери вже почали допитувати іншого. Вони, як видно, поклали собі за правило доконче розпочинати новий допит, поки там розстрілюють щойно допитаного. Отож було цілком зрозуміло, що вони вже й самі не можуть нічого змінити. Я не знав, чи дождити мені допиту, чи спробувати втекти зараз же. Адже було очевидно, що я німець в італійській формі. Я вгадував хід їхніх думок, якщо вони справді мали думки й пускали їх у хід. То все були молоді люди, і вони рятували свою батьківщину. За Тальяменто наново формували другу армію. А вони страчували офіцерів у чині майора й вищих, що відбилися від своїх частин. Заразом чинили розправу й над німецькими підбурювачами в італійській формі. Вони були всі у сталевих касках. Серед нас такі каски мали тільки двоє. Декілька карабінерів теж були в касках. Інші мали на голові крилаті капелюхи. У нас їх прозивали «літаками». Ми стояли під дощем, і нас поодиноці виводили на допит і на розстріл. Тих, кого допитувано при мені, розстріляли всіх. Ці люди чинили суд навдивовижу безсторонньо, суворо додержуючи букви закону,— так посилають інших на смерть ті, чияму власному життю піщо не загрожує. Тепер вони допитували полковника лінійного полку. Перед тим до нашої групи привели ще трьох офіцерів.

— Де ваш полк?

Я позирнув на карабінерів. Вони дивились на повоприбулих. Інші дивилися на полковника. Я швидко пригнувся, проскочив між двох карабінерів і, ввібравши голову в плечі, побіг до річки. На самому березі я відштовхнувся ногами й шубовснув у воду. Вода була страшенно холодна, та я не виринав на поверхню аж поки ставало духу. Я відчував, як мене закрутило й понесло за течією, і залишався під водою доти, доки мені здалося, що вже й не випливу. Виринавши, я хапнув ротом повітря й ту ж мить знову пішов під воду. Держатися на глибині вдягнуеному і в черевиках було певажко. Виринавши удруге, я побачив попе-

ред себе якусь колоду, підплив і вхопився за неї рукою. Голову я сховав за колодою і навіть не намагався визирнути з-за неї. Я не хотів бачити берег. Коли я тікав, то чув позаду постріли, і коли вирипнув уперше, теж чув постріли. Чути було їх і під самою поверхнею води. Тепер пострілів не було. Колода погойдувалась на воді, і я тримався за неї рукою. Я поглянув на берег. Як мені здалося, він одбігав назад дуже швидко. Річкою пливло чимало дерева. Вода була страшенно холодна. Ми поминули низький, порослий чагарником острівцець. Я вхопився за колоду обома руками, і вона понесла мене за водою. Берега я вже не бачив.

Розділ XXXI

Коли течія стрімка, важко сказати напевне, скільки часу пливеш річкою. Здається, ніби дуже довго, а насправді може бути, що зовсім мало. Вода була холодна, у розливі, й несла багато всіляких речей, змитих повінню з берегів. Мені пощастило, що я натрапив важку колоду, за яку міг триматися, і я лежав у крижаній воді, спершись підборіддям на край колоди й ледь придержуючись за неї руками. Я боявся корчів і дуже хотів, щоб нас прибивало ближче до берега. Ми пливли за водою, виписуючи довгу дугу. Вже трохи розвидніло, і я міг розглядіти прибережні кущі. Попереду показався ще один чагаристий острівцець, і течія повернула до берега. Я подумав, чи не звільнитись мені від черевиків і намоклої одежі та не спробувати досягти берега плавом, але вирішив не робити цього. Я не мав і тіні сумніву, що зрештою якось потраплю на берег, а босому мені б довелось скрутно. Треба ж було ще дістатись до Местре.

Я дивився, як берег підступив ближче, тоді враз віддалився, потім знову почав наближатись. Тепер ми пливли повільніше. Берег був зовсім близько. Я вже міг розглядіти тоненькі гілочки верболозу. Колода помалу поверталася, і ось уже берег оцинивсь позад мене, і я зрозумів, що ми попали у коловорот. Нас поволі кружляло на воді. Коли я знов побачив берег, тепер уже майже поруч, то спробував, обхопивши колоду однією рукою і допомагаючи собі логами, гребти другою до берега, але попхнути колоду хоч трохи так і не здужав. Я боявся, щоб нас не винесло з коловороту, і, тримаючись однією рукою, підтяг ноги, уперся

пими в колоду, а тоді щосили відштовхнувся до берега. Я бачив перед собою кущі, та, незважаючи на потужний поштовх і всі мої зусилля, течія відносила мене вбік. Майнула думка, що ось зараз важкі черевики потягнуть мене на дно, але я чимдуж опирався течії і коли знову звів очі, то побачив, що берег таки наближається, і, з жахом відчуваючи важений тягар на ногах, я й далі відчайдушно гріб до берега, аж поки досяг його. Я вчепився за вербову гілляку, і хоч не мав сили підтягтися вище, проте знав, що вже не потону. Поки я илив з колодою, мені й на думку не спадало, що я можу потонути. Від надмірних зусиль мені наморочилось у голові й мліло всередині, отож я тримався за гілляку і вичікував. Коли млість минулася, я продерся трохи далі крізь верболіз, а тоді знову перепочив, обхопивши руками кущ і міцно вчепившись за галуззя. Потім виліз із води й вибрався крізь хащі верболозу на берег. Уже добре розвидніло, та я не побачив навколо ні душі. Я простягся на березі й лежав долілиць, слухаючи плюскіт річки та шум дощу.

Трохи перегода я підвівся й рушив берегом. Я знав, що до Латіани на річці немає жодного мосту. А я був, як мені здавалося, десь проти Сан-Віто. Я почав міркувати, що мені діяти далі. Попереду був канал, що з'єднувався з річкою. Я підійшов до нього. Довкола було так само безлюдно, отож я сів під кущами на березі каналу, скинув черевики й виліз з них воду. Потім стягнув з себе френч, вийняв із внутрішньої кишені гаман з документами та грішми, промоклими в річці, і викрутив френч. Тоді зняв штани й теж викрутив їх, і, наренті, сорочку та спідню білизну. Поляскавши себе по тілу й добре розтершись, я знов одягнувся. Кашкета я загубив.

Перше піж надягти френч, я здер з рукавів матер'яні зірочки й поклав їх у спідню кишеню разом з грішми. Гріші намокли, але були цілі. Я полічив їх. Там було три тисячі з чимось лір. Мокра одежа холодила тіло, і я помахав руками, щоб розігнати кров. На мені була вовняна білизна, і я сподівався, що коли весь час рухатимусь, то не застуджуся. Пістолет у мене забрали ще тоді на дорозі, і я сховав кобуру під френч. Плаща я не мав, а під дощем було холодно. Я пішов берегом каналу. Вже зовсім розвидніло, і вся околиця була низька, мокра й похмура. Поля стояли голі й розгрузлі; ген у далині серед рівнини височіла дзвіниця. Я вийшов на якусь дорогу. Попереду назустріч мені посувалася військова колона. Я шкандибав

узбіччям дороги, і колопа поминула мене, й ніхто не звернув на мене уваги. То був кулеметний загіп, що простував до річки. Я пішов далі дорогою.

Того дня я перетнув усю Венеціанську рівнину. Місцевість там низовинна й плоска, а під дощем вона видавалася ще пласкішою. Ближче до моря починаються заплави, тому доріг там дуже мало. Всі вони тягнуться понад гирлами річок до моря, і, щоб перетнути ту низовину, треба йти стежками вздовж каналів. Я простував з півночі на південь і перейшов дві залізничні колії та багато доріг, аж поки одна стежка вивела мене до залізниці, що проходила понад краєм заплави. То була магістральна лінія Венеція—Трієст, з високим міцним насипом, щебеневим полотном і двома коліями. Трохи віддалік був полустанок, і я побачив там солдатів, що песли варту. З другого боку виднів міст через річечку, що вливалася в заплаву. Біля мосту я теж розглядив вартового. Ще раніш, ідучи полями, я бачив, як тією залізницею проїхав поїзд, добре видний здалеку на пласкій рівнині, й подумав собі, що, може, мені трапиться поїзд, який ітиме з Портогруаро. Не спускаючи з ока вартових, я ліг на краю насипу, так щоб бачити в обидва боки. Вартовий біля мосту рушив був понад колією в напрямі до мене, тоді повернув і пішов назад до мосту. Я лежав страшенно голодний і чекав поїзда. Той поїзд, який я бачив, був такий довгий, що паровоз тягнув його дуже повільно, і я не мав сумніву, що зміг би скочити на нього. Я уже втрачав надію чогось дочекатися, коли врешті побачив удалині поїзд. Паровоз, повільно наближаючись, дедалі більшав. Я позирнув на вартового біля мосту. Він ходив з ближчого до мене кінця мосту, але по той бік колій. Отож, поміняючи мене, поїзд заслопить йому мій край насипу. Я дивився, як наближається паровоз. Він надсадно пахкав димом. Мені вже було видно, як багато він тягне вагонів. Я знав, що на поїзді теж є вартові, й намагався побачити, де вони, але, ховаючись сам, не міг нічого роздивитися. Паровоз був уже зовсім близько від мене. А коли він порівнявся зі мною, важко сопучи й пахкаючи навіть на рівному, і машиніст зник з очей, я встав і підступив до самих вагонів. Якби поїзна варта й помітила мене, то, стоячи отак біля колії, я викликав би в неї меншу підозру. Повз мене проїхало вже чимало закритих вантажних вагонів. Аж ось я побачив відкриту платформу з низькими бортами,— італійці називають їх гондолами,— запнуту зверху брезентом. Я стояв, доки вона майже поминула

мене, а тоді підскочив, ухопився за поруччя й підтягнувсь угору. Потім спустився трохи нижче, в проміжок між платформою і високим вантажним вагоном позад неї. Здавалося, ніхто мене не помітив. Я скулився між вагонами, тримаючись за поруччя й упираючись ногами в зчеп. Ми вже під'їжджали до мосту. Я згадав про вартового. Коли ми порівнялися з ним, він поглянув на мене. То був зовсім ще хлопчисько в завеликій на нього касці. Я зміряв його зневажливим поглядом, і він одвів очі. Як видно, подумав, що я якийсь причетний до того поїзда.

Ми поминули його. Я бачив, як він, ще видимо збентежений, продовжає очима інші вагони; потім я нахилився, щоб побачити, як закріплено брезент. Він мав по краях кільця й був прив'язаний до бортів платформи мотузкою. Я дістав свій ніж, перерізав мотузку й застромив руку всередину. Там були якісь тверді опуклості, що віддimalи намоклий під дощем брезент. Я підвів голову й поглянув уперед. На площадці попереднього вантажного вагона стояв вартовий, але він дивився в інший бік. Я відпустив поруччя й пірнув під брезент. І ту ж мить хряснувся об щось лобом, та так, що аж у голові загуло, і я відчув на обличчі кров; однак я проліз далі й ліг долілиць. Потім обернувся назад і знову прив'язав брезент.

Я був під брезентом разом з гарматами. Від них охайно пахло мастилом. Я лежав і слухав, як дощ тарабанить об брезент і як стукотять колеса. Крізь брезент проходило трохи світла, і я лежав і дивився на гармати. На них були брезентові чохлаи. Я подумав, що, мабуть, їх везуть з третьої армії. На лобі в мене набрякла гуля, і я спинив кров, лежачи нерухомо, щоб вона скипілася, а тоді зішкрябав присохлу кров, не чіпаючи самої ранки. То було пусте. Хусточки я не мав, але навпомацки змив рештки крові дощовою водою, що капотіла з брезенту, і ретельно витер обличчя рукавом френча. Я не хотів мати підозрілий вигляд. Було очевидно, що мені доведеться залишити свою схованку до того, як поїзд прибуде в Местре, бо, певно ж, за цими гарматами добре наглядали. Вони просто не мали стільки гармат, щоб губити чи занедбувати їх. Я був страшенно голодний.

Розділ XXXII

Я лежав на помості платформи разом з покритими брезентом гарматами й був мокрий, перемерзлий і дуже голодний. Зрештою я перевернувся й ліг на живіт, поклавши голову на руки. Поранене коліно немовби задерев'яніло, одначе весь час перед тим воно мені не дошкуляло. Робота Валентіні показала себе якнайкраще. З його коліном я пройшов пішки половину шляху відступу й проплив чималий відтинок Тальяменто. То таки справді було його коліно. Друге коліно було моє. Коли лікарі докладуть рук до вашого тіла, воно після того вже паче й не ваше. А от голова була моя, і нутро моє. Там, усередині, лютував голод. Я відчував, як він геть вивертає мені нутроці. Голова була хоча й моя, але непридатна до діла: думати вона не могла, а тільки згадувати, та й то не дуже багато.

Я міг згадувати Кетрін, але знав, що збожеволію, коли думатиму про неї, ще не маючи певної надії побачити її знов, отож я постановив собі не думати про неї, хіба тільки трішечки про неї, хіба тільки в такт неквапливого стукотіння вагонних коліс, при тьмяному світлі, що проходить крізь брезент, і я лежу з Кетрін на голому помості платформи. Твердо лежати на голому помості платформи, ні про що не думаючи, тільки відчуваючи, надто довго будучи в розлуді, у мокрій одежі, і поміст раз по раз ледь здригається, і так тужно й самотньо на душі, і одежа на тобі геть мокра, і тільки твердий поміст за дружину.

Ти не міг любити поміст вантажної платформи, ані гармати в брезентових чохлах, що пахли змащеним металом, ані брезент, крізь який просочувався дощ, хоча й дуже хороше було лежати під брезентом разом з гарматами; але ти любив когось іншого, кого — тепер ти це знав — годі й уявити собі там поруч із тобою; і тепер ти бачив усе дуже чітко й відчужено, а втім, не так відчужено, як чітко та байдуже. Бачив усе байдуже, лежачи отак на животі, будучи свідком того, як одна армія відступала, а друга сунула вперед. Ти покинув на загин машини й своїх людей, як ото старший у відділі великого магазину покидає довірені йому товари під час пожежі. Тільки твої товари не були застраховані. А тепер ти вибув з гри. Ти не мав більше ніяких обов'язків. Якщо після пожежі в магазині розстрілювати старших за те, що вони говорять з акцентом, з яким говорили завжди, то нема чого й сподіватись, що вони повернуться туди, коли магазин відкриють знов.

Вони можуть пошукати й іншої роботи — якщо тільки є якась інша робота і якщо їх не заскочить поліція.

Гнів зміло в річці разом з будь-якими обов'язками. Власне, все воно скінчилося ще тоді, коли отой карабінер схопив мене за комір. Я залюбки скинув би з себе й форму, хоч і не падавав великої ваги зовнішнім проявам. Зірочки з френча я здер, але тільки задля зручності. То не була справа честі. Я не мав серця ні на кого. Просто я вибув з гри. Я зичив їм усім тільки добра. Серед них були й добрі люди, й хоробрі люди, й розважливі та розумні, і вони заслуговували на це. Але мене все воно більш не обходило, і я бажав лиш одного: щоб той клятий поїзд швидше доїхав до Местре, де я попоїм і перестану думати. Мені донконець треба перестати думати.

Піані скаже там, що мене розстріляно. У розстріляних обшукують кишені й забирають документи. Моїх документів там не буде. Можливо, вирішать, що я потопув. Цікаво, яке повідомлення надішлють у Штати. Помер від раку та інших причин. Милій боже, як хочеться їсти. Цікаво, як там священник. І Рінальді. Він, мабуть, у Пордепоне. Якщо вони не відступили ще далі. Що ж, тепер я вже ніколи його не побачу. І нікого з них не побачу. Те життя скінчилося. Навряд чи в нього сифіліс. Та й, зрештою, кажуть, не така вже то страшна хвороба, якщо її вчасно виявлено. Однак він тривожиться. Я теж тривожився б. Кожен тривожився б.

Я створений не на те, щоб думати. Я створений, щоб їсти. Атож, їсти. Їсти, пити і спати з Кетрін. Може, й цю ніч. А втім, ні, неможливо. Ну, тоді завтра, і добра вечери, і простирала, і ніколи нікуди не їхати, хіба що разом. Мабуть, таки доведеться, і дуже скоро. Вона поїде. Я знав, що вона поїде. Коли ми поїдемо? Про це ще треба подумати. Сутеніло. Я лежав і думав, куди ми поїдемо. Місць було багато.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Розділ XXXIII

Я зіскочив з поїзда у Мілані, коли він рано-вранці, ще вдосвіта, сповільнив швидкість, під'їжджаючи до вокзалу. Я перейшов колії, поминув якісь будівлі й рушив вулицею. Одна кав'ярня була вже відчинена, і я зайшов випити кави.

Там нахло раннім ранком, витертим пилом, ложечками в склянках з кавою і мокрими кружальцями, що їх залишають склянки з вином. Господар стояв за прилавком. За столом сиділо двоє солдатів. Я став біля прилавка й випив склянку кави із скибочкою хліба. Кава була сіра від молока, і я позбирав молочну піну скоринкою. Господар поглянув на мене.

— Може, чарочку граппи?

— Ні, дякую.

— Моїм коштом,— сказав він, налив малу чарку й посунув її до мене.— Що там на фронті?

— Не знаю.

— Вони п'яні,— сказав він, махнувши рукою на тих двох солдатів. Цьому неважко було повірити. Вони й з вигляду були п'яні.— Скажіть мені, що там на фронті?

— Знати не знаю, що там на фронті.

— Я ж бачив, звідки ви прийшли. Ви щойно з поїзда.

— Іде великий відступ.

— Я читаю газети. А як там узагалі? Чи це вже кінець?

— Навряд.

Він знову налив у чарку граппи з низької пляшки.

— Якщо у вас щось не гаразд,— сказав він,— я можу дати вам притулок.

— У мене все гаразд.

— А якщо не гаразд, можете перебути в мене.

— Де саме?

— Тут, у будинку. В мене тут чимало таких. Тих, у кого щось не гаразд.

— І багато тепер таких?

— Та це в кого що. Ви південноамериканець?

— Ні.

— По-іспанському говорите?

— Трохи.

Він витер прилавок.

— Виїхати за кордон тепер важко, але немає нічого неможливого.

— Мені не треба виїжджати.

— Ви можете лишатися тут скільки захочете. Ви побачите, що я за людина.

— Зараз мені треба йти, але я запам'ятаю адресу, щоб повернутися.

Він похитав головою.

— Коли ви так говорите, то не повернетесь. Я думав, у вас справді щось не гаразд.

— У мене все гаразд. Але адресу друга завжди добре мати.— Я поклав на прилавок десять лір за каву.— Випийте зі мною чарочку граппи.

— Та ні, не треба цього.

— А все ж випийте.

Він налив у дві чарки.

— Не забудьте,— сказав він.— Приходьте сюди. Не покладайтесь ні на кого іншого. Тут вам буде добре.

— Я вірю.

— Вірите?

— Так.

Він споважнів.

— Тоді дозвольте сказати вам одну річ. Не ходіть по місту в цьому френчі.

— Чому?

— На рукавах добре видно, де спорото зірочки. Матерія темніша.

Я нічого не сказав.

— Якщо ви не маєте паперів, я можу дістати вам папери.

— Які?

— Відпускні.

— Мені не потрібні папери. Я маю свої.

— Гаразд,— сказав він.— Але якщо потрібні, я можу дістати все, що хочете.

— Скільки коштують такі папери?

— Та як які. Ціна помірна.

— Поки що мені нічого не потрібно.

Він знизав плечима.

— У мене все гаразд,— сказав я.

Коли я виходив, він сказав:

— Не забудьте, я вам друг.

— Не забуду.

— Ми ще побачимось,— сказав він.

— Авжеж,— відказав я.

Я пішов містом, обминаючи вокзал, де напевне була військова поліція, і на краю невеличкого парку сийнив екіпаж. Я дав візникові адресу госпіталю. Приїхавши туди, я зайшов у комірчину швейцара. Його дружина обняла мене. Він потиснув мені руку.

— Ви повернулися. Ви живий.

— Еге ж.

— Ви снідали?

— Еге ж.

— Ну, як ви, лейтенанте? Як ви?— розпитувала жінка.

- Все добре.
- Може, поспідаєте з нами?
- Ні, дякую. А скажіть, міс Барклі тепер у госпіталі?
- Міс Барклі?
- Медсестра, англійка.
- Його дівчина,— сказала жінка. Вона поплескала мене по руці й усміхнулась.
- Ні,— сказав швейцар.— Вона поїхала звідси.
- У мене впало серце.
- Ви певні? Я кажу про високу біляву молоду англійку.
- Атож. Вона поїхала в Стрезу.
- Коли вона поїхала?
- Два дні тому, з другою англійкою.
- Гаразд,— сказав я.— Я хочу попросити вас ось про що. Не кажіть нікому, що ви мене бачили. Це для мене дуже важливе.
- Я не скажу нікому,— пообіцяв швейцар.
- Я хотів дати йому десять лір. Він відштовхнув папірця.
- Обіцяю вам, що нікому не скажу. А грошей мені не треба.
- Чи не могли б ми щось для вас зробити, синьйоре лейтенант? — спитала жінка.
- Тільки оце,— відказав я.
- Ми мовчатимем,— сказав швейцар.— А як вам буде ще щось потрібно, дасте мені знати.
- Гаразд,— сказав я.— До побачення. Ще зустрінемось. Вони стояли в дверях, дивлячись мені вслід.
- Я сів в екіпаж і сказав візникові адресу Сіммонса, одного з моїх знайомих, що навчався співу.
- Сіммонс мешкав у другому кінці міста, біля Порта Маджента. Коли я приїхав до нього, він ще лежав у ліжку й був геть сонний.
- Ви страшенно рано прокидаєтесь, Генрі,— сказав він.
- Я приїхав першим ранішим поїздом.
- Що там за відступ? Ви були на фронті? Сигарету хочете? Онде в коробці на столі.
- Кімната була велика; під стіною стояло ліжко, в другому кінці — рояль, а ще комод і стіл. Я сів на стілець біля ліжка. Сіммонс сидів, підмостивши під спину подушки, і курив.
- Кепські мої справи, Сіме,— сказав я.
- Мої теж,— сказав він.— У мене вони завжди кепські. Закурити не хочете?

— Ні,— відказав я.— Як дістати дозвіл на в'їзд до Швейцарії?

— Вам? Італійці вас нікуди не випустять.

— Авжеж, я знаю. А швейцарці? Що зроблять вони?

— Вони вас інтернують.

— Я знаю. А що це означає практично?

— Нічого. Все дуже просто. Ви можете їздити куди захочете. Здається, треба тільки ресструватись чи щось там таке. А в чім річ? Вас розшукує поліція?

— Поки що нема нічого певного.

— Не хочете, то не кажіть. Але цікаво було б почути. Тут нічого не діється. Мене обсвистали у П'яченці.

— Яка прикрість.

— Еге ж, справжнє фіаско. І добре ж співав. Хочу спробувати знов у тутешньому «Ліріко».

— Хотілося б послухати.

— Ви страшенно люб'язні. То що, ви вскочили в якусь халепу?

— Ще не знаю.

— Не хочете, то не кажіть. А чому ви не на тому бісовому фронті?

— З фронтом я, мабуть, розпрощався.

— От і молодець. Я завжди знав, що ви маєте голову на в'язах. Чи не міг би я чимось вам допомогти?

— Та ви ж так обтяжені справами.

— Аніскілечки, мій любий Генрі. Аніскілечки. Я буду радий зробити щось для вас.

— Ми з вами майже однакові на зріст. Чи не пішли б ви та не купили мені цивільне вбрання? У мене було, та все залишилось у Римі.

— А, ви ж колись там жили. Препаршиве місто. Як ви могли жити в ньому?

— Я вчився на архітектора.

— Там не місце вчитись. І не купуйте ніякої одежі. Я дам вам усе, що потрібно. Виряджу вас так, що всі падатимуть. Ідіть-но отуди, в гардеробну. Там є шафа. Беріть усе, що захочете. Мій любий, не треба вам купувати ніякої одежі.

— Я б усе-таки краще купив, Сіме.

— Мій любий, мені легше віддати вам те, що я маю, аніж іти купувати. А паспорт у вас є? Без паспорта далеко не заїдете.

— Є. Я зберіг свій давній паспорт.

- Тоді одягайтесь — і в добру стару Гельвецію¹.
- Не так воно просто. Спершу мені треба в Стрезу.
- То й прекрасно, мій любий. А там візьмете човна — і на той бік. Коли б не мої співи, я б залюбки поїхав з вами. А от таки поїду.
- Ви навчилися б там витинати по-тірольському.
- Мій любий, а таки навчуся. Та ні, співати я й так умію. Оце ж бо й дивно.
- Закладаюся, що вмієте.
- Він лежав, спершись на подушку, й кури́в сигарету.
- Не прозакладайтесь, мій любий. Але співати я таки вмію. Хоч як це з біса кумедно, але вмію. І люблю співати. Ось послушайте.— Він загорлав щось з «Африканки»; шия його напнулася, жили набрякли.— Я таки вмію співати,— сказав він,— а вони там нехай собі як хочуть.
- Я визирнув у вікно.
- Я зійду вниз і відпущу екіпаж.
- А тоді повертайтеся, мій любий, та будемо снідати.— Він устав з ліжка, випростався, глибоко вдихнув і почав робити гімнастику.
- Я спустився вниз і заплатив візникові.

Розділ XXXIV

У цивільному я почував себе мов на маскарадї. Я довго носив військову форму, звик, щоб одяг щільно облягав тіло, і тепер мені бракувало цього відчуття. А штани просто-таки теліпалися на ногах. Я взяв квиток від Мілана до Стрези. Купив і новий капелюх. Сімового капелюха я надягти не міг, а от костюм був чудовий. Він пропахнув тютюном, і, коли я сидів у купе й дивився за вікно, мене не полишало відчуття, що мій новий капелюх надто новий, а костюм надто старий. На душі в мене було так само тоскно, як і за вікном, де розляглася мокра Ломбардська рівнина. У купе зі мною їхало кілька військових пілотів, для них я був не бозна-яка персона. Вони уникали дивитись на мене й усім своїм виглядом виказували зневагу до цивільного в моїх літах. Я не почував себе ображеним. А в минулі дні неодмінно образив би їх і встряв у бійку. Вони зійшли в Галларате, і я зрадів, що лишився сам. У мене була га-

¹ Стародавня назва Швейцарії.

зета, але я до неї не брався, бо не хотів читати про війну. Я постановив собі забути про війну. Я уклав сепаратний мир. На душі в мене було страшенно самотньо, і я зрадив, коли поїзд приїхав у Стрезу.

Я сподівався побачити на станції готельних службовців, але там було безлюдно. Сезон давно скінчився, і ніхто вже не виходив зустрічати поїзд. Я вийшов з вагона, несучи свою валізу, — власне, то була Сімова валіза, дуже легка, бо там лежало тільки дві сорочки, — й постояв під дашком, ховаючись від дощу, аж доки поїзд рушив далі. Потім знайшов якогось чоловіка із станційної обслуги й спитав, чи не знає він, які готелі ще відкриті. Був відкритий «*Grand-Hôtel*», «*Isles Borromées*»¹ та ще кілька менших готелів, що не зачинялися цілий рік. З валізою в руді я рушив до «*Isles Borromées*». На вулиці я побачив екіпаж і махнув рукою візникові. Краще було приїхати в екіпажі. Ми спинилися біля того великого готелю, і швейцар вийшов назустріч з парасолькою і був дуже чемний.

Я найняв гарний номер. Кімната була простора, світла, з вікнами на озеро. Над озером стояли пизькі хмари, але якби світило сонце, краєвид був би прекрасний. Я сказав, що до мене має приїхати дружина. В номері стояло велике двоспальне ліжко, *letto matrimoniale*², з атласним покривалом. Готель був розкішний. Я поминув довгий коридор, спустився широкими сходами і зайшов у бар. Бармен був мій знайомий, і я сидів на високому табуреті і їв присоленний мигдаль та смажену картопляну соломку. Мартіні був холодний і чистий на смак.

— Що ви тут робите в *borghese*?³ — спитав бармен, поставивши переді мною ще один мартіні.

— Я у відпустці. Одержую після поранення.

— Тут нікого вже нема. Не знаю, чому досі не закривають готелю.

— Як риболовля?

— Та витяг днями кілька красунь. О цій норі тут ловляться понад берегом справжні красуні.

— Ви одержали тютюн, що я вам послав?

— Так. Хіба ви не одержали моєї листівки?

Я засміявся. Я так і не зміг дістати того тютюну. Йому потрібен був американський люльковий тютюн, але мої ро-

¹ «Гранд-отель», «Борромейські острови» (франц.).

² Подружнє ложе (італ.).

³ Цивільний одяг (італ.).

дичі більше не присилали його чи, може, його десь затримувано. Так чи так, але я його не одержував.

— Я вам десь роздобуду,— пообіцяв я.— А скажіть, ви не бачили в місті двох дівчат англійок? Вони приїхали сюди позавчора.

— В нашому готелі їх немає.

— Вони сестри-жалібниці.

— Двох таких я бачив,— сказав він.— Стривайте, я зараз дізнаюся, де вони оселились.

— Одна з них моя дружина. Я приїхав зустрітися з нею.

— А друга моя.

— Я кажу серйозно.

— Пробачте мені цей дурний жарт,— сказав він.— Я вас не зрозумів.

Він пішов і довгенько не повертався. Я їв маслини, присолений мигдаль та картопляну соломку й роздивлявся на себе, вдягненого у цивільне, в дзеркалі за стойкою. Нарешті повернувся бармен.

— Вони в маленькому готелі біля станції,— сказав він.

— А якісь бутерброди у вас є?

— Зараз подзвоню, щоб принесли. Розумієте, ми тут нічого не держимо, бо пожилців нема.

— Так-таки нікого немає?

— Та ні, трохи є, але дуже мало.

Принесли бутерброди, і я з'їв три та випив ще два мартіні. Я ніколи не куштував холоднішого й чистішого на смак напою. П'ючи його, я знову відчув себе цивілізованою людиною. Надто багато поглинув я червоного вина, хліба, сиру, поганої кави та граппи. А тепер от сидів на високому табуреті, з приємністю споглядав червоне дерево, бронзу, дзеркала і ні про що не думав. Бармен ситав про щось.

— Не треба говорити про війну,— сказав я.

Війна була десь дуже далеко. А може, взагалі не було ніякої війни. Тут війни не було. Аж тепер я усвідомив, що для мене вона скінчилася. Проте відчуття, що вона справді скінчилася, не мав. Я почував себе мов хлопчисько, що не пішов до школи й думає собі, який там тепер урок.

Коли я прийшов до них у готель, Кетрін і Елен Фергюсон саме вечеряли. Стоячи у холі, я побачив їх за столом. Кетрін сиділа до мене спиною, і я бачив лише її коси, красчок щоки, її гарну шия та плечі. Фергюсон щось говорила. Коли я зайшов, вона замовкла.

— О боже! — мовила вона.

— Здрастуйте, — сказав я.

— Ой, це ти! — вигукнула Кетрін. Обличчя її засвітилося радістю. Здавалось, вона така щаслива, що аж не вірить собі.

Я поцілував її. Кетрін почервоніла, і я підсів до столу.

— Ну й чудеса, — сказала Фергюсон. — Що ви тут робите? Ви вже вечеряли?

— Ні.

Підійшла дівчина, що подавала на стіл, і я попросив її принести мені тарілку. Кетрін невідривно дивилась на мене, і очі її світилися щастям.

— З якої це речі ви розгулюєте в цивільному? — запитала Фергюсон.

— Я доскочив до кабінету міністрів.

— Ви доскочили до якоїсь біди.

— Веселіше дивіться на світ, Фергі. Хоч трохи веселіше.

— Дивитися на вас мені зовсім не весело. Я знаю, в яку халепу ви зотягли цю дівчину. Ви для мене аж ніяк не веселе видовище.

Кетрін усміхнулася до мене й торкнула ногою мою ногу під столом.

— Ніхто мене нікуди не зотягав, Фергі. Я сама собі голова.

— Терпіти його не можу, — сказала Фергюсон. — Авжеж, нічого він не зробив, тільки занапастив вас своїми безсовісними італійськими фіглями. Американці ще гірші за італійців.

— От шотландці — то люди страшенно моральні, — сказала Кетрін.

— Я не про те. Я про його італійську безсовісність.

— Хіба я безсовісний, Фергі?

— Ще б пак. Та що там безсовісний. Ви справжній змії. Змії в італійській формі, у плащі з відлогою.

— На мені ж немає вже італійської форми.

— Це тільки ще один доказ того, який ви безсовісний. Ціле літо ви крутили роман, наділили дівчину дитиною, а тепер, мабуть, хочете вшитися.

Я всміхнувся до Кетрін, і вона всміхнулася до мене.

— Ми обоє вшиємось, — сказала вона.

— Ви що одне, те й друге, — сказала Фергюсон. — Мені соромно за вас, Кетрін Барклі. Ви не маєте ні сорому, ні честі і така сама безсовісна, як і він.

— Не треба, Фергі,— сказала Кетрін і поплескала її по руці.— Не розпинайте мене. Ви ж знаєте, що ми любимо одне одного.

— Заберіть свою руку,— сказала Фергюсон. Обличчя її нашіло.— Коли б ви мали хоч якийсь сором, тоді інша річ. Але ви вже хтозна на якому місяці, і гадаєте, що все воно жарти, і аж сяєте з утіхи, бо повернувся ваш спокусник. Ви не маєте ні крихти сорому.— І вона заплакала.

Кетрін підійшла і обняла її рукою за плечі. Я дивився на неї, поки вона стояла, втішаючи Фергюсон, і не міг добачити, щоб її стан хоч трохи змінився.

— Мені-то байдуже,— хлипала Фергюсон.— Але все це просто жах.

— Ну, ну, Фергі,— заспокоювала її Кетрін.— Я матиму сором. Не плачте, Фергі. Не треба плакати, мила Фергі.

— Я не плачу,— хлипала Фергюсон.— Я не плачу. Але як подумаю, в яку жахливу історію ви втрапили...— Вона виркнула на мене.— А вас я ненавиджу,— сказала вона.— І вона не заборонить мені ненавидіти вас. Ви лицій, безсовісний американець-італієць.— Її ніс та очі почервоніли від сліз.

Кетрін усміхнулася до мене.

— Ану не всміхайтесь до нього, коли обіймаєте мене.

— Ви нерозважливі, Фергі.

— Я знаю,— хлинула Фергюсон.— Не слухайте мене, ні ви, ні ви. Я така рознервована. Я нерозважлива, сама знаю. Я дуже хочу, щоб ви обоє були щасливі.

— А ми і є щасливі,— сказала Кетрін.— Ви така добра подруга, Фергі.

Фергюсон знову заплакала.

— Я не хочу, щоб ви були щасливі отак, як тепер. Чому ви не одружитесь? А може, ви вже маєте дружину?

— Ні,— відказав я. Кетрін засміялась.

— Нема чого сміятися,— сказала Фергюсон.— Скільки їх таких, що вже мають дружину.

— Якщо це вас потішить, Фергі,— сказала Кетрін,— ми одружимося.

— Не для того, щоб потішити мене. Вам самим годилося б хотіти цього.

— Ми просто не мали часу.

— Еге ж, я знаю. Ви робили дітей.— Я подумав, що вона знову заплаче, але вона замість того розсердилась.— Зараз ви, звісно, підете з ним?

— Так,— відказала Кетрін.— Якщо він захоче.

- А як же я?
- Ви що, боїтеся залишитись тут сама?
- Так, боюся.
- Тоді я залишуся з вами.
- Ні, йдіть собі з ним. Зараз же йдіть звідси. Мені набридло на вас дивитися.
- Ось тільки доїмо вечерю.
- Ні. Йдіть зараз же.
- Фергі, будьте розважливі.
- Я кажу, забирайтеся звідси. Обоє забирайтеся.
- Ходімо,— сказав я. Мені вже набридла Фергі.
- Ви ж самі хочете піти. Ось бачите, навіть вечеряти залишаєте мене в самоті. Я завжди так хотіла поїхати па італійські озера, і ось що з того вийшло. Ох, ох...— заплакала вона, тоді поглянула на Кетрін і враз умовкла.
- Ми будемо з вами до кінця вечері,— сказала Кетрін.— А якщо ви захочете, я залишуся й потім. Я не покину вас саму, Фергі.
- Ні, ні. Я хочу, щоб ви пішли. Я хочу, щоб ви пішли.— Вона втерла очі.— Я така нерозважлива. Не слухайте мене, будь ласка.

Дівчину, що подавала на стіл, дуже засмутили всі ті слюзи. Тож тепер, привісши нову страву, вона видимо зраділа, що настрої за столом поліпшився.

Та ніч у готелі, в нашій кімнаті наприкінці довгого порожнього коридора, де тільки наші черевики під дверима, і м'який килим на підлозі кімнати, і дощ за вікнами, а в кімнаті світло, затишно і так хороше, а потім світло вимкнено, і збудливе відчуття гладеньких простирал та зручного ліжка, відчуття, що ми повернулися додому і вже не самотні, і пробудження серед ночі, коли бачиш, що й друге поруч і нікуди не зникло; а все інше таке далеке й нереальне. Стомившись, ми засинали, а коли прокидалось одне, прокидалось й друге, і жодне не залишалось в самотині. Часом чоловікові хочеться самотини, і жінці теж хочеться самотини, і коли вони люблять, то ображаються одне на одного за це бажання; але можу сказати щиро: ми цього чуття не зазнавали ніколи. Ми могли почувати себе в самотині, коли були разом,— у самотині щодо всіх інших людей. Таке мені випало спізнати оце тільки раз у житті. Я завжди почував себе самотнім з жінками, хоч скільки їх у мене було, а така самотність найстрашніша. Але з Кетрін ми ніколи не знали такої самотності й ніщо нас не страхало, коли ми

були разом. Я знаю, що вночі усе не так, як удень, що вночі все інакше, що отих нічних почувань удень не пояснити, бо їх тоді просто не існує, та для людини, яку вже опанувала самотність, ніч — то часом найстрашніша пора. Але з Кетрін ніч майже нічим не різнилася від дня, хіба що була навіть кращою порою. Коли люди привносять стільки мужності в цей світ, світ доконче має вбити їх, щоб зламати, отож звичайно і вбиває. Світ ламає кожного, а опісля багато хто ще й міцнішає на зламах. Але тих, хто не дає себе зламати, він убиває. Він убиває і дуже добрих, і дуже ніжних, і дуже хоробрих — йому однаково. А коли ти ні з тих, ні з тих і ні з тих, можеш бути певен, що він уб'є і тебе, тільки не так скоро, без поспіху.

Пригадую, як прокинувся вранці. Кетрін ще спала, а крізь вікно лилося сонячне світло. Дощу мов і не було, і я встав з ліжка й підійшов до вікна. Внизу були сади, вже голі, але прекрасні своїми чіткими лініями, рінисті доріжки, дерева, кам'яний парапет на березі озера й саме озеро, освітлене сонцем, а ген за ним гори. Я стояв біля вікна, озираючи краєвид, а коли обернувся, то побачив, що Кетрін уже не спить і дивиться на мене.

— Доброго ранку, любий,— сказала вона.— Як гарно надворі, правда ж?

— Як ти себе почуваєш?

— Дуже добре. Так хороше було вночі.

— Їсти хочеш?

Так, вона хотіла їсти, і я теж, і ми поснідали в ліжку, а у вікно світило листопадове сонце, і піднос із сніданком стояв у мене на колінах.

— Ти не хочеш почитати газету? В госпіталі ти завжди читав.

— Ні,— відказав я.— Тепер не хочу.

— Так було погано, що не хочеш про те й читати?

— Не хочу й читати.

— От коли б і я побувала там з тобою, то знала б теж, що воно таке.

— Я розповім тобі, якщо все те коли-небудь прийде до ладу в моїй голові.

— А тебе не заарештують, якщо зупинять не в формі?

— Можливо, що й розстріляють.

— Тоді ми візащо тут не залишимось. Ми виїдемо за кордон.

— Я вже й сам про це думав.

— Ми виїдемо. Любий, тобі не можна так ризикувати. Скажи мені, як ти потрапив з Местре до Мілана?

— Приїхав поїздом. Тоді я ще був у формі.

— І піщо тобі не загрожувало?

— Не дуже. Я мав старий військовий літер. А в Местре тільки проставив у ньому число.

— Любий, тут тебе можуть щохвилини заарештувати. Я цього не допущу. Просто нерозумно отак чинити. Що буде з нами, якщо тебе схоплять?

— Не треба думати про таке. Я стомився про це думати.

— Що ти робитимеш, якщо вони прийдуть по тебе?

— Постріляю їх.

— Ось бачиш, який ти нерозумний. Я нікуди не пущу тебе з готелю, поки ми ще тут.

— А де ми ще можемо бути?

— Не треба так, прошу тебе, любий. Ми поїдемо, куди ти захочеш. Ти тільки вибери таке місце, щоб нам негайно туди виїхати.

— На тому кінці озера вже Швейцарія, ми можемо податися туди.

— Оце буде чудово.

Надворі знову хмарилось, і озеро потемніло.

— Шкода, що нам увесь час доводиться жити, мов якимсь злочинцем,— сказав я.

— Любий, не кажи такого. Не так уже давно ти живеш, мов злочинець. Та й взагалі ніякі ми з тобою не злочинці. І житимем собі прекрасно.

— Я сам почуваю себе злочинцем. Я дезертирував з армії.

— Любий, я дуже прошу тебе, будь розважливішим. Ніяке то не дезертирство. То ж усього-на-всього італійська армія.

Я засміявся.

— Ти в мене просто чудо. А тепер ляжмо знову. В ліянку я почуваю себе-прегарно.

Трохи згодом Кетрін спитала:

— Ти вже не почуваш себе злочинцем, любий?

— Ні,— відказав я.— Коли я з тобою — ні.

— Дурненький ти мій хлопчина,— сказала вона.— Але я тебе догляну. А правда ж, добре, любий, що в мене не буває ранком нападів нудоти?

- Чудово.
- Ти ще не оцінив, яка в тебе золота дружина. Та мені однаково. Ось я завезу тебе кудись, де ніхто тебе не заарештує, і ми житимем там собі на втіху.
- То їдьмо туди зараз же.
- Поїдемо, любий. Я поїду куди і коли ти захочеш.
- А доти не будемо ні про що думати.
- Гаразд.

Розділ XXXV

Кетрін пішла берегом озера до маленького готелю навідати Фергюсон, а я сидів у барі й читав газети. Там були зручні шкіряні крісла, і я сидів в одному з них і читав, аж поки прийшов бармен. Відступ не спинився на Тальяменто. Армія відступала далі, до Піаве. Я пригадав собі цю річку. Залізниця перетинала її біля Сан-Дона, по дорозі на фронт. У тому місці річка була глибока, тиха й дуже вузька. Нижче за водою тяглися москітні мочари та канали. Було в тій околиці кілька гарних вілл. Колись, ще перед війною, мандруючи до Кортіна д'Ампеццо, я кілька годин їхав берегом Піаве серед гір. Там, у верхів'ях, вона скидалася на гірський струмок, де водиться форель,— бистра, з довгими смугами обмілин та заводями під навислими скелями. За Кадоре дорога повертала в бік від річки. І тепер я міркував собі, як солдати спускатимуться звідти вниз. Прийшов бармен.

- Граф Греффі запитував про вас,— сказав він.
- Хто?
- Греффі. Пригадуєте, старий граф, що був тут, коли ви приїздили минулого разу.
- Він тут?
- Так, із племінницею. Я сказав йому, що ви приїхали. Він хоче пограти з вами в більярд.
- Де він тепер?
- Пішов на прогулянку.
- Як він?
- Молодший, ніж будь-коли. Учора перед вечерею випив три коктейлі з шампанським.
- А з більярдом у нього як іде?
- Добре. Мене він побиває. Коли я сказав йому, що ви тут, він дуже зрадів. Йому тут нема з ким грати.

Графові Греффі минуло вже дев'яносто чотири роки. То був старезний дідок із сивою головою та вусами й бездоганими манерами, сучасник Меттерніха¹. За своє довге життя він устип послужити на дипломатичній ниві й Австрії, і Італії, і кожний його день народження був неабиякою подією у міланському вищому світі. Він мав намір дожити до ста років і напрочуд легко та невимушено грав у більярд, що аж ніяк не в'язалося з його дев'яносточотирилітньою крихкотілістю. Я познайомився з ним, коли одного разу приїхав у Стрезу по закінченні сезону, і, граючи в більярд, ми пили шампанське. Мені дуже припав до душі такий спосіб гри, а він давав мені п'ятнадцять очок фори на сто і вигравав.

- Чого ж ви не сказали мені, що він тут?
- Просто забув.
- А хто ще тут є?
- Тих ви не знаєте. Усіх разом шість чоловік.
- Якесь діло зараз маєте?
- Ніякого.
- То їдьмо норибалимо.
- На годину можна.
- Ходім. Беріть снасть.

Бармен одягнувся, і ми вийшли. Тоді спустилися до озера, взяли човна, і я сів на весла, а бармен сів на кормі й спустив у воду жилку із спінером та важким грузилом на кінці, якою ловлять озерну форель. Ми пливли понад берегом, і бармен держав жилку в руці й вряди-годи злегка посмикував її. З озера Стреза мала дуже пустельний вигляд. Видно було довгі ряди голих дерев, великі готелі, замкнені вілли. Я повернув до Ізола Белла й скерував човна погід самими скелями, де озеро параз глибшає і бачиш, як кам'яна стіна скісно йде в прозору глибочінь; а тоді повеслував убік, до рибальського острова. Сонце сховалося за хмари, і вода була темна, тиха й дуже холодна. У нас ще жодного разу не клюнуло, хоч ми бачили на воді кола, де риба випливала до поверхні.

Ми були вже проти рибальського острова, де стояли витягнуті на берег човни і рибалки лагодили сіті.

- Може, підем вип'ємо?
- Гаразд.

Я причалив до кам'яного молу, і бармен вибрав з води снасть, згорнув її кільцями на дні човна й зачепив спінер

¹ Австрійський дипломат середини XIX століття.

за край борту. Я вийшов і припнув човен. Ми рушили до невеличкого кафе, сіли за незастелений дерев'яний столик і замовили вермуту.

— Стомилися гребти?

— Ні.

— Назад погребу я,— сказав він.

— Я люблю гребти.

— Може, коли ви держатимете снасть, нам краще поведеться.

— Ну гаразд.

— Скажіть, як там на війні?

— Гірше нікуди.

— Мені не треба йти на фронт. Я падто старий, як ото граф Греффі.

— Може, ще доведеться.

— Мій вік братимуть наступного року. Та я все одно не піду.

— А як же?

— Виїду за кордон. Я не хочу йти на війну. Уже воював колись в Абіссинії. Годі. А чого ви пішли?

— Не знаю. Дурний був.

— Ще вермуту?

— Можна.

Назад веслував бармен. Тягнувши за собою снасть, ми пропливли понад берегом озера аж за Стрезу, а тоді повернули назад. Я держав снасть і відчував, як жилка злегка тремтить від обертів спінера, і дивився на темну листопадову воду та на безлюдний берег. Бармен гріб розгонисто, і за кожним порухом човна вперед жилка здригалася. Одного разу в мене клюнуло: жилка враз напнулася, і її сіпнуло назад, я потягнув до себе й відчув живу вагу форелі, а тоді жилка здригнулася знов. Я упустив здобич.

— Велика, як на вагу?

— Та чимала.

— Якось я поїхав сам і держав жилку зубами, то одна так смикнула, що мало щелепи мені не видерла.

— Найкраще перепускати через ногу,— сказав я.— Тоді добре чуєш її, і зубам ніщо не загрожує.

Я спустил руку у воду. Вода була дуже холодна. Мипливли тепер майже навпроти готелю.

— Мені треба в бар,— сказав бармен.— Мушу бути там на одинадцять. *L'heure du cocktail*¹.

¹ Година коктейлів (франц.).

— Гаразд.

Я вибрав снасть і намотав її на дощечку з вирізами на кінцях. Бармен завів човен у невелику заглибину в кам'яній стіні й припнув його на ланцюг із замком.

— Завжди, коли схочете взяти його,— сказав він,— я дам вам ключ.

— Дякую.

Ми піднялись до готелю і зайшли в бар. Пити більше так рано я не хотів і пішов до свого номера. Покоївка щойно закінчила там прибирати, а Кетрін ще не було. Я ліг на ліжко й намагався ні про що не думати.

Коли повернулася Кетрін, усе знов стало добре. Вона сказала, що Фергюсон чекає жиизу. Прийшла пообідати разом з нами.

— Я знала, що ти не будеш заперечувати,— сказала Кетрін.

— Та ні,— сказав я.

— Що з тобою, любий?

— Не знаю.

— А я знаю. Ти не маєш ніякого діла. Ти маєш тільки мене, а я пішла.

— Твоя правда.

— Пробач, любий. Я розумію, мабуть, це дуже страшно, коли раптом нічого тобі не лишається.

— Усе життя я мав повно всяких справ,— сказав я.— А тепер щоразу, як тебе нема, просто не знаю, куди себе подіти.

— Але ж я буду з тобою. Я виходила всього на дві години. Чи нема чогось такого, чим би ти міг себе зайняти?

— Я їздив з барменом рибалити.

— Розважився трохи?

— Еге ж.

— Ти не думай про мене, коли мене немає.

— На фронті я так і робив. Але там я мав якесь діло.

— Отелло не при ділі,— підкусила вона.

— Отелло був негр,— сказав я.— До того ж я не ревливий. Просто я так кохаю тебе, що нічого більш для мене не існує.

— Зроби мені ласку, будь привітний до Фергюсон.

— Я завжди привітний до Фергюсон, коли вона не проклинає мене.

— Будь до неї привітніший. Подумай тільки, як багато маємо ми, а вона не має нічого.

— Навряд чи їй потрібно те, що маємо ми.

— Хоч ти, любий, у мене й розумник, але нічого ти не знаєш.

— Я буду привітний до неї.

— Я знаю. Ти ж дуже добрий.

— А потім вона піде?

— Так. Я її виряджу.

— А ми повернемося сюди.

— Авжеж. Нічого іншого я й не хочу.

Ми спустилися вниз пообідати з Фергюсон. Її дуже зачудував і сам готель, і розкіш ресторану. Ми замовили добрий обід і дві пляшки білого капрі. У ресторан зайшов граф Греффі і вклонився нам. З ним була його племінниця, вона трохи скидалась на мою бабусю. Я розповів про нього Кетрін та Фергюсон, і Фергюсон сиділа зачудована. Готель був величезний, пишний і порожній, але страви нам подавали смачні, вино було дуже присмне, і зрештою нам стало від нього зовсім добре. Кетрін почувала себе так, що кращого й бажати годі. Вона була щаслива. Фергюсон теж розвеселилася. Та й сам я почувавсь якнайкраще. Потім Фергюсон пішла назад у свій готель. Сказала, що хоче трохи полежати після обіду.

Уже перед вечором до нас хтось постукав.

— Хто там?

— Граф Греффі просить запитати, чи не пограєте ви з ним у більярд.

Я поглянув на годинник, що був під подушкою: коли лягав, я зняв його.

— Тобі конче треба йти, любий? — пошепки спитала Кетрін.

— Мабуть, треба.— Годинник показував пів на п'яту. Уголос я промовив:— Скажіть графові, що я буду в більярдній о п'ятій годині.

За чверть до п'ятої я поцілував Кетрін на прощання й пішов до ванної одягатися. Пов'язуючи перед дзеркалом краватку, я з подивом розглядав себе в цивільному вбранні. Не забути б прикупити ще сорочок та шкарпеток, подумав я.

— Ти надовго?— спитала Кетрін. Вона була дуже гарненька в ліжку.— Подай мені, будь ласка, мою щітку.

Я дивився, як вона розчісує коси, нахиливши голову так, що всі вони важко спадали з одного боку. Надворі вже посутеніло, і лампочка в головах ліжка кидала світло на її коси, на шию та плечі. Я підійшов і поцілував її, при-

державши її руку зі щіткою, і вона відхилила голову назад на подушку.

— Я не хочу нікуди йти.

— І я не хочу, щоб ти йшов.

— То й не піду.

— Ні. Йди. Це ж ненадовго, а потім ти вернешся.

— І ми повечереємо тут, у себе.

— Іди й скоріш вертайся.

Я застав графа Греффі у більярдній. Він вправлявся в ударах і в яскравому світлі лампи, що звисала над більярдом, виглядав зовсім старим і хирлявим. На невеликому столику осторонь, куди не сягало світло, я побачив срібне цеберко з льодом — звідти стриміли шийки та корки двох пляшок шампанського. Коли я зайшов, граф випростався і рушив назустріч. Він подав мені руку.

— Вельми радий знову бачити вас тут. Дуже мило з вашого боку, що ви прийшли пограти зі мною.

— Ви зробили мені велику ласку своїм запрошенням.

— Чи добре ви себе почуваете? Я чув, вас поранило на Ізонцо. Сподіваюсь, ви вже цілком одужали?

— Зі мною все гаразд. А ви як себе почуваете?

— О, я завжди відчуваю себе добре. От тільки старішаю. Починаю вже помічати прикмети старості.

— Не можу цьому повірити.

— Правда. Хочете, скажу про одну? Мені стало важче говорити інакше, як по-італійському. Я тримаю себе в руках, але помітив, що коли стомлююсь, то мені все-таки легше говорити по-італійському. Отже, мабуть, і справді старішаю.

— Ми можемо розмовляти по-італійському. Я й сам трохи стомився.

— О, коли ви стомились, то вам легше говорити по-англійському.

— По-американському.

— Авжеж, по-американському. То ви, будь ласка, й говоріть по-американському. Це прегарна мова.

— Я тепер майже не бачу американців.

— Вас, напевне, дуже тягне до них. Людину завжди тягне до співвітчизників, а надто до співвітчизниць. Мені знайома це почуття. То що, пограємо, чи ви надто стомлені?

— Та ні, не стомлений. То я жартома сказав. Яку фору ви мені дасте?

— Ви багато грали останнім часом?

— Зовсім не грав.
— Ви граєте дуже добре. Ну, десять очок у сотні?
— Ви надто високої думки про мене.
— П'ятнадцять.
— Це було б чудово, але ви однаково поб'єте мене.
— Гратимем на гроші? Ви завжди воліли грати на гроші.
— Згоден.
— Гаразд. Даю вам вісімнадцять очок фори, і граємо по франку очко.

Він дуже добре розпочав партію, і, навіть маючи фору, я лише на чотири очка випереджав його після першої півсотні. Граф натиснув кнопку на стіні, викликаючи бармена.

— Відкоркуйте, будь ласка, одну пляшку, — сказав він. Тоді обернувся до мене. — Це нас трохи підбадьорить.

Вино було крижане, дуже сухе й чудове на смак.

— Може, розмовлятимем усе-таки по-італійському? Ви не проти? Для мене це тепер велика полегкість.

Ми грали далі, надиваючи по-малу за кожним ударом і розмовляючи по-італійському, але розмовляли небагато, зосереджені на грі. Коли граф здобув соте очко, я, незважаючи на фору, мав усього дев'яносто чотири. Він усміхнувся й поплескав мене по плечу.

— А тепер ми розіг'ємо другу пляшку, і ви розкажете мені про війну. — Він зачекав, доки я сяду перший.

— Про що завгодно, тільки не про війну, — сказав я.

— Не хочете про неї говорити? Гаразд. Що ви читали останнім часом?

— Нічого, — відказав я. — Боюся, що я дуже темний.

— Ні. Але читати потрібно.

— А що написано за час війни?

— Ну, скажімо, «*Le Feu*»¹ одного француза, на прізвисько Барбюс. А ще «Містер Брітлінг бачить усе паскрізь»².

— Ні, не бачить.

— Що ви кажете?

— Нічого він не бачить. Ці книжки були в госпіталі.

— То ви все-таки читали?

— Так, але нічого путящого.

— Як на мене, «Містер Брітлінг» — досить вдале дослідження душі англійського буржуа.

— Я не знаю, що таке душа.

¹ «Вогонь» (франц.).

² Роман відомого англійського письменника Герберта Уеллса.

— Бідолашний мій друже, ніхто з нас не знає, що таке душа. Ви *croquant*?¹

— Уночі.

Граф Греффі усміхнувся і покрутив келих між пальцями.

— Я сподівався, що з літами стану побожиший, але чомусь не став,— мовив він.— На превеликий мій жаль.

— А ви хотіли б жити по смерті?— спитав я і вмить збагнув, що вчипив дурницю, згадавши про смерть. Але граф не злякався цього слова.

— Залежно від того, яким життям. Моє теперішнє життя мені до душі. Я хотів би жити вічно.— Він усміхнувся.— Та майже так воно і є.

Ми сиділи в глибоких шкіряних кріслах, а на столику між нами стояло шампанське в срібному цеберку та наші келихи.

— Якщо ви доживете колись до моїх літ, вам багато що здаватиметься дивним.

— Вас ніяк не назвеш старим.

— Тіло старішає. Часом я боюся, що в мене вломиться палець, як ото ламається паличка крейди. А душа не старішає і не мудрішає.

— Ви ж таки мудрий.

— Ні, дуже помиляються ті, хто вважає старих людей мудрими. Вони не мудрішають. Вони тільки стають обачніші.

— А може, в тому й мудрість.

— То дуже непривабна мудрість. Що ви цінуєте над усе?

— Кохання до жінки.

— Так само і я. Це не мудрість. А життя ви цінуєте?

— Так.

— І я теж. Бо це все, що я маю. Та ще дві народження,— засміявся він.— Ви, мабуть, мудріший за мене. Ви ж не святкуєте днів народження.

Ми обидва надпили з келихів.

— Що ви насправді думаете про війну?— спитав я.

— Думаю, що це безглуздя.

— А хто в ній переможе?

— Італійці.

— Чому?

¹ Віруючий (франц.).

— Вони молодша нація.
— Хіба молодші нації завжди перемагають?
— Якийсь час вони мають таку здатність.
— А потім що?
— Потім вони старішають.
— А ще казали, що ви не мудрий.
— Любий друже, це не мудрість. Просто цинізм.
— Як на мене, це дуже мудро сказано.
— Мудро, та не дуже. Я міг би навести вам і протилежні приклади. Але сказано непогано. Ми вже допили шампанське?

— Майже.

— Чи не випити нам ще? А тоді мені треба піти перевдягтися.

— Мабуть, досить уже.

— Ви справді більше не хочете?

— Так.

Він підвівся.

— Хай вам завжди в усьому таланить, будьте завжди щасливі й завжди, завжди здорові.

— Дякую. А ви живіть вічно.

— Дякую. Я й живу. А якщо ви колись станете побожні, моліться за мене, коли я помру. Я вже попросив про це багатьох своїх друзів. Сподівався, що сам стану побожний, але нічого не вийшло.— Він усміхнувся, нібито сумовито, але напевне я не знав. Він був надто старий, і обличчя його геть помережили зморшки, так що усмішка просто губилася серед них і видавалася непевною.

— Можливо, що я стану дуже побожний,— сказав я.— Та хоч як там буде, я все одно молитимусь за вас.

— Я все життя сподівався, що стану побожний. У нашій родині всі помирали побожними. Але я таким чомусь не став.

— Ще надто рано.

— А може, й надто пізно. Можливо, я пережив своє релігійне почуття.

— До мене воно приходить тільки вночі.

— Але ж ви ще й закохані. Не забувайте, що то теж релігійне почуття.

— Ви так вважаєте?

— Авжеж.— Він ступив до більярдного стола.— Дякую за те, що пограли зі мною.

— Для мене це чимала втіха.

— Піднімемось нагору разом.

Розділ XXXVI

Вночі знялася буря, і я прокинувся й почув, як дощ періщить у шибки. Крізь відчинене вікно до кімнати затікала вода. Хтось стукав у двері. Я дуже тихо, щоб не збудити Кетрін, підійшов до дверей і відчинив. Переді мною стояв бармен. Він був у пальті й тримав у руці мокрий капелюх.

— Можна поговорити з вами, лейтенанте?

— Що сталося?

— Справа дуже серйозна.

Я озирнувся. В кімнаті було темно. На підлозі під вікном я побачив калюжу.

— Заходьте,— сказав я. Узявши за рукав, я провів його до ванної, зачинив двері й увімкнув світло. Тоді сів на край вапни.— Що сталось, Еміліо? У вас якась біда?

— Ні. У вас, лейтенанте.

— Он як?

— Уранці вас можуть заарештувати.

— Он як?

— Я прийшов попередити вас. Я був у місті й почув, як про це розмовляли в кав'ярні.

— Зрозуміло.

Він стояв у мокрому пальті, тримаючи в руці мокрий капелюх, і мовчав.

— За що мене збираються заарештувати?

— За щось там, пов'язане з війною.

— Ви не знаєте, що саме?

— Ні. Але вони знають, що раніш ви приїздили сюди офіцером, а тепер ходите в цивільному. Після цього відступу вони заарештовують усіх.

Я з хвилину подумав.

— Коли вони мають прийти по мене?

— Уранці. О котрій годині, не знаю.

— Що ви мені порадите?

Він поклав капелюха в умивальник. Капелюх був геть мокрий, і з нього весь час капало на підлогу.

— Якщо вам нема чого боятися, сам арешт нічого не важить. Хоч бути заарештованому завжди погано, а надто тепер.

— Я не хочу, щоб мене заарештували.

— Тоді їдьте до Швейцарії.

— Як?

— Моїм човном.

— Надворі буря,— сказав я.
— Буря минула. Вітер ще є, але то не страшно.
— Коли нам їхати?
— Зараз же. Вони можуть прийти по вас рано-вранці.
— А як бути з речами?
— Спакуйте їх. Нехай ваша дружина одягнеться. Речі я віднесу сам.

— Де ви будете?
— Почекаю тут. Я не хочу, щоб хтось побачив мене в коридорі.

Я вийшов, причинив за собою двері й ступив до ліжка. Кетрін не спала.

— Що сталося, любий?
— Усе гаразд, Кет,— сказав я.— Ти не хотіла б зараз одягтись і поїхати човном до Швейцарії?

— А ти хочеш?
— Ні,— відказав я.— Я хочу знов лягти в ліжко.
— То в чому ж річ?
— Бармен каже, що вранці мене мають заарештувати.
— З головою у бармена гаразд?
— Так.

— Тоді, будь ласка, мерції одягайся, любий, і рушаймо.— Вона сіла на край ліжка. Вигляд у неї був ще сонний.— То бармен там, у ванній?

— Еге ж.
— Тоді я не вмиватимусь. Відвернись, будь ласка, любий, я вмить одягнуся.

Я побачив її білу спину, коли вона скидала нічну сорочку, а тоді відвернувся, бо вона так попросила. Став її вже почав повнішати, і вона не хотіла, щоб я бачив її таку. Я одягався, прислухаючись до шуму дощу за вікнами. Спаковувати в мене майже не було чого.

— Кет, у моїй валізі багато вільного місця. Може, тобі щось треба покласти?

— Я вже спакувала майже все,— сказала вона.— Любий, я страшенно нетямка, але що робить бармен у ванній?

— Чшш... Він чекає, щоб забрати вниз наші речі.
— Хороша він людина.

— Він мій давній приятель,— сказав я.— Колись я мало не надіслав йому люлькового тютюну.

Я визирнув крізь відчинене вікно у нічну темряву. Озера я не побачив — тільки темряву та дощ,— але вітер трохи вщух.

— Я готова, любий,— мовила Кетрін.

— Гарзд.— Я підійшов до дверей ванної.— Ось валізи, Емілію.

Бармен узяв дві наші валізи.

— Ви дуже добрі, так допомагаєте нам,— сказала Кетрін.

— Пусте, пані,— відказав бармен.— Я радий вам допомогти, аби тільки самому не вскочити в халепу. Слухайте,— мовив він до мене,— я понесу речі службовими сходами просто до човна. А ви виходьте так, наче зібралися на прогулянку.

— Гарна ніч для прогулянки,— сказала Кетрін.

— Ніч погана, то правда.

— Добре, що я маю парасольку,— сказала Кетрін.

Ми пройшли коридором і спустилися вниз широкими сходами, застеленими м'яким килимом. За конторкою біля дверей сидів портъє. Він здивовано поглянув на нас.

— Невже ви хочете вийти надвір, сер?— спитав він.

— Так,— відказав я.— Хочемо побачити бурю на озері.

— Ви не маєте парасоля, сер?

— Ні,— сказав я.— Це пальто не пропускає води.

Він недовірливо подивився на моє пальто.

— Я принесу вам парасоля, сер.— Він пішов і повернувся з величезним парасолем.— Він трохи величеський, сер.— Я дав йому десять лір.— О, ви такі добрі, сер. Дуже дякую,— сказав він. Тоді відчинив нам двері, і ми вийшли під дощ. Портъє усміхнувся до Кетрін, і вона всміхнулася до нього.— Не ходіть довго під дощем,— сказав він.— Ви намокнете, сер і леді.— Він був тільки другий портъє і говорив по-англійському ще надто дослівно.

— Ми скоро повернемось,— сказав я.

Сховавшись під тим величезним парасолем, ми рушили стежиною через темний мокрий сад, а тоді перейшли до рогу й опинилися на алеї з в'юнкими кущами на підпорах, що тяглася понад озером. Вітер віяв тепер від берега. То був холодний та вогкий листопадовий вітер, і я знав, що в горах іде сніг. Ми йшли берегом, поминаючи ряд човнів, припнутих ланцюгами у вузьких заглибинах набережної, туди, де стояв барменів човен. Вода попід кам'яною стіною була аж чорна. З-за дерев назустріч нам виступив бармен.

— Валізи уже в човні,— сказав він.

— Я хочу заплатити вам за човен,— сказав я.

— У вас багато грошей?

— Не дуже.

- То надішлете потім. Хай це вас не турбує.
- Скільки?
- Скільки захочете.
- Ні, ви мені скажіть.
- Якщо ви добудетесь туди, надішлете мені п'ятсот франків. Це вас не обтяжить, аби тільки вам добутися туди.
- Гаразд.
- Ось тут бутерброди.— Він подав мені пакунок.— Скільки було в барі, всі поклав. А оце пляшка коньяку та пляшка вина.
- Я сховав усе те в свою валізу.
- Дозвольте, я заплачу вам хоч за це.
- Гаразд, дайте п'ятдесят лір.
- Я дав йому гроші.
- Коньяк добрий,— сказав він.— Можете спокійно давати його своїй дружині. А тепер хай сідає в човен.
- Він придержав човен, що хилитався під кам'яною стіною, і я допоміг Кетрін залізти. Вона сіла на кормі й загорнулася в плащ.
- Ви знаєте, куди їхати?
- На північ.
- А як?
- Повз Луїно.
- Повз Луїно, Капнеро, Каннобіо, Транцано. Тільки як дістанетесь до Брісаго, будете в Швейцарії. Вам треба поминути Монте Тамара.
- Котра тепер година?— спитала Кетрін.
- Ще тільки одинадцята,— сказав я.
- Якщо будете гребти без ушину, дістанетесь туди десь на сьому ранку.
- То так далеко?
- Тридцять п'ять кілометрів.
- Як же нам орієнтуватися? В такий дощ потрібен компас.
- Ні. Керуйте на Ізола Белла. Потім обминете Ізола Мадре й підете за вітром. Вітер приведе вас до Палланци. Там побачите світло. А далі пливіть попід берегом.
- Вітер може повернути.
- Ні,— сказав він.— Цей вітер не зміниться три дні. Він дме просто з Маттароне. Отут бляшанка виливати воду.
- Може, я все-таки заплачу вам хоч частину за човен тепер.

— Ні, я ладеп ризикнути. Якщо доїдете, тоді й запла-
тите все.

— Ну гаразд.

— Сподіваюсь, ви не потонете.

— І то добре.

— Пливить за вітром.

— Гаразд.— Я ступив у човен.

— Гроші за номер ви залишили?

— Так. У конверті на столі.

— Добре. Ну, хай щастить, лейтенанте.

— Щастя і вам. Ми вам дуже, дуже вдячні.

— Як потонете, не будете вдячні.

— Що віп каже?— спитала Кетрін.

— Бажає нам щасливої дороги.

— І вам хай щастить,— сказала Кетрін.— Велике вам
спасибі.

— Ви готові?

— Так.

Він нахилився і відштовхнув човна. Я занурив весла у
воду й помахав йому однією рукою. Він застережливо мах-
нув у відповідь. Я побачив світло готелю і наліг на весла,
кермуючи павпростець від нього, аж поки воно зникло
з очей. Хвили були мов на морі, але ми йшли за вітром.

Розділ XXXVII

Я гріб потемки так, щоб вітер увесь час дув мені в об-
личчя. Дощ припинився і тільки вряди-годи налітав корот-
кими поривами. Було дуже темно, і вітер обдавав холодом.
Кетрін на кормі я ще міг розглядіти, а от води там, де за-
нурював весла, не бачив. Весла були довгі й не мали
ремінців, що держали б їх у кочетах. Я тягнув їх на себе,
тоді виймав з води, нахилився вперед, занурював і знову
тягнув, намагаючись гребти якомога плавкіш. Я не вино-
сив весел пливком, бо ми йшли за вітром. Хоч я й знав, що
однаково намуляю на руках пухирі, проте хотів уникнути
їх якнайдовше. Човен був легкий і добре слухався весел.
Я гнав його все далі по темній воді. Годі було щось доба-
чити в темряві, але, як я сподівався, ми невдовзі мали по-
минути Палланцу.

Палланци ми так і не побачили. Ідучи за вітром, ми про-
минули в темряві мис, що закриває Палланцу з озера,

і не побачили світла. А коли врешті побачили якесь світло, набагато далі й над самим берегом, то була вже Ітра. Але довгий час ми взагалі не бачили ні світла, ні берега, хоч без упину посувалися вперед по хвилях. Часом хвиля піднімала човен, і я не потрапляв веслами у воду. Озеро було доволі неспокійне, але я все гріб та гріб, аж поки раптом ми мало не зачепилися за скелястий мис, що стримів обіч нас, і хвилі, вдаряючи об нього, злітали високо вгору, а тоді відкочувались назад. Я натиснув на праве весло і, водночас табанячи лівим, повернув човен від берега; той мис одразу зник з очей, і ми попливли далі озером.

— Ми вже біля другого берега, — мовив я до Кетрін.

— А чому ж ми не бачили Палланци?

— Ми проминули її в темряві.

— Стомився, любий?

— Ні, все гаразд.

— Я можу трохи погребти замість тебе.

— Не треба, я не стомився.

— Бідолашна Фергюсон, — сказала Кетрін. — Прийде вранці до готелю, а нас немає.

— Мене більше турбує те, як нам ще затемна добутися до швейцарського берега, щоб нас не побачила митна варта.

— А ще далеко?

— Десь кілометрів за тридцять.

Я веслував цілу ніч. Намуляні руки вже так боліли, що я ледве вдержував ними весла. Кілька разів ми мало не звігналися в берег. Я гріб понад самим берегом, щоб не збитися з дороги й не втратити дорогого часу. Подеколи ми так наближались до берега, що могли розглядіти ряд дерев і дорогу, що йшла узбережжям, а далі за нею гори. Дощ припинився, і вітер гнав по небу хмари; крізь них пробивалось місячне світло, і, озирнувшись через плече, я побачив попереду темний обрис мису Кастаньйола, білі баранці на поверхні озера, а ген удалині — осяяні місяцем снігові вершини гір. Потім місяць знов заволокли хмари, і гори та озеро зникли з очей, але тепер було видніше, ніж перед тим, і ми бачили берег. Я бачив його аж надто добре й скерував човен трохи вбік, щоб нас не помітила митна варта, яка могла бути на дорозі з Палланци. Коли місяць визирнув знову, ми побачили білі вілли на схилах гори й білу дорогу, що видніла проміж дерев. І весь час я веслував.

Озеро поширшало, і ми побачили коло підгір'я на тому березі поодинокі вогники — то, як видно, було Луїно. Я завважив там клинчастий просвіт між горами й подумав, що то напевне має бути Луїно. Коли так, то ми йшли дуже добре. Я витяг з води весла й ліг спиною на лавку. Я дуже, дуже стомився гребти. Руки, плечі й спина страшенно боліли, а долони були намуляні.

— Я могла б розгорнути парасоль, — сказала Кетрін, — і ми попливли б з ним, як з вітрилом.

— Ти вмієш стернувати?

— Мабуть, зумію.

— Візьми оце весло під руку, держи його біля самого борту і стернуй, а я триматиму парасоль.

Я перейшов на корму й показав їй, як держати весло. А сам узяв великий парасоль, що його дав мені портъє, сів лицем до носа човна й розгорнув парасоль. Він хляпнув і напнувся. Я вхопив його руками за краї, сидячи верхи на руків'ї, зачепленому за лавку. Вітер пружно вдарив у парасоль, і, щосили тримаючи його за краї, я відчув, як човен потягло вперед. Тягло добряче, і човен посувався швидко.

— Ого, як ми помчали, — сказала Кетрін.

Я бачив перед себе тільки шпиці парасоля. Парасоль розпинало й тягло, і я відчував, як нас несе вперед разом з ним. Я вперся ногами в дно й відхилився на лавці, коли раптом парасоль випнувся назад і мене ляснуло шпичею по лобі; я спробував обхопити руками верх, що вгинався під вітром, та все воно вивернулось назовні, і замість пружкого напнутого вітрила переді мною був геть вивернутий подертий парасоль, і я сидів на ньому верхи. Я відчепив руків'я від лавки, поклав парасоль у човен і пішов до Кетрін узяти весло. Вона сміялася. Схопила мене за руку й заливалася сміхом.

— Ти чого? — Я забрав у неї весло.

— Ти був такий кумедний з тим парасолем.

— Ще б пак.

— Не сердься, любий. То було страх як кумедно. Здавалося, тебе рознесло фугів на двадцять уширшки, і ти так палко обіймав краї парасоля... — Вона похлинулася сміхом.

— Буду знов гребти.

— Перепочинь і трохи випий. Ніч така чудова, і ми вже так далеко заїхали.

— Треба держати човна поперек хвилі.

— Зараз я дістану пляшку. А потім перепочинеш, любий.

Я виставив весла проти вітру, і нас помалу несло вперед. Кетрін відчинила валізу. Тоді подала мені пляшку з коньяком. Я відкоркував її складаним ножиком і відпив добрий ковток. Коньяк пішов м'яко, розлився по тілу гарячою хвилею, і мені стало тепло й весело.

— Добренький коньяк,— сказав я.

Місяць знову сховався за хмарами, але берег було видно. Попереду ледь бовваніло щось наче кеса, яка виступала далеко в озеро.

— Тобі не холодно, Кет?

— Мені дуже добре. Хіба що ноги трохи затерпли.

— Вичерпай з дна воду й зможеш простягти ноги.

Я знову взявся гребти, слухаючи, як риплять кочети і як скреготить бляшаний черпак об днище під кормою.

— Дай мені черпак, будь ласка,— сказав я.— Я хочу пити.

— Він страшенно брудний.

— Пусте. Я його обполосну.

Я почув, як Кетрін обполіскує черпак за бортом. Тоді вона подала його мені повний води. Після коньяку мені дуже захотілося пити, а вода була холодна як лід, така, що аж зуби заломило. Я позирнув на берег. Ми вже трохи наблизились до тієї довгої коси. В бухті геп попереду видніло світло.

— Дякую,— сказав я і віддав Кетрін бляшанку.

— Прошу ще, коли ваша ласка,— відказала вона.— Води тут доволі.

— Ти не хочеш трохи перекусити?

— Ні. Але скоро захочу. То краще прибережемо на тоді.

— Гаразд.

Те, що віддалік здавалося косою, було довгим високим мисом. Щоб обминути його, я вигріб до середини озера. Озеро було тепер набагато вужче. Знову вийшов місяць, і якщо *guardia di finanza*¹ спостерігала з берега, то могла помітити, як наш човен темнів на воді.

— Як ти себе почуваш, Кет? — спитав я.

— Дуже добре. Де ми тепер?

— Та, мабуть, ще миль із вісім залишилось, не більше.

— Це ж тобі ще гребти та гребти, бідолашному. Ти там ще живий?

¹ Митна варта (італ.).

— Еге ж. Зі мною все гаразд. Трохи руки намуляв, ото й тільки.

Ми неуохильно посувалися озером. Гірське пасмо на правому березі переривалось положистим схилом, що спускався до низького берега, де, як я розважив, мало лежати Канпобіо. Я вже довго не наближався до берега, бо в тих місцях була пайбільша небезпека наскочити на варту. На другому березі ген попереду видніла висока баняста гора. Я стомився. Гребти залишалося зовсім небагато, одначе коли підупав на силі, то й така віддаль для тебе неабищо. Я знав, що треба поминути ту гору й пропливти ще принаймні п'ять миль на північ, доки ми будемо в швейцарських водах. Місяць був уже при самому заході, та, перше ніж він зайшов, небо знов затягли хмари і стало дуже темно. Я так само держався оддалік від берега й то гріб, то перепочивав, виставляючи весла лопатями проти вітру.

— Дай я трохи погребу,— сказала Кетрін.

— Навряд чи тобі можна.

— Дурниці. Мені буде корисно. А то я зовсім тут за-терпну.

— Мабуть, не варто, Кет.

— Дурниці. Трохи повеслувати в помірному темпі тільки на користь вагітній жінці.

— Ну гаразд, повеслуй трохи в помірному темпі. Я перейду на корму, а потім ти сядеш на моє місце. Тільки держись за борти, коли переходитимеш.

Я сидів на кормі, піднявши комір пальта, й дивився, як Кетрін гребе. Вона гребла дуже вправно, але весла були задовгі й погано корились їй. Я відчинив валізу і з'їв два бутерброди, а тоді ковтнув коньяку. Від цього мені враз полегшало, і я знову припав до пляшки.

— Коли стомишся, скажеш,— мовив я. І додав по хвилі: — Пильнуй, щоб весло не пхнуло тебе в живіт.

— Якби таке сталося,— мовила Кетрін між двома гребками,— нам було б куди простіше жити.

Я ще раз припав до пляшки.

— Як тобі гребеться?

— Добре.

— Скажеш, коли змінити.

— Добре.

Я знову ковтнув коньяку, тоді взявся за борти й пішов на весла.

— Не треба. В мене прекрасно виходить.

— Іди назад на корму. Я добре відпочив.

Підживлений коньяком, я якийсь час гріб легко й розгописто. Потім весла почали коверзувати, і пезабаром я знов повернувся до уривчастих коротких гребків, відчуваючи в роті легкий гіркуватий присмак жовчі від того, що надто сильно налягав на весла після коньяку.

— Дай мені, будь ласка, трохи води, — попросив я.

— Чого легше, — сказала Кетрін.

Перед світанком замрячило. Вітер ущух, чи, може, нас заступали від нього гори, що оперізували вигин озера. Зрозумівши, що скоро розвидніє, я сів зручніше й надав ходу. Я не знав, де ми тепер, і хотів ще затемна дістатися до швейцарських вод. Коли зайнялось на світ, ми пливли зовсім близько до берега. Я бачив кам'янистий узгірок і дерева на ньому.

— Що там таке? — мовила Кетрін.

Я придержав весла й прислухався. Десь на озері стугонів мотор. Стугін наближався, а тоді ми побачили під дощем недалеко за нашою кормою моторний човен. На кормі були четверо з *guardia di finanza*, в низько насунутих капелюхах альпійських стрільців, з піднятими комірами плащів та карабінами за плечима. В таку ранню пору всі вони мали сонний вигляд. Я помітив на їхніх капелюхах та комірах плащів жовті нашивки. Човен простугонів далі й зник з очей під дощем.

Я вигріб на середину озера. Напевне, ми були вже зовсім близько від кордону, і я не хотів, щоб нас гукнув патруль з прибережної дороги. Я завів човен аж туди, звідки берег було ледь видно, а тоді ще три чверті години гріб під дощем. Одного разу ми знов почули моторний човен, та я придержав весла, аж поки стугін мотора завмер удалині.

— Мабуть, ми вже у Швейцарії, Кет, — сказав я.

— Справді?

— Напевне знатимем тільки тоді, як побачимо швейцарське військо.

— Або швейцарський флот.

— Із швейцарським флотом жарти погані. Мабуть, отой човен, що ми щойно чули, і був швейцарський флот.

— Коли ми вже у Швейцарії, то найперше замовимо розкішний сніданок. У них тут, у Швейцарії, смачніючі булочки, і масло, і варення.

Уже зовсім розвидніло, накрапав дрібний дощик. Вітер, як і перше, дув ззаду, і ми бачили білі баранці, що бігли озером, випереджаючи човен. Тепер я був певен, що ми

вже у Швейцарії. Між дерев оддалік від берега стояли селянські будиночки, а трохи далі видніло містечко з кам'яними будинками, кількома віллами на пагорбах та церквою. Я пильно придивлявся до прибережної дороги, чи немає там варті, але нікого не було видно. Тепер дорога підступила до самого озера, і я побачив, як з придорожньої кав'ярні вийшов солдат. На ньому був сіро-зелений мундир і каска, схожа на німецьку. Він мав здорове вгодоване обличчя з вусиками щіточкою. Солдат подивився на нас.

— Помахай йому,— сказав я Кетрін.

Вона помахала рукою, і солдат зняковіло усміхнувся й теж помахав у відповідь. Тепер я гріб помалу. Ми вже порівнялися з містечком.

— Мабуть, ми давно переїхали кордон,— сказав я.

— Треба переконатись напевне, любий. Нам ні до чого, щоб нас завернули з кордону.

— Кордон далеко позаду. Мабуть, тут у них митниця. Я майже певен, що це Бріссаго.

— А тут не може бути італійців? Адже на митницях завжди є і ті, і ті.

— Тільки не під час війни. Не думаю, щоб вони пускали італійців через кордон.

То було дуже гарне містечко. Біля причалу стояло багато рибальських човнів, а на жердинах були розіпнуті сіті. Сіявся дрібний листопадовий дощик, але все довкола було веселе й чисте навіть під дощем.

— То, може, пристанемо й поснідаєм?

— Гаразд.

Я наліг на ліве весло й підгріб до самого берега, а тоді повернув човен боком до причалу й пристав. Поклавши весла на дно човна, я захопився за залізне кільце, ступив на мокре каміння й опинивсь у Швейцарії. Потім припнув човна й подав руку Кетрін.

— Вилазь, Кет. Прекрасне відчуття.

— А валізи?

— Хай полежать у човні.

Кетрін зійшла на берег, і тепер ми обоє були у Швейцарії.

— Яка мила країна,— сказала вона.

— Чудова, правда ж?

— Ходімо спідати!

— Ну хіба не чудова країна, скажи? А як приємно відчувати її під ногами!

— У мене так затерпли ноги, що я під ними майже пі-

чого не відчуваю. Але загалом країна прекрасна. Любий, чи ти усвідомив, що ми вже тут, а не в тому клятому краї?

— Авжеж. Та ще й як. Зроду нічого так добре не усвідомлював.

— Поглянь на ці будинки. Яка гарна площа, правда ж? А отам ми можемо поснідати.

— А дощик який, приємний! В Італії ніколи такого не буває. Веселий дощик.

— І ми вже тут, любий! Ти розумієш, ми вже тут!

Ми зайшли в кав'ярню і сіли за чистий дерев'яний столик. Ми були сп'янілі від збудження. До нас підійшла премила чепурна жінка у фартушку й спитала, чого нам принести.

— Булочок з варенням і кави,— сказала Кетрін.

— Вибачайте, але тепер війна, і булочок немає.

— Тоді хліба.

— Я можу підсмажити вам грінки.

— От і добре.

— А мені ще яєчню.

— Скільки яєць для пана?

— Троє.

— Кажі четверо, любий.

— Четверо яєць.

Жінка пішла. Я поцілував Кетрін і міцно стиснув її руку. Ми дивились одне на одного, розглядалися довкола.

— Як тут гарно, любий, правда ж?

— Чудово,— сказав я.

— Ну й нехай нема булочок,— сказала Кетрін.— Я мріяла про них цілу ніч. Але нема, то й нема. І так добре.

— Мабуть, нас скоро заарештують.

— Пусте, любий. Доти ми встигнемо поснідати. А після сніданку нехай собі заарештовують. Та й нічого вони нам не зроблять. Я британська громадянка, ти американець, обоє люди поважні.

— Ти маєш паспорт?

— Авжеж. Ой любий, не треба про це говорити. Радіймо із свого щастя.

— Я вже й так радію, що далі нікуди,— сказав я.

Гладка сіра кішка з настовбурченим китицею хвостом підступила до нашого столика й, муркочучи, почала тертись об мою ногу. Я нахилився і погладив її. Кетрін щасливо усміхнулася до мене.

— А ось і кава,— сказала вона.

Нас заарештували після сніданку. Ми трохи прогулялися містечком, тоді спустилися до причалу забрати свої валізи. Біля нашого човна вартував солдат.

— Це ваш човен?

— Так.

— Звідки ви приїхали?

— З того кінця озера.

— Тоді прошу вас піти зі мною.

— А наші валізи?

— Валізи можете взяти.

Я поніс валізи, Кетрін пішла поруч мене, і солдат, ідучи позаду, припровадив нас до старого будинку, де була митниця. У митниці нас узявся допитувати лейтенант, дуже худий і по-військовому суворий.

— Якої ви національності?

— Американець і англійка.

— Покажіть ваші паспорти.

Я подав йому свій паспорт, а Кетрін дістала з сумочки свій. Він довго роздивлявся їх.

— Чому ви приїхали у Швейцарію в такий от спосіб, човном?

— Я спортсмен,— відказав я.— Веслування мій улюблений спорт. Я не проминаю жодної нагоди повеслувати.

— З якою метою ви приїхали?

— Займатися зимовим спортом. Ми туристи і хочемо займатися зимовим спортом.

— Тут не місце для зимового спорту.

— Ми знаємо. Ми хочемо поїхати туди, де займаються зимовим спортом.

— Що ви робили в Італії?

— Я вивчав архітектуру. Моя кузина вивчала мистецтво.

— Чому ви поїхали звідти?

— Ми хочемо займатися зимовим спортом. Під час війни вивчати архітектуру не випадає.

— Зачекайте, будь ласка, тут,— сказав лейтенант. Він забрав наші паспорти й пішов кудись у глиб будинку.

— Любий, ти просто чудо,— сказала Кетрін.— Отак і прав свої. Ти хочеш займатися зимовим спортом.

— Ти щось тямиш у мистецтві?

— Рубенс,— сказала Кетрін.

— Дебелі тілеса,— сказав я.

— Тіціан,— сказала Кетрін.

— Тіціанівське волосся,— сказав я.— А як щодо Мантеньї?

— Про важких не питай,— сказала Кетрін.— А втім, знаю — страсті господні.

— Еге ж, страсті господні,— підтвердив я.— Багато дір від цвяхів.

— Ось бачиш, яка в тебе золота дружина,— сказала Кетрін.— Я зможу вести розмову про мистецтво хоч з митцями, хоч з митниками.

— Онде він іде,— сказав я.

З глибин митниці з'явився худий лейтенант з нашими паспортами.

— Мені доведеться відпровадити вас до Локарно,— сказав він.— Ви можете найняти екіпаж, і з вами поїде солдат.

— Гаразд,— сказав я.— А як же човен?

— Човен конфісковано. Що в цих валізах?

Він пильно оглянув речі в обох валізах і взяв у руки пляшку з коньяком.

— Чи не зволите випити зі мною? — спитав я.

— Ні, дякую.— Він випростався.— Скільки грошей ви маєте при собі?

— Дві з половиною тисячі лір.

Це справило на нього добре враження.

— А ваша кузина?

У Кетрін було трохи більш як тисяча двісті. Лейтенантові й це сподобалося. Він почав ставитись до нас не так зверхньо.

— Якщо ви хочете займатися зимовим спортом,— сказав він,— то Венген — саме те, що вам треба. Мій батько має у Венгені дуже гарний готель. Він відкритий цілий рік.

— От і добре,— мовив я.— Ви скажете мені назву?

— Зараз напишу на картці.— Він дуже чемно подав мені картку.— Солдат поїде з вами до Локарно. Ваші паспорти будуть у нього. На жаль, таке правило. Я певен, що в Локарно вам дадуть візу або поліційний дозвіл.

Він віддав наші паспорти солдатові, і, взявши валізи, ми рушили в містечко наймати екіпаж.

— Гей! — гукнув лейтенант солдата. Тоді заговорив до нього якоюсь німецькою говіркою. Солдат почепив гвинтівку за плечі й забрав у мене валізи.

— Чудова країна,— мовив я до Кетрін.

— І така ділова.

— Ми дуже вам вдячні,— сказав я лейтенантові.

Він помахав нам рукою.

— *Service!*¹ — сказав він.

Ми рушили за своїм вартовим до містечка.

До Локарно ми доїхали в екіпажі, солдат сидів на передку разом з візником. У Локарно з нами повелися незле. Нас допитали, одначе були дуже чемні, бо ми мали паспорти й гроші. Навряд чп вони повірили хоч одному моєму слову, і я думав собі, яка то дурна комедія, але все діялось достоту, як у суді. Ніхто не вимагав розумних доказів — досить було вигадати якусь формальну зачіпку й наполягати на ній без будь-яких дальших пояснень. Зате ми мали паспорти й збиралися витратити гроші. Отож нам дали тимчасові візи. Ті візи в будь-яку хвилину могли скасувати. Скрізь, куди б не поїхали, ми мали реєструватись у поліції.

Чи можемо ми їхати куди захочемо? Так. А куди б ми хотіли поїхати?

— Куди ти хочеш поїхати, Кет?

— У Монтре.

— Дуже гарне місто, — сказав один з урядовців. — Я думаю, вам там сподобається.

— Локарно теж дуже гарне місто, — сказав другий. — Я певен, що вам тут дуже сподобається. Локарно — прекрасне місто.

— Нам хотілося б поїхати туди, де можна займатись зимовим спортом.

— Монтре не місце для зимового спорту.

— Прощу пробачення, — сказав перший урядовець. — Я сам із Монтре. Побіля залізниці Монтре — Берн є чимало місць, де займаються зимовим спортом. Ви не можете цього заперечувати.

— А я й не заперечую. Я кажу тільки, що Монтре не місце для зимового спорту.

— А я не згоден, — сказав перший урядовець. — Я не згоден з цим твердженням.

— А я наполягаю па цьому твердженні.

— А я не згоден з цим твердженням. Я сам катався на люжі по вулицях Монтре. І то не раз, а багато разів. Катання на люжі — це, безумовно, зимовий спорт.

Другий урядовець обернувся до мене.

— Хіба ви розумієте під зимовим спортом катання па люжі, пане? Певірте мені, в Локарно вам буде добре, як

¹ До ваших послуг (франц.).

ніде. Тут здоровий клімат, мальовничі краєвиди. Вам тут неодмінно сподобається.

— Пап сам висловив бажання поїхати в Монтре.

— А що таке люж? — спитав я.

— Ви чуєте, він навіть не знає, що таке люж!

То був неабиякий здобуток для другого урядовця. Він аж засяяв з утіхи.

— Люж,— сказав перший урядовець,— це те саме, що й тобоган.

— Пробачте, але я не згоден,— похитав головою другий урядовець.— Я знов не можу з вами погодитись. Тобоган і люж — зовсім різні речі. Тобоган — це канадський винахід, його роблять з пласких рейок. А люж — звичайні собі санчата на гнутих полозках. Точність щось та важить.

— А чи не могли б ми кататись на тобогані? — спитав я.

— Авжеж, можна й на тобогані,— сказав перший урядовець.— Навіть дуже добре. У Монтре продаються прекрасні канадські тобогани. Брати Окси торгують тобоганами. Вони мають власний довіз.

Другий урядовець відвернувся.

— Щоб кататися на тобогані,— сказав він,— потрібна спеціальна доріжка. Ви не зможете кататися на тобогані по вулицях Монтре. Де ви надумали тут спинитись?

— Ще не знаємо,— відказав я.— Ми щойно приїхали з Бріссаго. Екінаж стоїть на вулиці.

— Ви не прогадаєте, якщо поїдете в Монтре,— сказав перший урядовець.— Там чудовий клімат. І зовсім поруч місця, де можна займатися зимовим спортом.

— Якщо вас справді цікавить зимовий спорт,— сказав другий урядовець,— то їдьте в Енгадін чи в Мюррен. Я рішуче не можу погодитися з порадою, яку вам оце дають,— їхати задля зимового спорту в Монтре.

— У Лез-Авані, що трохи вище від Монтре, можна прекрасно займатися будь-яким зимовим спортом.— Поборник Монтре люто зиркнув на свого колегу.

— Панове,— сказав я,— на жаль, нам треба йти. Моя кузина дуже стомилася. Ми все-таки спробуємо поїхати в Монтре.

— Вітаю вас.— Перший урядовець потис мені руку.

— Думаю, ви ще пошкодуєте, що поїхали з Локарпо,— сказав другий урядовець.— У кожному разі, в Монтре ви повинні зареєструватись у поліції.

— З поліцією ніяких ускладнень не виникне,— запевнив

мене перший урядовець.— Ви побачите, які гостинні й привітні тамтешні люди.

— Дуже дякуємо вам обом,— сказав я.— Ваші поради для нас дуже цінні.

— До побачення,— сказала Кетрін.— Дуже дякуємо вам обом.

Вони, вклоняючись, провели нас до дверей, поборник Локарно трохи холоднувато. Ми спустилися сходами й сіли в екіпаж.

— О боже, любий,— сказала Кетрін.— Невже не можна було втекти звідти раніш?

Я сказав візникові назву готелю, що його нам порадив один з урядовців. Він підібрав віжки.

— Ти забув про варту,— сказала Кетрін.

Солдат стояв біля екіпажа. Я дав йому десять лір.

— Я ще не маю швейцарських грошей,— сказав я.

Він подякував, віддав честь і пішов. Екіпаж рушив, і ми поїхали до готелю.

— Чого це ти вирішила обрати Монтре? — спитав я Кетрін.— Ти справді хочеш туди?

— Це перша назва, що спала мені на думку,— відказала вона.— Там зовсім непогано. Ми зможемо знайти собі оселю десь у горах.

— Ти хочеш спати?

— Та я, здається, *вже* сплю.

— Сьогодні ми добряче виспимось. Відолашна Кет, така була для тебе довга й важка ніч.

— Мені було дуже добре,— сказала Кетрін.— Особливо коли ти розпинав парасоль замість вітрила.

— Ти вже віриш, що ми у Швейцарії?

— Ні, я боюся, що ось зараз прокинусь, і все це неправда.

— Я теж.

— Але ж це правда, любий? І я оце не їду провжджати тебе на міланський вокзал?

— Сподіваюся, що ні.

— Не кажи так. Ти мене лякаєш. А може, ми й справді їдемо туди.

— Я наче п'яний і нічого не тямлю,— сказав я.

— Покажи мені свої руки.

Я випростав долоні. Вони були обдерті до м'яса.

— Бракує тільки діри між ребрами,— сказав я.

— Не гніви бога.

Я був зовсім зморений, і в голові мені паморочилось. Усе моє збудження минуло без сліду. Екіпаж їхав вулицею.

— Бідолашні мої руки,— мовила Кетрін.

— Не доторкайся,— сказав я.— Чорт забирай, я не тямлю, де це ми. Гей, візник, куди ми їдемо?

— До готелю «Метрополь». Хіба ви не туди хотіли?

— Туди,— сказав я.— Усе гаразд, Кет.

— Усе гаразд, любий. Не тривожся. Ми добре виспимось, і завтра ти не будеш наче п'яний.

— Я таки зовсім п'яний,— сказав я.— Усе сьогодні достоту як в опереті. А може, це я такий голодний.

— Ти просто натовмився, любий. Усе буде добре.

Екіпаж спинився біля готелю. Хтось вийшов узяти наші валізи.

— Мені й так добре,— сказав я. Ми йшли бруківкою до готелю.

— Я знаю, все буде добре. Ти просто натовмився. І стільки часу не спав.

— А все ж таки ми тут.

— Так, ми справді тут.

Слідом за хлопцем, що ніс наші валізи, ми зайшли в готель.

ЧАСТИНА П'ЯТА

Розділ XXXVIII

Тієї осені сніг випав дуже пізно. Ми мешкали в рубле-пому дерев'яному будинку серед сосон на схилі гори, і вночі брав мороз, так що на ранок вода у двох глечиках на туалетному столику вкривалася тонкою крижаною кірочкою. Рано-вранці до кімнати приходила пані Гуттінген, зачиняла вікна й розпалювала вогонь у високій кахляній грубі. Соснові дрова тріщали й розкидали іскри, а потім вогонь у грубі починав гуготити, і пані Гуттінген приходила вдруге й приносила оберемок товстих полін до груби та глечик з гарячою водою. А коли в кімнаті ставало тепло, вона подавала сніданок. Ми снідали, сидячи на ліжку, й бачили за вікном озеро, а за озером, на французькому боці, гори. На вершинах гір білів сніг, а озеро було сталево-сіре, з голубим поліском.

Повз будинок проходила дорога в гори. Колію та валкї подовж неї скувало морозом, і вопи були мов залізни, а до-

рога вперто бралася вище гасм, а тоді, оперезавши гору, виходила туди, де були луки, і сінники, і хатини на луках край гаю над долиною. Долина була глибока, і низом її текла річечка, що вливалася в озеро, і коли вітер віяв з долини, чути було, як вода дзюрчить між камінням.

Часом ми звертали з дороги і йшли стежкою через сосновий гай. У гаю земля під ногами була пружка, мороз ще це скував її так, як дорогу. Проте й стужавіла дорога нас не лякала, бо наші черевики були підбиті цвяхами, і цвяхи на підборах уганялися в мерзлу землю, отож пройтись у таких черевиках дорогою було приємно, і це підносило дух. Та хороше було йти і гасм.

Перед будинком, де ми оселилися, гора круто спадала до невеликої низини понад озером, і сонячними днями ми сідали на веранді, й нам видно було звивисту дорогу, що збігала вниз, і тераси виноградників на схилі другої, меншої гори, де лози вже скинули листя на зиму; і поля, переділені кам'яними огорожами, а нижче, за виноградниками, — міські будинки на вузькій рівнині понад берегом озера. На озері був острівець з двома деревами, і ті дерева скидалися на подвійне вітрило рибальського човна. Гори по той бік озера були стрімкі й гостроверхі, і ген за озером, між двома гірськими пасмами, розляглася пласка долина Рони, а ще далі, де її перетинали гори, стояла Дан-дю-Міді. То була висока засніжена вершина, вона здіймалася над усією долиною, але так далеко, що навіть не кидала на неї тіні.

Коли сонце добре пригрівало, ми обідали на веранді, а іншим часом їли нагорі, в невеликій кімнатці з нефарбованими дерев'яними стінами й великою грубою в кутку. Ми накупили в місті книжок та журналів, серед них був і «Гойль»¹, і ми навчилися багатьох картярських ігор для двох осіб. Та невеличка кімната з грубою була нашим депним помешканням. У ній стояло двох зручних крісел і столик з книжками та журналами, а в карти ми грали на обідньому столі; коли з нього прибрано посуд. Пан і пані Гуттінген мешкали внизу, і ми часом чули, як вони гомонять вечорами проміж себе: їм теж було хороше вдвох. Він був колись метрдотелем, а вона працювала покоївкою в тому самому готелі; потім вони призбирали грошей і купили цей будинок. Вони мали сина, що вчився на метрдотеля

¹ Посібник з карточної гри, названий за ім'ям автора.

в Цюріху. Впизу була кімната, де вони продавали вино та пиво, і ввечері ми часом чули, як на дорозі перед будинком спинялися візки, і чоловіки йшли східцями до тієї пивнички промочити горлянку.

У передпокої за дверима нашої кімнати стояв ящик з дровами, і я брав звідти поліна й підкладав у грубу. Та ми не засиджувались допізна. Ми йшли потемки до нашої великої спальні, і, роздягнувшись, я відчиняв вікна й бачив нічне небо, і холодні зорі, і сосни внизу під вікном, а тоді мерщій лягав у ліжку. Так приємно було лежати в ліжку, і дихати холодним чистим повітрям, і бачити за вікном ніч. Ми спали міцно, а коли я й прокидався вночі, то знав, що причина лиш одна, і тоді дуже тихенько, щоб не збудити Кетрін, зсував з себе перину й знову засинав, угрітий і з відчуттям полегкості під тоншими укривалами. Війна видавалася такою ж далекою, як ото футбольний турнір у чужому коледжі. Одначе з газет я знав, що бої в горах ще точаться, бо й досі не випав сніг.

Інколи ми спускалися схилом гори до Монтре. Вниз вела стежка, але вона була дуже крута, отож ми звичайно вирушали дорогою і йшли тією широкою мерзлою колією між полів, а далі поміж кам'яними огорожами виноградників, а ще далі вниз — між будиночками сіл, що лежали при дорозі. Сіл було трос: Шерне, Фонтанівап і ще одне, назву його я забув. Ідучи далі дорогою, ми поминали старовинний замок з нетесаного каменю, що стояв на уступі гори серед засаджених впоградниками терас, де кожна лоза була під'язана до тички, й усі ті лози стояли сухі та побурілі, і земля чекала снігу, а озеро ген унизу лежало плоске й сіре, мов сталь. Нижче від замку дорога довго йшла положисто, а потім звертала праворуч і, вже забрукована, круто спускалася в Монтре.

Знайомих у Монтре ми не мали. Ми гуляли берегом озера й бачили лебедів і незліченних чайок та морських ластівок, що миттю злітали вгору, тільки-но ти до них наближався, і жалісно квилили, позираючи на воду під собою. Далі від берега плавали табунки норців, маленьких і темних, що, пливучи, залишали по собі слід на воді. У місті ми ходили головною вулицею і роздивлялися на вітрини крамниць. Там було багато великих готелів, закритих на зиму, але крамниці здебільшого були відчинені, і нас там дуже радо зустрічали. Була на головній вулиці

й гарна перукарня, куди Кетрін ходила робити зачіску. Власниця її завжди усміхалась, і то була єдина людина, яку ми знали в Монтре. Кетрін залишалася там, а я йшов до пивного бару, й пив темпе мюнхенське пиво, і читав газети. Я читав «*Corriere della Sera*» й англійські та американські газети, що надходили з Парижа. Всі оголошення були замазані чорним — на думку властей, це позбавляло ворога змоги використовувати їх з метою зв'язку. То було безрадісне читання. Скрізь і всюди велося дуже погано. Я сидів собі в кутку з важким кухлем темного пива та розкритим паперовим мішечком присолених бубличків, і залюбки жував їх, бо вони добре смакували до пива, і читав про лихоліття. Я думав, що Кетрін знайде по мене, але вона все не йшла, отож я поклав газети на полицку, заплатив за пиво й рушив вулицею їй назустріч. День був по-зимовому холодний і похмурий, навіть камінь будинків здався холодним. Кетрін і досі була в перукарні. Господиня завивала їй волосся. Я сидів у невеличкій кабіні й дивився. Це видовище збуджувало мене, а Кетрін усміхалася й розмовляла зі мною, і мій голос був трохи захриплий від збудження. Щипці приємно поклацували, і я бачив Кетрін у трьох дзеркалах, і в кабіні було тепло й затишно. Нарешті господиня уклала Кетрін коси, і Кетрін подивилася в дзеркало й трохи змінила зачіску, витягнувши й заколовши кілька шпильок, а тоді підвелася з крісла.

— Я пробач, що змусила тебе так довго чекати.

— Мосьє цікаво було подивитися. Правда ж, мосьє? — усміхнулася господиня.

— Авжеж, — сказав я.

Ми вийшли з перукарні й рушили вулицею. Було по-зимовому холодно, віяв вітер.

— Ой любя, я так тебе кохаю, — сказав я.

— Добре нам живеться, правда? — мовила Кетрін. — Слухай, ходімо й замість чаю поп'ємо десь пива. Це дуже корисно для малої Кетрін. Вона не буде так рости.

— Мала Кетрін, — сказав я. — Ото ледарка.

— Вона молодець, — сказала Кетрін. — З нею майже ніякого клопоту. Лікар каже, що пиво мені корисне, щоб вона не так росла.

— Якщо ти не даси їй рости й вона народиться хлопцем, з нього може вийти жокей.

— Я думаю, коли вже ми таки матимем цю дитину, нам доведеться одружитись, — сказала Кетрін. Ми сиділи в пивному барі за столиком у кутку. Надворі починало смер-

кати. Було ще рано, але день випав похмурий, і сутеніло швидко.

— Ми можемо одружитися й тепер,— сказав я.

— Ні,— заперечила Кетрін.— Тепер соромно. Надто добре все видно. Я нізащо не піду брати шлюб отака.

— Шкода, що ми не одружилися раніш.

— Еге ж, мабуть, так було б краще. Тільки коли ж ми могли одружитися, любий?

— Не знаю.

— Зате я знаю одне: не піду я брати шлюб отакою статечною дамою.

— Де ти там статечна.

— Ще й яка, любий. Перукарка питала мене, чи це в нас перша дитина. То я сказала неправду: мовляв, ми маємо вже двох хлопчиків та двоє дівчат.

— Коли ж ми одружимося?

— Коли захочеш, ось нехай тільки я знову схудну. Треба буде влаштувати бучне весілля, і щоб усі думали: яка гарна пара молодят.

— А тебе не смутить, що ми не одружені?

— Любий, чого б воно мало мене смутити? Єдиний раз мені було сумно в Мілані, коли я відчула себе повією, але це тривало всього кілька хвилин, та й причиною був отой номер у готелі. Хіба я не добра тобі дружина?

— Ти чудова дружина.

— То й не будь таким буквоїдом, любий. Я вийду за тебе заміж, тільки-но знову схудну.

— Гаразд.

— Як по-твоєму, чи не випити мені ще кухоль пива? Лікар каже, що в мене трохи завузькі стегна й що краще не давати малій Кетрін дуже рости.

— А що він ще каже? — стривоживсь я.

— Нічого. У мене чудовий кров'яний тиск, любий. Він просто не надивується на мій тиск.

— Що він каже про твої завузькі стегна?

— Нічого. Анічогісінько. Каже, що мені не треба кататись на лижах.

— Він має рацію.

— Він сказав, що коли я не каталася раніш, то тепер запізно починати. Власне, кататися й можна б, тільки так, щоб не падати.

— Жартівник він, як я бачу.

— Він дуже хороший, правда. Ми звернемося до нього, коли настане час родитися дитині.

- А ти не питала його, чи не слід тобі одружитися?
- Ні. Я сказала, що ми вже чотири роки як одружені. Розумієш, любий, коли я вийду за тебе заміж, то стану американкою, а за американським правом дитина вважатиметься законною, хоч коли б ми взяли шлюб.
- Де це ти таке розкопала?
- У нью-йоркському «Всесвітньому альманасі», в бібліотеці.
- Ти просто чудо.
- Я дуже рада, що буду американкою, і ми поїдемо в Америку, правда ж, любий? Мені хочеться побачити Ніагарський водоспад.
- Ти в мене розумниця.
- І ще я хотіла щось побачити, але забула що.
- Чикагські бойні?
- Ні. Не можу пригадати.
- Хмарочос Вулворта?
- Ні.
- Великий каньйон?
- Ні. Але його теж хочу побачити.
- То що ж?
- Золоті Ворота! Ось що. Де Золоті Ворота?
- У Сан-Франціско.
- Ось туди ми й поїдемо. Я так чи так хочу побачити Сан-Франціско.
- Гаразд. Поїдемо туди.
- А тепер їдьмо до себе нагору. Гаразд? Коли там поїзд?
- На початку шостої.
- От і поїдемо.
- Гаразд. А тим часом я вип'ю ще кухоль пива.

Коли ми вийшли й попростували вулицею, а потім піднімалися сходами до станції, було дуже холодно. З Ронської долини віяв студений вітер. У вітринах крамниць світилося, і ми піднялись крутими кам'яними сходами на вищу вулицю, а тоді ще одними сходами до станції. Електропоїзд уже стояв біля перону, і всі вагони були освітлені. На спеціальному циферблаті був позначений час відходу. Стрілки показували десять хвилин на шосту. Я поглянув на перонний годинник. Було п'ять хвилин на шосту. Коли ми заходили у вагон, я побачив, як із станційного буфету вийшли машиніст і кондуктор. Ми сіли й спустили вікно. Поїзд опалювали електрикою, і у вагоні було душно, але крізь вікно пішло свіже холодне повітря.

— Стомилася, Кет? — запитав я.

- Ні. Мепі добре.
- Нам недалеко їхати.
- Я люблю цю дорогу,— сказала вона.— Не турбуйся за мене, любий. Я почуваю себе дуже добре.

Сніг випав лише за три дні до різдва. Одного ранку ми прокинулись і побачили, що йде сніг. Ми лежали в ліжку, у грубі гуготів огонь, і ми дивились, як за вікнами мете сніг. Пані Гуттінген забрала посуд від сніданку й підклала в грубу дров. Надворі була справжня хурделиця. Пані Гуттінген сказала, що мести почало десь близько півночі. Я підійшов до вікна й визирнув надвір, але вже за дорогою нічого не було видно. Скрізь довкола бурхав сніговій. Я повернувся до ліжка, і ми лежали й розмовляли.

— Оце б тепер на лижах покататися,— сказала Кетрін.— Просто злість бере, що мепі не можна.

— Ми дістанемо санки й з'їжджатимем дорогою. Для тебе це буде не гірш, як в екіпажі.

— А не кидатиме?

— Побачимо.

— От якби не дуже кидало.

— Зараз устанемо, а тоді підем прогуляємось по снігу.

— Перед обідом,— сказала Кетрін,— щоб нагуляти апетит.

— Я й так завжди хочу їсти.

— Я теж.

Ми вийшли на сніговій, але кругом були такі замети, що йти десь далеко просто не випадало. Я рушив уперед, прокладаючи стежку до станції, одначе ми йшли дуже довго, поки дісталися туди. Мело так, що ми майже нічого не бачили, та врешті добрели до невеличкого пристанційного заїзду, обчистили одне одного віничком і, сівши на лаву, замовили вермуту.

— Оце сьогодні заметіль,— сказала буфетниця.

— Еге ж.

— Цього року сніг упав дуже пізно.

— Еге ж.

— А можна, я з'їм шоколадку? — спитала Кетрін.— Чи вже скоро обідати? Я весь час хочу їсти.

— Ну то й з'їж,— сказав я.

— Я візьму з горіхами,— сказала Кетрін.

— Вони дуже смачні,— сказала буфетниця.— Я сама їх найдужче люблю.

— А я виш'ю ще вермуту,— сказав я.

Коли ми ввійшли і рушили назад, нашу стежку вже геть замело снігом. На місці глибоких слідів були тільки ледь помітні ямки. Сніг шугав нам просто в обличчя й заліплював очі. Ми почистились і пішли до себе нагору обідати. Обід подавав пан Гуттінген.

— Завтра вже можна й на лижі,— сказав він.— Ви вмієте, пане Генрі?

— Ні. Але хочу навчитися.

— Дуже легко навчитесь. На різдво приїздить мій хлопець, то він вас навчить.

— От і добре. Коли він приїде?

— Завтра ввечері.

Коли ми сиділи по обіді в своїй невеличкій кімнаті біля груби й дивилися, як за вікном мете сніг, Кетрін спитала:

— А ти не хотів би, любий, поїхати кудись без мене, побути в чоловічому товаристві, покататись на лижах?

— Ні. З якої б то речі?

— Мабуть же, тобі часом хочеться побачити й інших людей, крім мене.

— А тобі хочеться бачити когось іншого?

— Ні.

— Мені теж ні.

— Я знаю. Але між нами є рівниця. Я чекаю дитини, отож мені добре нічого не робити. Я знаю, що стала страшенно дурна й надміру балакуча, тим-то й думаю: може б, ти краще кудись поїхав, щоб я тобі не обридла.

— Ти хочеш, щоб я поїхав?

— Ні. Я хочу, щоб ти був зі мною.

— Саме так я й збираюся вчинити.

— Присунься до мене,— сказала вона.— Я хочу помацати твою гулю. Ой, яка велика.— Вона провела пальцями по гулі в мене на голові.— Любий, ти не хотів би відростити бороду?

— А ти хочеш, щоб я відростив?

— Було б кумедно. Цікаво ж побачити, який ти будеш з бородою.

— Гаразд. Відрощу. Ось зараз же й почну. Чудова думка. Хоч якесь діло буде.

— Тебе гнітить, що ти не маєш ніякого діла?

— Ні. Навпаки, подобається. Мені так дуже добре. А тобі хіба пі?

— Мені чудово. Але я боялася, що тепер, коли я така товста, тобі може бути нудно зі мною.

- Ой Кет, ти не уявляєш собі, як я тебе кохаю.
- Навіть отаку?
- Та яку завгодно. Мені дуже хороше. Ну скажи, хіба нам погано живеться?
- Мені добре, але я думала, може, тобі неспокійно на душі.
- Ні. Часом мене бере цікавість, як там на фронті й що з людьми, яких я знав, але я тим не переймаюсь. Я ні про що довго не думаю.
- Про кого тобі цікаво б знати?
- Про Рінальдї, про нашого священика й про багатьох інших знайомих. Але я не довго думаю про них. Я не хочу думати про війну. З нею в мене все покінчено.
- А про що ти думаєш оце зараз?
- Ні про що.
- Ні, ти про щось думав. Скажи.
- Думав, чи справді у Рінальдї сифіліс.
- Ото й тільки?
- Еге ж.
- А в нього сифіліс?
- Не знаю.
- Добре, що в тебе його нема. У тебе ніколи не було чогось такого?
- Трипер був.
- Не хочу цього знати. А тобі було дуже боляче, любий?
- Дуже.
- Хотіла б я, щоб і в мене він був.
- Ти не можеш цього хотіти.
- А от хочу. Я хотіла б, щоб він був і в мене й щоб я в усьому була така, як ти. І ще хотіла б побачити всіх жінок, яких ти мав, щоб тепер висміювати їх перед тобою.
- Ото була б мила картина.
- Те, що в тебе був трипер, теж не дуже миле.
- Я знаю. Дивись, який сніг.
- Я краще дивитимусь на тебе. Любий, а чом тобі не відростити чуприну?
- Як це відростити?
- Ну, щоб була трохи довша.
- Вона й так досить довга.
- Ні, відрости її ще трохи, а я обріжу свої коси, і ми з тобою будем однакові, тільки я білява, а ти чорнявий.
- Я не дам тобі обрізати коси.
- А кумедно було б. Та й набридли вони мені. Уночі в ліжку з ними така морока.

— Мені вони подобаються.
— А короткі не сподобалися б?
— Може; й сподобалися б. Але подобаються такі.
— А може, й гарно було б з короткими. Тоді ми обое
були б однакові. Ой любий, я так прагну тебе, що й сама
хочу бути тобою.

— А ти і є я. Ми з тобою одне.

— Я знаю. Уночі воно так.

— Уночі нам чудово.

— Я хочу, щоб ми зовсім злилися в одне. Не хочу, щоб
ти кудись їхав. То я просто так сказала. Ти поїдь, як хо-
чеш. Але швидше вертайся. Я ж бо, любий, узагалі не
живу, коли я не з тобою.

— Ніколи я від тебе не поїду,— сказав я.— Я нічого
не вартий без тебе. Як немає тебе — немає і життя.

— А я хочу, щоб у тебе було життя. Щоб у тебе було
дуже хороше життя. Але ми проживем його разом,
правда ж?

— То як, не відрощувати мені далі бороду чи нехай
росте?

— Нехай росте. Відрощуй. Ото буде дивина. Може, вона
вже на новий рік виросте.

— А тепер хочеш, пограємо в шахи?

— Я б краще погралася з тобою.

— Ні, будемо грати в шахи.

— А потім пограємось?

— Еге ж.

— Ну гаразд.

Я дістав шахівницю й поставив фігури. Надворі не вщу-
хала заметіль.

Якось уночі я прокинувся й відчув, що Кетрін теж не
спить. У вікно світив місяць, і на ліжко падала тінь вікон-
ної рами.

— Ти не спиш, любий?

— Ні. А тобі чого не спиться?

— Я оце прокинулась і думаю собі, яка я була навіжена,
коли ми тільки-но познайомились. Ти пригадуєш?

— Трішечки була навіжена, ледь-ледь.

— А тепер ніколи така не буваю. Тепер мені чудово. Це
слово у тебе так гарно виходить. Ну скажи — «чудово».

— Чудово.

— Ой ти мій милий. І я тепер уже не навіжена. Я дуже,
дуже щаслива.

- Ну спи, спи, — сказав я.
- Добре. Давай заснем обоє враз.
- Добре.

Але ми не заснули враз. Я ще довго лежав, думаючи про всяке й дивлячись, як Кетрін спить і місяць освітлює її обличчя. А тоді й собі заснув.

Розділ XXXIX

На середину січня в мене відросла борода, а надворі на-стала справжня зима, з ясними холодними днями та лю-тими морозяними ночами. Тепер ми зпов могли гуляти до-рогами. Сніг на них був твердий і рівний, укочений саньми, що возили сіно й дрова, та важеними колодами, що їх тягли волоком з гори. Сніг лежав по всій околиці, майже до самого Монтре. Гори на тому боці озера стояли геть білі, і вся Ронська долина була вкрита снігом. Ми вирушали в довгі прогулянки на протилежний схил гори, аж до Бен-де-л'Альяз. Кетрін ходила в підбитих цвяхами черевиках та плащі, спираючись на ціпок з гострим сталевим шпичаком на кінці. Під плащем не було видно її розповнілого стану, і йшли ми не дуже швидко, а коли вона стомлювалась, сідали перепочити на колодах край дороги.

У Бен-де-л'Альяз між дерев стояв заїзд, куди приїжджали випивати лісоруби, і ми сиділи там, гріючись коло вогню, й пили гаряче червоне вино з прянощами та лимоном. Його там називають *Glühwein*¹, і то дуже приємна річ, коли треба зігрітися чи відзначити якусь подію. У заїзді було тмяно й курно, і потім, коли ти виходив звідти, холодне повітря продирало тобі легені й за кожним подихом дере-в'янило кінчик носа. Ми озиралися на заїзд: вікна його світилися, а надворі коні лісорубів били копитами й сіпали шиями, щоб не змерзнути. Конячі ніздрі бралися памор-розю, і віддих вихоплювався з них клубками морозяної пари. Ми рушали додому, і дорога на початку була об-мерзла й слизька, і лід темно-жовтий від кінської сечі, аж поки шлях, яким волочили колоди, звертав убік. Далі до-рога була вкрита чистим укоченим снігом і йшла через гай, і двічі, повертаючись увечері додому, ми бачили там лисиць.

¹ Глітвейн (нім.).

То були гарні місця, і ми щоразу тішилися нашими прогулянками.

— У тебе розкішна борода,— сказала Кетрін.— Достоту як у лісоруба. А ти бачив отого одного, з золотими сережками у вухах?

— То гірський мисливець, вони полюють на сарн,— сказав я.— А сережки нібито допомагають їм краще чути.

— Он як? Щось не віриться. Мабуть, носять сережки тільки на те, щоб усі бачили, що вони гірські мисливці. А хіба десь тут є сарни?

— Є, за Дан-де-Жаман.

— А цікаво було побачити лисицю.

— Вона коли спить, то обгортається хвостом, щоб було тепліше.

— То, мабуть, дуже приємно.

— Мені завжди хотілося мати такий хвіст. Ото було б сміху, якби ми мали хвости, правда ж?

— Дуже незручно було б одягатися.

— Ми замовляли б собі особливу одягу або поїхали б жити в таку країну, де ніхто на це не зважав би.

— Ми ж і так живемо в країні, де ніхто ні на що не зважає. Хіба не чудово, що ми анікогісінько не бачимо? Ти ж не хочеш бачити інших людей, правда, любий?

— Не хочу.

— Може, посидьмо тут хвилинку? Я трохи стомилася.

Ми сіли на колодах, пригорнувшись одне до одного. Дорога попереду заходила в гай.

— А вона не стане між нами? Я кажу про малу.

— Ні. Ми їй не дамо.

— Як у нас із грішми?

— Грошей повно. Останній чек мені оплатили без жодного слова.

— А твої родичі не почнуть вимагати, щоб ти повернувся додому? Вони ж тепер знають, що ти в Швейцарії.

— Можливо. Треба буде щось їм написати.

— Ти ще не написав?

— Ні. Але чек їм надіслано.

— Хвалити бога, що я не твоя родичка.

— Я пошлю їм телеграму.

— Ти що, зовсім їх не любиш?

— Колись любив, але ми так часто сварилися, що все те геть розвіялось.

— Я думаю, мені вони сподобалися б. Можливо, що й дуже сподобалися б.

— Облишмо говорити про них, а то я ще почну їх жалити.— І трохи перегода я сказав: — Ходімо вже, якщо ти відпочила.

— Я відпочила.

Ми рушили далі дорогою. Уже посутеніло, і під ногами рипів сніг. Вечір був сухий, холодний і дуже ясний.

— Мені так подобається твоя борода,— сказала Кетрін.— Чудова борода. З вигляду шорстка й кусюча, а насправді м'яка і страшенно приємна.

— Так мені краще, ніж без бороди?

— По-моєму, краще. Ти знаєш, любий, я вирішила не підстригатися, поки не народиться мала Кетрін. Я тепер надто громіздка й статечна. А коли вона народиться і я знов схудну, я таки підстрижуся й стану для тебе пеначе зовсім нова й пезнана. Ми підемо разом, і я підстрижуся, або я піду сама, а тоді повернусь, і ти не впізнаєш мене.

Я промовчав.

— Ти ж не будеш заперечувати, правда?

— Ні. Як на мене, то навіть цікаво буде.

— Ой ~~ти~~ мій милий. А може, любий, я стану гарніша й така тоненька та звабна для тебе, що ти знов у мене закохаєшся.

— Чорт забирай,— сказав я,— я й так закоханий в тебе по вуха. Чого ж ти ще хочеш? Зовсім занাপастити мене?

— Еге ж. Хочу тебе занাপастити.

Розділ XL

Жилося нам чудово. Ми прожили так січень і лютий, і погода стояла прегарна, і ми були дуже щасливі. Час від часу заходили недовгі відлиги, коли повівав теплий вітер, і сніг підтавав і м'якшав, і в повітрі вчувалася весна, але щоразу ставало знов ясно й морозяно, і поверталася зима. А в березні уперше зрушило на весну. Якось уночі пішов дощ. Він не вщухав аж до полудня, і сніг перетворився на хлипке місиво, і весь схил гори став мокрий та похмурий. Над озером і над долиною нависли хмари. Високо в горах ішов дощ. Кетрін узула важкі боти, а я гумові чоботи пана Гуттіпгена, і ми вирушили під парасолем до станції, через розталь і струмки, що розмивали скрижанілу дорогу, а там зайшли до пивнички випити перед обідом вермуту. Знадвору долинав шум дощу.

- Як ти думаєш, чи не переїхати нам до міста?
- А ти як думаєш? — спитала Кетрін.
- Якщо зимі кінець і задощило надовго, тут буде зовсім невесело. Скільки ще чекати малої Кетрін?
- Десь із місяць. Може, трохи більше.
- Ми могли б тим часом пожити в Монтре.
- А чом не поїхати одразу до Лозанни? Лікарня ж там.
- Можна. Я тільки думав, чи не завелике то місто.
- Ми можемо бути самі й у більшому місті, а в Лозанні, мабуть, непогано.
- То коли поїдемо?
- Мені байдуже. Коли хочеш, любий. Я ладна й зовсім звідси не їхати, якщо ти не захочеш.
- Побачимо, як покаже себе погода.

Дощ ішов три дні. Сніг на схилі гори нижче від станції геть розтанув. Дорога перетворилась на каламутний бурхливий потік. За такої мокречі та сльоти годі було й думати десь гуляти. Вранці третього дощового дня ми вирішили перебраться до міста.

— Я все розумію, пане Генрі, — сказав пан Гуттінген. — Не треба ніякого попередження. Я й не думав, що ви залишитесь тут, як настане негода.

— Нам так чи так треба бути ближче до лікарні з огляду на стан мадам, — сказав я.

— Та певне ж, — сказав він. — А як схочете, приїздіть до нас колись із немовлям.

— Гаразд, якщо у вас знайдеться місце.

— Навесні тут дуже гарно, і ви зможете пожити собі на втіху. Немовля з нянькою можна буде примістити у великій кімнаті, вона тепер стоїть замкнена, а ви з мадам оселитесь у тій самій, з вікнами на озеро.

— Я попереджу вас листом, — сказав я.

Ми спакували речі й поїхали післяобіднім поїздом. Пан та пані Гуттінгени провели нас до станції, і він тягнув нашу поклажу на санках по розталі. Вони стояли на пероні під дощем і махали нам руками.

— Хороші вони люди, — сказала Кетрін.

— І так добре ставилися до нас.

У Монтре ми сіли в поїзд, що їхав до Лозанни. З вікна вагона не видно було гір у тій стороні, де ми жили: їх закривали хмари. Поїзд спинився у Веве, тоді рушив далі, поминаючи з одного боку озеро, а з другого мокрі темні поля, голі гаї та мокрі будинки. Ми приїхали в Лозанну й оселилися в не дуже великому готелі. Коли ми їхали в екі-

пакі вулицями, а тоді спинилися біля під'їзду готелю, усе йшов дощ. Портъє з мідними ключиками в петельці, ліфт, килими на підлозі, білі вмивальники з блискучими кра-нами, бронзоване ліжко у великій зручній спальні — усе те здалося нам неабиякою розкішшю після скромної оселі Гуттінгенів. Вікна кімнати дивилися в мокрий садок, оточений кам'яним муром із залізними шпичаками нагорі. По той бік вулиці, що круто йшла донизу, був ще один готель, з таким самим муром та садком. Я стояв і дивився, як дощ заливає садовий фонтан.

Кетрін засвітила всі лампи й узялася розпаковувати речі. Я замовив собі віскі з содовою й ліг на ліжко читати газети, що їх купив на вокзалі. Був березень 1918 року, і німці розпочали наступ у Франції. Я попивав віскі з содовою і читав, а Кетрін розпаковувала речі й ходила по кімнаті.

— Знаєш, любий, чим мені треба буде заpastися? — обі-звалася вона.

— Чим?

— Приданим для немовляти. В таку пору вже годиться мати все потрібне.

— То можна купити.

— Я знаю. Завтра й піду. Треба тільки довідатись, що саме купувати.

— Тобі слід би знати. Ти ж була медичною сестрою.

— Але ж далеко не всі солдати в госпіталі набували дітей.

— А от я набув.

Вона шпурнула па мене подушкою і розлила моє віскі з содовою.

— Я замовлю тобі ще, — сказала вона. — Ти вже пробач.

— Там було вже на денці. Іди-но до мене на ліжко.

— Ні. Я хочу зробити, щоб ця кімната стала на щось схожа.

— На що?

— На нашу домівку.

— То почепи державні прапори.

— Ой, заткни рота.

— Ану скажи ще раз.

— Заткни рота.

— Ти кажеш це так обережно, наче не хочеш когось образити.

— А я й не хочу.

— Тоді йди до мене на ліжко.

— Ну гаразд.— Вона підійшла і сіла на край ліжка.— Я знаю, тепер тобі з мене ніякої втіхи. Я мов той лантух з борошном.

— Неправда. Ти дуже гарна й дуже мила.

— Я просто одоробло, а ти не знати чому взяв мене за дружину.

— Неправда. Ти щодали стасш гарніша.

— Але я знову потоншаю, любий.

— Ти й тепер тоненька.

— Це тобі так здається, бо ти випив.

— Одне віскі з содовою, тільки й того.

— Зараз принесуть ще одне,— сказала вона.— А може, замовимо сюди й вечерю?

— Добре було б.

— І тоді вже нікуди сьогодні не підемо, правда? Просто посидимо вдома.

— І пограємось,— додав я.

— Я вип'ю трохи вина,— сказала Кетрін.— Мені не зашкодить. Може, нам подадуть нашого білого капрі.

— Напевне,— сказав я.— У такому готелі мають бути італійські вина.

У двері постукав офіціант. Він приніс віскі у склянці з льодом і поряд на таці малу пляшку содової.

— Дякую,— сказав я.— Поставте отут. І подайте нам сюди, будь ласка, вечерю на двох та дві пляшки сухого білого капрі па льоду.

— Чи накажете подати суп?

— Ти їстимеш суп, Кет?

— Так, будь ласка.

— Принесіть один суп.

— Дякую, сер.

Він вийшов і причинив за собою двері. Я знов узявся до газет та до війни на їхніх сторіпках і помалу лив содову на лід у склянці з віскі. Треба було сказати, щоб лід не вкляли у віскі. Нехай би принесли лід окремо. Тоді видно, скільки в склянці віскі, і воно не стане раптом надто слабким від содової. Треба купити пляшку віскі, і хай приносять тільки лід і содову. Так воно буде найкраще. Добре віскі — то дуже приємна річ. Воно теж належить до радощів життя.

— Про що ти думаєш, любий?

— Про віскі.

— А що саме?

- Яка це чудова річ.
Кетрін скривила обличчя.
— Хай так,— сказала вона.

Ми прожили в тому готелі три тижні. Жилося нам незле; у ресторані майже завжди було безлюдно, а вечеряли ми здебільшого у себе в номері. Ми ходили по місту або спускалися фунікулером в Уші й гуляли берегом озера. Погода стояла дуже тепла, і все показувало на весну. Ми вже шкодували, що поквапилися залишити гори, одначе весняна погода тривала всього кілька днів, а потім знову настала вогка холоднеча пізньої зими.

Кетрін ходила в місто й купувала всяку всячину для немовляти. Я вчашав до гімнастичного залу вправлятися в боксі. Звичайно я йшов туди вранці, поки Кетрін ще лежала в ліжку. У ті кілька днів облудної весни дуже приємно було, побоксувавши та прийнявши душ, пройтися вулицями й подихати весняним повітрям, посидіти в кав'ярні, й подивитися на людей, і прочитати газету, і випити вермуту, а тоді повернутися до готелю й разом з Кетрін піти обідати. Учитель боксу в гімнастичному залі носив вуса, добре володів короткими й влучними ударами, але на смерть лякався, коли партнер переходив у напад. Та загалом мені там подобалось. У залі було багато світла й свіжого повітря, і я працював чимдуж: стрибав через скакалку, боксував з тінню, робив різні вправи для черевних м'язів, лежачи на підлозі в квадраті сонячного світла, що вливалось крізь розчинене вікно, і часом лякав учителя, коли ми з ним боксували. Попервах я ніяк не міг звикнути боксувати з тінню перед вузьким довгим дзеркалом, бо мені дивно було бачити в ньому бородатого боксера. Та врешті це стало тільки потішати мене. Я хотів був зголити бороду ще тоді, як почав ходити на бокс, але Кетрін не дозволила.

Час від часу ми з Кетрін вирушали екіпажем за місто. Погожими днями то була чимала втіха, і ми знайшли собі два приємних місця, куди частенько заїжджали обідати. Тепер Кетрін не могла багато ходити пішки, і я залюбки їздив з нею навколишніми дорогами. Коли випадала гарна днина, ми чудово проводили час, і нам ніколи не бувало нудно. Ми знали, що дитина вже от-от має з'явитися на світ, і це немовби квапило нас, і ми боялися згаяти марно хоч одну хвилину, проведену разом.

Розділ ХІІ

Якось перед ранком, годині о третій, я прокинувся, почувши, що Кетрін неспокійно ворухиться в ліжку.

— Тобі не гаразд, Кет?

— У мене якісь напади болю, любий.

— Рівномірні?

— Та ні, не дуже.

— Якщо почнуться рівномірні, поїдемо до лікарні.

Я був зовсім сонний і одразу ж заснув. Та невдовзі прокинувся знов.

— Мабуть, ти все-таки подзвони лікареві,— сказала Кетрін.— Здається, це таки воно.

Я підійшов до телефону й подзвонив лікареві.

— Як часто настають напади? — запитав він.

— Як часто воно настає, Кет?

— По-моєму, десь кожну чверть години.

— Тоді везіть її до лікарні,— сказав лікар.— Я теж одягнуся й зараз же поїду туди.

Я повісив трубку, а тоді подзвонив у привокзальний гараж, щоб викликати таксі. Там довго ніхто не брав трубки. Та врешті я додзвонився до якогось чоловіка, і він пообіцяв негайно прислати машину. Кетрін одягалась. Її валіза вже була напакована речами, потрібними їй у лікарні, та приданим для немовляти. Ми вийшли в коридор, і я подзвонив ліфтерові. Ніхто не озивався. Я спустився вниз. Там не було нікого, крім нічного швейцара. Я сам підняв ліфт нагору, заніс валізу Кетрін, тоді й вона зайшла в кабінку, і ми поїхали вниз. Швейцар відчинив нам двері, і ми сіли на кам'яний парапет надвірних сходів чекати таксі. Ніч була ясна, і на небі сяяли зорі. Кетрін була дуже схвильована.

— Я така рада, що вже почалося,— сказала вона.— Тепер ще трохи — і все воно буде позаду.

— Ти в мене славно хоробра дівчинка.

— Я не боюся. От тільки б скоріш уже те таксі.

Ми почули гуркіт машини, що їхала вулицею, і побачили світло фар. Вона спинилася біля під'їзду, і я допоміг Кетрін сісти, а водій поклав її валізу на переднє сидіння.

— До лікарні,— сказав я.

Ми від'їхали від готелю й повернули нагору.

Коли машина спинилася біля лікарні, я взяв валізу, і ми зайшли. За конторкою у вестибюлі сиділа жінка. Вона записала в книгу ім'я та прізвище Кетрін, її вік, адресу,

близьких родичів і віровизнання. Кетрін сказала, що вона невіруюча, і жінка поставила в тій графі риску. Ім'я та прізвище вона записала Кетрін Генрі.

— Я проведу вас до вашої палати,— сказала жінка.

Ми піднялися нагору в ліфті. Жінка відчинила двері, ми вийшли і рушили за цєю коридором. Кетрін міцно трималася за мою руку.

— Оце буде ваша палата,— сказала жінка.— Роздягніться, будь ласка, і лягайте. Отут для вас сорочка.

— Я маю свою,— сказала Кетрін.

— Вам краще надягти цю,— сказала жінка.

Я вийшов і сів на стільці в коридорі.

— Тепер можете зайти,— сказала мені жінка, відчинивши двері.

Кетрін лежала на вузькому ліжку, в простій сорочці з прямокутним викотом, пошитій, як мені здалося, з грубого полотна. Вона усміхнулася до мене.

— У мене вже справжні перейми,— сказала вона.

Сестра держала її руку й відлічувала час між переймами за годинником.

— Ого, як схопило,— сказала Кетрін. Я побачив це з її обличчя.

— А де лікар? — запитав я сестру.

— Спить унизу. Коли буде потрібно, він прийде. А тепер я маю дещо зробити мадам,— сказала сестра.— Вийдіть, будь ласка.

Я вийшов у коридор. То був голий коридор з двома вікнами й довгим рядом зачинених дверей. У ньому пахло лікарнею. Я сидів на стільці і, втупивши очі в підлогу, молився за Кетрін.

— Можете зайти,— сказала сестра.

Я зайшов.

— Привіт, любий,— сказала Кетрін.

— Ну як?

— Тепер уже часто.— Обличчя її скривилось. Потім вона всміхнулася.— Оце добре схопило. Може б, ви знов підклали руку мені під спину, сестро?

— Гарзд, якщо це вам помагає.

— Ти йди, любий,— сказала Кетрін.— Піди десь поснідай. Сестра каже, що це ще не скоро скінчиться.

— Перші пологи здебільшого тривалі,— сказала сестра.

— Прошу тебе, йди поснідай,— сказала Кетрін.— У мене все добре, правда.

— Я ще трохи побуду,— сказав я.

Перейми повторювались рівномірно, потім послабли. Кетрін була страшенно збуджена. Коли напад болю був сильний, вона казала, що схопило добре. А коли перейми почали слабшати, посмутніла й засоромилась.

— Іди, іди, любий,— сказала вона.— Мабуть, мені просто ніяково, коли ти тут.— Обличчя їй знову викривив біль.— О, оде вже краще. Я так хочу бути хорошою дружиною і народити тобі дитину без усяких дурниць. Прошу тебе, любий, іди поснідай, а тоді прийдеш знов. Мені без тебе нічого не станеться. Сестра така добра до мене.

— Ви маєте доволі часу, щоб поснідати,— сказала сестра.

— Тоді я піду. До побачення, мила.

— До побачення,— сказала Кетрін.— Поснідай там як слід і за мене.

— А де тут можна поснідати? — спитав я сестру.

— У кінці вулиці біля площі в кав'ярні,— сказала вона.— Там уже має бути відчинено.

Надворі розвиднялось. Я пройшов безлюдною вулицею до кав'ярні. У вікнах світилося. Я зайшов і став біля цинкового прилавка, і старий за прилавком подав мені склянку білого вина та бріюш¹. Бріюш була вчорашня. Я вмочив її у вино і їв, а потім випив склянку кави.

— Чого це ви так раненько? — спитав старий.

— Привіз дружину до лікарні, має родити.

— Он воно що. Ну, хай щастить.

— Налийте мені ще склянку вина.

Наливаючи, він надто перехилив пляшку, і трохи вина витекло на цинковий прилавок. Я випив, заплатив гроші й пішов. На вулиці біля будинків стояли повні сміттєві відра, дожидаючи сміттяра. Коло одного відра, щось винючуючи, крутився собака.

— Чого ти тут шукаєш? — спитав я і зазирнув у відро, чи нема там чогось, щоб витягти для нього; та зверху була тільки кавова гуща, сміття і кілька засохлих квіток.— Нічого тут немає, собацюро,— сказав я. Собака потюпав на той бік вулиці.

У лікарні я піднявся сходами на поверх, де була Кетрін, і пройшов коридором до її палати. Тоді постукав у двері. Ніхто не озивався. Я відчинив двері. У кімнаті нікого не було, тільки валіза Кетрін лежала на стільці та на гачку в стіні висів її халат. Я вийшов і рушив коридором, шукаючи кого-небудь. Нарешті побачив незнайому сестру.

¹ Здобна булочка.

- Де мадам Генрі?
- Одну жінку щойно взяли до родильної.
- Де це?
- Я вас проведу.

Вона повела мене в кінець коридора. Двері родильної були прочинені. Я побачив Кетрін, що лежала на столі вкрита простиралом. З одного боку стояла сестра, а з другого, біля якихось балонів, лікар. Він тримав у руці гумову маску, припасовану до шланга.

— Я дам вам халат, і ви зможете зайти,— сказала сестра.— Прошу вас сюди.— Вона надягла на мене білий халат і зашпилила його ззаду біля коміра.— Тепер можете йти туди.

Я зайшов до кімнати.

— Привіт, любий,— обізвалася Кетрін напруженим голосом.— Щось я небагато встигла.

— Ви пан Генрі? — спитав лікар.

— Так. Ну, як вона, докторе?

— Усе добре,— відказав лікар.— Ми перейшли сюди, бо тут зручніше давати наркоз, щоб полегшити перейми.

— Ось зараз треба,— сказала Кетрін.

Лікар наклав їй на обличчя гумову маску, повернув якийсь диск, і я побачив, як Кетрін почала глибоко й часто дихати. Потім відштовхнула маску. Лікар закрутив вентиль.

— Цього разу не дуже схопило. А от перед цим було дуже сильно. Та доктор зробив так, наче то й не мені боліло, правда ж, докторе? — Голос її звучав якось дивно. На слові «доктор» він підвищився.

Лікар усміхнувся.

— Ой, знову треба,— сказала Кетрін. Вона притиснула маску до обличчя й часто задихала. Я почув, як вона тихо застогнала. Тоді зняла маску і всміхнулася.— Оце добре схопило,— сказала вона.— Дуже добре. Ти не тривожся, любий. Іди собі. Піди ще раз поснідай.

— Я буду тут,— сказав я.

Ми приїхали до лікарні десь перед ранком, годині о третій. Опівдні Кетрін усе ще була в родильній. Перейми знов послабли. Вона мала дуже стомлений і змарнілий вигляд, але духом не занепадала.

— Нема з мене пуття, любий,— сказала вона.— Така досада. Я ж думала, що народжу дуже легко. А воно... ой,

знову...— Вона схопила маску й притулила її до обличчя. Лікар повернув диск і стежив за нею. За хвилину все минулося.— Ні, цей раз не дуже,— сказала вона. Тоді всміхнулася.— Мені так подобається наркоз. Просто чудо.

— Ми візьмемо трохи з собою додому,— сказав я.

— *Ось зараз буде*,— швидко мовила Кетрін. Лікар повернув диск і поглянув на годинник.

— Як часто тепер? — спитав я.

— Приблизно через хвилину.

— Ви ще не снідали?

— Зараз піду перекушу,— сказав він.

— Вам неодмінно треба попоїсти, докторе,— сказала Кетрін.— Мені дуже прикро, що я так довго вас затримую. Чи не можна, щоб мій чоловік давав мені наркоз?

— Коли хочете, можна,— відказав лікар.— Повертайте до цифри два.

— Зрозуміло,— сказав я. На диску був покажчик, що обертався з допомогою регулятора.

— *Зараз треба*,— промовила Кетрін. Вона міцно притисла маску до обличчя.

Я повернув диск до цифри два, а коли Кетрін пустила маску, відвів його назад. Я був дуже задоволений, що лікар приставив мене хоч до якогось діла.

— Це ти сам пустив, любий? — спитала Кетрін. Вона погладила мене по руці.

— Авжеж.

— Який же ти славний.— Вона трохи сп'яніла від наркозу.

— Я снідатиму в сусідній кімнаті,— сказав лікар.— Як треба буде, зможете зразу ж покликати мене.

Крізь відчинені двері я бачив, як він їсть, а коли трохи перегодя позирнув туди знову, він лежав на канапці й курив сигарету. Тим часом Кетрін дедалі дужче знемагалася.

— Як по-твоєму, розроджусь я врешті чи ні?

— Ну аякже.

— Я силкуюсь як тільки можу. Штовхаю його, штовхаю, а воно все не йде. *Ось зараз буде. Дай, дай...*

О другій годині я пішов підобідати. У кав'ярні було кілька чоловік, на столиках перед ними стояла кава й чарки з вишнівкою і марком¹. Я сів за столик.

— Попоїсти щось є? — запитав офіціанта.

¹ Горілка з виноградних чи яблучних вичавок.

- Година підобідку вже скінчилась.
- Хіба ви не маєте чогось на замовлення?
- Можу подати *choucroute*¹.
- Несіть *choucroute* і кухоль пива.
- Великий чи малий?
- Великий світлого.

Офіціант приніс тарілку *choucroute* із скибочкою шинки зверху та сосискою в гарячій просоченій вином капусті. Я взявся до їжі та пива. Мені дуже хотілось їсти. Я роздивлявся на людей, що сиділи в кав'ярні. За одним столиком грали в карти. Двоє чоловіків за ближчим до мене столиком розмовляли й курили. У кав'ярні стояв густий тютюновий дим. За цинковим прилавком, де я снідав, тепер було троє: вранішній старий, огрядна жінка в чорній сукні, яка сиділа за касою і наглядала за всім, що подавалося на столики, та хлопчина у фартусі. Я подумав, чи багато дітей має та жінка і як вона їх народжувала.

Доївши *choucroute*, я знову подався до лікарні. Тепер на вулиці було дуже чисто. Сміттєві відра зникли. День був хмарний, але вряди-годи крізь хмари прозирало сонце. Я піднявся ліфтом нагору, вийшов і рушив коридором до палати Кетрін, де залишив свій білий халат. Я надягнув його і зашпилював ззаду на шиї. Тоді поглянув у дзеркало й побачив самого себе в подоби якогось бородатого лікаря-самозванця. Я пішов у кінець коридора до родильної. Двері були зачинені, і я постукав. Ніхто не озивався, отож я натиснув клямку і зайшов. Лікар сидів біля Кетрін. Сестра робила щось у другому кінці кімнати.

— А осьде й ваш чоловік, — сказав лікар.

— Ой любий, у мене такий чудовий доктор, — сказала Кетрін дуже дивним голосом. — Він розповідав мені таку чудову історію, а коли вже так боліло, що несила терпіти, робив, щоб я нічого не відчувала. Він просто золото. Ви золото, докторе.

— Ти сп'яніла від наркозу, — сказав я.

— Я знаю, — відказала Кетрін. — Але не треба про це говорити. — А тоді: — *Ой, дайте. Дайте.*

Вона схопила маску і задихала глибоко й уривчасто, так що в масці аж хлипало. Тоді зітхнула з полегкістю, і лікар простяг ліву руку й зняв з неї маску.

— Цього разу схопило не на жарт, — сказала Кетрін.

¹ Тушкована квашена капуста з сосисками чи м'ясом (*франц.*).

Голос її звучав дуже дивно.— Тепер я не помру, любий. Я вже перейшла ту межу, де могла померти. Ти радий?

— Тільки не повертайся більш на ту межу.

— Ні, ні. Та я вже й не боюся. Я не помру, любий.

— Ви не вчините такої дурниці,— сказав лікар.— Ви ж не хочете померти й залишити свого чоловіка напризволяще.

— Ну звісно, що ні. Я не помру. Я не хочу померти. Просто безглуздо було б померти. *Ось зараз буде. Дайте.*

Трохи перегодя лікар сказав:

— Пане Генрі, вийдіть, будь ласка, на кілька хвилин, поки я зроблю огляд.

— Він хоче побачити, які мої успіхи,— сказала Кетрін.— А потім ти повернешся, любий. Правда ж, докторе?

— Авжеж,— відповів лікар.— Я пошлю сказати, коли буде можна.

Я вийшов за двері й рушив коридором до палати, де Кетрін мала лежати після пологів. Там я сів на стілець і розглянувся навколо. У кишені в мене була газета, яку я купив, коли ходив їсти, і я взявся читати. Надворі почало сутеніти, і я ввімкнув світло. Та невдовзі облишив газету, вимкнув світло й став дивитись, як надворі заходить вечір. Я подумав: дивно, чому це лікар досі не прислає по мене. А може, вважає за краще, щоб мене там не було. Мабуть, він просто хотів, щоб я на якийсь час пішов звідти. Я поглянув на годинник. Якщо він не пришле нікого ще десять хвилин, я піду туди сам.

Бідолашна моя люба Кетрін. Ось яка розплата за те, що ми спали разом. Ось вона, та пастка. Ось що мають люди за те, що люблять одне одного. Ще хвалити бога, що є наркоз. А як мучились раніш, коли ще не було знеболювання? Як почалось — і так ото наче між жорна. Кетрін хоч добре почувала себе, поки ходила вагітна. Зовсім непогано. Її, здається, навіть не нудило. І ніщо їй особливо не дошкуляло, аж до останнього дня. А от наприкінці її таки спіймано. Від цього нікуди не втечеш. Не втечеш, хай йому чорт! І те саме було б, хоч би ми й сто разів одружилися. А що, як вона помре? Ні, вона не помре. Від пологів тепер не помирають. Це так усі чоловіки собі думають. Ну, а все-таки що, як вона помре? Вона не помре. Просто їй тепер тяжко. Перші пологи майже завжди тривалі. Їй просто тяжко. Потім ми казатимем, як було тяжко, а Кетрін казатиме, що не так уже й тяжко. Але що, як вона помре? Вона не може померти. Так, але все-таки що, як помре?

Не може вона померти, кажу тобі. Не будь дурнем. Просто їй тяжко. Просто їй самою природою призначені ці муки. Просто в неї перші пологи, а вони здебільшого бувають тривалі. Так, але що, як вона помре? Вона не може померти. Чого б то вона мала померти? З якої речі? Просто має народитися дитина, супутній плід наших любих ночей у Мілані. Вона завдає чимало турбот, а потім народжується, і ти доглядаєш її і, можливо, починаєш любити. Але що, як вона помре? Вона не помре. А що, як усе-таки помре? Не помре. З нею все гаразд. А що, як усе-таки помре? Не може вона померти. А що, як усе-таки помре? Що тоді, га? Що, як вона помре?

До палати зайшов лікар.

— Ну, як там посувається, докторе?

— Не посувається.

— Як це розуміти?

— А отак, як є. Я оглянув її...— Він детально розповів про наслідки огляду.— Потім зачекав, щоб побачити, як піде далі. Та не йде ніяк.

— Що ж ви порадите?

— Тут може бути дві ради. Або накладати щипці, що загрожує розривами і взагалі небезпечно, навіть поза тим, що може зашкодити дитині,— або ж зробити кесарів розтин.

— А яка небезпека кесаревого розтину? — Що, як вона помре?!

— Не більша, ніж за звичайних пологів.

— Ви самі його зробите?

— Так. З годину піде на те, щоб приготувати все до операції і зібрати потрібних людей. Може, трохи менше.

— Яка ваша думка?

— Я радив би кесарів розтин. Коли б це була моя дружина, я зробив би їй розтин.

— Які можуть бути наслідки?

— Ніяких. Тільки шрам.

— А інфекція?

— Тут небезпека інфекції менша, ніж із щипцями.

— А що, як просто чекати й нічого не робити?

— Кінець кінцем щось робити доведеться. Пані Генрі вже й так дуже знесиліла. Чим скоріш зробити операцію, тим безпечніш для неї.

— То робить якомога скоріш,— сказав я.

— Піду дам розпорядження.

Я зайшов до родильної. Кетрін лежала на столі, огрядна під простиралом, дуже бліда й стомлена.

— Ти сказав йому робити? — спитала вона.

— Так.

— От і чудово. Тепер за годину все минеться. А то я вже не можу, любий. Просто духу пускаюся. *Дай, дай, будь ласка. Ні, не помагає. Ой, не помагає!*

— Дихай глибше.

— Я дихаю. Ой, не помагає більше. Не помагає!

— Дайте інший балон, — сказав я сестрі.

— Це новий балон.

— Я дуже дурна, любий, — сказала Кетрін. — Але воно більш не помагає. — Вона заплакала. — Ой, я так хотіла народити цю дитину й не завдавати нікому турбот, а тепер от уже геть знемоглась і просто пускаюся духу, а воно нічого не помагає. Ой любий, зовсім не помагає. Нехай би я краще померла, аби тільки все це скінчилось. Ой любий, прошу тебе, визволи мене від цих мук. *Ось зараз буде. Ой, ой, ой!* — Вона, схлипуючи, дихала під маскою. — Не помагає. Не помагає. Не помагає. Ти не зважай на мене, любий. Не плач, прошу тебе. Не зважай на мене. Я просто геть знемоглася. Бідолашний ти мій. Я так люблю тебе, і знов візьму себе в руки. *Ось зараз візьму себе в руки. Невже мені не можуть чогось дати?* Якби мені щось дали!

— Зараз тобі допоможе. Я викручу до кінця.

— Ось зараз дай.

Я повернув диск до кінця, і коли вона задихала важко й глибоко, її рука на масці розслабла. Я спинив наркоз і зняв з неї маску. Вона повернулася десь ген здалека.

— Було чудово, любий. Ой, ти такий добрий до мене.

— Наберися духу, бо не можна весь час так робити. Це може вбити тебе.

— Нема вже в мене духу, любий. Я геть зломлена. Мене зломили. Тепер я знаю, що це таке.

— З усіма таке буває.

— Але ж це жах. Полишають тебе отак мучитись, аж поки геть зломлять.

— За годину все минеться.

— Як добре. Любий, я не помру, правда ж?

— Ні. Я обіцяю тобі, що не помреш.

— Бо я не хочу померти й залишити тебе самого. Але я так стомилась, і мені здається, що я помру.

— Дурниці. Всім так здається.

- Часом я навіть певна, що помру.
- Ти не помреш. Ти не можеш померти.
- А що, як помру?
- Я тобі не дозволю.
- Ой, дай швидше. *Дай, дай!* — І трохи перегодя: — Ні, я не помру. Я сама собі не дозволю померти.
- Звісно, що ні.
- Ти весь час будеш зі мною?
- Але не дивитимусь.
- Гаразд, просто будь близько.
- Авжеж. Я весь час буду близько.
- Ти такий добрий до мене. Ану дай, дай. Дай ще. *Не помагає!*

Я повернув диск до трійки, потім до четвірки. Мені хотілося, щоб швидше прийшов лікар. Я боявся цифр далі за двійкою.

Нарешті прийшов ще один лікар та дві сестри, вони поклали Кетрін на ноші з коліщатами, і ми рушили. Ноші швидко провезли коридором і закотили в ліфт, де всім довелося тулитись біля стінки, щоб дати їм місце; потім нагору, двері відчинено, і з ліфта, і на гумових шинах у кінець коридора до операційної. Я не впізнав лікаря в масці та білій шапочці. Був там і другий лікар та кілька сестер.

— *Нехай дадуть мені щось,* — сказала Кетрін. — *Нехай дадуть мені щось.* Ой докторе, прошу вас, дайте мені щось таке, щоб допомогло!

Один з лікарів наклав їй на обличчя маску, а я зазирнув у двері й побачив ясно освітлений невеличкий амфітеатр операційної.

— Ви можете зайти в другі двері й сісти там нагорі, — сказала мені сестра.

На галерейці за бар'єром стояли лави, і звідти видно було операційний стіл та лампи над ним. Я подивився на Кетрін. Обличчя її закривала маска, і тепер вона лежала тихо. Сестри викотили ноші вперед. Я повернувся й пішов коридором. До виходу на галерею поспішали дві сестри.

— Кесарів розтин, — сказала одна. — Зараз робитимуть кесарів розтин.

Друга засміялася:

— Ми вчасно прийшли. От пощастило, правда? — Вони зайшли в двері до галереї.

Пройшла ще одна сестра. Вона теж поспішала.

— Заходьте туди. Заходьте,— сказала вона.

— Ні, я побуду тут.

Вона швидко зникла за дверима. Я походжав по коридору. Зайти я боявся. Я виглянув у вікно. Надворі було вже темно, але в світлі з вікна я побачив, що йде дощ. Я зайшов до якоїсь кімнати в кінці коридора й обдивився наклейки на пляшках у скляній шафі. Потім вийшов і став у порожньому коридорі, втупивши очі в двері операційної.

Вийшов незнайомий мені лікар і з ним сестра. Він тримав обома руками щось схоже на щойно облупленого кроля і швидко попростував з ним коридором, а тоді зайшов у якісь двері. Я підійшов до тих дверей і побачив, як вони роблять щось новонародженому немовляті. Лікар підняв його і показав мені. Він держав його за ніжки й поплескував.

— З ним усе гаразд?

— Справжній богатир. На добрих п'ять кіло потягне.

Я нічого до нього не відчував. Неначе він не мав до мене ніякого відношення. У мене не було батьківського почуття.

— Невже ви не пишаєтеся сином? — запитала сестра. Вони обмивали його і в щось загортали. Я побачив маленьке темне личко й темну ручку, але не помітив, щоб він рухався, й не чув крику. Лікар знов узявся щось йому робити. Він мав стурбований вигляд.

— Ні,— відказав я.— Він мало не вбив свою матір.

— Та він же не винен у цьому, мила крихітка. Хіба ви не хотіли хлопчика?

— Ні,— сказав я.

Лікар і досі не облишав його. Він держав його за ніжки й плескав. Мені не хотілося бачити цього далі. Я вийшов у коридор. Тепер я міг піти подивитися. Я зайшов у двері й трохи спустився галереєю. Сестри, що сиділи біля самого бар'єра, показали мені, щоб я йшов туди. Я похитав головою. Мені було добре видно й звідти, де я стояв.

Я подумав, що Кетрін померла. Вона здавалася мертвою. Обличчя її було землисте, принаймні та частина його, яку я міг бачити. А нижче, під лампою, лікар зашивав велику й довгу, розтягнуту щипцями рану з шпрокими краями. Другий лікар у масці стежив за наркозом. Дві сестри в масках подавали що потрібно. Усе те скидалося на малюнок, де зображено інквізицію. Отак дивлячись, я знав, що міг бачити все від самого початку, але був радий, що не бачив. Навряд чи я зміг би дивитись, як різали, але тепер дивився, як за кожним швидким і вправним стібком,

наче ото в шевця, краї рани змикаються у випнутий рубцюватий шов,— дивився і радів. А коли рана зімкнулась остаточно, вийшов у коридор і знову почав ходити сюди-туди. Невдовзі вийшов лікар.

— Ну, як вона?

— Усе гаразд. Ви дивилися? — Він мав стомлений вигляд.

— Я бачив, як ви зашивали. З вигляду розріз дуже довгий.

— Ви так гадаєте?

— Еге ж. А шрам потім згладиться?

— Аякже.

Трохи згодом викотили ноші на коліщатах і дуже швидко повезли їх коридором до ліфта. Я пішов збоку. Кетрін стогнала. Унизу її завезли в палату й поклали на ліжко. Я сів на стілець у ногах ліжка. У палаті вже чекала сестра. Я підвівся й став обіч ліжка. В палаті було темно. Кетрін простягла руку.

— Привіт, любий,— сказала вона. Голос її був дуже кволий і стомлений.

— Привіт, серденько.

— То що там за дитина?

— Чш-ш... не розмовляйте,— сказала сестра.

— Хлопчик. Він довгий, товстий і темний.

— З ним усе гаразд?

— Так,— сказав я.— Гарний хлопчина.

Я завважив, що сестра якось дивно поглянула на мене.

— Я така зморена,— сказала Кетрін.— Та й болить усе страшенно. Ну, а як ти, любий?

— Усе чудово. Не розмовляй.

— Ти був такий добрий до мене. Ой любий, як у мене страшенно все болить. А на кого він схожий?

— Він схожий на облупленого кроля із зморшкуватим старечим личком.

— Вам доведеться вийти,— сказала сестра.— Мадам Генрі не можна розмовляти.

— Я буду за дверима.

— Ти йди попоїж.

— Ні. Я буду за дверима.— Я поцілував Кетрін. Вона була дуже бліда, квола і зморена.— Можна вас на кілька слів? — обернувся я до сестри.

Вона вийшла зі мною в коридор. Я одвів її далі від дверей.

— Що з дитиною? — спитав я.

— Ви не знаєте?

— Ні.

— Вона була нежива.

— Вона була мертва?

— Не могли нічого зробити, щоб вона почала дихати.

Пуповина затяглась навколо шні чи щось там таке.

— Отже, вона мертва.

— Так. Дуже прикро. Такий був гарний великий хлопчик. Я думала, ви знаєте.

— Ні,— сказав я.— Ну, йдіть уже до мадам.

Я сів на стілець перед столиком, над яким висіли на заціпках рапортчики сестер, і поглянув за вікно. Та не побачив там нічого, крім темряви й скісного дощу в смузі світла з вікна. То ось воно як. Хлопчик був мертвий. Отожбо лікар і мав такий стомлений вигляд. Але навіщо ж вони робили з ним оте все там у кімнаті? Мабуть, сподівалися, що він оживе й почне дихати. Я не вірив у бога, одначе волів би, щоб його охрестили. Та що, як він ні разу й не дихнув? А так воно й є. Він і не жив зовсім. Ото тільки в Кетрін. Я часто відчував, як він там брикає. Але останній тиждень уже не відчував. Може, він усі ті дні вже був задушений. Бідолашне маля. О чорт, краще б мене самого отак задушило. Ні, не краще. А проте, хоч не було б усіх цих смертей, які треба пережити. Тепер і Кетрін помре. Ось що тобі судилось на цьому світі. Ти помираєш. Помираєш і навіть не знаєш, до чого воно все. Просто не встигаєш дізнатися. Тебе кидають у життя і кажуть тобі правила, і досить тобі хоч раз схибити, як тебе вбивають. Або вбивають просто так, ні за що, як ото Аймо. Або ж насилають на тебе сифіліс, як на Рінальдї. Та зрештою все одно вбивають. Ти можеш бути певен цього. Живи собі помалу, і тебе уб'ють.

Колись у лісовому таборі я поклав зверху на багаття трухляву колоду, повну мурашні. Коли вона зайнялася, мурахи повилазили назовні й спершу посунули до середини, де був огонь, та потім повернули й усі кинулись до краю колоди. Геть обліпивши його, вони почали падати в багаття. Деякі вибиралися звідти, обпалені й сплющені, і повзли геть, самі не знаючи куди. Але решта так само сунула до вогню, а тоді повертала назад, і юрмилася на холодному кінці колоди, і рано чи пізно падала у вогонь. Пригадую, я подумав тоді, що то неначе кінець світу й що мені трапилась чудова нагода стати месією — досить тільки забрати колоду з багаття й кинути геть, щоб мурашпя

змогла злізти на землю. Та замість того я лише виплеснув на колоду воду з бляшаного кухля, щоб налити туди віскі, а тоді вже розвести його водою. Мабуть, та вода, виплеснута на розпечену колоду, тільки опшарила мурах.

Отже, я сидів у коридорі й чекав, коли мені скажуть, як там Кетрін. Але сестра все не виходила, і трохи перегодя я підійшов до дверей, тихенько прочинив їх і зазирнув до палати. Спершу я нічого не бачив, бо в коридорі яскраво світили лампи, а в палаті було темно. Потім побачив сестру, що сиділа коло ліжка, і голову Кетрін на подушці, і всю її, таку пласку під простиралом. Сестра приклала палець до уст, тоді встала і підійшла до дверей.

— Як вона? — спитав я.

— Усе гаразд, — відказала сестра. — Ви підіть повечеряйте, а тоді, як хочете, приходьте знов.

Я пішов коридором, спустився сходами, вийшов з лікарні й темною вулицею під дощем рушив до кав'ярні. Усередині було ясно освітлено, і за столиками сиділо багато людей. Я не бачив жодного вільного місця, і тоді до мене підійшов офіціант, узяв моє мокре пальто й капелюх і показав мені на вільний стілець проти якогось літнього чоловіка, що пив пиво й читав вечірню газету. Я сів і спитав офіціанта, яка в них *plat du jour*¹.

— Печеня з телятини, але її вже немає.

— Що ж можна попоїсти?

— Є яєчня з шинкою, яєчня з сиром, *choucroute*.

— *Choucroute* я вже сьогодні їв, — сказав я.

— Ваша правда, — сказав він. — Ваша правда. Ви сьогодні вже їли *choucroute*. — То був чоловік середніх літ з ріденьким волоссям, старанно начесаним на лисину. Він мав добре обличчя. — Що ж ви візьмете? Яєчню з шинкою чи яєчню з сиром?

— Яєчню з шинкою, — сказав я, — і пива.

— Великий кухоль світлого?

— Еге ж, — сказав я.

— Я пам'ятаю, — сказав він. — Удень ви теж брали великий світлого.

Я їв яєчню з шинкою і пив пиво. Яєчню подали в круглій мисочці — унизу шинка, а зверху яєчня. Вона була дуже гаряча, і за першим разом мені довелося запити її

¹ Цілоденна страва (франц.).

пивом, щоб охолодити рот. Я не наївся і замовив офіціантові ще одну порцію. А тим часом випив кілька кухлів пива. Я ні про що не думав, а читав газету в руках чоловіка напроти мене. Там писали про прорив німців на англійській ділянці фронту. Коли той чоловік помітив, що я читаю зворотний бік його газети, він перегнув її. Я хотів був попрохати газету в офіціанта, але ніяк не міг зосередитись. У кав'ярні було жарко й задушно. Багато людей за столиками знали одне одного. На кількох столиках грали в карти. Офіціанти сновигали між буфетом і столиками, розносячи напої. Зайшли двоє чоловіків і не мали де сісти. Вони стали проти мого столика. Я замовив ще кухоль пива. Іти я ще не збирався. Повертатись до лікарні було зарано. Я намагався ні про що не думати й бути зовсім спокійним. Ті двоє постояли трохи, але ніхто не вставав, і вони пішли собі. Я випив ще кухоль пива. На столику переді мною був уже чималий стосик блюдечок. Чоловік напроти мене зняв окуляри й сховав їх у футляр, тоді згорнув газету, засунув її в кишеню і тепер сидів з чаркою лікеру в руці й роздивлявся по кав'ярні. Раптом я відчув, що мені треба йти. Я підкликав офіціанта, розплатився, надягнув пальто й капелюха і вийшов за двері. Тоді рушив під дощем до лікарні.

У коридорі нагорі я зустрів сестру.

— Я щойно дзвонила вам до готелю,— сказала вона.

У мене впало серце.

— Що сталося?

— У мадам Генрі була кровотеча.

— Мені можна зайти?

— Поки що ні. У неї лікар.

— Це небезпечно?

— Це дуже небезпечно.

Сестра зайшла до палати й причинила за собою двері. Я сів за дверима в коридорі. Усе в мені спустошило. Я ні про що не думав. Не міг думати. Я знав, що вона має померти, й благав бога, щоб вона не померла. Не дай їй померти, боже. Прошу тебе, не дай їй померти. Я зроблю для тебе все, тільки б вона не померла. О боже, боже, боже, закликаю тебе, не дай їй померти. Милый боже, не дай їй померти. Боже, боже, боже, не дай їй померти. Благаю тебе, зроби так, щоб вона не померла. Я зроблю все, що ти звелиш, тільки б вона не померла. Ти взяв дитину, але не дай померти їй. Нехай уже так, але не дай померти їй. Прошу тебе, милый боже, не дай їй померти.

Сестра прочинила двері й кивнула мені пальцем. Я рупив за нею до палати. Коли я зайшов, Кетрін не звела очей. Я став біля ліжка. З другого боку стояв лікар. Кетрін поглянула на мене й усміхнулася. Я схилився над ліжком і заплакав.

— Бідолашний ти мій,— дуже тихо мовила Кетрін. Обличчя в неї було аж сіре.

— Усе гаразд,— сказав я.— Ти скоро одужаєш.

— Я скоро помру,— сказала вона, тоді помовчала й додала: — Я не хочу.

Я взяв її за руку.

— Не доторкайся до мене,— сказала вона. Я пустив її руку. Вона усміхнулася.— Бідолашний ти мій. Доторкайся скільки хочеш.

— Ти одужаєш, Кет. Я знаю, ти одужаєш.

— Я хотіла написати тобі листа про всяк випадок, але не встигла.

— Може, ти хочеш, щоб до тебе прийшов священик чи ще хто?

— Тільки ти,— сказала вона. Потім, трохи перегодя: — Я не боюся. Я просто не хочу.

— Вам не можна так багато говорити,— сказав лікар.

— Гаразд,— сказала Кетрін.

— Може, ти чогось хочеш, Кет? Може, треба щось збити?

Кетрін усміхнулася.

— Ні.— Потім, трохи перегодя: — Ти не робитимеш з іншою дівчиною отого нашого, не казатимеш їй тих самих слів, правда ж?

— Ніколи.

— Але дівчата в тебе нехай будуть.

— Не треба мені їх.

— Ви забагато говорите,— сказав лікар.— Панові Генрі доведеться вийти. А потім він знову повернеться. Ви не помрете. Викиньте з голови ці дурниці.

— Гаразд,— сказала Кетрін.— Я буду приходити до тебе вночі.— Вона вже насилу говорила.

— Прошу вас, вийдіть,— сказав лікар.— Їй не можна говорити.

Кетрін підморгнула мені, обличчя її було сіре.

— Я буду тут за дверима,— сказав я.

— Не журися, любий,— сказала Кетрін.— Я анітрохи не боюся. Це просто лихий жарт.

— Ти моя славна хоробра дівчинка.

Я чекав за дверима в коридорі. Чекав довго. Нарешті з палати вийшла сестра і підійшла до мене.

— На жаль, мадам Генрі дуже погано,— сказала вона.— Я боюся за неї.

— Вона померла?

— Ні, але вона непритомна.

Скидалося на те, що кровотечі виникали одна за одною. Їх годі було спинити. Я зайшов до кімнати й залишався біля Кетрін, аж поки вона померла. Весь той час вона була непритомна і помирала не довго.

За дверима в коридорі я заговорив до лікаря:

— Чи я можу сьогодні ще щось зробити?

— Ні. Нічого не треба. Ви дозволите мені провести вас до готелю?

— Ні, дякую. Я ще трохи побуду тут.

— Я знаю, нічого не скажеш. Не можу навіть добрати слів...

— Так,— мовив я.— Нічого не скажеш.

— На добраніч,— мовив він.— Може б, я все-таки провів вас до готелю?

— Ні, дякую.

— То було єдине, що ми могли зробити,— мовив він.—

Операція показала...

— Я не хочу про це розмовляти,— сказав я.

— Усе-таки я хотів би провести вас до готелю.

— Ні, дякую.

Він пішов коридором. Я підійшов до дверей палати.

— Зараз сюди не можна,— сказала одна з сестер.

— Можна,— сказав я.

— Ще не можна.

— Ви йдіть собі,— сказав я.— І друга нехай іде.

Та коли я вирядив їх, і зачинив за собою двері, і погасив світло, виявилось, що все воно ні до чого. То було однаково, що прощатись із статуєю. Трохи згодом я вийшов з палати, а тоді й з лікарні і рушив від дощем до готелю.

СТАРИЙ І МОРЕ

Повість

То був старий рибалка, що промишляв на Гольфстрімі сам-один у своєму човні. Ось уже вісімдесят чотири дні він виходив у море й не піймав жодної рибини. Перші сорок днів з ним був хлопець. Та по тих сорока нещасливих днях хлопцеві батьки сказали, що старий тепер рішуче й безповоротно *salao*¹, дебто геть безталанний, і звеліли синові перейти до іншого рибалки, з яким він першого ж тижня піймав три добренні рибини. Хлопцеві було прикро бачити, як старий день у день вертається ні з чим, і він щоразу йшов допомогти йому — піднести змотану снасть, гарпун, ості або щоглу з вітрилом. Вітрило було полатане мішковиною і, обгорнуте навколо щогли, скидалося на прапор безнастанної поразки.

Старий був кощавий, виснажений, потилицю його порали глибокі зморшки, на обличчі темніли коричневі плями нешкідливого наскірного раку, що з'являються від сонячного проміння, відбитого тропічним морем. Ті плями збігали вниз по щоках до самої шиї. Долоні старого були посічені глибокими поперечними рубцями від плетеної жилки, якою він тягнув з води велику рибу. Та жоден з тих рубців не був свіжий — усі старі, як борозни на пересохлій землі.

Геть усе в ньому було старе, крім очей, а вони мали колір моря і блищали весело й непереможно.

— Сантьяго,— сказав йому хлопець, коли вони піднімалися від берега, де залишили човен,— я міг би знову ходити в море з тобою. Тепер ми призбирали трохи грошей.

Старий навчив хлопця рибалити, і той любив його.

— Ні,— відказав старий.— Ти тепер на щасливому човні. Залишайся там.

— Але ж пригадай, як ти колись вісімдесят сім днів підряд вертався пі з чим, а потім ми три тижні ловили щодня по величезній рибині.

— Пригадую,— сказав старий.— Я знаю: ти пішов від мене не тому, що зневірився.

¹ Невдаха (*исп.*).

— Мені звелів тато. А я ж іще неповнолітній і мушу слухатись його.

— Знаю,— сказав старий.— Так і має бути.

— Він зневірився.

— Еге,— сказав старий.— А от ми — ні. Правда ж?

— Правда,— відповів хлопець.— А що, як я почастую тебе пивом на «Терасі», а тоді вже віднесем додому снасть?

— Чому ж ні? — сказав старий.— Як ведеться між рибалками.

Вони сіли на «Терасі», й багато хто з рибалок почав кепкувати із старого, та він на те не ображався. Інші, старші віком, дивилися на нього, і їх брав сум. Одначе вони не виказували цього й чемно гомоніли про течію, про глибини, на яких рибалили того дня, про сталу погоду й про те, що бачили в морі. Були там і ті, кому добре повелося,— вони вже порозчиняли своїх марлінів, поклали їх упоперек на дві дошки, а тоді, узявшись по двоє за кінці дощок і хитаючись від ваги, попереносили до сховища, де риба мала лежати, доки її відвезуть машиною-льодовнею на базар у Гавану. Рибалки, яким попались акули, відтягли їх на рибозавод по той бік бухти — там їх піднімали на телях, видаляли печінку, відтинали плавці, білували, а тоді нарізували м'ясо стьожками на засіл.

Коли повівав східний вітер, з того боку бухти несло важкий сморід рибозаводу; та сьогодні той дух ледь учувався, бо вітер задув з півночі, а потім зовсім ущух, і на «Терасі» було затишно й сонячно.

— Сантьяго,— сказав хлопець.

— Га? — озвався старий. Він тримав у руці склянку й думав про давно минулі дні.

— Може б, я наловив тобі сардин на завтра?

— Ні. Краще піди пограй у бейсбол. Гребти я ще маю силу, а сітку закине Рохельйо.

— А то б я залюбки. Коли вже мені не можна рибалити з тобою, то хоч якось би прислужитися.

— Ти ж ось почастував мене пивом,— сказав старий.— Зовсім уже дорослий став.

— А скільки мені було, коли ти вперше узяв мене в море?

— П'ять років, і тебе трохи не вбило, коли я втягнув до човна ще не охлялу рибину і вона замалим не рознесла все на друзки. Ти це пам'ятаєш?

— Я пам'ятаю, як вона біла хвостом і поламала лавку, а ти гамселив її кийком. Памятаю ще, як ти відкинув мене

на ніс, де лежала мокра й холодна снасть, і як стрясався човен, а ти все гунав кийком, наче дерево рубав, а мені так солодкувато тхнуло кров'ю.

— Ти справді пам'ятаєш, чи то я тобі потім розповідав?

— Я пам'ятаю все від самого першого дня, коли пішов з тобою в море.

Старий подивився на нього почервонілими від сонця довірливими й сповненими любові очима.

— Коли б ти був моїм сином, я б зважився знову взяти тебе з собою,— сказав він.— Але ти маєш батька й матір і потрапив на щасливий човен.

— То, може, я все-таки наловлю тобі сардин? І ще я знаю, де можна дістати чотири живці.

— У мене лишилися від сьогодні. Я присолив їх і сховав у скрипку.

— Я принесу тобі чотири свіжих.

— Одного,— сказав старий. Він ніколи не втрачав надії і впевненості. Але тепер вони оживали в ньому, неначе обвіяні свіжим морським вітром.

— Два,— мовив хлопець.

— Нехай буде два,— погодився старий.— А ти їх не вкрав?

— Міг би й украсти,— відповів хлопець.— Але цих я купив.

— Дякую,— сказав старий. Він був надто простодушний і не замислювався над тим, відколи зробився такий покірливий, хоч і знав про це. Одначе знав він і те, що нічого ганебного тут немає і що, упокорившись, він не втратив справжньої гідності.

— За такої течії завтра має бути добра ловля,— сказав він.

— Де ти збираєшся ловити?

— Далеко в морі, а як вітер переміниться — поверну назад. Хочу вийти з бухти, поки не розвидніє.

— Спробую умовити й свого порибалити ген у морі,— сказав хлопець.— Тоді ми змогли б допомогти тобі, коли б ти підчепив на гачок щось путяще.

— Він не любить заходити надто далеко.

— Еге ж,— підтвердив хлопець.— Та я вже визирю щось таке, чого він не може добачити,— птаха над водою абощо,— й переконаю його вийти на простір.

— Він що — так погано бачить?

— Майже зовсім сліпий.

— Дивно,— сказав старий.— Він же ніколи не ловив черепах. Ті лови занапащають очі.

— Але ж ти сам багато років полював на черепах на Москітному березі, а очі в тебе добрі.

— Я незвичайний старий.

— А в тебе стає спли впоратися із справді великою рибною?

— Гадаю, що стане. До того ж я знаю чимало всяких способів.

— Ну, занесімо вже додому снасть,— сказав хлопець.— А тоді я візьму сітку й піду по сардини.

Вони повитягали з човна рибальське знаряддя. Старий завдав на плече щоглу, а хлопець поніс дерев'яну скриньку з тугими мотками міцної темної жилки, ості й гарпун на держалні. Скринька з наживою лишилася в човні, під кормовою лавкою, разом із кийком, яким старий глушив велику рибу, витягаючи з води. Красти в старого ніхто б не став, та ліпше було занести вітрило й важку снасть додому, щоб їм не пошкодила роса; і хоч старий сам знав, що жоден з місцевого люду не зазіхне на його добро, проте вважав зайвою спокусою залишати в човні ості й гарпун.

Вони піднялися дорогою до хатини старого і зайшли у відчинені двері. Старий прихилив щоглу до стіни, а хлопець поставив поруч скриньку та решту знаряддя. Щогла була завдовжки майже така, як уся хатина, зліплена з цупких брунькових щитків королівської пальми, відомих під назвою гуано. Там стояли ліжка, стіл та стілець, а просто на долівці було вогнище, де старий розпалював деревне вугілля й варив собі їсти. На темних стінах із розрівняних і щільно припасованих один до одного шорстких волокнистих щитків висіло кольорове зображення Святого серця господнього¹ і ще одне — Мідної богоматері². То були пам'ятки по дружині. Колись на стіні висіла і її підфарбована фотографія, але старий зняв те фото, бо, дивлячись на нього, надто гостро відчував свою самотність, і тепер воно лежало на полиці в кутку під його чистою сорочкою.

— Що ти маєш на вечерю? — запитав хлопець.

— Казанок жовтого рису з рибою. Повечеряєш зі мною?

— Ні, я попоїм удома. Хочеш, розпалю вогонь?

¹ Зображення Ісуса Христа з розітнутими грудьми, де видно палаюче серце.

² Так звана Мадонна мідних копалень, шанована на Кубі як заступниця тих, хто в морі, рибалок і Куби взагалі.

— Ні. Я потім сам розпалю. А може, з'їм і холодне.

— Можна взяти сітку?

— Авжеж.

Сітки в старого не було, і хлопець добре пам'ятав, коли вони продали її. Та обидва день у день отак прикидались один перед одним. Не було й ніякого казанка з рисом та рибою, і хлопець теж це знав.

— Вісімдесят п'ять — щасливе число, — мовив старий. — Що ти скажеш, як я завтра притягну рибисько на тисячу фунтів чистої ваги?

— Ну, я беру сітку й іду по сардини. А ти посидиш тут на порозі проти сонечка?

— Еге ж. Я маю вчорашню газету, то почитаю про бейсбол.

Хлопець не був певен, чи вчорашня газета — не така сама вигадка. Та старий і справді витяг з-під ліжка газету.

— Мені дав її Періко у винарні, — пояснив він.

— Я наловлю сардин і повернуся. Покладу твої і свої разом на лід, а вранці поділимо. А коли прийду, розкажеш мені про бейсбол.

— Не може бути, щоб «Янкі» програли.

— Боюся, щоб їх не побили клівлендські «Індіани».

— За «Янкі» не турбуйся, сину. Згадай-но про великого Ді Маджо.

— Я боюся й «Індіан», і детройтських «Тигрів».

— Гляди, щоб так ти не забоявся й «Червоношкірих» із Цінціннати або чікагських «Білих панчіх».

— Ти все там добре прочитай, а тоді розкажеш мені.

— Як ти гадаєш — чи не купити нам лотерейний квиток з номером на вісімдесят п'ять? Адже завтра вісімдесят п'ятий день.

— Можна, — сказав хлопець. — А чом би не на вісімдесят сім? Пригадуєш, як тобі тоді пощастило?

— Двічі такого не випаде. А ти певен, що знайдеш квиток на вісімдесят п'ять?

— Можу замовити.

— Одинарний. За два з половиною долари. От тільки де б нам їх позичити?

— Пусте. Я завжди можу позичити два з половиною долари.

— Та й я, мабуть, зміг би. Але намагаюся не позичати. Спершу позичаєш, а потім жебраєш.

— Ти тільки не застудися, старий, — сказав хлопець. — Не забувай, що вже вересень.

— Місяць великої риби,— мовив старий.— Це тобі не травень, коли хто хочеш рибалка.

— Ну, я йду по сардини,— сказав хлопець.

Коли він повернувся, сонце вже зайшло, а старий спав на своєму стільці. Хлопець зняв з ліжка стару солдатську ковдру й накинув йому на плечі поверх спинки стільця. То були дивовижні плечі — і досі ще могутні, хоч які й старі,— і шия теж іще міцна, і тепер, коли старий спав, схиливши голову на груди, зморшки на потилиці вирізнялися не так чітко. Сорочка на ньому була така сама латана-перелатана, як і вітрило, й латки, нерівно повицвітавши на сонці, рябіли різними кольорами. А от обличчя було таки дуже старе і з заплющеними очима видавалося зовсім безживним. Газета лежала в нього на колінах, і рука, впавши на неї, не давала вечірньому вітрові здути її геть. Ноги старого були босі.

Хлопець не став його будити й пішов собі, а коли повернувся, старий ще спав.

— Прокинься, старий,— мовив хлопець і поклав руку йому на коліно.

Старий розплющив очі і якусь хвилю повертався десь ген іздалеку. Потім усміхнувся.

— Що це ти приніс? — запитав він хлопця.

— Вечерю,— відповів той.— Зараз будемо їсти.

— Мені не дуже хочеться.

— Треба. Не може людина цілий день рибалити й нічого не їсти.

— Я можу,— сказав старий, підводячись. Він узяв газету й згорнув її. Тоді почав згортати ковдру.

— Накинь ковдру на плечі,— сказав хлопець.— Поки я живий, ти не будеш рибалити голодний.

— Тоді живи довго й бережи себе,— сказав старий.— Що ми маємо їсти?

— Чорні боби, рис, смажені банани й печеню.

Хлопець приніс вечерю з «Тераси» у подвійному металевому судку. В кишені у нього були два прибори — ножі, виделки й ложки,— загорнуті кожен окремо у паперову серветку.

— Де це ти взяв?

— Мартін дав. Господар «Тераси».

— Треба йому подякувати.

— Я вже подякував,— сказав хлопець.— Тобі нема чого турбуватися цим.

— Дам йому почеревину з великої риби,— сказав старий.— Він же не вперше отак нас виручає?

— Та не вперше.

— Тоді треба буде дати йому щось іще, крім почереви. Он як він про нас піклується.

— Ще й дві пляшки пива прислав.

— Я найдужче люблю пиво в бляшанках.

— Знаю. Але сьогодні пляшкове. Пляшки я віднесу назад.

— Ти добрий хлопчина,— сказав старий.— Ну, то будем їсти?

— Я ж тобі весь час про це кажу,— лагідно мовив хлопець.— Тим-то й не відкривав судка, поки ти не готовий.

— Уже готовий,— сказав старий.— Мені тільки треба було вмитися.

«Де ж би ти вмився?» — подумав хлопець. Воду в селищі брали за дві вулиці звідти. «Треба подбати, щоб у нього завжди була вода,— подумав хлопець,— і мило, і добрий рушник. Чого я такий нетямкий? Треба дістати йому нову сорочку, теплу куртку на зиму, якесь взуття і ще одну ковдру».

— Печеня чудова,— мовив старий.

— Розкажи мені про бейсбол,— попросив хлопець.

— В американській лізі попереду «Янкі», як я й казав,— потішено мовив старий.

— Сьогодні вони програли,— заперечив хлопець.

— То нічого не важить. Великий Ді Маджо знову розігрався.

— Крім нього, в команді є й інші.

— Авжеж. Одначе гру робить він. У другій лізі, там, де Бруклін і Філадельфія, я б віддав перевагу бруклінцям. Але згадай лишень Діка Сіслера й оті його знамениті кидки в старому парку.

— Еге ж, то просто щось незвичайне. Так далеко ще ніхто не бив.

— А пам'ятаєш, як він, бувало, приходив на «Терасу»? Я ще хотів був запросити його піти з нами в море, та не зважився. А тоді сказав тобі, щоб ти його запросив, але ти теж побоявся.

— Я пам'ятаю. Дурний був, що побоявся. Може, він і пішов би з нами. Ото було б про що згадувати ціле життя!

— Хотів би я взяти з собою в море великого Ді Маджо,—

мовив старий.— Кажуть, його батько був рибалкою. Можливо, він теж колись бідував, як і ми, то зрозумів би пас.

— А от батько великого Сіслера ніколи не бідував. Коли був такий, як я, він, цебто батько, вже грав у класних командах.

— А я, коли був такий, як ти, плавав матросом на вітрильнику, що ходив до Африки. І вечорами бачив там на березі левів.

— Я знаю. Ти мені розповідав.

— То поговоримо про Африку чи про бейсбол?

— Мабуть, про бейсбол,— відказав хлопець.— Розкажи мені про великого Джона Мак-Гроу.

— Він колись теж вряди-годи заглядав на «Терасу». Та коли підпивав, був страх який буйний і поровистий. А крім бейсбола, захоплювався ще кінними перегонами. В усякому разі, завжди носив у кишені списки коней і часто називав їхні імена по телефону.

— То був великий тренер,— сказав хлопець.— Мій батько вважає його за найкращого в світі.

— Бо він найчастіше тут бував,— сказав старий.— А коли б сюди щороку приїздив Дюроше, твій батько вважав би найкращим його.

— А хто справді найкращий тренер — Люк чи Майк Гонсалес?

— Як на мене, вони однаково добрі.

— Ну, а найкращий у світі рибалка — це ти.

— Ні. Я знаю ще кращих.

— *Qué va*¹,— мовив хлопець.— Добрих рибалок багато, а с'ї знамениті. Але таких, як ти, більш немає.

— Дякую. Ти мене дуже потішив. Тільки не дай боже мені підчепити надто велику рибу, щоб не осоромитись.

— Нема такої риби, коли ти й справді ще дужий, як кажеш.

— Можливо, не такий уже й дужий, як мені здається,— сказав старий.— Та способів знаю чимало, і духу мені не забракне.

— Ну, а тепер тобі треба спати, щоб на ранок бути бадьорим. А я віднесу посуд на «Терасу».

— То на добраніч. Вранці я тебе підніму.

— Ти просто як будильник,— мовив хлопець.

— Лїта — ось мій будильник,— сказав старий.— І чого

¹ Де там (исп.).

де старі люди так рано прокидаються? Щоб прожити дов-
ший день?

— Не знаю,— відказав хлопець.— Знаю тільки, що замо-
лоду спитьсся довго й міцно.

— Еге ж, пам'ятаю,— мовив старий.— Ну, та я підніму
тебе вчасно.

— Я не люблю, щоб він мене будив. Виходить якось так,
наче я гірший за нього.

— Розумію.

— Ну, лягай уже, старий. На добраніч.

Хлопець пішов. Вечеряли вони, не засвітивши лампи на
столі, і старий так само потемки скинув штани й ліг спати.
Штани він згорнув і, вклавши всередину газету, підмостив
під голову замість подушки. Тоді закутався в ковдру й за-
снув на інших старих газетах, що ними були накриті
пружини ліжка.

Заснув він скоро, і вві сні йому ввижалася Африка його
юнацьких літ: довгі береги, золотаві й білі — такі білі, що
аж очам боляче,— високі мися і величезні темні гори. Те-
пер він щонаочі опинявся на тих берегах, і чув уві сні, як
гуркочуть хвилі прибою, і бачив, як розтинають їх човни
тубільців. Він чув дух смоли й клоччя, що стояв над палу-
бою, чув дух Африки, що його приносив з берега вранішній
вітерець.

Зачувши той вранішній дух, старий звичайно вставав,
одягався і йшов будити хлопця. Та сьогодні дух берегового
вітру прилинув до нього раніш, ніж завжди, і він знав уві
сні, що вставати ще зарано, і спав собі, щоб побачити білі
верхів'я, що здіймаються із моря, а тоді — несхожі одна
на одну гавані й затоки Канарських островів.

Йому вже більш не снилися ні шторми, ні жінки, ні ви-
значні події, ні велика риба, ні бійки, ні змагання силачів,
ні його дружина. Снилися тільки далекі краєвиди та ще
леви на березі. Вони гралися в надвечірніх сутінках, не-
мов кошенята, і він любив їх так само, як любив хлопця.
Та хлопець не снівсся йому ніколи.

Старий прокинувся, поглянув крізь відчинені двері на
місяць, тоді розгорнув штани й натягнув на себе. Ви-
йшовши з хатини, він справив малу потребу, тоді подався
дорогою будити хлопця. Від ранкового холоду його брали
дрижаки. Та він знав, що невдовзі його зігріє хода, а там
скоро й на весла.

Двері будиночка, де жив хлопець, були не замкнені. Ста-
рий відчинив їх і, нечутно стунаючи босими ногами,

зайшов. Хлопець спав на складапому ліжку в передній кімнаті, і старий виразно бачив його у світлі призахідного місяця, що проходило крізь вікно. Він злегенька взяв хлопця за ногу і тримав, аж поки той прокинувся, обернувся і поглянув на нього. Старий кивнув головою; тоді хлопець, узявши зі стільця біля ліжка свої штани, сів і натяг їх.

Старий вийшов надвір, хлопець за ним. Він був ще зовсім сонний, і старий, обнявши його за плечі, сказав:

— Ти вже пробач.

— *Qué va*, — мовив хлопець. — Чоловік повинен робити своє діло.

Вони рушили дорогою до хатини старого, і в досвітньому присмерку попереду й позаду них брели босоніж інші чоловіки, несучи на плечах щогли з вітрилами.

Коли прийшли до хатини, хлопець узяв кошик із снастю, гарпун і ості, а старий завдав на плече обгорнуту вітрилом щоглу.

— Кави не хочеш? — запитав хлопець.

— Спершу віднесем снасть, а тоді вже поп'ємо кави.

Вони пили каву з бляшанок від згущеного молока в рибальській харчевні, що відчинялася вдосвіта.

— Як тобі спалося, старий? — запитав хлопець. Тепер він уже не був такий сонний, хоча й досі боровся з дрімотою.

— Дуже добре, Маноліне, — відповів старий. — Я певен, що сьогодні мені поведеться.

— Я теж, — сказав хлопець. — Ну, я піду, візьму свої і твої сардини та свіжі живці для тебе. А снасть він носить сам. Ніколи не хоче, щоб хтось йому допоміг.

— Ми з тобою не такі, — відказав старий. — Ти в мене носив снасть, коли тобі було тільки п'ять років.

— Знаю, — сказав хлопець. — Ти зачекай, я скоро. Випий ще кави. Тут нам дають у борг.

Він пустився босоніж через коралове каміння до льодовні, де зберігали принаду.

Старий поволі сьорбав каву. Тепер йому не доведеться їсти аж до вечора, і він знав, що треба хоч кави напитися. Їда йому давно вже обридла, тому він ніколи не брав з собою підобідка. Мав у човні пляшку води, і то було все, чого він потребував на цілий день.

Хлопець повернувся з сардинами й живцями, загорненими в газету, і обидва спустилися стежкою до човна, від-

чуваючи під босими ногами дрібну рінь. Підваживши човна, вони зсунули його на воду.

— Ну, щастя тобі, старий.

— І тобі хай щастить,— відповів старий.

Він принасував мотузяні петлі весел до кочетів і, налігши на весла, став потемки вигрібати з гавані. З різних боків у море виходили інші човни, і старий чув, як розтинають воду їхні весла, хоч самих човнів і не бачив, бо місяць уже сховався за горами.

Подеколи в тих човнах хтось озивався. Та здебільшого вони пливли тихо, і чути було тільки удари весел об воду. Залишаючи гавань, човни розходилися на всі боки — кожний рибалка простував туди, де сподівався натрапити рибу. Старий ще звечора надумав вийти ген у відкрите море, і тепер, залишивши позаду запахи берега, кермував просто на свіжий вранішній дух океану. Вигрібши на те місце, що його рибалки називали великим колодязем, він побачив, як світяться у воді тропічні водорості,— там була несподівана западина завглибшки в сімсот морських сажнів, де у вирі, що утворювався від зіткнення течії із стрімкими урвищами дна, завжди кишіла сила-силенна всілякої риби. Були там величезні скупчення креветок і риб'ячої дрібноти, а в найглибших закапелках часом збиралася безліч каракатиць, що вночі випливали на поверхню й ставали здобиччю мандрівної риби.

Було ще темно, але старий відчував, що настає ранок; веслуючи, він раз по раз чув тремтливі звуки, коли летюча риба вихоплювалася з води і, зі свистом розтинаючи повітря своїми твердими крильми, шугала в темряву. Він любив летючих риб — то були його найперші друзі в океані. А от птахів жалів, особливо малих і тендітних морських ластівок, що повсякчас никали над водою, шукаючи поживи, і майже ніколи її не знаходили. Отож старий думав: «Птахам живеться навіть важче, ніж нам, окрім хіба хижаків та ще великих і дужих. Чому їх створено такими маленькими й кволими, як оці морські ластівки, коли океан може бути страшенно жорстоким? Загалом він добрий і прекрасний, але часом стає безжальним, та ще й так зненацька, а всі ці птахи, що літають над ним, і шугають униз за поживою, і кричать своїми тонкими сумними голосами,— надто вже вони тендітні як для моря».

Він завжди подумки називав море *la mer*, як кажуть по-іспанському ті, хто його любить. І хоч іноді згадують його лихим словом, проте завжди говорять про нього, як

про жінку. Дехто з молодших віком рибалок, ті, що чіпляли на свою снасть буйки замість поплавців і мали моторні човни, куплені за часів, коли акуляча печінка давала великий зиск, називали його *el mar* — у чоловічому роді¹. Вони говорили про нього як про суперника, як про бездушний простір, ба навіть як про ворога. Та старий завжди думав про море як про жінку, про живу істоту, що може й подарувати велику ласку, й позбавити її, а коли й чинить щось лихе чи нерозважне, то лише тому, що така вже її вдача. «Он і місяць розтривожує море так само, як і жінку», — думав собі старий.

Він веслував розмірено, без особливих зусиль, бо добре вмів держати сталу швидкість, та й поверхня океану була гладенька, коли не вважати поодиноких заворотів на течії. Старий кермував за водою, полишивши добру третину своєї роботи на течію, отож, коли почало займатися на світ, він побачив, що доплив куди далі, ніж сподівався за цей час.

«Я цілий тиждень рибалив на глибокому й нічого не піймав, — подумав старий. — Спробую сьогодні там, де ходять косяки макрелі й тунця, — може, серед них попадеться й велика риба».

Не чекаючи, доки зовсім розвидніє, він закинув наживу й поволі пустив човна за водою. Один живець був на глибині десь сажнів із сорок, другий — на сімдесят п'ять, а третій і четвертий зависли в голубій воді за сто й сто двадцять п'ять сажнів од човна. Кожний живець стримів головою донизу, насаджений на основу гачка, міцно прив'язаний і захитий, а решта гачка — його вигин і вістря — була винизана свіжими сардинами. Настромлені крізь обидва ока, вони висіли такою собі гірляндою, і, підпливши до гачка, велика риба не знайшла б на ньому ані найменшої місдинки, що не розливала б звабливих пахоців і не збуджувала апетиту.

Хлопець дав старому два невеличкі свіжі тунці, що висіли тепер, мов важкі, на найглибших гачках; на інші два старий наживив голубу макрель і жовту умбрицю, що лишилися в нього від учора; проте вони були ще цілком годящі, а добірні сардини додавали їм запаху та принадності. Кожна жилка, завтовшки з чималий олівець, була припнута петлею до гнучкого зеленого вудлища, так що

¹ В іспанській мові слово «море» може вживатися з артиклем як чоловічого, так і жіночого роду.

будь-який дотик до наживи мав пригнути кінець вудлища донизу; решта кожної жилки, згорнута двома мотками по сорок сажнів, лежала в човні, а вільний кінець її при потребі можна було приєднати до запасних мотків і в такий спосіб відпустити рибу від човна більш як на триста сажнів.

Тепер старий стежив очима за вудлищами над бортом човна і помалу веслував, пильнуючи, щоб жилки йшли рівно й на потрібній глибині. На той час уже зовсім розвидніло, й от-от мало зійти сонце.

Кравчок сонця показався над морем, і старий побачив інші човни, що, розтягнувшись уперек течії, сиділи низько на воді набагато ближче до берега. Потім сонце зайсніло дужче, і його промені замерехтіли на воді, а ще трохи згодом, коли воно піднялося над обрієм, його сяйво, відбиваючись від морської гладіні, боляче вдарило просто у вічі старому, і тепер він орудував веслами, не дивлячись перед себе. Лише поглядав униз, у темну глибочінь, куди стрімко спускались його жилки. Він, як ніхто, вмів держати їх майже прямовисно, щоб десь там, у чорній товщі води, кожна риба знайшла принаду саме на тій глибині, яку він для неї передбачив. Інші рибалки пускали снасть за водою, і часом їхня нажива опинялася на глибині в шістдесят сажнів замість сподіваних ста.

«А я,— думав старий,— держусь глибини справно. Просто не щастить мені останнім часом. Але хто зна — може, сьогодні вже поведеться? Адже день на день не схожий. Воно-то й добре мати талан. Та ще краще бути справним. Тоді щастя не захопить тебе зненацька».

Минуло дві години, сонце підбилося ще вище, і очам стало не так боляче дивитись на схід. Тепер ген довкола видніло лише три човни, і здаля видавалося, ніби вони ледь підносяться над водою десь біля самого берега.

«Усе життя в мене болять очі від вранішнього сонця,— думав старий.— А проте вони й досі зіркі. Надвечір я можу дивитися просто на сонце, і в очах мені анітрохи не тьмариться. А воно ж надвечір світить ще й дужче. Та вранці дивитись на нього боляче».

Ту ж мить він побачив птаха-фрегата, що кружляв у небі попереду човна на своїх довгих чорних крилах. Раптом він попустив крила назад і скісно шугнув донизу, а тоді знов закружляв, як раніш.

— Щось запримітив,— мовив старий уголос.— То він не просто так видивляється.

Він помалу, розмірено веслував до того місця, над яким кружляв птах. Веслував не кваплячись, і далі пильнуючи, щоб жилки спускалися у воду прямовисно. Та все-таки він ледь помітно випереджав течію, і, хоч робив усе як належало, посувався вперед трохи швидше, ніж коли б він не хотів обернути собі на користь знахідку птаха.

Тим часом птах злетів вище й знову ширяв у небі, не порушно розплатавши крила. Потім нараз шугнув додолю, і старий побачив, як з води вистригнула летюча риба й сполохано шаснула геть.

— Макрель,— мовив старий уголос.— Багато макрелі.

Він поклав весла й дістав з-під носової лавки менший моток снасті. Дротяний повідець з'єднував кінець жилки з невеликим гачком. Старий настроїв на нього сардину і, спустивши жилку у воду, міцно прив'язав її другий кінець до кільця, вгвинченого в корму. Тоді наживив ще одну снасть і, не розмотуючи, залишив у затінку під лавкою. А потім знов узявся за весла, не спускаючи з ока довгокрилого чорного птаха, що кружляв тепер майже над самою водою.

Він бачив, як птах знову шубовснув у воду, згорнувши крила перед тим як пірнути, а тоді шалено й недоладно залопотів ними в повітрі, переслідуючи летючу рибу. Зважав і те, як ледь помітно здіймалась поверхня води там, де зграя макрелі гналася за рибою-втікачкою. Макрель ішла стрімко, випереджаючи під водою її літ, і зрештою мала перейняти рибу саме там, де вона знов пірне в море.

«Чималий косяк,— подумав старий.— Он як широко йде, тож у летючої риби мала надія на порятунок. Але птахіві її не вполювати. Ця риба для нього завелика, та й надто прудка».

Він спостерігав, як летюча риба знов і знов вихоплюється з води і як птах марно переслідує її. «Того косяка я вже не дожену,— подумав він.— Надто швидко він іде й надто віддалився. Та, може, натраплю яких одиначок, що відбилися від гурту, а коло них, дивись, і моя велика ходить. Десь же має вона бути, та велика риба!»

Хмари над землею купчились, наче гори, і між ними й морем видніла тепер лише довга зелена смуга берега та низка сіро-голубих горбів у далині. Море стало темно-синє, майже фіолетове. Дивлячись за борт, старий бачив у темній воді червонястий серпанок планктону й химерні відблиски сонячного світла. Він не спускав з ока жилок, пиль-

нуючи, щоб вони не відхилялись у воді, й радів, що в морі так багато планктону, — отже, мав бути й риба. А оті хи- мерні відблиски сонця, що стояло тепер високо в небі, так само як і обриси хмар над суходолом, віщували добру по- году. Але птаха-мисливця було вже ледь видно, та й на поверхні води старий не бачив ознак риби — лише пла- вали жовті жмутки збляклої на сонці саргасової трави, а біля самого борту човна погойдувалась райдужно-фіоле- това драглиста куля португальської фізалії. Ось вона по- вернулася боком, тоді знов попливла рівно. Вона весело мінилася на сонці, як велика мильна бульбашка, і її дов- гий смертоносний фіолетовий шлейф тягнувся за нею у воді на добрий ярд.

— *Agua mala* ¹, — сказав старий. — Ач стерво.

Не випускаючи з рук весел і легенько орудуючи ними, він зазирнув у воду й побачив зграйку крихітних рибок такого самого кольору, як і довгі щупальця медузи; вони пливли собі між тих щупалець, у невеличкому затін- ку драглистої кулі, яку поволі несла течія. Її отрута їм не шкодила. Зате людям шкодила, і коли старий витягав з води рибу й оті щупальця чіплялися до жилки й залиша- лися висіти на ній, слизькі, з фіолетовим полиском, руки його аж до ліктів бралися болячками, немов від дотику до отруйного плюща чи сумаха ². З тією лише різницею, що отрута *agua mala* діяла миттю й завдавала пекучого болю, неначе по тілу полоснули батоном.

Ті райдужні бульби вабили око своєю красою. Але не було в морі облудніших істот, а тому старий дуже любив дивитися, як їх поїдали великі морські черепахи. Натра- пивши на цих медуз, черепахи наближалися до них спе- реду, заплющували очі й, отак убезпечившись проти отру- ти, поїдали їх разом із щупальцями. Старий любив диви- тись, як черепахи поїдають фізалій, любив і сам топтати їх на березі після шторму й чути, як вони лускають під його зашкарубленими підощвами.

Він любив зелених і дзьобатих черепах за те, що вони моторні, зграбні та й високо цінуються на ринку, а вели- чезних дурних тупоголовців, закутих у твердий жовтий панцир, що парувалися в такий чудернацький спосіб і, за- плющивши очі, з насолодою поїдали португальських фіза- лій, по-дружньому зневажав.

¹ Погана вода — побутова назва отруйної медузи (*исп.*).

² Отруйний чагарник.

Старий не мав забобонів щодо черепах, хоча й багато років плавав на ловецьких судах. Йому було жаль їх усіх, навіть і гігантських шкірястих черепах, завдовжки в човен і вагою мало не в тонну. Більшість людей не має жалю до цих істот, бо серце черепахи б'ється ще кілька годин по тому, як її заб'ють і розчинять. Та старий думав собі: «Адже і в мене таке саме серце, та й руки-ноги подібні до їхніх». Щоб набратися сили, він їв білі черепашачі яйця. Їв їх цілий травень, щоб бути дужим у вересні та жовтні, коли ловиться справді велика риба.

Він також пив щодня по куклю жиру з акулячої печінки — велика залізна бочка з тим жиром стояла в хижці, де багато рибалок зберігали своє знаряддя, і його міг пити кожен, хто хотів. Більшість рибалок аж з душі вернуло від його духу. Одначе пити його було аж ніяк не гірше, аніж вставати в таку рань, як вони; до того ж акулячий жир добре допомагав проти застуди та грипу й був корисний для очей.

Старий звів очі й побачив, що над водою знову кружляє той самий птах.

— Натрапив на косяк, — мовив він уголос.

Тим часом жодна летюча риба не викидалася з води, не було видно й дрібноти. Та, видивляючись уперед, старий побачив, як над водою злетів невеликий тунець, перевернувся в повітрі й пірнув головою донизу. Тунець зблиснув сріблом проти сонця, а коли він зник, там-таки один по одному почали з'являтися інші, вистрибуючи на всі боки, спінуючи воду й кидаючися з чималої віддалі за здобиччю. Вони кружляли навколо дрібної риби й гнали її перед себе.

«Якщо не дуже швидко пливтимуть, я їх дожену», — подумав старий, і далі спостерігаючи, як зграя тунців збиває на воді білу піну, а птах раз по раз пірнає і хапає дрібну рибу, що сполохано металася біля самої поверхні.

— Той птах став мені в добрій пригоді, — мовив старий.

Саме в цю мить жилка, закинута з корми, туго натяглась під його ногою — він притискав нею петлю, — і, коли старий, покинувши весла й міцно вхопившись за жилку, почав вибирати її з води, він відчув вагу невеликого тунця, що дрібно сіпався на гачку. Старий тяг жилку до себе, і вона смикалася чимраз частіше, аж поки він побачив у воді синю спинку та золотаві боки риби й зрештою перекинув її через борт у човен. Тунець лежав на кормі проти сонця, довгастий і тугий, мов свинцева куля; вирячивши великі дурні очі, він в останніх конвульсіях часто-часто

молотив по дошках своїм зграбним хвостом. Старий зглянувся на нього й оглушив ударом по голові, тоді відкинув ногою ще тріпотливу тушку в затінок під корму.

— *Albacore*¹, — мовив уголос. — Добрячий буде живець. Фунтів на десять, не менше.

Він не пам'ятав уже, відколи почав говорити вголос, рибалачи одинцем. Колись давніше, залишаючись на самоті, він співав; часом співав і ночами, несучи вахту на рибальських вітрильниках та ловецьких суднах, що ходили по черепах. А розмовляти сам із собою почав, мабуть, тоді, коли від нього пішов хлопець. Але напевне він не пам'ятав. Рибалачи разом, вони з хлопцем звичайно не озивалися один до одного без потреби. Розмовляли здебільшого ночами або ж залишаючись на березі в негоду. Між рибалок вважалося негожим базікати у морі, і старий завжди схвалював і шанував цей звичай. Але тепер він часто висловлював свої думки вголос — адже це нікому не вадило.

— Коли б хто почув, що я отак балакаю вголос, то подумав би, що мені одібрало розум, — мовив він. — Одначе я при своєму розумі, отож мені до того байдуже. Багатії, ті мають у човнах радіо — воно говорить до них, розповідає про бейсбол...

«Не час тепер думати про бейсбол... — спинив він себе подумки. — Тепер треба думати лише про одне. Про те, задля чого я народжений. Можливо, десь поблизу цього косяка ходить і велика риба, — міркував він. — Оця, котру я витяг, — усього-на-всього молоде тунча, що відбилося від гурту, який шукає поживи. А решта подалася надто далеко в море, та й надто швидко. Усе, що з'являється сьогодні біля поверхні, пливе надто швидко й на північний схід. Може, так воно й має бути о цій порі дня? Чи це якийсь знак на перемену погоди, якого я не знаю?»

Тепер він уже не бачив зеленої смуги берега, а тільки верхів'я голубуватих горбів, здаля зовсім білі, неначе вкриті сніговими шапками, та ще хмари над ними, що скидалися на високі засніжені гори. Море ще дужче потемніло, і сонячні промені заломлювались у воді. Міриади порошишок планктону немовби розчинилися в світлі сонця, що стояло вже високо в небі, і тепер, крім своїх жилок, що прямовисно йшли в глибочінь, яка сягала тут доброї милі, старий бачив у синій воді лише далекі відсвіти заломленого сонячного проміння.

¹ Молодий тунець (ісп.).

Тунці — рибалки називали всю рибу цієї породи тунцями й розрізняли її за відмінами тільки тоді, коли везли на ринок чи продавали на принаду, — знову зникли десь під водою. Сонце почало припікати, і старий, веслуючи, відчував його жар на потилиці, а по спині в нього потекли цівочки поту.

«Можна б просто пустити човна за водою, — подумав він, — і навіть поспати. Обкрутив петлю навколо великого пальця на носі — та й спи собі, аж поки смикне. Але ж сьогодні вісімдесят п'ятий день, то треба ловити справно».

Він не відводив очей від жилки і саме в цю мить побачив, як одне зелене вудлище над бортом рвучко сіпнулося донизу.

— Ага, — мовив старий. — Ага, — і безгучно поклав весла. Тоді потягнувся до жилки й обережно взяв її великим і вказівним пальцями правої руки. Він не відчув ні натягу, ні ваги й держав жилку вільно, без зусилля. Раптом вона знову сіпнулася. Цього разу — легенько, якимсь непевно; та старий добре знав, що це означав. Там у глибині, за сотню сажнів від човна, марлін об'їдав сардини, нанизані на вістря й вигин виклепаного ручним способом гачка, що витикався з голови невеличкого тунця, насадженого на стрижень.

Старий, обережно тримаючи жилку лівою рукою, тихенько попустив петлю й зняв її з вудлища. Тепер він міг вільно перепускати жилку між пальцями, так щоб риба не відчувала ніякого натягу.

«Восени й так далеко від берега це має бути велетенська рибина, — думав старий. — Їж, рибо, їж сардинки. Ласуй собі на здоров'я. Вони ж бо такі свіженькі, а ти там десь ген за шістсот футів, серед темряви й холоднечі. Обпливи разочок кругом, а тоді вертайся і їж».

Він відчув, як жилка сіпнулася знову, спершу легенько, а тоді сильніш — мабуть, голова однієї з сардин міцніше сиділа на гачку. Потім жилка завмерла.

— Ну ж бо, — голосно мовив старий. — Підпливай знов. Принюхайся до них як слід. Хіба не смачно пахнуть? А тепер їж на здоров'я, а тоді й до тунця візьмешся. Він такий тугий, холодненький, дуже смачний. Не бійся, рибо, їж.

Він чекав, тримаючи жилку між великим і вказівним пальцями, й пильнував водночас і за нею, і за іншими жилками, бо риба могла піднятися вище чи спуститись глибше. Нарешті жилка знову так само легенько сіпнулася.

— Візьме,— вголос промовив старий.— Візьме, помагай їй боже.

Проте риба не брала наживи. Вопа відпливла, і старий марно пильнував за жилками.

— Не могла вона піти геть,— мовив він.— Бог свідок, не могла. Вона просто кружляє довкола. Може, вже попалася на гачок і дещо запам'ятала.

Раптом він відчув легке сіпання й вмить повеселішав.

— Я ж казав, що вона кружляє,— мовив він.— Зараз візьме.

Жилка й далі потихеньку сіпалась у нього між пальцями, і старий радів з того, та раптом відчув, як вона напружилась від величезної, просто-таки неймовірної ваги. То була вага риби, і він попускав жилку все глибше, глибше, глибше, і перший з двох запасних мотків швидко розкручувався. Жилка легко прослизала в нього між пальцями, і старий, хоч майже й не придержував її, все одно відчував величезну вагу на тому кінці.

— Оце рибина,— мовив він.— Гачок встромився їй у пащу, і тепер вона тікає з ним разом.

«Та все-таки вона повернеться й ковтне його»,— подумав він, але вголос цього не сказав, боячись наврочити. Він знав, яке то має бути громадсько, й уявляв собі, як риба десь там серед темряви чимдуж пливе геть із тунцем, що застряг їй поперек пащі. В цей час риба спинилась, але він так само відчував її вагу. Потім жилка знову смикнулася, й старий попустив її далі. На якусь мить він дужче стиснув пальці, і жилка, напружившись, мов струна, під вагою риби, прямовисно пішла донизу.

— Ковтнула,— сказав старий.— Ну, тепер нехай собі їсть на здоров'я.

Жилка й далі перебігала в нього поміж пальців, а він тим часом простяг ліву руку й міцно прив'язав вільний кінець двох запасних мотків до петлі двох запасних мотків другої снасті. Тепер усе було наготові. Крім тієї жилки, на якій держав рибу, він мав у запасі ще три мотки, по сорок сажнів у кожному.

— Поїж іще трохи,— мовив він.— Наїдайся як слід.

«Наїдайся так, щоб вістря гачка загналося просто в серце й убило тебе,— провадив він подумки.— А тоді випливай на поверхню, і я встромлю в тебе гарпун. От і гаразд. Готова? Годі вже з тебе?»

— Ну!— голосно мовив старий і, чимдуж смикнувши обома руками, витяг назад з ярд жилки, а тоді заходився

смикати знов і знов, перехоплюючи жилку то однією, то другою рукою і до краю напружуючи м'язи всього тіла.

Та ніщо не допомагало. Риба поволі віддалялася, і старий не міг підтягти її ані на дюйм. Жилка в нього була міцна, сплетена на велику рибу; отож він уперся в неї спиною і натяг так туго, що з неї порснули дрібні крапельки води. Потім жилка глухо засичала у воді, а він і далі здержував її, впершись у лавку і всім тулубом відхилившись назад. Тим часом човен відносило на північний захід.

Риба неухильно тягла вперед, і вони помалу посувалися тихим морем. Решта гачків з наживою і досі залишалася у воді, але з цим годі було щось зарадити.

— Шкода, що зі мною нема хлопця,— сказав старий.— Риба тягне мене на буксирі, і я наче припнутий до неї тросом. Можна, звісно, прив'язати жилку до човна. Але тоді риба може урвати її. Отож треба держати, доки стане сили, й попускати жилку, коли їй заманеться смикнути. Ще хвалити бога, що вона пливе вперед, а не йде в глибочинь.

«Не знаю, що й робитиму, як вона надумає піти вниз. А що я вдію, як її потягне на дно і вона там сконає? Ет, щось та вдію. Хіба мало всяких способів».

Старий здержував жилку спиною і дивився, як вона скісно розтинає воду, а човен неухильно посувається далі на північний захід.

«Ця плавба доконає її,— подумав він про рибу.— Не може ж вона пливти без кінця». Та минуло ще чотири години, а риба все так само неухильно пливла ген у відкрите море, тягнучи за собою човен, і старий усе так само міцно впирався в лавку, здержуючи спиною натягнену снасть.

— Коли я підчепив її, був полудень,— мовив він.— А я й досі її не бачив.

Перед тим, як спіймалася риба, старий туго насадив на голову солом'яний бриль, і тепер він муляв йому лоба. До того ж його мучила спрага. Пильнуючи, щоб не смикнути жилки, він обережно став на коліна, пересунувся як міг ближче до носа човна й, простягнувши вільну руку, взяв пляшку з водою. Вийнявши затичку, трохи попив. Тоді сів перепочити там-таки, біля носа. Сидів просто на дні човна, на щоглі, вгорнутій у вітрило, й намагався ні про що не думати, а тільки кріпитися.

Озираючись назад, він побачив, що берег зовсім зник з очей. «Дарма,— подумав він.— Я завжди можу повернути на відсвіт над Гаваною. До заходу сонця ще дві години, й, може, за цей час вона таки впливе. А ні — то, може, впливе, як зійде місяць. Або ж зі сходом сонця. Я ще при силі, й корчі мене не беруть. Та й гачок не в мене у роті, а в неї. А риба ж яка, щоб отак тягти. Певне, міцно прикусила повідець. От би побачити її. Хоч краєм ока побачити, аби знати, що воно там таке».

Цілу ніч риба пливла так само неухильно, нікуди не збочуючи,— старий міг бачити це за зорями. Коли зайшло сонце, повітря похолоднішало, і піт на спині, плечах та ногах старого швидко висух. Ще вдень він узяв мішок, яким накрив скриньку з важивою, і простелив його на сонці сушитися. А коли сонце зайшло, об'язав мішок навколо ший, спустив собі на спину й обережно заправив під жилку, що її тепер держав, перепустивши за плечима. Мішок пом'якшив тиск, і старий зумів прихилитися до носа човна в такий спосіб, що йому стало майже зручно. Насправді ця поза лиш на якусь дещицю полегшила нестерпний тягар, одначе старий вважав, що тепер йому майже зручно.

«Я нічого не можу з нею вдіяти, і вона зі мною також,— подумав він.— Принаймні поки тягне отак навпростець».

Один раз він звівся на ноги, щоб помочитися за борт, поглянути на зорі й визначити курс човна. Натягнута жилка здавалася світною лінією, що виходила просто з його плеча й зникала у воді. Тепер човен посувався повільніше, і сяйво над Гаваною потьмяніло, отож старий зрозумів, що течія, як видно, несе їх на схід. «Коли я втрачаю з очей відсвіт над Гаваною, то ми, певне, відхиляємось дедалі на схід,— подумав він.— Якби риба не збочила, я бачив би його ще кілька годин. Цікаво, як там скінчилися сьогоднішні матчі у вищих лігах. Як чудово було б мати з собою радіо й про все те почути.— Але тут-таки перепинив себе:— Не про те думаєш. Думай про діло. Пильнуй, щоб не вчинити якоїсь дурниці».

Тоді мовив уголос:

— Шкода, що нема зі мною хлопця. Допоміг би мені й усе оце побачив.

«Не можна, щоб людина доживала віку в самотині,— подумав він.— Але нічого не вдієш. Треба не забути з'їсти тунця, поки він не притух, це додасть мені сили. Так собі й затам: хочеш чи не хочеш, а вранці з'їси його. Отак і затам»,— наказав він собі подумки.

Вночі біля човна впливли дві морські свині¹, і старий чув, як вони борсаються у воді й гучно сапають. Старий добре розрізняв хрипкий віддих самця й тужливі зітхання самиці.

— Славні вони тварини,— мовив він.— Грають собі, пустають, люблять одне одного. Вони нам наче брати, так само як і летючі риби.

Раптом йому стало жаль велику рибу, що була в нього на гачку. «Вона чудова, незвичайна риба, і хто зна, скільки вже їй віку,— думав він.— Зроду ще не траплялося мені такої дужої риби й щоб так дивно поводитись. Мабуть, вона дуже розумна й через те не вистрибує. Досить їй вистрибнути чи добряче смикнути — і мені капець. Та, певне, вона вже не раз попадалась на гачок і знає, що саме так треба змагатися за порятунок. Їй і невтямки, що проти неї лише одна людина, та ще й стара. А яка ж вона величезна, ця риба, і який добрий дасть виторг, коли в неї смачне м'ясо. Наживу вона взяла, як sameць, і тягне, як sameць, і змагається не як перелякана. Цікаво, чи вона робить це з наміслом, чи просто на відчай душі, як оде я?»

Він пригадав, як колись зловив на гачок самицю марліна. Sameць завжди поступається поживою своїй подрузі, і самиця, попавшись на гачок, з переляку почала нестямно кидатись, так що скоро геть знесиліла, й увесь той час sameць не залишав її і кружляв разом з нею по поверхні води, не зважаючи на жилку. Він плив майже впритул, і старий боявся, щоб він не розітнув жилку ударом хвоста, гострого, як лезо коси, й майже такого ж розміром та формою. І тим часом як старий підчепив самицю на ості й оглушив її, а тоді, підтягнувши до човна за вузьку і гостру, мов рапіра, морду з шерехатими краями, почав молотити кийком по голові, аж поки вона зробилася схожа кольором на зворотний бік дзеркала, і нарешті з допомогою хлопця перекинув через борт, sameць ні на мить не відпливав від човна. А потім, коли старий узявся вибирати жилку й готувати гарпун, марлін високо вистрибнув з води біля самого борту, щоб побачити, де його подруга, й тільки тоді пішов у глибочінь, розпроставши блідо-лілові крила грудних плавців і востаннє показавши широкі фіолетові смуги на спині та боках. І тепер старий пригадав, який він був гарний і як до кінця не залишив своєї подруги.

¹ Порода дельфінів.

«То була найсумніша з усіх моїх рибальських пригод,— подумав він.— Та й хлопець тоді засмутився, і ми попросили в риби пробачення й швиденько розчинили її».

— Шкода, що немає хлопця,— мовив він уголос і зручніше прихилився до заокругленої носової обшивки, відчуваючи плечима, що здержували натяг жилки, могутню силу величезної риби, що невпинно простувала до якоїсь тільки їй відомої мети.

«Це ж бо не що інше, як мої підступи змусили її зробити такий вибір,— подумав старий.— Їй було призначено жити в темних глибинах моря, далеко від усіляких тенет, пасток і підступів. А мені, єдиному в світі, було призначено дістатися туди й знайти її. Єдиному з усіх людей у світі. Отож тепер ми від самого полудня пов'язані спільною долею. І ніхто не зарадить ні їй, ні мені.

Можливо, мені не слід було ставати рибалкою,— думав він далі.— Але ж саме задля цього я й народився. От тільки б не забути з'їсти тунця, коли розвидніє».

Перед самим світанком якась риба взяла наживу на снасті, що була в старого за спиною. Він почув, як тріснуло вудлище, і жилка, розмотуючись, стрімко поповзла через борт човна. Орудуючи навпомацки в темряві, старий видобув із піхов ножа, перебрав усю тягу жилки на ліве плече й, відхилившись назад, перерізав снасть на закрайку борту. Потім так само перерізав ще одну, найближчу до нього, й навпомацки позв'язував вільні кінці запасних мотків. Він вправно орудував однією рукою, притискаючи ногою жилку, щоб міцніше затягти вузли. Тепер у нього було шість запасних мотків жилки: по два від кожної перерізаної снасті й ще два від тієї, на яку спіймалася риба,— і всі шість міцно зв'язані між собою.

«Коли розвидніє,— подумав старий,— треба якось добутися на корму до тієї сорокасажневої снасті й також перерізати її, а тоді доточити запасні мотки. Щоправда, я втрачаю на цьому двісті сажнів добротного каталонського шнура та ще гачки з повідцями. Одначе все це можна придбати знов. А от хто придбає мені таку рибу, якщо на гачок попадеться ще одна й обірве жилку? Хто знає, що то за риба оце щойно клюнула. Може, марлін, а може, й меч-риба чи акула. Я навіть не відчув її, бо мусив якнайшвидше позбутися».

Уголос він сказав:

— Ех, якби ж то зі мною був хлопець!

«Але хлопця немає,— подумав він.— Ти тут сам-один,

отож темно чи не темно, а рушай-но краще зараз же на корму, до тієї останньої снасті, відітти жилку й приточити ще два запасні мотки».

Так він і вчинив. Робити все те потемки було важко, а одного разу риба так рвонула жилку, що він повалився долілиць і поранив щоку під оком. По щоці потекла була кров, але швидко скипілася й присохла, не сягнувши підборіддя, а старий добувся назад і стомлено припав до носової обшивки. Потім поправив мішок, помалу пересунув жилку з намуляного місця й, непорушно вдержуючи її плечима, завмер, щоб відчутти, як тягне риба, а тоді спустив руку за борт і визначив, з якою швидкістю посувається човен.

«Цікаво, чого це вона так сахнулася,— подумав він.— Мабуть, повідець шарпнув її по спинному горбу. Йй, звісно, не так муляє спину, як мені. Одначе не може ж вона без кінця тягти човен, хоч би яка була велика та дужа. Тепер я прибрав усе, що могло б мені завадити, і маю в запасі багато жилки, отже, кращого й бажати годі».

— Рибо,— неголосно мовив він,— поки я живий, я тебе не покину.

«Та й вона мене, мабуть, не покине,— подумав старий, дожидаючи, поки розвидніє. О цій досвітній порі стало ще холодніше, і він притулився до дощок, щоб трохи зігрітись. «Усе, що здужає вона, здужаю і я»,— подумав він. Зайнялося на світ, і він побачив, як жилка, тягнучись від його плеча, скісно заходить у воду. Човен невпинно посувався вперед, і коли з-за обр'ю виткнувся краєчок сонця, його промені впали на праве плече старого.

— Простує на північ,— сказав старий і подумки додав: «А течією нас, певне, занесло далеко на схід. Добре було б, якби вона повернула за водою. Це означало б, що її бере втома».

Коли сонце підбилося трохи вище, старий зрозумів, що риба анітрохи не стомилася. Був лиш один добрий знак: нахил жилки показував, що тепер риба пливе ближче до поверхні. А втім, це ще не конче мало означати, що вона скоро вирине. Та могла й виринути.

— О боже, зроби так, щоб вона виринула,— промовив старий.— Я маю досить жилки, щоб укоськати її.

«А може, якщо я здужаю трохи потягти на себе, їй стане боляче й вона вирине,— подумав він.— Тепер видно, то нехай собі вистрибує. Набере повітря в спинні міхури, а тоді вже глибоко не пірне».

Він спробував посилити натяг, але відколи риба ковтула гачок, жилка й так була напружена до краю, і коли старий відхилився назад, щоб потягти її на себе, то відчув, як вона врізається в плечі, й зрозумів, що це марна праця. «А смикати нізачо не можна,— подумав він.— За кожним разом гачок розширюватиме рану, і коли вона таки вистрибне, то може взагалі зірватися. Ну, та хоч як воно є, а тепер, коли зійшло сонце, я відчуваю себе куди краще, до того ж хоч сьогодні мені не треба на нього дивитися».

На жилку поначіплялися жовті водорості, але старий знав, що вони трохи гальмують човен, і тільки радів з цього. То була та сама гольфстрімська трава, що так світилася поночі у воді.

— Рибо,— сказав старий,— я люблю тебе й дуже поважаю. Але все одно уб'ю тебе до кінця дня.

«Будемо на це сподіватися»,— додав він подумки.

З півночі до човна підлетіла невеличка пташина. То була якась співоча пташка, і летіла вона дуже низько над водою. Старий помітив, що вона геть знесилена.

Пташина сіла на корму перепочити. Потім пурхнула в старого над головою і встигла на жилці, де їй було зручніше.

— Скільки тобі років?— запитав старий.— Це твоя перша мандрівка?

Коли він озвався, пташина подивилася на нього. Вона була така втомлена, що навіть не примірялася, сідаючи на жилку, і тепер погойдувалась, чітко обхопивши її своїми тендітними пазурцями.

— Жилка натягнута міцно,— сказав їй старий.— Аж надто міцно. Чого ж це ти так стомилася по безвітряній ночі? І що воно коїться з птахами?

«А є ж іще яструби,— подумав він.— Ті вилітають понад морем вам навперейми». Але пташині цього не сказав, та й однаково вона його не зрозуміла б, а про яструбів скоро мала дізнатися сама.

— Добре відпочинь, мала птахо,— сказав старий.— А тоді вертай до берега й шукай свої долі, як шукають її всі — і люди, й птахи, й риби.

Розмова трохи підбадьорила його, бо за ніч спина в нього геть затерпла й тепер уже боліла по-справжньому.

— Коли хочеш, погостюй тут у мене, птахо,— мовив він.— Шкода, що я не можу поставити вітрило й відвезти тебе,— онде якраз і вітерець знімається. Та, на жаль, я не один, а з товаришкою.

Саме в цю мить риба зненацька так рвонула жилку, що старий повалився на ніс човна й напевне випав би за борт, якби не вперся в дошки й не попустив снасть.

Коли риба смикнула, пташина пурхнула геть, і старий не помітив, як вона зникла. Він обережно помацав жилку правою рукою і побачив на долоні кров.

— Певне, щось дошкулило їй,— мовив старий і потяг до себе снасть, пробуючи повернути рибу назад. Та, напнувши жилку до відпору, він знову сів, як раніш, лише здержуючи її натяг.

— Я бачу, рибо, все воно таки дається тобі взнаки,— сказав він.— Мені теж, бог свідок.

Він пошукав очима пташину, бо радий був хоч її товариству. Одначе пташина зникла.

«Недовго ж ти гостювала,— подумав старий.— А там, де ти тепер, тобі ще важче, аж поки дістанешся берега. Як же це я так схибив, що риба поранила мене отим єдиним посмиком? Мабуть, зовсім уже розум втрачаю. Чи, може, тому що задивився на пташину й вона відвернула мої думки. Ну, тепер-то я вже пильнуватиму як слід, а потім треба неодмінно з'їсти тунця, щоб не підупасти на сили».

— Ех, якби ж то зі мною був хлопець і якби я мав трохи солі,— промовив він у голос.

Перебравши вагу снасті на ліве плече й обережно ставши на коліна, він спустив поранену руку за борт і якусь хвилю подержав у воді, спостерігаючи, як залишається позаду кривавий слід і як невпинно струмує проти його зануреної руки зустрічний потік.

— А пливе вона тепер куди повільніше,— сказав він.

Старий залюбки подержав би руку в солоній воді й довше, але, побоюючись, що риба знову смикне, сів на місце, усім тілом наважив на снасть і обернув долоню проти сонця. На ній було тільки поперечне садно від жилки, що обдерла шкіру. Але ж саме долоням випадало попереду найбільше роботи. Старий знав, як йому ще знадобляться руки, перше ніж він доведе своє діло до кінця, отож був невдоволений, що пошкодив їх дочасно.

— Ну от,— сказав він, коли рука обсохла.— А тепер треба з'їсти того тунчика. Я можу підтягти його остями і їсти тут-таки, зручно вмостившись.

Він став навколішки, зачепив остями тунця, що лежав під кормою, і, пильнуючи, щоб не зрушити мотків жилки, підтяг до себе. Знову здержуючи снасть лівим плечем і спираючись на лівий лікоть, він зняв рибу з гачка й поклав

ості на місце. Тоді притиснув тушку коліном і взявся різати її вподовж, від голови до хвоста, відтинаючи довгі клинцюваті скиби темно-червоного м'якуша — спочатку від спини й далі аж до черева. Накраївши шість таких скиб, він розклав їх на носі човна, витер ніж об штани, а тоді взяв кістяк тунця за хвіст і шпурнув через борт.

— Мабуть, цілого кусня я не з'їм,— мовив він по тому й розрівав одну скибу навпіл. Тим часом натяг снасті не слабшав ні на мить, і ліву руку йому геть посудомило. Вона, мов задубіла, стискала туго напнуту жилку, і старий гидливо подивився на неї.

— Ото ще мені рука,— сказав він.— Гаразд, нехай тебе корчить, коли тобі так подобається. Нехай хоч і на клішню оберне. Добра тобі в того однак не буде.

«Ну, їж,— звелів він подумки сам собі й подивився на темну воду там, де в неї скісно заходила жилка.— Їж, це додасть сили твоїй руці. Вона не винна, що ти вже стільки годин припнутий до риби. Та ти собі можеш і довіку не розлучатися з нею. А зараз їж тунця».

Він узяв шматок риби, поклав у рот і став повільно жувати. Їсти було можна.

«Добре розжовуй,— сказав він собі подумки,— висмоктуй увесь сік. От якби ще присмачити лимоном чи підсолити — було б зовсім не зле».

— Як себе почуваєш, рука?— спитав він зсудомлену руку, що заклякла, мов нежива.— Ось я з'їм ще шматок задля тебе.

Він з'їв решту скибки, що її розрівав навпіл. Старанно розжував м'якуш і виплюнув шкіру.

— Ну, як воно тобі, рука? Чи ще рано про це питати?

І старий узяв ще одну скибу, тепер уже цілу, й почав жувати.

«Це поживна, повнокровна риба,— думав він.— Добре, що мені попався тунець, а не макрель. Макрель надто солодка. А ця майже зовсім не солодка й ще не втратила ані крихти поживності... Треба викинути з голови все, що не стосується діла,— подумав старий.— Шкода, що я не взяв з собою хоч трохи солі. Хто зна, чи пров'ялиться решта тунця на сонці, чи засмердить, то, мабуть, краще з'їсти все одразу, дарма що не хочеться. Моя риба поводитьсь спокійно, не шарпає. Отож доїм-но я тунця й тоді буду напоготові».

— Терпи, рука,— сказав він.— Усе це задля тебе.

«От коли б можна було нагодувати й мою рибу,— подумав він.— Адже вона мені однаково як сестра. Та все-таки я мушу вбити її, а для цього мені треба набратися сили».

І він неквапливо й сумлінно зжував усі довгі клинцюваті скиби тунцевого м'якуша. Тоді випростався й обер руку об штани.

— Ну от,— сказав він.— А тепер, рука, можеш пустити жилку — я впораюся й самою правою, поки ти не облишиш своїх дурних вибриків.

Він притиснув лівою ногою туго напружену жилку, що її весь час перед тим затискав у лівій руці, й відхилився назад, наваживши на снасть спиною.

— Боже, зроби так, щоб швидше минулися корчі,— сказав він.— Адже я не знаю, що вона ще утне, ця риба.

«Поки що вона начебто спокійна,— міркував старий,— і знає, до чого веде. Але що в неї на думці? А в мене що? Я мушу в усьому пристосовуватися до неї, бо надто вже вона величезна. Якщо вона вирине, я зможу вбити її. А якщо довіку залишиться в морі, то й я залишуся разом з нею».

Він потер об штани зсудомлену руку й спробував розігнути пальці. Але рука не корилась йому. «Може, вона відійде на сонці,— подумав старий.— А може, коли я перетравлю поживного сирого тунця. Ну, а як не буде іншої ради, я таки розтисну її хоч би там що. Але зараз силувати не стану. Нехай розтиснеться сама й відійде з власного почину. Зрештою, вночі я завдав їй добрячої роботи, коли треба було вивільнити й зв'язувати снасті».

Старий поглянув на безмежний простір моря й збагнув, який він тепер самотній. Проте побачив він і райдужні відсвіти в темній товщі води, й туго напружену жилку, що зникла в глибині, й дивне коливання тихої морської гладіні. Тепер і над морем скупчувались хмари, віщуючи пасат, а глянувши вперед, старий побачив табун диких качок, що летіли над водою, чітко вирізняючись на тлі неба,— на якийсь час їх обриси невече затуманювались, тоді знов ставали чіткі,— і він зрозумів, що людина в морі ніколи не буває самотня.

Йому пригадалось, як декотрі люди бояться запливати самі в невеликому човні ген у море, звідки не видно берега, й подумав, що в ті місяці, коли негода настає зненацька, їхній страх цілком виправданий. Але тепер була пора ураганів, а в цю пору, коли тихо, звичайно стоїть найкраща в цілому році погода.

«Та й коли надходить ураган, у морі його ознаки завжди видно за кілька днів наперед. На суходолі їх не бачать, бо не знають, на що треба зважати,— думав старий.— Певне, є відміна і в тому, що з берега хмари виглядають інакше, ніж з моря. Та найближчим часом урагану боятись нема чого».

Він подивився на небо й побачив білі купчасті хмари, подібні до накладених одна на одну апетитних кульок морозива, а над ними у високому вересневому небі видніли тонкі смужки пірчастих хмаринок.

— Буде легкий бриз,— сказав старий.— Така погода мені куди вигідніша, ніж тобі, рибо.

Ліву руку йому й досі судомило, але він уже помалу розтискав пальці.

«Ненавиджу корчі,— думав він.— Гидко, що тебе зраджує власне тіло. Коли отруїшся якоюсь тухлятивою і на тебе нападає пронос чи блювота, соромно людей. А як нападуть корчі,— він подумки називав їх *calambre*¹,— соромно самого себе, а надто коли нікого нема поруч.

Якби тут був клопець, він розтер би мені руку, і її одпустило б згори, від ліктя,— подумав старий.— Та дарма, одпустить і від пальців».

У цю мить, ще не помічаючи, як змінився нахил жилки у воді, він відчув правою рукою, що натяг слабшає. Тоді, наваживши на снасть і щосили молотячи лівою рукою по стегну, побачив, як жилка поволі підноситься все вище над водою.

— Зараз вона впливе,— мовив старий.— Ану, рука, оклигуй. Оклигуй, прошу тебе.

Жилка й далі помалу, але невпинно виринала з води, а тоді поверхня океану перед човном здулась, і риба випливла на світ. Вона випливала довго, наче їй кінця-краю не було, і з боків її струменіла вода. Риба виблискувала проти сонця, голова й спина в неї були темно-фіолетові, а широкі смуги на боках видавалися в сонячному промінні блідо-бузковими. Її довгий, як бейсбольна битка, і загострений на кінці меч скидався на рапіру. Риба показала з води на всю свою довжину, а тоді знов пірнула — без сплеску, мов досвідчений нирець,— і старий побачив, як востаннє майнув її великий, схожий на лезо коси хвіст, і одразу ж по тому жилка швидко побігла у воду слідом за рибою.

¹ Судома (ісп.).

— Футів на два довша за мій човен,— сказав старий.

Жилка збігала швидко, але рівномірно — отже, риба не була наполохана. Старий обома руками вчепився за жилку й натягнув її до відпору, силкуючись загальмувати. Він знав: якщо він не здужає сповільнити рух риби безперервним опором, вона розмотає всю снасть і обірве її.

«Риба величезна, і я повинен приборкати її,— думав старий.— Не можна давати їй відчуття, яка вона дужа й на що здатна, коли б стала тікати. Бувши нею, я б зараз пішов на відчай душі й дав тягу, аж поки щось урвалося б. Та, хвалити бога, риби не такі розумні, як ми, що вбиваємо їх, зате куди благородніші й спритніші».

Старому траплялося бачити багато великої риби. Бачив він і чимало рибин, що важили понад тисячу фунтів, та й сам за своє життя зловив дві такі, але ніколи не ловив одинцем. І от тепер, сам-один далеко від берега, був припнутий до найбільшої рибини з усіх, яких він будь-коли бачив чи навіть про яких чував, а його ліва рука й досі була залякла, мов зціплені пазури орла.

«Дарма, відійде,— думав він.— Неодмінно відійде і допоможе правій. Вони ж усі три наче сестри — риба й мої дві руки. Повинна відійти. Це ж просто нечесно, що вона отак поводиться».

Тим часом риба знову притишила хід і пливла рівно, як і раніш.

«Цікаво, чого це вона виринула,— подумав старий.— Неначе тільки на те, щоб показати мені, яка вона величезна. Атож, тепер я це знаю. Добре було б показати і їй, що я за людина. Але тоді б вона побачила мою скорчену руку. Ні, нехай собі думає, ніби я дужчий, ніж насправді, а я вже постараюся не схибити. Ех, коли б то я був нею і мав усе, що має вона проти моєї єдиної зброї — волі та розуму».

Він зручніше прихилився до бортових дощок і терпляче зносив свої муки, а риба тим часом усе так само невпинно пливла далі, і човен повільно посувався по темній воді. Зі сходу повівав вітерець, здіймаючи на морі легку хвилю. Був уже полудень, коли ліву руку старого помалу відпустили корчі.

— Ну, рибо, тепер начувайся,— мовив він і трохи пересунув жилку на вкритих мішком плечах.

Йому було зручно, але так само тяжко, хоч він і не визнавав цього.

— Я людина не побожна,— мовив він,— одначе ладен десять разів проказати «Отче наш» і десять разів «Богородицю», аби тільки подужати цю рибу. А як подужаю, обіцяю піти на прощу до Мідної богоматері. Твердо обіцяю.

І він заходився механічно проказувати молитви. Часом він почував себе таким змореним, що не міг пригадати слів, і тоді починав говорити дуже швидко, щоб вони вимовлялися самі собою. «Богородицю» проказувати легше, ніж «Отче наш»,— відзначив він подумки.

— Слався, богородице, свята Маріє, господь з тобою. Благословенна ти серед жінок і благословен плід лона твого, святий Христос. Свята Маріє, матір божа, молися за нас грішних нині і в нашу смертну годину. Амінь.— Тоді додав:— Свята діво, помолися й за те, щоб ця риба сконала. Дарма що вона така розкішна.

Проказавши молитви й почувши себе куди краще, хоч страждання його анітрохи не полегшали, а може, навіть ще й збільшилися, старий сперся на носову обшивку й почав машинально згинати й розгинати пальці лівої руки.

— Мабуть, треба знову спустити з корми оту малу снасть,— промовив він.— Якщо риба надумає залишитися там ще на ніч, мені знову треба буде їсти, та й води у пляшці вже обмаль. Навряд чи я зловлю тут щось, крім макрелі. Та коли з'їсти її зовсім свіжу, вона не дуже гидка на смак. От якби вночі мені в човен упала летюча риба. Але я не маю світла, щоб принадити її. Летюча риба смачна навіть сира, її можна й не розчиняти. А я повинен берегти кожну крихту сили. О боже, хіба ж я знав, що ця риба така величезна... І все-таки я здолаю її,— сказав він,— хоч яка вона величезна та могутня.

«Воно, звісно, несправедливо,— подумав старий.— Але я покажу їй, на що здатна людина й що вона може знести».

— Казав же я хлопцеві, що я незвичайний старий,— мовив він.— А тепер настав час це довести.

Те, що він доводив це вже тисячу разів, нічого не важило. Тепер треба було доводити знову. І так щоразу — все наново; отож, роблячи своє діло, старий ніколи не оглядався на минуле.

«Добре, якби вона заснула, тоді і я міг би поспати й побачити уві сні левів,— подумав він.— Чому ті леви — найважливіше з усього, що в мене лишилося?.. Викинь з голови ці думки, старий,— звелів він собі.— Сиди тихенько

отут біля борту, відпочивай і ні про що не думай. Риба витрачає силу. А ти повинен витрачати її якомога менше».

Вже перейшло далеко за полудень, а човен усе так само повільно й невпинно посувався вперед. Але тепер його рух гальмував ще й вітерець зі сходу, і старий легенько погойднувся на тихих хвилях, майже не зважаючи на біль, якого завдавала йому жилка, туго напнута поперек плечей.

Один раз пополудні жилка почала була знов виринати з води. Та риба лише трохи піднялася до поверхні й пливла собі далі. Сонце тепер падало старому на ліве плече та спину. І з цього він зрозумів, що риба повернула на північний схід.

Тепер, уже раз побачивши рибу, він міг уявляти собі, як вона пливе десь там у глибині, широко розпроставши схожі на крила фіолетові грудні плавці, і як темна вода обтікає її великий сторчкуватий хвіст. «Цікаво, чи добре вона бачить на такій глибині,— подумав старий.— Очі в неї величезні, а он коні ж мають куди менші, проте бачать у темряві. Колись і я добре бачив поночі. Звісно, не в непроглядній темряві, але майже так само добре, як бачать коти».

Сонце та безперервні рухи пальцями зовсім відживили його ліву руку, і старий почав помалу перебирати на неї натяг снасті, ворущачи м'язами сини, щоб зсунути жилку з намуляних місць.

— Коли ти й досі не пристала, рибо,— мовив він уголос,— то ти просто чудо.

Тим часом він сам був геть зморений і, знаючи, що скоро настане ніч, намагався думати про щось інше. Подумав про бейсбольні ліги — він називав їх *Gran Ligas*¹,— пригадавши, що того дня нью-йоркські «Янки» грали з детройтськими «Тиграми».

«Ось уже другий день я не знаю, як закінчилися *juegos*²,— думав він.— Але я повинен не втрачати віри й бути гідним великого Ді Маджо, котрий робить усе досконало, навіть коли йому дошкуляє кісткова шпора на п'яті. Що воно за таке, ця кісткова шпора? — запитував він сам себе.— *Un espuela de hueso*³. У нашого брата їх не буває. Чи воно так само боляче, як удар у п'яту шпорою бойового півня? Я, мабуть, такого не знис би. Не міг би знести й коли б мені вибили око чи обоє очей, та ще

¹ Великі ліги (ісп.).

² Ігри (ісп.).

³ Кісткова шпора (ісп.).

й битися далі, як ото бойові півні. Людина — доволі нікчемна істота проти дужих птахів та звірів. Я таки справді радніш волів би бути отим рибиськом, що пливе десь там у темряві моря».

— Аби тільки не було акул, — мовив він уголос. — Бо як наскочать акули, то рятуй, боже, і рибу, й мене.

«А як ти гадаєш: чи став би великий Ді Маджо так довго змагатися з рибою, як оце ти? — подумав він. — Я певен, що став би, навіть і довше, бо він молодий і дужий. Та й батько його був рибалкою. От тільки чи не надто мучила б його та кісткова шпора?»

— Не знаю, — мовив він. — У мене ніколи не було кісткової шпори.

Коли зайшло сонце, старий, щоб додати собі певності, став пригадувати, як колись в одній таверні у Касабланці він мірявся силою з дуженним негром із Сьєнфугоса, що був найпершим силачем у тамтешньому порту. Цілий день і цілу ніч вони сиділи, вперши лікті в ризку, проведену крейдою на столі, й міцно зціпивши поставлені сторч руки, і кожен силкувався пригнути до стола руку супротивника. Майже всі довкола заклалися, хто переможе, люди заходили й виходили з таверни, освітленої гасовими лампами, а він пильно дивився на руку негра й на його обличчя. Після перших восьми годин судді почали змінюватись через кожні чотири години, щоб трохи поспати. З-під нігтів і в нього, і в негра виступала кров, та вони й далі дивились у вічі й на руку один одному, тим часом як глядачі заходили й виходили, сиділи на високих стільцях по-під стіною і чекали. Дерев'яні стіни таверни були пофарбовані в ясно-голубий колір, і лампи відкидали на них тіні обох супротивників. І коли вітер знадвору погойдував лампи, величезна тінь негра хилиталася на стіні.

Протягом цілої ночі перевага раз по раз схилялася від одного до другого; негрові підносили ром і розкурювали для нього сигарети. Хильнувши рому, він чимдуж напився і одного разу майже на три дюйми відхилив руку старого, що був тоді не «старий», а Сантьяго *El Campeón*¹. Одначе старий спромігся знову поставити руку непорушно. Після того він уже не мав сумніву, що переможе супротивника, хоч негр був добрий чолов'яга і неабиякий силач. На світанку, коли глядачі, що пішли в заклáди, почали

¹ Чемпіон (ісп.).

просити, щоб суддя оголосив нічию, а той лише мовчки хитав головою, старий зробив останнє рвучке зусилля і став пригинати негрову руку все нижче й нижче, аж поки вона лягла на дерев'яну стільницю. Змагання почалося в неділю вранці, а закінчилося ранком у понеділок. Багато хто з глядачів уже вимагав нічиєї, бо їм треба було йти на роботу — кому в порт вантажити лантухи з цукром, а кому до Гаванської вугільної компанії. Коли б не це, всі вони залюбки дочекалися б кінця змагання. Та старий закінчив його вчасно, раніш ніж вони мали йти на роботу.

Ще довго по тому всі називали його чемпіоном, а навесні відбулося змагання-реванш. Та цього разу заклади були мізерні, і старий легко взяв гору, бо вже в першій зустрічі похитнув упевненість того негра із Сьєнфугоса. Згодом він провів ще кілька таких змагань, але надалі відмовився від них, бо розважив, що як дуже захоче, то може перемогти будь-кого, а тим часом усе воно шкодило його правій руці в рибальстві. Раз чи два він спробував змагатися лівою, але ця рука завжди зраджувала його, не хотіла коритися, і він не мав до неї віри.

«От тепер сонце добре її пропече,— подумав він,— то вона мені не стане більше братися корчами. Аби тільки вночі не було надто холодно. Хотів би я знати, що принесе мені ця ніч».

Над головою в нього прогуркотів літак, що летів на Майямі, і старий побачив, як, сполохані його тінню, з води вихоплювалися зграйки летючих риб.

— Там, де стільки летючої риби, має бути й макрель,— мовив він і відхилився, наважуючи плечима на снасть, щоб побачити, чи не можна підтягти рибу хоч трохи ближче. Та всі його зусилля були марні: жилка знову напнулася так туго, що на ній затремтіли краплі води, й, здавалось, вона от-от лусне. Човен поволі посувався вперед, і старий проводжав поглядом літак, аж поки він зник з очей.

«А мабуть, чудно летіти на літаку,— подумав він.— Цікаво, як виглядає море з такої височини? Коли б вони летіли не так високо, то, певне, могли б побачити згори й мою рибу. От би й собі політати поволеньки сажнів за двісті над морем та подивитись на неї. Коли плавав з ловцями черепах, я не раз вилазив на верхню поперечину щогли й навіть звідти бачив чимало. Макрель з височини здається зеленкуватою, на ній видно смуги й фіолетові плями, і бачиш одразу весь косяк. Чому це у всіх прудких

риб, що держаться на темній бистрині, фіолетові спини та ще звичайно такі самі смуги й плями? Макрель здається веленою, бо насправді вона золотава, це зрозуміло. Та коли як слід зголодніє й никає, шукаючи поживи, на боках у неї з'являються такі самі фіолетові смуги, як і в марліна. Чи то від люті, чи, може, від швидкого руху?»

Перед самим вечором, коли вони поминали чималий острівець саргасової трави, що колихалася на легкій хвилі так, наче океан пестив когось, укрившись жовтою ковдрою, на малу снасть попалася макрель. Старий побачив її, коли вона вистрибувала над водою, вся золота в останніх променях сонця, сполохано тріпочучи й вигинаючись у повітрі. Знавісніла з жаху, вона вистрибувала знов і знов, чисто мов акробат, а тим часом старий помалу переліз на корму, зігнувся над бортом і, здержуючи велику снасть правою рукою та плечем, лівою взявся витягати макрель, за кожним заходом притискаючи вибрану з води жилку босою лівою ногою. Коли риба опинилася біля самої корми, відчайдушно борсаючись і кидаючись з боку в бік, старий перекинувся через борт і втягнув її в човен — багряно-золоту, з фіолетовими смугами по боках. Щелепи риби конвульсивно стискалися, кусаючи гачок, і вона билась об дно човна своїм довгим пласким тілом, хвостом і головою, аж поки старий не торохнув її кийком по лискучій золотавій голові, — лиш тоді вона востаннє сіпнулася і затихла.

Старий зняв макрель з гачка, наживив снасть новою сардиною і метнув її за борт. Тоді поволі, з чималими зусиллями повернувся назад на ніс. Він помив ліву руку й витер її об штани. Потім, перебравши туго напнуту снасть із правої руки в ліву, помив у морі й праву руку, спостерігаючи водночас, як сонце поринає в океан і з яким нахилом заходить у воду велика жилка.

— Вона пливе все так само рівно, — мовив він. Але, придивившись, як вода обтікає його руку, помітив, що човен рухався повільніше.

— Треба б скласти до купи обов весел і прилаштувати до корми — вони ще дужче придержать рибу вночі, — сказав старий. — Коли вона ладна пливати цілу ніч, то й я теж.

«А макрель краще розчинити трохи перегода, щоб не витекла кров, — подумав він. — Візьмуся до цього потім і тоді ж прилаштую весла, щоб гальмували човен. Нехай собі риба поки що пливе спокійно, не треба її турбувати при заході сонця. Коли заходить сонце, всяка риба почуває себе зле».

Він обсушив руку в повітрі, ухопився нею за снасть і, як міг розслабившись, дав підтягнути себе вперед, упритул до обшивки, так щоб натяг жилки припадав на човен не менш, ніж на його плечі, а може, навіть і більш.

«Отак і навчаюся помалу, як треба діяти,— подумав він.— Принаймні — як діяти тепер. А ще ж не забуваймо, що вона нічого не їла, відколи взяла наживу, а такій величезній рибі треба багато їсти. Зате я з'їв цілого тунця, а на завтра маю макрель.— Він називав її *dorado*¹.— А може, ще й сьогодні трохи попоїм, коли розчинятиму її. Щоправда, на смак вона куди гірша від тунця. Та що вдівш, нічого легкого в житті немає».

— Як ти себе почувашь, рибо? — спитав він голосно.— Я відчуваю себе добре, моя ліва рука відійшла і я маю що їсти на ніч і на день. А ти, рибо, тягни човна.

Насправді він відчував себе не так добре, бо намуляні жилкою плечі тепер майже не боліли, а неначе затерпли, і це старому не подобалось. «Та я бував і в гіршій скруті,— подумав він.— Права рука в мене лише злегка подряпана, а ліву вже не корчить. З ногами теж усе гаразд. Та й щодо харчу я маю перевагу над рибою».

Уже зовсім споночило, як то завжди буває у вересні, коли темрява спадає одразу ж по заході сонця. Старий наліг грудьми на пошарпані носові дошки й як міг намагався відпочивати. Він не знав, як зветься зірка Рігель², але бачив її і знав, що незабаром засвітяться й усі інші зорі, його далекі друзі, й знову будуть з ним.

— І риба також мені друг,— мовив він уголос.— Я ще зроду не бачив такої риби, навіть і не чував про таких. Та все одно я повинен убити її. То ще добре, що нам не доводиться полювати на зорі.

«А що, коли б людині щодня треба було вбивати місяць? — подумав старий.— І місяць тікав би від неї. Або коли б вона мусила щодня гнатися за сонцем, щоб убити його? Отож ми ще не такі безталанні»,— розважив він.

Потім йому стало жаль велику рибу, яка не мала чого їсти; та хоч він і співчував рибі, проте його ні на мить не полишав твердий намір убити її. «Це ж скільки людей вона нагодус,— подумав старий.— Та чи варті вони того, щоб їсти її? Ні, аж ніяк. Ніхто не вартий їсти цю рибу, що поводитьься так розумно, з такою величезною гідністю.

¹ Золота (ісп.).

² Велика зірка в сузір'ї Оріона.

Я не дуже знаюся на всіх цих речах, — думав він далі. — Та все-таки добре, що нам не треба замірятися вбити сонце, місяць чи зорі. Досить і того, що ми живемо біля моря й убиваємо своїх щирих братів.

А тепер, — подумав він, — треба прилаштувати гальмо. Воно має свої переваги й свої вади. Я можу втратити стільки жилки, що зрештою втрачу й рибу, якщо вона рвонеться вперед, — адже гальмо з весел позбавить човен легкості на воді. Хоч ця легкість і продовжує наші з рибою муки, одначе в ній-таки й моя безпека, а надто коли зважити, яка прудка ця риба, — просто вона досі ще не показувала, на що здатна. Та нехай там хоч як, а макрель треба розчинити, поки вона не зіпсувалась, і трохи попоїсти, щоб підкріпити сили.

Гаразд, відпочину ще з годинку, побачу, чи вона й далі буде така спокійна та сумирна, а тоді вже подамся на корму, зроблю там усе, що треба, й вирішу, як діяти далі. А тим часом спостерігатиму, як вона буде поводитись і чи не надумає щось утнути. Гальмо з весел — то добра штука, одначе тепер мені треба діяти дуже обачно. Риба ще при силі, і, як я помітив, гачок сидить у неї в пащі збоку, а паща міцно стулена. Отже, гачок їй не дуже дошкуляє. Дошкуляє голод і те, що вона не може збагнути, хто її ворог. Тож відпочивай, старий, а вона нехай працює, аж поки знов настане твоя черга».

Він відпочивав, як йому гадалося, години зо дві. Місяць о цій порі сходив пізно, і старий не мав як визначити час. Відпочивав він, звісно, не по-справжньому, а відносно. Його плечі, як і раніше, здержували натяг снасті, проте він сперся лівою рукою на носовий закрайок і чимраз більше перекладав той тягар на самий човен.

«Як було б просто, коли б я міг припнути снасть до борту, — подумав він. — Та досить рибі хоч раз смикнути — і вона перерве жилку. Отож я мушу послаблювати натяг своїм тілом і бути наготові в першу-ліпшу мить вивільнити жилку обома руками».

— Але ж ти так і не поспав, старий, — мовив він сам до себе. — Минуло вже півдня, ніч і ось іще цілий день, а ти зовсім не спав. Треба щось придумати, щоб тобі хоч трохи поспати, поки риба спокійна і йде рівно. Як не будеш спати, тобі може потьмаритись у голові.

«Голова в мене поки що ясна, — подумав він. — Аж надто ясна. Ясна, як зорі, мої любі сестри. І все-таки мені

треба поспати. Адже вони сплять, і місяць теж спить, і сонце, і навіть океан часом спить, у ті дні, коли нема течії і стоїть мертвий штиль.

Тож не забудь, що треба поспати,— нагадав собі він.— Придумай якийсь простий і певний спосіб прилаштувати снасть і змусь себе поспати. А тепер іди на корму і розчини макрель. Що ж до гальма з весел, то ставити його небезпечно, а надто коли ти маєш спати».

— Я можу й не спати,— сказав він.— Але й не спати так само небезпечно.

Він став навколішки й знову поповз на корму, втираючись руками в дно човна й пильнуючи, щоб не потурбувати рибу. «Мабуть, вона й сама геть сонна,— подумав він.— Але мені аж ніяк не треба, щоб вона спочивала. Хай тягне човна, доки сконає».

Добувшись на корму, старий повернувся так, що на́тяг снасті припав йому на ліву руку та плечі, а правою він вийняв із піхов ножа. Зорі світили ясно, він добре бачив макрель і, встромивши ножа їй у голову, витяг її з-під корми. Потім наступив на рибу ногою і одним швидким поздовжнім рухом розпорів їй черево від хвоста до голови. Поклавши ножа, він заходився розчиняти рибу: спочатку вичистив тельбухи, тоді видер зябра. Шлунок був важкий і вислизав з рук. Старий розрізав його і знайшов усередині дві летючі риби. Вони були ще зовсім свіжі, тверді, і старий поклав їх поряд на дошки, а тельбухи й зябра тихенько вкинув у воду за кормою. Вони пішли на дно, залишаючи у воді фосфористий світляний слід. Макрель була холодна й у тьмяному світлі зір видавалася білясто-сірою, мов тіло прокаженого. Притискаючи правою ногою голову риби, старий здер шкіру з одного боку, тоді перевернув її і, облупивши другий бік, позрізав з кісток м'якуш від голови до хвоста.

Кістяк він обережно спустив за борт і подивився, чи не закрутило його водою. Та видно було лише, як він світиться, повільно зникаючи в глибині. Старий обернувся, поклав летючих риб між скибами м'якуша макрелі й, сховавши ніж у піхви, помалу рушив назад до носа. Його плечі згиналися під тягарем снасті, а в правій руді він держав рибу.

Повернувшись на ніс, він розіклав обидві скиби м'якуша на дошках і там-таки примостив летючих риб. Тоді пересунув жилку на плечах і знов перебрав її натяг на ліву руку, що впиралася в крайок борту. Трохи згодом він

перехилився через борт і став мити в морі летючих риб, заразом пробуючи рукою швидкість зустрічного потоку води. Рука його після того, як він розчиняв макрель, теж відсвічувала фосфором, і він придивлявся, як її обтікає вода. Тепер вона плинула назустріч ще повільніше, і, коли старий потер край долоні об зовнішню обшивку човна, дрібні часточки фосфору поволі попливли вздовж борту й зникли за кормою.

— Вона або стомилась, або ж відпочиває, — сказав старий. — То попоїм я тим часом макрелі, а тоді й собі спочину та трохи засну.

Ближче до ночі зорі світили ясніш, а повітря дедалі холоднішало. Старий з'їв півскиби м'якуша макрелі й одну летючу рибу, відрізавши їй голову та випатравши черево.

— Яка смачна макрель, коли їси її варену, — мовив він, — і яка гидка сира. Ніколи більш не вийду в море без солі чи лимона.

«Коли б я мав розум у голові, то цілий день поливав би водою дошки й нехай би висихала — ото б і мав сіль. Але ж макрель я зловив уже при самому заході сонця. І все-таки це недогляд. Одначе я добре зжував її і без солі, і мене анітрохи не нудить».

Небо на сході запиналося хмарами, і знайомі старому зорі одна по одній зникали з очей. Здавалося, ніби човен запливає в глибоку ущелину між хмар. Та й вітер зовсім ущух.

— За три-чотири дні буде негода, — сказав старий. — Але не сьогодні й не завтра. А ти, старий, спробуй трохи заснути, поки риба пливе спокійно.

Він міцно затиснув жилку в правій руці й підпер її стегном, налігши всім тілом на носовий закрайок. Тоді посунув трохи нижче жилку на плечах і обхопив її лівою рукою.

«Поки права рука стиснута, вона держатиме жилку, — міркував він. — А якщо й розслабиться уві сні, мене збудить ліва, бо відчує, як жилка збігає за борт. Правій руці буде тяжко. Але вона звикла терпіти й гірше. Навіть якщо я посплю хоч двадцять хвилин чи півгодини — і то буде добре».

Він наважив на жилку всім тілом, так щоб увесь тягар припав на праву руку, і тут-таки заснув.

Снились йому не леви, а величезний табун морських свиней, що розтягнувся десь на вісім чи десять миль; у них саме був період парування, і вони викидалися високо вгору,

а тоді каменем падали в ту саму водяну вирву, з якої щойно вистрибнули.

Потім йому наснилося, ніби він лежить на своєму ліжку в селищі, а знадвору дме північний вітер, і йому дуже холодно, і права рука в нього геть затерпла, бо він підклав її під голову замість подушки.

Аж нарешті він побачив довгий жовтий берег і першого лева, що сходив на пісок у ранніх сутінках, а за ним ішли інші; тим часом він сам, поклавши підборіддя на носовий планшир судна, що стояло на якорі під легкими подмухами надвечірнього берегового вітерця, чекав, чи не з'являться ще леви, і дуже тішився тим видовищем.

Давно вже зійшов місяць, та старий усе спав, а риба невпинно тягла човен, і він усе далі заходив в утворений хмарами тунель.

Прокинувся він од різкого поштовху: стиснута в кулак права рука вдарила йому в обличчя, і жилка, чимдуж виринаючись із неї, боляче обпекла долоню. Лівої руки він не відчував і щосили намагався здержати жилку правою, та вона так само стрімко мчала за борт. Нарешті він намацав жилку лівою рукою, а тоді уперся в неї спиною, і тепер жилка обпікала йому плечі й ліву руку, на яку перекинувся весь тягар, завдаючи їй нестерпного болю. Старий озирнувся на запасні мотки: вони танули на очах. І саме в цю мить риба розверзла поверхню океану й вихопилась із води, а тоді важко шубовснула назад. Потім вона вистрибнула знов і знов, а човен і далі мчав уперед, дарма що жилка збігала так само швидко і старий раз по раз натягував її до відпору, так що вона мало не уривалася, — натягував, попускав і знову натягував. Його притиснуло до самого носа човна, і він упирався обличчям у зрізану скибу риб'ячого м'якуша, неспроможний поворухнутись.

«Ну що ж, саме цього ми й чекали, — подумав старий. — То тепер позмагаємось».

«Поквитайся з нею за снасть, — наказував він сам собі. — Неодмінно поквитайся».

Він не бачив, як вистрибувала риба, лише чув, як громко розверзається океан і як вона з лунким сплеском падає назад у воду. Жилка, збігаючи за борт, боляче різала йому руки, але він наперед знав, що цього не минути, й намагався перепускати її по мозолястих, зашкарублених місцях, оберігаючи від порізів долоні й пальці.

«Якби тут був хлопець, він полив би снасть водою, —

подумав старий.— Атож. Якби тут був хлопець... Якби ж то він тут був...»

Тим часом жилка все збігала та збігала, але тепер уже не так швидко — старий змушував рибу виборювати кожен її дюйм. Зрештою він спромігся підвести голову від м'якуша макрелі, що його геть розчавив вилицею. Тоді став навколішки, а потім помалу зіпнувся й на ноги. Він ще попускав жилку, проте чимраз повільніше. Обережно задкуючи, він повернувся туди, звідки міг намацати ногою запасну снасть, якої не бачив у темряві. Жилки було ще багато, до того ж тепер риба мусила тягти крізь воду всю ту, яку щойно розмотала.

«Отак воно,— подумав старий.— Вона вистрибнула вже більш як десять разів і набрала повні спинні міхурі повітря, тож тепер не зможе пірнути й сконати десь у глибині, звідки мені її не витягти. Скоро вона почне кружляти, і отут мені доведеться з нею поморочитись. Цікаво, що це її підняло так зненацька? Чи то голод допік до живого, чи, може, щось напалохало в темряві? А може, раптом відчула страх. Але ж вона була така спокійна, дужа риба, начебто зовсім безстрашна й певна себе. Просто дивно».

— Ти, старий, краще сам будь безстрашний і певний себе,— мовив він.— Щоправда, рибу ти знов держиш на припоні, а от жилку витягти не можеш. Та дарма, скоро вона почне кружляти.

Здержуючи снасть лівою рукою та плечима, старий нахилився і правою рукою зачерпнув води, щоб змити з обличчя розчавлений м'якуш макрелі. Він боявся, що його занудить і, зблювавши, він підупаде на силі. Умивши обличчя, він обполоскав за бортом праву руку й залишив її у солоній воді, дивлячись на схід сонця, де вже почав займатися світанок. «Риба йде майже просто на схід,— подумав він.— Це означає, що вона стомилась і пливе за водою. Десь незабаром уже має піти колами. Отоді почнеться справжня робота».

Розваживши, що його права рука вже досить помокла, старий витяг її з води й оглянув.

— Нічого страшного,— мовив він.— А біль чоловікові не вадить.

Він обережно взяв снасть рукою, пильнуючи, щоб жилка не попала на свіжі порізи, й перемістив вагу тіла так, що зміг спустити у воду з другого боку човна й ліву руку.

— Як на таку негідь, то й ти попрацювала непогано,—

мовив він до неї.— Одначе була мить, коли я не відчував тебе.

«Чому я не народився з обома путящими руками? — подумав він.— Мабуть, сам винен, що не вишколив оцю як належить. Та бог свідок, у неї була не одна нагода чогось навчитися. Щоправда, вночі вона поводилась незле й тільки раз залякла. А як буде клякнути знов, тоді нехай її краще геть одріже жилкою».

Подумавши таке, старий збагнув, що йому починає тьмаритись у голові й що треба пожувати ще трохи макрелі. «Але я не можу,— заперечив він подумки.— Краще вже бути несповна розуму, аніж знесиліти від блювоти. А я певен, що мене виверне після того, як я потовкся по тій скибі обличчям. Збережу її на крайню нужду, поки не зіпсується. Та й однаково нема вже часу підживлятися. Ну й дурний ти! — раптом захопився він.— Та візьми з'їж другу летючу рибу!»

Вона лежала напoxваті, обчищена й розчинена, тож старий узяв її лівою рукою і став жувати, перемелюючи зубами кістки, аж поки від риби лишився тільки хвіст.

«Вона поживніша за будь-яку іншу рибу,— думав він.— Так чи інак, а вона дасть мені саме те, чого я потребу. Отже, я зробив усе, що міг. Нехай тепер велика риба починає кружляти, і ми з нею позмагаємось».

Саме сходило сонце — уже втретє відтоді, як він вирушив у море,— коли риба пішла колами.

З нахилу жилки над водою старий не міг помітити, що риба починає кружляти,— було ще зарано. Він тільки відчув, що натяг трохи послабнув, і заходився помалу вибирати снасть правою рукою. Жилка знов напнула до краю, та в ту мить, коли вона, здавалось, от-от лусне, раптом пішла вільніш. Старий швидко перепустив її над головою і скинув з плечей, а тоді став обережно й рівномірно вибирати з води. Він тягнув обома руками, кожною по черзі, щосили допомагаючи собі ногами й тулубом. Його старі ноги й плечі невпинно рухалися в такт роботи рук.

— Вона йде дуже широким колом,— мовив він.— Та все-таки це коло.

Раптом жилка туго напнула, одначе старий і далі тяг, аж поки на ній затремтіли, виблискуючи проти сонця, дрібні краплі води. Потім вона знов пішла за борт, і старий, уклякнувши на дні човна, знехотя відпускав її у темну воду.

— Он як далеко запливла,— сказав він і подумки провадив далі: «Треба щосили держати снасть. Натяг жилки змусить її щоразу звужувати кола. Мабуть, десь за годину я побачу її. Поки що треба її приборкати, а тоді вже убити».

Та й через дві години риба все так само повільно кружляла оддалік, а старого заливав піт і змагала страшенна втома. Але тепер риба виписувала чимраз вужчі кола, і з нахилу жилки над водою старий зрозумів, що вона поступово піднімається до поверхні.

Уже з годину в очах старого мерехтіли темні плями, солоний піт затікав йому в очі й боляче обпікав їх і так само боляче обпікав подряпини на лобі. Темних плям старий не боявся — то була природна річ при такому напруженні, з яким він натягував снасть. Та ось уже двічі йому наморочилось у голові, і це занепокоїло його.

— Не може бути, щоб я зломився й сконав через цю рибу,— промовив він.— Та ще й тепер, коли вона робить усе, що мені треба. Боже, поможи мені вистояти. Я сто разів прокажу «Отче наш» і сто разів «Богородицю». Тільки зараз не можу.

«Ти вважай, що я їх проказав,— додав він подумки.— А потім я прокажу».

Саме в цю мить він відчув, як снасть, що її він держав обома руками, раптом затремтіла від ударів і почала смикатись. Удари та посмики були різкі, уривчасті й дуже сильні.

«Вона б'є своїм мечем по дротяному повідцю,— подумав старий.— Цього слід було сподіватись. Так вона й має чинити. Одначе це може змусити її знову вистрибнути, а я волів би, щоб вона й далі ходила колами. Вистриби потрібні були, щоб вона набрала повітря. А тепер за кожним разом гачок дедалі розхитуватиметься в рані, і вона може зірватись».

— Не вистрибуй, рибо,— мовив він.— Не вистрибуй більше.

Риба ще кілька разів ударила в повідець, і щоразу, як вона смикала головою, старий трохи попускав снасть.

«Не можна роз'ятрувати її біль,— подумав він.— Мій біль — то пусте. Я здатен його перебороти. А от вона може знавісніти з болю».

Незабаром риба перестала бити в повідець і знову пішла повільними колами. Старий невпинно вибирав з води жилку. Але в голові його знову наморочилось. Він зачерпнув

лівою рукою води й намочив голову. Тоді зачерпнув ще й плеснув на потилицю.

— Руку вже не корчить, — сказав він. — Риба скоро випливе, і я цілком можу вистояти. Ти повинен вистояти. Нема тут про що й балакати.

Він став навколішки й, упершись в ніс човна, на чашинку знов переклав снасть на плечі. «Спочину трохи, поки вона пливе це коло, а як підійде ближче, встану й візьму її в роботу», — вирішив він.

Спокуса відпочити, прихилившись до носа, й дати рибі пропливти одне коло, не вибираючи снасті, була велика. Та коли натяг жилки показав, що риба повернула назад до човна, старий звівся на ноги й широкими енергійними рухами почав тягти до себе жилку, аби здобути назад усе, що втратив перед тим.

«Зроду я ще так не стомлювався, — подумав він, — а тут і вітер дужчає. Та дарма, стане в пригоді, коли повезу рибу додому. Мені це буде конче потрібне».

— Відпочину, коли вона знов поверне від човна, — мовив він. — Я почуваю себе куди краще. А тоді, через два-три кола, я її здолаю.

Його солоний бриль зсунувся аж на потилицю, і, відчувши з натягу снасті, що риба повернула на нове коло, старий знесилено осів на дно човна.

«Тепер попрацюй ти, рибо, — подумав він. — А як повернеш назад, я знов до тебе візьмуся».

Хвиля на морі стала помітно крутіша. Але вітер провіщав добру погоду й мав допомогти старому дістатися до берега.

— Мені залишиться тільки кермувати на південний захід, — сказав він. — Людина не може загубитися в морі, та й острів наш довгий.

Рибу старий побачив тоді, коли вона повертала втретє.

Спочатку він побачив темну тінь — вона пропливала під човном так довго, що старий аж очам своїм не повірив.

— Ні, — мовив він. — Не може вона бути така велика.

Та риба справді була така велика, і коли, закінчуючи це коло, вона піднялася до поверхні всього за тридцять ярдів від човна, старий побачив над водою її хвіст. Він був вищий за лезо найбільшої коси, відхилений назад, і на тлі темної води здавався ледь забарвленим у бузковий колір. Поки риба пливла отак біля самої поверхні, старий встиг побачити її величезний тулуб і фіолетові смуги, що опері-

зували його. Її спинний плавець був смущений, а величезні плавці на грудях широко розпростані в боки.

Риба йшла далі по колу, і старий розгледів її око й двох великих сірих причеп, що снували довкола у воді. Вони то приліплювались до риби, то сахалися геть, а то мирно пливли собі в затінку тулуба. Причепи були завдовжки футів зо три кожна, і, беручи розгін, звивалися всім тілом, як вугри.

Старого заливав піт, та тепер уже не тільки від сонця. За кожним плавним, неквапливим поворотом риби він вибирав усе більше жилки і вже був певен, що не довше як за два кола зможе вгородити в неї гарпун.

«Тільки треба підтягти її ще ближче, якомога ближче,— думав він.— І не треба бити в голову. Треба поціляти просто в серце».

— Будь спокійним та дужим, старий,— звелів він собі.

На новому колі риба виткнула з води спину, але то було ще трохи задалеко від човна. І наступне коло вона пропливла оддалік, зате спина її піднялася вище над водою, і старий був певен, що, вибравши ще трохи жилки, він зможе підтягти рибу до самого борту.

Він давно вже наготував гарпун, і моток легкої ливви лежав у круглому кошику, а кінець її був міцно прив'язаний до рима на носі човна.

Риба знов наближалася, виписуючи чергове коло, спокійна та велична, і тільки хвіст її розмірено коливався у воді. Старий щосили наважував на снасть, намагаючись підтягти рибу до човна. На якусь мить вона злегка похилилася на бік; тоді вирівнялась і повернула на нове коло.

— Я зрушив її,— сказав старий.— Нарешті таки зрушив.

У нього знов запаморочилося в голові, але він до краю напружував м'язи, щоб удержати цю величезну рибину. «Я таки зрушив її,— думав він.— А цього разу, може, й перекину. Тягніть же, руки,— наказував він подумки.— Держіть мене, ноги. Потерпи, голово. Потерпи задля мене. Ти ж ніколи не зраджувала мене. Цього разу я вже переверну її».

Та коли він, увесь напружившись ще до того, як риба порівнялася з човном, щосили почав тягти, вона лише завалилася на бік, але тут-таки відновила рівновагу й попливла геть.

— Рибо,— сказав старий.— Рибо, тобі ж однаково померати. То невже ти хочеш убити й мене?

«Ні, так я нічого не вдію, — подумав він. У роті в нього геть пересохло, і він уже не міг говорити; але доставати пляшку з водою зараз ніяк не випадало. — Цього разу треба підтягти її до борту, — думав він. — На ці її повороти мені більше не вистачить сили... Ні, вистачить, — осадив він сам себе. — Тобі вистачить сили на все».

При наступному повороті він мало не доконав свого. Але риба знову вирівнялась і неквапно попливла геть.

«Ти вбиваєш мене, риба, — подумав старий. — Одначе ти маєш на це право. Ніколи ще я не бачив такої величної, прекрасної, спокійної та благородної істоти, як ти, моя сестро. Гаразд, убий мене ти. Мені байдуже, хто кого вб'є...»

Тобі каламутиться в голові, — спинив він себе. — А треба, щоб голова була ясна. Отож пильнуй своїх думок і навчися зносити злигодні, як чоловік. Або як риба», — так само подумки додав старий.

— Прояснюйся, голово, — мовив він і ледве почув власний голос. — Ну ж бо, прояснюйся.

Ще два кола не дали ніяких наслідків.

«Не знаю, що й діяти, — думав старий. За кожною новою невдачею йому здавалося, що він от-от пуститься духу. — Просто не знаю. Але спробую ще раз».

Він спробував ще раз і, поваливши рибу на бік, відчув, що непритомніє. А риба випросталась і знову повагом попливла геть, погойдуючи над водою своїм величезним хвостом.

«Спробую знов», — пообіцяв собі старий, хоч руки йому геть знесилили, а в очах було темно і лише вряди-годи на мить прояснювалось.

Він спробував знов — і так само намарне. «Он як, — подумав він, знову мало не зомлівши. — То спробую ще раз».

Він зібрав до купи весь свій біль, і останні рештки сили, й давно забуту гординю і кинув їх проти страждань, яких зазнавала риба, і тоді риба перевернулася на бік і отак, на боці, сумирно попливла поряд, мало не торкаючись головою обшивки човна, і вже почала була поминати човен — довжелезна, товстенна, сріблясто-сіра, оперезана фіолетовими смугами й просто-таки неосяжна у воді.

Старий упустив додолу снасть, наступив на неї ногою, заніс гарпун так високо, як міг, і скільки було сили, яка ще лишилася в ньому, й тієї, яку він прикликав на допомогу в цю мить, угородив його в бік риби, саме позаду її грудного плавця, що стримів над водою на рівні людських гру-

дей. Він відчув, як залізне вістря заходить у рибу, і, впершись у гарпун, посунув його ще глибше, а тоді всім тілом наважив на держалю.

І раптом риба, уже вражена смертю, ожила і зринула високо над водою, немовби показуючи всю свою величність, могутність і красу. Здавалося, вона повисла у повітрі над головою старого та його човном. А тоді з гримким сплеском упала в море, обдавши зливою бризок і старого, й весь човен.

Старого змагали млості й нудота, і він майже нічого не бачив. Та все-таки вивільнив линву гарпуна й став помалу перепускати її обдертими, закривавленими руками; а коли в очах йому трохи проясніло, побачив, що риба лежить на спині, виставивши догори сріблясте черево. Довге держалю гарпуна скісно стриміло в неї з-під грудного плавця, а море навколо стало червоне від крові з її серця. Спочатку то була велика темна пляма, схожа на косяк риби в голубій воді, що сягала на милю в глибочінь. Потім вона розпливлася, наче хмара. А риба, срібляста, незворушна, помалу посувалася за хвилями.

Поки знов не потемніло в очах, старий пильно розглядав рибу. Тоді двічі обкрутив линву гарпуна навколо рима й похилив голову на руки.

— Прояснійся, голово, — промовив він у носову обшивку. — Я старий і геть зморений. Одначе я вбив цю рибу, свою сестру, і тепер маю ще силу тяжкої роботи.

«Треба наготувати зашморги й линву, щоб припнути її до борту, — думав він. — Навіть коли б ми були вдвох і притоппи човен, щоб підняти в нього рибу, а потім вичерпали воду, він однаково не витримав би такої ваги. Треба все наготувати, — міркував він далі, — а тоді підтягти її, добре припнути й, нарешті, поставити щоглу та рушати додому».

Він узявся підтягати рибу впритул до борту, щоб просилити линву крізь зябра та пащу й прив'язати її голову до носа човна. «Я хочу побачити її ближче, — подумав він, — торкнутись, відчути, яка вона. Адже в ній усе моє багатство. Та не тому мене так пориває до неї доторкнутися. Певне, я вже раз діткнувся її серця. Тоді, коли вдруге наважив на гарпун. Ну, а тепер, — звелів він собі подумки, — тягни її до човна, міцно припни за голову, а тоді надінь зашморг на хвіст і на тулуб, щоб прив'язати до борту».

— До роботи, старий, — мовив він і ковтнув води з пляшки. — Битва скінчилась, одначе в тебе попереду ще до біса тяжкої праці.

Він подивився на небо, потім на рибу. Пильно позирнув на сонце. «Десь трохи перейшло за полудень, — відзначив подумки. — А пасат дужчав. Снасть мені більш не потрібна, хай лишається як є. Полагоджу вдома, разом з хлопцем».

— Ану, рибо, йди сюди, — мовив він. Але риба не йшла. Вона й далі лежала, погойдуючись на хвилях, і старий підтягнув до неї човна.

Коли човен порівнявся з рибою і голова її опинилась біля носа, старий аж очам своїм не повірив: така вона була величезна. Він одв'язав лину гарпуна від рима, засилив її під зябра риби й виткнув кінець з-поміж щелеп, тоді обкрутив лину навколо її меча, перепустив крізь другі зябра, ще раз обкрутив навколо меча й, зтягнувши подвійним вузлом, прив'язав до рима. Потім перерізав лину й подався на корму накидати зашморг на хвіст. Риба, раніш сріблясто-фіолетова, стала тепер уся срібляста, і смуги на її боках набрали такої ж блідо-бузкової барви, як і хвіст. Вони були ширші за чоловічу руку з розчепіреними пальцями, а мертве око риби дивилося на світ так само відчужено, як дзеркало перископа чи святий образ під час хресного ходу.

— Тільки так я й міг її вбити, — мовив старий. Відколи ковтнув води, він почував себе краще, в голові проясніло, і він знав, що тепер уже не зомліє. «Отак, як є, нерозчинена, вона заважить більш ніж півтори тисячі фунтів, — подумав він. — А може, й ще більш. Як покласти дві третини цієї ваги на чисте м'ясо, по тридцять центів за фунт, то скільки ж воно вийде?»

— На це потрібен олівець, — мовив він. — Не така ясна моя голова, щоб пдлічити. Та, гадаю, сьогодні великий Ді Маджо міг би пишатися мною. Хоч кісткової шпори в мене й нема, проте руки та спина болять добряче.

«Цікаво все-таки, що воно за кісткова шпора, — подумав старий. — А може, вона є і в нас, тільки ми про це не знаємо».

Він прив'язав рибу до носа, до корми й до середньої лавки. Вона була така величезна, що здавалося, ніби човна припнуто до іншого, куди більшого судна. Старий відрізав кусень линви й підв'язав нижню щелепу риби до меча, щоб паца не роззявлялась і не гальмувала ходу човна. Тоді поставив щоглу, прилаштував палицю, що правила йому за

гафель, закріпив гік, а коли залатапе вітрило папнулось і човен рушив з місця, сам півлежачи вмовстився на кормі й поплив на південний захід.

Щоб визначити, де південний захід, старий не потребував компаса. Йому досить було відчувати пасат і тягу вітрила. «Треба б спустити у воду малу снасть із блешнею,— подумав він.— Може, зловлю що-небудь підживитися й посмоктати замість води». Та він не міг знайти блешні, а сардини вже засмерділи. Тоді він зачепив остями жмуток жовтих водоростей, що трапився по дорозі, і витрусив з нього в човен купку дрібних креветок. Їх було понад десяток, і вони вистрибували й сіпали ніжками, мов піщані блохи. Старий двома пальцями відривав їм голівки, а решту клав у рот і їв, розжовуючи шкаралупу та хвости. Креветки були манюсінькі, але старий знав, що вони дуже поживні, та й смакували добре.

У нього в пляшці ще залишилось трохи води — на два рази попити,— і, з'ївши креветок, він одпив половину однієї пайки. Човен посувався добре, коли зважати на його вантаж, і старий лише кермував, затиснувши румпель під пахвою. Він весь час міг бачити рибу, і, щоб допевнитись, що все те сталося з ним насправді, а не наснилось, йому досить було поглянути на свої руки й прихилитися спиною до корми. А були ж хвилини, вже наприкінці, коли його брала млюсть і здавалось, ніби все воно діється уві сні. Та й потім, побачивши, як риба викинулася з води й непорушно повисла проти неба, перше ніж упасти назад у море, він був певен, що то просто мана, й не міг повірити власним очам. Щоправда, тоді він дуже погано бачив, але тепер знову бачив усе добре, як завжди.

Тепер він знав, що й ця риба, й біль у руках та спині йому не сняться. «Руки гояться пшвидко,— подумав він.— Крові я випустив досить, і тепер порізи чисті, а решту зробіть солоня вода. Темна вода затоки — найкращий лікар. Тепер мені потрібно лиш одне — щоб була ясна голова. Руки своє діло зробили, і пливемо ми добре. Паща в риби стулена, хвіст не хилиться, і ми з нею пливемо собі, паче брат із сестрою.— Раптом думки йому почали трохи плутатись, і він запитав себе: — Тільки хто ж кого везе — вона мене чи я її? Коли б я тягнув її на буксирі, то не було б про що й питати. Чи коли б вона лежала в човні, утративши всю свою гідність, тоді теж зрозуміло.— Та вони плвли поряд, бік у бік, і старий подумав: — Гаразд, нехай буде, що вона мене везе, коли їй так подобається.

Я переважаю її лише кебетою, і вона не мала проти мене ніякого лихого наміру».

Вони пливли далі, й старий вимочував руки в солоній воді та пильнував, щоб йому не плуталось у голові. Високо в небі йшли купчасті хмари, а ще вище над ними видніло чимало пір'їстих, і старий знав, що вітер не вщухне цілу піч. Він раз у раз поглядав на рибу, щоб пересвідчитись, чи справді вона є. Минула ще година, коли наскочила перша акула.

Акула з'явилася не випадково. Вона піднялася з глибини ще тоді, коли в морі заклопочилась і розпливлась ген-ген від поверхні темна пляма крові. Піднялася так стрімко й безбоязно, що аж розітнула поверхню голубої води й виринула проти сонця. Потім знову пірнула під воду, відчула дух крові, що тягнувся слідом за човном та рибою, і чимдуж пустилася навздогін.

Часом вона губила слід. Але щоразу знаходила його знов, — коли й не самий слід, то ледь чутний його дух, — і неухильно мчала вперед. То була дуже велика мако¹, що її будова давала змогу пливати так само швидко, як плавають найпрудкіші морські риби, і все в ній було гарне, окрім щелеп. Спина — така сама голуба, як у меч-риби, черево — сріблясте, а шкіра гладенька й лискуча. Та й усією будовою вона скидалася на меч-рибу, за винятком величезних щелеп, що тепер, коли вона пливла чимдуж біля самої поверхні, були міцно зімкнені, а її високий спинний плавець розтинав воду, як гострий ніж. За стуленькими подвійними губами її пащі ховалося вісім рядів зубів, скошених досередини. То були не звичайні шпичасті зуби, як у більшості акул. Вони скидалися на людські пальці, скарлючені, мов пазури. Та й завдовжки були майже такі, як пальці старого, а з обох боків мали гострі, наче лезо бритви, краї. Ця риба була створена жити всіма тими рибами в морі, що завдяки своїй прудкості, силі й грізній зброї не мали інших ворогів. І от тепер, почувши свіжий дух крові, вона помчала ще швидше, і її голубий спинний плавець легко розтинав воду.

Коли старий побачив її, він зрозумів, що ця акула не відає страху і чинитиме так, як їй заманеться. Дожидаючи, поки вона підпливе ближче, він наготував гарпун і міцно прив'язав кінець його линви. Линва була коротка, бо частину її старий відрізав, щоб припнути рибу.

¹ Порода акул.

В голові у нього більше не тьмарилось, і він був сповнений рішучості, хоча великої надії на успіх не мав. «Усе було надто добре, щоб довго так тривати,— подумав він. Тоді, не спускаючи з ока акули, що швидко наближалася, мигцем позирнув на свою велику рибу. «І це теж наче вві сні,— подумав він.— Одігнати її годі й сподіватися, та, може, пощастить убити. *Dentuso*¹,— відзначив подумки.— А, лиха година твоєї матері».

Акула була вже біля самої корми, і, коли вона метнулася до риби, старий побачив її роззявлену пащу, і чуждернацькі очі, і вискал зубів, що аж хряснули, впинаючись у рибу. Уперед хвоста. Голова акули була над водою, а за нею витикалася й спина, і, почувши, як акула шмагує шкіру та м'якуш великої риби, старий угородив гарпун їй у голову, в те місце, де лінія, проведена між її очима, перетиналася з лінією, що йшла вгору від носа. Насправді ніяких ліній не було. Була лише масивна, загострена голуба голова, й великі очі, й хижі, хряскітливі, всежерні щелепи. Але саме там, у тому місці, був мозок, і старий ударив туди. Ударив зраненими, закривавленими руками, щосили метнувши гострий гарпун. Ударив без надії, але сповнений рішучості й нестямної люті.

Акула перевернулася на спину, і старий побачив, що око її уже неживе; потім вона перевернулася ще раз, двічі обкрутивши навколо себе линву. Старий знав, що вона мертва, та акула не хотіла з цим примиритися. Вже лежачи на спині, вона молотила хвостом, кладала щелепами, а тоді раптом рвонулася геть, борознячи воду, мов швидкохідний катер. Море обіч неї стало біле від піни, збитої хвостом, а сама акула на три чверті знялася над поверхнею, і в цю мить линва туго напнулася, затремтіла й тут-таки луснула. Акула якусь хвилю нерухомо лежала на воді, а старий дивився на неї. Потім вона поволі пішла на дно.

— Вона забрала в мене фунтів сорок риби,— промовив старий. «А також гарпун і всю линву,— додав він подумки.— І тепер з моєї риби знову тече кров, а це принадить інших акул».

Тепер, коли риба була така понівечена, йому вже не хотілося дивитись на неї. Коли акула напала на рибу, він почував себе так, ніби вона напала на нього самого.

«Та все ж таки я вбив акулу, що зазіхнула на мою

¹ Зубата (існ.).

рибу,— подумав він.— І то чи не найбільшу *dentuso*, яку я будь-коли бачив. А бог свідок, що бачив я їх чимало.

Все було надто добре, щоб довго так тривати,— думав він далі.— Тепер я таки хотів би, щоб усе воно мені тільки наснилося і щоб не зловив я ніякої риби, а лежав би оце сам-один у своєму ліжку на газетах».

— Але людина створена не для поразки,— промовив старий уголос.— Людину можна знищити, а здолати не можна.

«І все-таки шкода, що я вбив цю рибу,— подумав він.— Попереду небезпечна дорога, а я тепер навіть і гарпуна не маю. *Dentuso* — жорстока, дужа, спритна й розумна акула. Та я виявився розумніший за неї. А може, й ні,— подумав він.— Може, просто був краще озброєний».

— Не треба стільки думати, старий,— мовив він уголос.— Пливи собі своєю дорогою, а там буде видно.

«Не можу я не думати,— заперечив він сам собі.— Адже це все, що мені лишилося. Думки та ще бейсбол. Цікаво, чи сподобалось би великому Ді Маджо, як я проштрикнув акулі, мозок? Е, не така то вже й важниця,— подумав він.— Це міг би зробити хто завгодно. А ти не вважаєш, що мої руки — не менша завада, ніж кісткова шпора? Звідки мені знати? Я ніколи не мав клопоту з п'ятами, хіба тільки тоді, як мене вжалив у п'яту отруйний скат, коли я наступив на нього купаючись,— тоді мені одібрало ногу до коліна й біль був пекельний».

— Думай про щось веселіше, старий,— сказав він сам до себе.— Тепер ти з кожною хвилиною наближаєшся до дому. А без отих сорока фунтів і пливеться легше.

Він добре уявляв собі, що може чекати на нього, коли він вийде на середину течії. Та іншої ради тепер не було.

— Ні, я дам собі раду,— голосно промовив старий.— Можна ще прив'язати ніж до весла.

Він так і зробив, затиснувши румпель під пахвою і наступивши ногою на шкот.

— Ну от,— сказав він.— Нехай я і старий, але не беззбройний.

Повівав свіжий вітерець, і човен ішов швидко. Тепер старий дивився тільки на передню частину риби, і до нього поверталась надія.

«Безглуздо втрачати надію,— думав він.— Безглуздо й, мабуть, гріх... Не треба розумувати про гріхи,— спинив себе.— Й без того досить клопоту. Та й не тямлю я нічого в цих речах. Не тямлю і не певен, що вірю в них. Мабуть,

і те, що я убив цю рибу, — також гріх. Нехай навіть я вбив її, щоб вижити самому й нагодувати багато людей. Але тоді все — гріх... Не треба розумувати. Тепер уже запізно, та й є на те інші люди, яким платять за це гроші. От нехай вони й розважають, що гріх, а що ні. А ти народився, щоб бути рибалкою, так само як ця риба народилася, щоб бути рибою. Он і *San Pedro*¹ теж був рибалкою, і батько великого Ді Маджо».

Та старий любив міркувати про всі речі, які його цікавили, а що ні газети, ні радіо в човні не мав, то й думав собі про всячину, і от тепер міркував далі, що є гріх. «Ти вбив рибу не тільки на те, щоб вижити самому й продати її м'ясо, — заперечив він собі подумки. — Ти вбив її задля власних гордощів і тому, що ти рибалка. Але ти любив її, коли вона була жива, та й тепер любиш. А коли любиш — то і вбити не гріх. Чи, може, ще й більший гріх?»

— Забагато думаєш, старий, — промовив він уголос.

«Але ж ти радів, убиваючи *dentuso*, — думав він далі. — А вона годується, полюючи на живу рибу, так само як і ти. Вона не стерв'ятниця, не підла ненажера, як інші акули. Вона гарна й благородна істота, що не знає ніякого страху».

— Я ж убив її обороняючись, — мовив старий. — І вбив чесно.

«До того ж, — подумав він, — усе на цьому світі так чи так когось чи щось убиває. От і риболовля — вона й убиває мене, й водночас дає змогу вижити. Хлопець — ось хто допомагає мені вижити, — майнула в нього думка. — А втім, не треба обдурювати себе».

Він перехилився через борт і відірвав кусень м'якуша великої риби в тому місці, де її пошматувала акула. Тоді пожував і визнав, що м'ясо добре й приємне на смак. Воно було туге й соковите, як воловина, — тільки що не червоне, — а до того ж анітрохи не волокнисте. Старий знав, що таке м'ясо піде на базарі за найвищу ціну. Та годі було й думати якось спинити дух крові, що розходився по воді, і старий розумів: треба чекати небезпеки.

Вітер був свіжий і сталий. Останнім часом він трохи повернув і тепер віяв ген з північного сходу, а це означало, що вщухне він не скоро. Старий видивлявся вперед, але піде не було видно ані вітрил, ані обрисів чи диму якогось

¹ Святий Петро (*исп.*).

судна. Він бачив тільки летючих риб, що вихоплювалися з води перед самим носом човна й шугали в повітрі обабіч бортів, та жовті острівці водоростей. Не видно було навіть птахів.

Ось уже дві години він плив, зручно вмовившись на кормі, час від часу жував м'якуш великого марліна і намагався трохи відпочити й зміцнити на силі, коли раптом побачив першу з двох нових акул.

— *Au*,— голосно мовив старий. Це слово не піддається перекладу і, певне, являє собою просто мимовільний вигук, що міг би вихопитися в людини, коли б цях пробив їй руку й загнався в дерево.

— *Galanos*¹,— сказав він. Тепер він побачив і другий плавець, що виткнувся з води слідом за першим, і з тих трикутних брунатних плавців та з розгонистих помахів хвостами зрозумів, що то широкорилі акули. Вони збуджено мчали на дух крові й були такі знавіснілі з голоду, що раз по раз губили слід, тоді знов знаходили його й так само збуджено мчали далі. Та, незважаючи на ті затримки, вони неухильно наближалися.

Старий припнув шкот, закріпив румпель і потягнувся по весло з прив'язаним до держална ножем. Він підняв весло як міг обережніш, бо руки його й досі пронизував пекучий біль. Старий кілька разів помалу зігнув і розігнув пальці, розминаючи їх. Тоді міцно затиснув держално, щоб руки одразу відчували весь біль і не здригнулися потім, а сам тим часом не спускав з ока акул. Він бачив їхні широкі плескаті голови, загострені на кінці, мов лопати, й великі, білі по краях грудні плавці. То були мерзенні й смердючі хижакі, стерв'ятники і вбивці, що з голоду могли вчепитися зубами й у весло чи в стерно човна. Саме ці акули відгризали лапи черепахам, які мирно дрімали на поверхні води, а дуже зголоднівши, нападали в морі й на людей, навіть коли ті не пахли риб'ячою кров'ю чи слизом.

— *Au*,— сказав старий.— *Galanos*. Ну гаразд, пливіть ближче, *galanos*.

Акули підпливли ближче. Та нападали вони не так, як мако. Одна повернула вбік і зникла під човном, і аж тоді старий відчув, як затрусився човеп, коли акула почала шматувати рибу. Друга якусь мить пильно дивилася на старого своїми вузькими жовтими очима, а потім, широко

¹ Плямісті — назва породи акул (*исп.*).

роззявивши заокруглені щелепи, з розгону вгризлася зубами в уже подертий перед тим риб'ячий бік. На самому верхечку її брунатої голови й спини, там, де головний мозок сполучається із спинним, було виразно видно рівну лінію, і старий увігнав свій прив'язаний до весла ніж саме в те місце. Тоді висмикнув ножа й ударив знову, цього разу — в жовті, мов у kota, акул'ячі очі. Акула миттю відірвалася від риби й безгучно пішла під воду. Вже конаючи, вона хапливо ковтала те, що встигла урвати.

Тим часом човен і далі трусився — то перша акула люто шматувала рибу,— і старий попустив шкот, щоб нахилити човен на бік і дістатись до акули. А коли нарешті побачив її, то перегнувся через борт і вдарив ножем. Та влучив у м'яке, і, наразившись на цупку шкіру, його ніж тільки ледь проштрикнув її. Від цього удару біль пронизав старому не лише руки, а й плече. Акула тут-таки виринула, але тільки-но вона вистромила з води пащу і знову вцепилася в рибу, старий завдав їй удару просто в плескате тім'я. Потім висмикнув ножа й ударив ще раз у те саме місце. Акула, зімкнувши щелепи, й далі висіла на рибі, і тоді старий штрикнув її в ліве око. Та вона все не відпускала риби.

— Ні?— мовив старий і вгородив ножа між мозком і хребтом. Тепер зробити це було неважко, і він відчув, як лезо розітнуло хрящ. А тоді перевернув весло лопаттю донизу й застромив проміж акул'ячі щелепи, щоб розімкнути їх. Віп кілька разів повернув лопать і, коли акула, відірвавшись від риби, ковзнула у воду, сказав:

— Отак, *galano*. Керлуй униз, на цілу милю. Там побачишся зі своєю подругою — чи, може, то твоя мати.

Старий обтер лезо ножа й поклав весло в човен. Потім натягнув шкот і, коли вітрило напнулося, скерував човен у попередньому напрямі.

— Мабуть, вони забрали добру чверть моєї риби, та ще й найкращий м'якуш,— мовив він.— Нехай би вже усе воно було вві сні, і щоб я ніколи не зловив цієї риби. Мені шкода, рибо, що так сталося. Все пішло шкереберть.

Він замовк і вже й дивитися не хотів на свою рибу. Знекровлена й вимочена у воді, вона скидалася кольором на тьмяне срібло із зворотного боку дзеркала, проте смуги ще видніли.

— Не треба було мені, рибо, запливати так далеко,— сказав старий.— І задля тебе, і задля себе не треба. Ти вже пробач.

«Годі,— спипив він себе подумки.— Подивись-но краще, чи не порізаний шпур, яким прив'язано ножа. А тоді дай раду рукам, бо буде ще й не таке».

— От коли б я мав чим нагострити ножа,— сказав він, обмацавши шпур на держалні весла.— Треба було взяти з собою брусок.

«Тобі багато чого треба було взяти з собою,— подумав він.— Але ти, старий, нічого не взяв. А тепер не час думати про те, чого в тебе нема. Подумай краще, що можна вдіяти в тим, що є».

— Облиш ти свої добрі поради,— мовив він.— Набридло вже.

Затиснувши румпель під пахвою, він спустив у воду обидві руки, а човен тим часом плив собі вперед.

— Та, остання, вигризла бозна-скільки м'якуша,— сказав старий.— Зате човен іде тепер куди легше.

Йому не хотілося думати про знівечене черево риби. Він знав, що за кожним струсом човна акула уривала чималий шмаг і що тепер за рибою тягнувся широченний, мов автострада, слід, який могли почути всі акули в морі.

«Цієї риби людині вистачило б, щоб прожити цілу зиму,— подумав старий.— Ет, не думай ти про це. Відпочивай собі й спробуй дати лад рукам, щоб відборонити хоч те, що від неї лишилося. Дух крові од моїх рук — суцця дрібниця, як порівняти з тим, що розходитьсь по воді. Та й не так уже багато крові з них точиться. А лівій кровотеча навіть на користь — може, корчі не братимуть».

Про що ж мені тепер думати? — запитав він сам себе.— Нема про що. Атож, треба ні про що не думати й чекати на нових акул. Шкода-таки, що все це не сон,— подумав він.— Але хто ж знав? Усе могло бути й добре».

Акула, що наближалася тепер, була теж ширококоряла і йшла одинцем. Ішла, мов свиня до корита, коли б свині мали таку пащу, в якій вільно могла вміститися людська голова. Старий дав їй час вчепитися в рибу, а тоді вдарив просто в мозок прив'язаним до весла ножем. Та акула, перевертаючись на спину, шарпнулася назад, і лезо ножа вломилось.

Старий сів на місце й узявся за румпель. Не глянув навіть, як акула поволі йде на дно — спершу така ж велика, як на поверхні, потім дедалі менша й зрештою зовсім крихітна. Він завжди спостерігав це видово, мов заворожений. Та тепер і не глянув.

— У мене ще є ості,— мовив він.— Та з них користі мало. А ще маю двох весел, румпель і кийок.

«Тепер уже вони мене здолали,— подумав він.— Я надто старий і не можу вбивати акул кийком. Та все-таки спробую битися, поки маю весла, кийок і румпель».

Він знову спустив руки за борт, щоб мокли в солоній воді. Заходив вечір, а старий і далі бачив лише море та небо. Хмари тепер пливли куди швидше, ніж раніш, і він сподівався невдовзі углядіти берег.

— Знесилів ти, старий,— сказав він.— Нутром знесилів.

Акули з'явилися знов аж перед заходом сонця.

Старий побачив, як їхні брунатні плавці розгинають воду там, де за рибою мав тягтися той широкий слід. Акулам не треба було й винюхувати його. Вони чимдуж гнали поряд просто до човна.

Старий закріпив румпель, прив'язав шкот і нахилився по кийка, що лежав під кормою. То було держално, відпиляне від зламаного весла, завдовжки десь два з половиною фути. Ним можна було вправно орудувати, лише взявшись за кінець однією рукою, бо далі заважало кільце; і старий міцно обхопив кийок правою рукою, не спускаючи з ока акул, що стрімко наближалися до човна. Обидві були *galanos*. «Треба дати першій добре вчепитися в рибу, а тоді торохнути по кінчику носа або в саме тім'я»,— подумав старий.

Обидві акули підпливли до риби водночас, і, побачивши, як ближча до нього розімкнула щелепи й увігнула їх у сріблястий риб'ячий бік, старий високо заніс кийка і щосили м'яко вдарив акулу по широкому тім'ю. Він відчув, як кийок влучив у щось туге й пружне. Але відчув і міцну твердінь кістки й тоді вдарив ще раз — по кінчику носа, і акула, відірвавшись від риби, ковзнула у воду.

Тим часом друга вже урвала шмат риби й тепер примірялася знов, широко роззявивши пащу. Старий встиг побачити в неї на зубах білі клаптики риб'ячого м'якуша, а в наступну мить вона вже ткнулася пащею в рибу й зімкнула щелепи. Він замахнувся і вдарив, але кийок відскочив від акулячої голови, і акула, лише позирнувши на старого, відірвала ще шмат м'якуша. Коли вона хильнулася вбік, щоб проковтнути вхоплене, старий ударив знову, але відчув під кийком ту саму тугу пружність.

— Іди сюди, *galano*,— сказав старий.— Іди сюди ще.

Акула знов накинута на рибу, і старий ударив її в ту мить, коли вона зімкнула щелепи. Ударив потужно,

занісши кийка як міг вище. Цього разу він влучив у кістку при основі черепа, а тоді поділив знов у те саме місце, і акула, мляво хашнувши шмат м'якуша, відірвалася від риби й пірнула в море.

Старий чекав нового наскоку, але жодна з акул не показувалась. Потім він побачив, як одна ходить колами біля самої поверхні. Плавця другої ніде не було видно.

«Я й не сподівався вбити їх кийком,— подумав старий.— Хоч свого часу здатен був і на таке. Та перепало обом як слід, і, мабуть, почувають вони себе не дуже добре. Коли б можна було взяти кийок обома руками, то першу я напевне вбив би. Навіть і тепер».

Дивитись на рибу він не хотів. І так знав, що від неї лишилася тільки половина. Поки він бився з акулами, сонце зайшло за обрій.

— Скоро спочіє,— сказав він.— Тоді я, мабуть, побачу відсвіт над Гаваною. А якщо зайшов надто далеко на схід, побачу світло котрогось із нових прибережних селищ.

«Навряд чи я тепер так уже далеко в морі,— подумав він.— Сподіваюся, там за мене не дуже тривожаться. Власне, тривожитись буде тільки хлопець. Одначе я певен, що він вірить у мене. Тривожитимуться старші рибалки. Та й інші теж. Люди в нашому селищі добрі».

Звертатися до риби він більше не міг: надто вже вона була повівечена. Та раптом у нього саянула думка.

— Півриби,— сказав він.— Колишня риба. Мені дуже шкода, що я заплив так далеко. Я занаставив нас обох. Але ж скільки акул ми з тобою вбили й скільки покалічили. А ти сама багато їх убила за своє життя, га, стара риба? Не даремно ж ти носиш на голові свій меч.

Старий залюбки думав про рибу й про те, як би вона розправилася з акулою, коли б плавала оце тепер на волі. «Треба було мені відрубати її меча й битися ним з акулами»,— подумав він. Але в нього не було сокири, а потім не стало й ножа.

«А коли б я відрубав його та якось зумів припнути до весла, ото була б зброя. Тоді б ми разом билися з ними. А от що ти діятимеш тепер, як вони нападуть поночі? Що ти можеш?»

— Битися з ними,— сказав він.— Буду битися з ними, доки помру.

Але тепер серед темряви, де так і не з'являлось ані відсвіту на небі, ані світла на березі й було чути лише по-дмухи вітру та невпинну тягу вітрила, старому раптом зда-

лося, що він уже помер. Він склав до купи руки й відчув свої долоні. Вони не були мертві, і він міг викликати біль — прикмету життя, — просто згинаючи й розгинаючи пальці. Старий прихилився спиною до корми й зрозумів, що він не вмер. Йому сказали про це його плечі.

«Мені ще треба проказати всі оті молитви, що я пообіцяв, як зловлю рибу, — подумав він. — Але я надто стомився і зараз не можу. Візьму-но краще мішок та накрию плечі».

Він лежав на кормі, правив човном і видивлявся, чи не покажеться на небі той відсвіт. «У мене лишилося тільки півриби, — думав старий. — Може, поталанить довести до дому хоч перед. Належитья ж мені хоч трохи того талану. Ні, — заперечив він собі. — Ти сам потоптав свій талан, коли заплив так далеко в море».

— Не будь дурнем, — мовив він уголос. — Дивись краще, щоб не заснути, та керлуй човном. Тобі ще може добряче поталанити.

— Я б залюбки купив собі хоч трохи того талану, коли б знав, де його продають, — зітхнув він.

— А за що ж би я його купив? — тут-таки спитав він сам себе. — Може, за загублений гарпун, чи за зламаний ніж, чи за дві негодящі руки?

— Може, й так, — сказав він на це. — Ти ж намагавсь купити його за вісімдесят чотири дні, що їх відбув у морі. І тобі його мало не продали.

«Викинь ти з голови ці дурниці, — подумав він. — Талан — така річ, що приходить у різних пдобах, то як ти його впізнаєш? Одначе я взяв би хоч дещицю його у будь-якій подобі й заплатив би скільки скажуть. Якби ж то мені вже побачити відсвіт над берегом, — подумав він. — Я надто багато всякого хочу. Та зараз хочу тільки цього». Він спробував умоститись інакше, щоб зручніше було кермувати, і з болю в усьому тілі зрозумів, що таки ще не вмер.

Відсвіт огнів великого міста старий побачив десь близько десятої години вечора. Спершу мерехтливий, ледь помітний, як ото буває на небі перед сходом місяця. Потім його стало виразно видно за темною смугою океану, що розбурхався під дедалі дужчим вітром. Старий кермував просто на те світло й думав, що тепер уже скоро він має вийти на край течії.

«От і по всьому, — думав він. — Мабуть, вони знов нападуть на мене. Та що можна вдіяти проти них у темряві, та ще й зовсім беззбройному?»

Він почував себе геть розбитим і змореним, а від пічного холоду всі його рани та надсаджені м'язи боліли ще дужче. «Хоч би мені не довелось знову відбиватись, — думав він. — Хоч би тільки більш не відбиватись».

Та десь над північ він уже знов відбивався і цього разу знав, що боротьба марна. Акули наскочили цілою зграєю, і старий бачив лише стрімкі лінії на воді, прокреслені їхніми плавцями, та фосфоричне світіння їхніх тіл, коли вони накинудись на рибу. Він молотив кийком по акулячих головах і чув, як клацають їхні щелепи й як струпується човен від шарпанини під дном. Молотив одчайдушно, не бачачи, куди б'є, тільки вгадуючи чуттям, та раптом щось вихопило кийок з його руки, і він лишився беззбройний.

Тоді старий висмикнув із стерна румпель і знову почав гамселити направо й наліво, міцно стискаючи румпель обома руками й без упину вдаряючи ним униз. Та акули вже перейшли до носу човна й, накидаючись на рибу поодиноці й гуртом, за кожним разом уривали від неї шматки м'якуша, що тьмяно світився під водою, тим часом як вони повертали на новий захід.

Нарешті, одна акула підскочила до самої голови, і старий зрозумів, що то вже кінець. Він замахнувся румпелем і вгатив акулу по морді, в те місце, де її щелепи застрягли в тугій, непіддатливій риб'ячій голові. Вгатив раз, тоді ще і ще. Але раптом почув, як румпель хряснув у руках, і штрикнув акулу в морду обламаним кінцем. Відчувши, як гострий уламок увігнався в щось м'яке, старий штрикнув ще раз. Акула розімкнула щелепи й попливла геть, остання з усієї зграї. Їсти їм більш було нічого.

Старий насилу зводив дух і відчував у роті якийсь дивний присмак. Відгонило паче міддю й чимось солодким, і він на хвилику був аж злякався. Та скоро все минулось.

Він харкнув в океан і сказав:

— Зжеріть і це, *galanos*. І уявляйте собі, ніби ви зжерли людину.

Старий знав, що тепер він переможений остаточно й безнадійно, і повернувся на корму. Встромивши уламок румпеля у проріз стерна, він побачив, що цілком може кермувати. Тоді обгорнув плечі мішком і знову спрямував човен до берега. Човен ішов тепер зовсім легко, і старий сидів собі, ні про що більш не думаючи й анічоґісінько не відчуваючи. Тепер йому було до всього байдуже, і він клопотався тільки тим, щоб щасливо й якнайвиравніше до-

вести човен до рідної бухти. Десь уночі акули напали на кістяк риби, мов ті ненажери, що жадібно хапають зі столу останні крихти. Старий не звернув на них уваги, та й взагалі ні на що не зважав, окрім вітрила й стерна. Лише відзначив подумки, як легко йде човен, позбувшись свого величезного вантажу.

«Човен у мене добрий,— думав він.— Міцний, анітрохи не ушкоджений, окрім оце румпеля. Та румпель легко заміпити».

Старий відчув, що вже вплив на течію, і тепер виразно бачив попереду вогні прибережних селищ. Він знав уже, де опинився,— до дому звідти було зовсім близько.

«Хоч як воно є, а вітер нам усе-таки друг,— подумав він, а тоді поправився: — Буває другом. І безкрає море — у ньому в нас є і друзі, й вороги. І ліжко,— згадав він.— Ліжко теж мій друг. Атож, даме ліжко,— підтвердив подумки.— Ліжко — то чудова річ... А як легко стає на душі, коли ти переможений,— раптом подумав він.— Я ніколи й гадки не мав, як воно легко. А хто ж тебе переміг?» — запитав старий сам себе.

— Ніхто,— сказав він.— Я заплив надто далеко в море, ото й тільки.

Коли човен зайшов у невеличку бухту, на «Терасі» вже не світилося, і старий зрозумів, що всі давно сплять. Вітер, що й перед тим дедалі дужчав, тепер бурхав по-справжньому. Проте в бухті було затишно, і старий причалив до вузького клаптика ріні під скелями. Допомогти не було кому, і він сам виштовхнув човен як міг далі з води. Тоді зійшов на берег і припнув його до скелі.

Він зняв щоглу, обгорнув навколо неї вітрило й зав'язав мотузкою. Потім завдав щоглу на плече й рушив нагору. І тільки тепер зрозумів, як тяжко він стомився. Він на хвилюк пристав, озирнувся й у відсвіті вуличного ліхтаря побачив величезний хвіст риби, що стримів високо над кормою його човна. Побачив і білу смугу обгризеного хребта, і темне громаддя голови з випнутим уперед мечем, і весь голий кістяк.

Він знову пошкандибав нагору, а вибравшись на рівне, упав і якийсь час так і лежав із щоглою на плечі. Потім спробував звестися на ноги. Але це було йому над силу, і він сів, придержуючи на плечі щоглу, й подивився на дорогу. Дальшим краєм дороги пробіг кіт, поспішаючи в своїх справах, і старий провів його очима. А тоді знову став дивитися на дорогу перед себе.

Нарешті він поклав щоглу на землю й підвівся. Тоді підняв щоглу, завдав її на плече й рушив далі. Поки дістався до своєї хатини, він мусив ще п'ять разів сідати отак посеред дороги.

Зайшовши в хатину, він прихилив щоглу до стіни. Потемки намацав пляшку з водою і напився. А тоді ліг на ліжко. Натяг на плечі ковдру, укутав спину та ноги й тут-таки заснув долілиць на газетах, випроставши руки долонями вгору.

Коли вранці хлопець заглянув у двері, старий ще спав. Вітер так розбурхався, що рибальські човни не змогли вийти в море, і хлопець устав пізніш, а тоді подався до хатини старого, як робив щоранку. Він побачив, що старий дихає, а тоді глянув на його руки і заплакав. Потім тихенько вийшов з хатини, щоб принести старому кави, і всю дорогу плакав.

Коло човна стояло багато рибалок, роздивляючись на те, що було припнуте до борту, а один, підкотивши холоші штанів, зайшов у воду й вимірював кістяк довгою мотузкою.

— Як він там?— гукнув до хлопця знизу хтось із рибалок.

— Спить,— гукнув у відповідь хлопець. Він анітрохи не соромився своїх сліз.— Хай ніхто його не турбує.

— Вісімнадцять футів від носа до хвоста,— гукнув йому той рибалка, що вимірював кістяк.

— Так я й думав,— сказав хлопець.

Він пішов на «Терасу» й попросив бляшанку кави.

— Тільки гарячої і щоб багато молока та цукру.

— Дати ще чогось?

— Ні. Потім. Я побачу, що він зможе їсти.

— Ото була риба,— сказав господар.— Такої тут ще ніхто не бачив. Та й ті дві, що ти зловив учора, теж добренні.

— Хай їм чорт,— мовив хлопець і знов заплакав.

— Може, вип'єш чогось? — спитав господар.

— Ні,— відповів хлопець.— Скажіть їм, щоб не турбували Сантьяго. Я ще потім прийду.

— Передай йому, що мені дуже жаль.

— Дякую,— мовив хлопець.

Він одніс гарячу бляшанку з кавою до хатини старого і сидів біля ліжка, аж поки той прокинувся. Перед тим він був уже раз начебто почав прокидатися. Але потім знов поринув у важкий сон, і хлопець пішов до сусідів

через дорогу позичити трохи дров, щоб зігріти вихололу каву.

Нарешті старий прокинувся.

— Не підводься,— сказав йому хлопець.— Ось на ви-
пий.— І налив кави у склянку.

Старий узяв каву і випив.

— Вони здолали мене, Маноліне,— мовив він.— Таки
здолали.

— Не вона ж тебе здолала. Не риба.

— Ні. Твоя правда. То було потім.

— За човном і снастю наглядає Педріко. Що ти думаєш
робити з головою?

— Нехай Педріко розрубас її на принаду в сіті.

— А меч куди?

— Візьми собі, коли хочеш.

— Хочу,— сказав хлопець.— А тепер нам треба помір-
кувати, що будем діяти далі.

— Мене розшукували?

— Авжеж. Берегова охорона й літаки.

— Океан величезний, а човен малий, де там його поба-
чити,— сказав старий. Він подумав, як приємно розмов-
ляти з кимось іншим, а не тільки з самим собою і з мо-
рем.— Мені бракувало тебе,— мовив він.— Що ти зловив?

— Першого дня одну. І другого одну, а вчора дві.

— Дуже добре.

— Тепер ми знов будемо рибалити разом.

— Ні. Я безталанний. Геть безталанний став.

— К бісу той талан,— сказав хлопець.— Зі мною тобі
таланитиме.

— А що скажуть у тебе вдома?

— То байдуже. Я ж привіз їм учора дві рибини. А тепер
знов буду з тобою, бо мені ще багато чого треба навчи-
тися.

— Треба нам розжитись на добрі ості й завжди мати
їх у човні. Гостряк можна зробити з ресори від старого
«Форда». В Гуанабако нам виточать. Він має бути гострий,
але не надто загартований, щоб не вломився. Мій піж зла-
мався.

— Я дістану тобі новий піж і віддам обточити ресору.
Скільки ще днів бурхатиме вітер?

— Днів зо три. А може, й більше.

— Я встигну все зробити,— сказав хлопець.— А ти лікуй
свої руки, старий.

— Я знаю, як дати їм раду. Та сьогодні вночі я відхаркнув чимось чудним і відчув, як у мене в грудях наче луснуло.

— Полікуйся й від цього,— сказав хлопець.— Ну, лежи, старий, а я піду принесу тобі чисту сорочку. І чогось попоїсти.

— Принеси якусь газету за ті дні, поки мене не було,— сказав старий.

— Швидше одужуй, бо я ще маю багато чого навчитись, а ти можеш навчити мене всього, що мені потрібно. Дуже тяжко тобі було?

— Страшенно тяжко,— мовив старий.

— Ну, піду по їжу та газети,— сказав хлопець.— Відпочивай, старий. Я куплю в аптеці якусь мазь тобі для рук.

— Не забудь сказати Педріко, щоб узяв собі голову.

— Гаразд, не забуду.

Коли хлопець вийшов за двері й рушив униз побитою червоною дорогою, він знову заплакав.

Того дня на «Терасу» завітав гурт туристів, і одна гостя, дивлячись униз на море, побачила у воді біля берега, серед порожніх бляшанок від пива й дохлих баракуд, довжений білий хребет з величезним хвостом на кінці, що гоїдався на високих хвилях прибою, які долинали в бухту з розбурханого сильним східним вітром океану.

— Що це таке? — запитала вона офіціанта й показала на довгий кістяк великої риби, що був тепер звичайним собі сміттям, і його скоро мав понести геть відплив.

— *Tiburon*¹,— сказав офіціант.— Один акула...— Він хотів пояснити, що сталося.

— А я й не знала, що в акул такі гарні, досконалої форми хвости.

— Я теж не знав,— мовив її супутник.

А нагорі, в своїй хатині при дорозі, старий знову спав. Він спав так само долілиць, і біля нього, пильнуючи його сон, сидів хлопець. Старому снилися леви.

¹ Акула (ісп.).

ОПОВІДАННЯ

НЕПЕРЕМОЖЕНИЙ

Мануель Гарсія піднявся сходами до контори дона Мігеля Ретани. Поставив на підлогу валізу й постукав у двері. Ніхто не озвався. Та Мануель, стоячи в коридорі, відчував, що в кімнаті хтось є. Відчував і крізь двері.

— Ретано,— покликав він, дослухаючись.

Ніхто не озвався.

«І все ж таки він там»,— подумав Мануель.

— Ретано,— знову покликав він і постукав сильніш.

— Хто там? — обізвався голос у конторі.

— Це я, Маноло,— відповів Мануель.

— Чого тобі? — спитав голос.

— Роботи,— відповів Мануель.

У дверях клацнуло кілька разів, і вони відчинилися. Мануель підняв валізу і ввійшов.

За столом у протилежному кінці кімнати сидів невеличкий на зріст чоловік. Просто над ним висіла набита бичача голова роботи мадрідського набивальника; стіни були прикрашені фотографіями в рамках та афішами корид.

Чоловічок сидів і дивився на Мануеля.

— А я думав, тебе вбито,— сказав він.

Мануель постукав по столу щиколотками пальців. Ретана сидів і дивився на нього через стіл.

— Скільки корид ти відбув цього року? — спитав Ретана.

— Одну,— відказав Мануель.

— Тільки оту одну?

— Тільки оту.

— Я читав про неї в газетах,— сказав Ретана. Відхилившись на стільці, він дивився на Мануеля.

Мануель позирнув на бичачу голову. Він уже не раз бачив її. І завжди розглядав з інтересом, бо вона була причетна до його сім'ї. Десь років дев'ять тому цей бик убив його брата, якому пророкували велике майбутнє. Мануель добре пам'ятав той день. На дубовій дошці під бичачою головою була мідна табличка. Мануель не міг прочитати напису на тій табличці, але вважав, що

зроблено його на спомин про брата. Бо то був таки здібний хлопчаина.

На табличці значилося: «Бик Маріпоса, від герцога Верагуа. Дев'ять разів поранений списом, заколов сім коней і вбив Антоніо Гарсія, новільєро¹, 27 квітня 1909 року».

Ретана побачив, що Мануель дивиться на бичачу голову.

— А от на цю неділю герцог прислав мені таких, що скандалу не минути,— сказав він.— Геть усі підупалі на поги. Що там кажуть про них у кав'ярні?

— Не знаю,— відповів Мануель.— Я ж оце тільки приїхав.

— А правда,— сказав Ретана.— Бачу, ти з валізою.— Він дивився на Мануеля, відхилившись назад за своїм великим столом.— Сідай,— запросив він.— Скинь капелюха.

Мануель сів. Коли він скинув капелюха, його лице неначе враз перемінилося. Він був блідий, і колета², пришпилена спереду на тім'ї, щоб не стирчала з-під капелюха, надавала йому чудного вигляду.

— Вигляд у тебе кепський,— зауважив Ретана.

— Я щойно з лікарні,— сказав Мануель.

— Я чув, ніби тобі відтяли ногу.

— Ні,— відказав Мануель.— Минулося гаразд.

Ретана нахилився над столом і посунув до Мануеля дерев'яну скриньку з сигаретами.

— Бери,— сказав він.

— Дякую.

Мануель закурив.

— Припалюйте,— мовив він, підносячи Ретані сірника.

— Ні.— Ретана помахав рукою.— Я не курю.

Він спостерігав, як Мануель курить.

— Чому ти не знайдеш собі якоїсь іншої роботи? — спитав він.

— Мені не треба іншої,— відказав Мануель.— Я матадор.

— Нема вже матадорів,— сказав Ретана.

— Я матадор,— знову сказав Мануель.

— Еге ж, у цій кімнаті.

¹ Матадор-початківець.

² Кіска на потилиці, професійна відзнака матадора.

Мануель засміявся.

Ретана сидів і мовчки дивився на нього.

— Можу дати тобі вихід увечері, як хочеш,— запропонував він.

— Коли? — спитав Мануель.

— Завтра.

— Не люблю когось замінити,— сказав Мануель.

Саме так усі вони й гинуть. Саме так загинув Сальвадор.

Він постукав щиколотками по столу.

— Нічого іншого немає,— сказав Ретана.

— Чом би вам не дати мені виходу наступного тижня? — спитав Мануель.

— Ти не збереш публіки,— відказав Ретана.— Йй дай тільки Літрі, Рубіто й Ля Торре. Ото хлопці путяці.

— Люди прийдуть подивитися й на мене,— з надією в голосі сказав Мануель.

— Ні, не прийдуть. Вони вже й не пам'ятають, що такий був.

— Я маю що показати,— не вгавав Мануель.

— Пропоную тобі вихід завтра ввечері,— сказав Ретана.— Можеш виступити після коміків разом з молодим Ернандесом і вбити двох новільйо¹.

— Чиї новільйо? — спитав Мануель.

— Не знаю. Будь-які з тих, що є в загонах. Ті, яких ветеринари не допускають до денних корид.

— Не люблю замінити інших,— знову сказав Мануель.

— Не хочеш — не треба,— сказав Ретана.

Він схилився над паперами. Його це більше не обходило. Співчуття, що на мить зринуло було в ньому на згадку про давні дні, минуло. Він залюбки взяв би Мануеля замість Ларіти, бо це коштувало б дешево. А втім, так само дешево він міг узяти й інших. Звісно, хотілося б допомогти йому. Та, зрештою, він дав Мануелеві нагоду. Тепер нехай сам вирішує.

— Скільки ви мені заплатите? — спитав Мануель. Він усе ще тішив себе думкою, що відмовиться. Та знав, що відмовитись не може.

— Двісті п'ятдесят песет,— сказав Ретана. Він думав дати п'ятсот, та з уст мимохить вихопилося «двісті п'ятдесят».

¹ Молодий бик (від півтора року).

— Вілальті ви платите по сім тисяч,— сказав Мануель.
— Ти ж не Вілальта,— відказав Ретана.
— Знаю,— сказав Мануель.
— Він збирає велику публіку, Маноло,— пояснив Ретана.

— Атож,— сказав Мануель. Віп підвівся.— Дайте мені триста, Ретано.

— Гаразд,— погодився Ретана і витяг з шухляди аркуш паперу.

— А зараз дасте півсотні? — спитав Мануель.

— Ну звісно,— відказав Ретана. Віп дістав з гаманця банкноту в п'ятдесят песет і, розгорнувши, поклав на стіл.

Мануель узяв гроші й сховав у кишеню.

— А як квадрилья? ¹ — спитав віп.

— Будуть хлопці, що постійно працюють у мене вчорами,— відповів Ретана.— Цілком годящі.

— А пікадори? ² — спитав Мануель.

— З пікадорами гірше,— визнав Ретана.

— Мені потрібен хоч один добрий пікадор,— сказав Мануель.

— То найми собі,— відказав Ретана.— Іди й найми.

— Але не на ті ж такі гроші,— заперечив Мануель.— Де ж би то мені ще й платити квадрильї з шістдесяти дуру! ³

Ретана нічого не казав, тільки дивився на Мануеля через свій великий стіл.

— Ви ж знаєте, що мені потрібен один добрий пікадор,— не вгавав Мануель.

Ретана нічого не казав, тільки дивився на Мануеля звідкись оддалік.

— Це не діло,— сказав Мануель.

Ретана й далі роздивлявся його, відхилившись на стільці, роздивлявся неначе з великої віддалі.

— Пікадори в мене постійні,— сказав він.

— Знаю,— сказав Мануель.— Знаю я ваших постійних пікадорів.

Ретана й не усміхнувся. Мануель зрозумів, що розмову закінчено.

— Я хочу мати рівні шанси, ото й тільки,— розважливо сказав віп.— Коли виходиш на арену, хочеться бути

¹ Обслуга матадора, що виступає разом з ним на арені.

² Учасники кориди — вершники, озброєні довгими списами.

³ П'ятипесетова монета.

певним, що приборкаш бика. А для цього потрібен лише добрий пікадор.

Та він говорив до людини, що вже не слухала його.

— Якщо ти потребуєш чогось іще,— сказав Ретана,— то подбай собі сам. Я даю тобі мою постійну квалдрилью. А ти можеш привести своїх пікадорів скільки захочеш. Коміки закінчують виступ десь о пів па одинадцятю.

— Гаразд,— сказав Мануель.— Коли таке ваше слово...

— Саме таке,— підтвердив Ретана.

— Бувайте, до завтра,— сказав Мануель.

— Я там буду,— сказав Ретана.

Мануель узяв свою валізу й вийшов з кімнати.

— Добре причини двері! — гукнув Ретана.

Мануель озирнувся. Ретана сидів, нахилившись над столом, і переглядав якісь папери. Мануель притиснув двері, аж клацнув замок.

Він спустився сходами і вийшов на гарячу, залиту сонцем вулицю. Надворі було жарко, і яскраве сонячне проміння, відбиваючись від білих стін будинків, засліпило йому очі. Він рушив затіненим боком крутої вулиці до Пуерта-дель-Соль. Тінь була густа й прохолодна, неначе вода в струмку. Та коли він переходив поперечні вулиці, його враз огортала спекота. Серед людей, що траплялись йому назустріч, Мануель не побачив жодного знайомого.

Перед самою Пуерта-дель-Соль він завернув до кав'ярні.

У кав'ярні було тихо. За столиками попід стіною сиділо кілька чоловік. Коло одного столика четверо грали в карти. Решта сиділи, спершись об стіну, й курили, а на столиках перед ними стояли порожні чашечки від кави та чарки від коньяку. Мануель пройшов через довгу залу до невеличкої кімнати в глибині. За столиком у кутку сидів і спав якийсь чоловік. Мануель сів до вільного столика.

Підійшов офіціант і спинився коло Мануеля.

— Суріто не бачили? — запитав його Мануель.

— Зранку заходив,— відказав офіціант.— Тепер буде не раніше п'ятої.

— Дайте мені кави з молоком і один коньяк,— сказав Мануель.

Офіціант повернувся з підносом, на якому стояла склянка для кави та чарка. В лівій руці він тримав пляшку з коньяком. Плавним рухом поставив усе те на стіл, і хлопчик, що прийшов за ним, палив у склянку кави й молока із двох блискучих кавників з довгими дужками.

Мануель скинув капелюха, і офіціант помітив його кіску, зашпилену на тім'ї. Наливаючи коньяк у чарку, він підморгнув хлопчикові. Той з цікавістю подивився на бліде Мануелеве обличчя.

— Будете у нас виступати? — спитав офіціант, затикаючи пляшку.

— Так, — сказав Мануель. — Завтра.

Офіціант стояв, зіперши пляшку на стегно.

— В комічній програмі? — спитав він.

Хлопчик соромливо одвів очі.

— Ні. В основній.

— Я гадав, що мають виступати Чавес і Ернандес, — сказав офіціант.

— Ні. Я і ще один.

— Хто? Чавес чи Ернандес?

— Здається, Ернандес.

— А що сталося з Чавесом?

— Поранений.

— Хто вам сказав?

— Ретана.

— Гей, Луї! — гукнув офіціант у сусідню кімнату. — Чавеса поранено.

Мануель зняв обгортку з кубиків цукру і вкинув їх у склянку. Розмішав і випив каву — солодка, гаряча, вона зігріла його порожній шлунок. Тоді вихилив коньяк.

— Налийте ще чарку, — сказав він офіціантові.

Офіціант відіткнув пляшку й налив йому повну чарку, виключивши чи не стільки ж на блюдечко. Підійшов ще один офіціант і став біля столика. Хлопчик уже пішов.

— Сильно поранено Чавеса? — спитав Мануеля другий офіціант.

— Не знаю, — відповів Мануель. — Ретана не казав.

— Де ж пак, великий йому клопіт! — озвався високий на зріст офіціант. Мануель досі його не бачив. Певне, він тільки-но підійшов.

— Тут у нас як Ретана за тебе, то й живеш, — сказав високий офіціант. — А як ні, то хоч руки на себе накладай.

— Це правда, — докинув офіціант, що підійшов раніш. — Щира правда.

— Атож, звісно, що правда, — сказав високий офіціант. — Коли вже я що кажу про цього типа, то добре знаю що.

— Згадайте-но, як він підніс Вілальту, — сказав перший офіціант.

— Та й не тільки його,— сказав високий.— А Марсіала Лаланду! А Насьйоналя!

— Твоя правда, голубе,— підтакнув низенький офіціант.

Мануель дивився, як вони стоять і розмовляють коло його столика. Він уже вихилив і другу чарку. Вони зовсім забули про нього. Він їх більше не цікавив.

— Ви подивіться лишень па тих верблюдів,— провадив далі високий офіціант.— Чи ви коли бачили отого Насьйоналя другого?

— Та бачив минулої неділі,— сказав перший офіціант.

— Чистісінька жирафа,— докинув низенький.

— А я вам що казав? — не вгавав високий.— А то ж усе Ретанині хлопці.

— Гей, налийте-но мені ще одну,— обізвався Мануель. Поки вони розмовляли, він перелив у чарку і випив той коньяк, що його офіціант був вихлюпнув на блюдечко.

Перший офіціант машинально наповнив його чарку, і всі троє, не припиняючи розмови, вийшли з кімнати.

Чоловік у протилежному кутку все ще спав, тихенько хропучи; голова його впиралася в стіну.

Мануель випив коньяк. Його теж почав змагати сон. Виходити на вулицю було надто жарко. Та й нічого йому робити в місті. Треба побачитись із Суріто. А доки він прийде, можна й покуняти. Мануель торгнув ногою валізу під столом, щоб упевнитись, чи вона ще там. Мабуть, краще поставити її під стілець, до стіни. Він нагнувся і пересунув валізу. Тоді схилився на стіл і заснув.

Коли Мануель прокинувся, за столиком навпроти нього хтось сидів. То був опасистий чолов'яга з грубим, смагливим, наче в індіанина, обличчям. Він сидів там уже довгенько. Зайшовши до кав'ярні, він помахом руки зупинив офіціанта, що хотів був підійти до нього, і взявся читати газету, вряди-годи позираючи на Мануеля, що спав собі, поклавши голову на стіл. Читав він на превелику силу, за кожним словом ворущачи губами. А коли стомлювався, переводив погляд на Мануеля. Сидів він обважніло, насунувши на чоло крислатий чорний капелюх.

Мануель підвівся й поглянув на нього.

— Здоров, Суріто,— сказав він.

— Здоров, синку,— озвався опасистий чолов'яга.

— Я спав...— Мануель потер кулаком чоло.

— Я так і думав, що ти спиш.

— Ну, як воно життя?

— Добре. А в тебе як?

— Та пе дуже.

Обидва помовчали. Пікадор Суріто дивився на Мануелье бліде обличчя. Мануель дивився на величезні пікадорові руки, що згортали газету, перше ніж схвати її в кишеню.

— Я маю до тебе прохання, Маносе,— сказав Мануель.

Маносдурос — Тверді руки — було прізвисько Суріто. Щоразу, коди чув його, він мимоволі згадував про свої ручиська. От і тепер зняковіло поклав їх на стіл перед собою.

— Треба б випити,— сказав він.

— Авжеж,— сказав Мануель.

Підійшов офіціант, тоді вийшов і знову повернувся. Відходячи, він озирнувся на двох чоловіків за столиком.

— У чому річ, Маноло? — Суріто поставив чарку на стіл.

— Чи ти не поміг би мені завтра ввечері покласти двох биків? — спитав Мануель, дивлячись на Суріто через стіл.

— Ні,— відказав Суріто.— Я більше не виступаю.

Мануель втупив очі в чарку. Він сподівався такої відповіді — і дістав її. Атож, має відповідь.

— Вибачай, Маноло, але я більше не виступаю... — Суріто дивився на свої руки.

— Та що вже там,— сказав Мануель.

— Я надто старий,— пояснив Суріто.

— Я ж просто спитав,— сказав Мануель.

— Кажеш, завтра у вечірній кориді?

— Еге ж. Я подумав, що якби тільки добрий пікадор, я цілком міг би впоратись.

— Скільки тобі дають?

— Триста песет.

— Мені, пікадорові, й то більше платять.

— Я знаю,— сказав Мануель.— Я навіть не мав права тебе просити.

— Що тебе держить при цьому ділі, Маноло? — спитав Суріто.— Чом ти не відріжеш своєї колеті?

— Не знаю,— відказав Мануель.

— Ти ж літами майже такий, як я,— сказав Суріто.

— Не знаю,— повторив Мануель.— Не можу я без цього. Єдине, що я хочу, це мати рівні шанси. А покинути несила, Маносе.

— Неправда.

— Ні, правда. Я вже пробував не виступати.

— Я знаю, воно важко. Але інакше не можна. Тобі треба піти з арени, піти назавжди.

— Я не можу. Та й останнім часом у мене добре виходило.

Суріто подивився йому в обличчя.

— Ти ж оце щойно з лікарні.

— Але перед тим усе було чудово.

Суріто нічого не сказав. Він узяв блюдечко і вилив у чарку розхлюпаний коньяк.

— Газети писали, що ніколи не бачили кращої фаєни¹, — сказав Мануель.

Суріто дивився на нього.

— Ти ж знаєш — коли зі мною гаразд, я виступаю добре, — провадив собі Мануель.

— Ти вже застарий, — сказав пікадор.

— Ні, — заперечив Мануель. — Ти на десять років старший за мене.

— Я — то зовсім інше.

— Зовсім я не застарий, — сказав Мануель.

Запала мовчанка. Мануель дивився на пікадорове обличчя.

— Усе було чудово, доки мене не поранено, — знов заговорив Мануель. — Було б тобі побачити той бій, Маносе, — додав він докірливо.

— Не хочу я бачити твоїх боїв, — відказав Суріто. — Я надто нервуюся.

— Ти вже давно не бачив мене.

— Надививсь я на тебе донесхочу.

Суріто позирнув на Мануеля, уникаючи його погляду.

— Треба кінчати, Маноло.

— Не можу, — відповів Мануель. — Кажу ж тобі, тепер у мене добре виходить.

Суріто нахилився вперед, і далі тримаючи руки на столі.

— Слухай, я виступлю з тобою завтра, та якщо ти не впорашся, то покинеш це діло. Згоден? Давш слово?

— Авжеж.

Суріто з полегкістю відхилився на стільці.

— Треба кидати, — сказав він. — Годі вже дурня клеїти. Треба відрізати колету.

— Не доведеться кидати, — заперечив Мануель. — Побачиш сам. Я маю що показати.

¹ Робота матадора у прикінцевій частині бою з биком.

Суріто встав. Йому набридло сперечатись.

— Мусиш кинути,— сказав віц.— Я сам одріжу тобі колету.

— Не одріжеш,— сказав Мануель.— Не буде нагоди.

Суріто гукнув офіціанта.

— Ходім,— сказав Мануелеві.— Ходім до мене.

Мануель нахилився і витяг з-під стільця валізу. Він був задоволений. Отже, Суріто виступить разом з ним. Це ж найкращий пікадор. Тепер усе буде гаразд.

— Підемо до мене, чогось попоїмо,— сказав Суріто.

Мануель стояв у кінному дворі, чекаючи, поки скінчиться комічна програма. Поруч нього стояв Суріто. Вони стояли серед темряви. Високі ворота, що вели на арену, були зачинені. Раптом над ними вибухнув сміх, тоді ще раз. Потім запала тиша. Мануель любив дух коней. Приємно було відчувати його в темряві. Від арени знову долинув гучний регіт, потім — оплески, такі тривалі, що здавалось, їм і кінця не буде.

— Ти бачив коли цих коміків? — спитав Суріто. Його кремезна постать ледь бовваніла в темряві поряд з Мануелем.

— Ні,— відповів Мануель.

— Дуже кумедні,— сказав Суріто. Він усміхнувся сам до себе в темряві.

Високі й щільні двійчасті ворота розчинились, і Мануель побачив арену, яскраво освітлену дуговими лампами, і темне кільце рядів навкруг, що здіймалися високо вгору; довкола арени, вклоняючись глядачам, бігли двоє, одягнені волоцюгами, за ними — третій, в костюмі готельного служки, що раз по раз нахилився, підбирав порозкидувані на піску капелюхи й палички і шпурляв їх назад у темні ряди.

У кінному дворі ввімкнули електричне світло.

— Ти збирай хлопців, а я тим часом піду виберу собі конячину,— сказав Суріто.

Позад них задзеленчали дзвоники на мулах, яких вели на арену, щоб витягти вбитого бика.

Учасники квалдрільї, що спостерігали виступ коміків з проходу між бар'єром та рядами, повернулись у кінний двір і, про щось балакаючи, гуртом стали під ліхтарем. Вродливий юнак у червоно-жовтому з сріблом костюмі підійшов до Мануеля й усміхнувся.

— Я Ернандес, — мовив він і подав руку.

Мануель потиснув її.

— Маємо сьогодні справжніх слонів, — весело сказав юнак.

— Бики здорові, і роги нічогенькі, — погодився Мануель.

— Вам придали найбільші, — сказав юнак.

— Дарма, — сказав Мануель. — Чим більший бик, тим більше м'яса для бідняків.

— Де ви таке почули? — всміхнувся Ернандес.

— Так віддавна кажуть, — відповів Мануель. — Ану збери свою квалдрилью, я хочу подивитись, хто буде зі мною.

— У вас там є непогані хлопці, — сказав Ернандес.

Юнак був дуже веселий. Він уже двічі виступав увечері й починав заживати слави в Мадриді. І тепер тішився з того, що за кілька хвилин розпочнеться бій.

— А де пікадори? — спитав Мануель.

— У стайні, сваряться за коней, кому дістануться кращі, — усміхнувся Ернандес.

Заляскали батоги, задзеленчали дзвоники, і у ворота чвалом забігли мули, тягнучи за собою молодого бика, що лишав на піску широку борозну.

Тільки-но забрано мертвого бика, всі пошпикувалися до виходу.

Мануель і Ернандес стояли попереду. За ними, перекинувши через руку важкі плащі, стали юнаки з їхніх квалдрилій. Позаду, в тьмяно освітленому закутку, сиділи чотири пікадори, тримаючи навсторч списи із сталевими вістрями.

— Дивно, чого це Ретана шкодує нам світла, щоб хоч коней побачити, — сказав один пікадор.

— Він знає, що нам краще не придивлятися до цих шпац, — озвався інший.

— Оця, що піді мною, ледве на ногах стоїть, — сказав перший.

— А все ж коні.

— Та звісно, що коні.

Вони перемовлялись у півтемряві, сидячи на своїх миршавих конячинах.

Суріто не казав нічого. Він захопив єдиного пристойного коня, що був у стайні. Уже й випробував його в загоні — кінь слухався поведів і острог. Суріто зняв з його правого ока пов'язку і перерізав мотузки, що тудо притягували вуха до голови. То був добрий, міцний кінь, що твердо стояв на ногах. Нічого іншого Суріто й не потре-

бував. Він мав надію відбути на ньому всю кориду. Сидячи у великому вистьобаному сідлі й чекаючи у сутіні виходу на арену, Суріто обмірковував усі свої дії в наступному бою. Обабіч нього інші пікадори й далі перемовлялися проміж себе. Він їх не чув.

Обидва матадори стояли поряд на чолі своїх квадрилій, в однаковий спосіб підгорнувши плащі лівою рукою. Мануель думав про трьох юнаків позаду нього. Всі троє були мадрідці, як і Ернандес, мали років по дев'ятнадцять. Один з них, поважний і мовчазний циган із смагливим обличчям, сподобався Мануелеві. Він обернувся.

— Як тебе звуть, хлопче? — спитав він цигана.

— Фуентес, — відповів той.

— Гарне ім'я, — сказав Мануель.

Циган усміхнувся, блиснувши зубами.

— Коли бик вийде, ти напосядься на нього, нехай трохи побігає, — сказав Мануель.

— Добре, — мовив циган. Обличчя його споважніло. Він став думати про те, що йому належало робити.

— Здається, починають, — сказав Мануель Ернандесові.

— Еге ж. Ходімо.

З піднесеною головою, погойдуючись у такт музиці й вимахуючи правою рукою, вони вийшли з воріт і в сяйві дугових ламп рушили через піщану арену; за ними посунули квадрильї, потім пікадори верхи на конях, а позаду всіх тяглися служники та обвішані дзвониками мули. Коли вони проходили ареною, публіка вітала Ернандеса оплесками. Матадори виступали гордовито, погойдуючись і дивлячись просто себе.

Вони вклонилися президентові¹, і процесія розділилась. Матадори підійшли до бар'єра поміняти свої важкі мантиї на легкі бойові плащі. Мулів вивели геть. Пікадори чвалом об'їхали круг арени, і двоє їх зникло в тих самих воротах, з яких виїхали. Служники розрівняли пісок.

Мануель випив склянку води, що налив йому один з помічників Ретани, який мав бути в нього за підручного й подавати шпаги. Ернандес, поговоривши із своїм підручним, підійшов до Мануеля.

— Ти маєш успіх, друже, — похвалив його Мануель.

— Мені люблять, — потішено сказав Ернандес.

— Як минув вихід? — спитав Мануель помічника Ретани.

¹ Офіційна особа, що наглядає за проведенням кориди.

— Чисто як на весіллі, — відказав той. — Чудово. Вишли мов ті Хоселіто й Бельмонте.

Повз них проїхав Суріто, неначе громіздка кінна статуя. Він повернув коня передом до протидежного кінця арени — там були ворітця загону, звідки мав з'явитися бик. Суріто почував себе незвично у світлі дугових ламп. Він завжди виступав удень, під гарячим сонцем, і за великі гроші. Ця комедія з лампами була йому не до душі. Хоч би вже починали!

Мануель підійшов до нього.

— Попоганай його, Маносе, — сказав він. — Укоськай добре, щоб був якраз для мене.

— Попоганяю, синку. — Суріто плюнув на пісок. — Так попоганяю, що він у мене за бар'єр вистрибне.

— Не давай йому попуску, Маносе, — сказав Мануель.

— Не буде йому попуску, — запевнив Суріто. — Ну, чого вони там тягнуть?

— Онде вже відчиняють, — сказав Мануель.

Суріто сидів у сідлі, всунувши ступні в стремена й стискаючи коневі боки дебелими ногами в обтягнутих оленячою шкірою панцерах, тримаючи в лівій руці поводи, а в правій — довгий спис, низько насунувши на чоло кристалитий капелюх, що прикривав очі від світла, і не зводячи погляду з далеких ворітця загону. Кінь почав щулити вуха. Суріто погладив його лівою рукою.

Червоні ворітця загону розчинилися, і якусь хвилю Суріто бачив тільки порожній перехід, далеко по той бік арени. Аж ось звідти вискочив бик і, опинившись у яскравому світлі ламп, уперся в пісок усіма чотирма ногами, а тоді, радіючи, що вирвався з темної тісної загороди, пустився по арені чвалом, легким і майже безгучним — було чути лише хрипке сапання з його розширених ніздрів.

У першому ряду трохи знуджений запасний репортер «Ель Еральдо», посунувшись уперед до бетонного парапету, що був урівень з його колінами, нашкрябав у записнику: «Бик Кампаньєро, чорної масті, вага 42¹, щодуху вискочив на арену...»

Мануель, прихилившись до бар'єра й не зводячи очей з бика, махнув рукою, і на середину вибіг циган, тягнучи за собою плащ. Бик з розгону круто повернув і, наставивши роги й задерши хвоста, кинувся на плащ. Циган біг

¹ У традиційних умовних одиницях.

зигзагами, і, коли трапив бикові на очі, той облишив плащ і шугнув за людиною. Циган метнувся до бар'єра, перескочив за червону дерев'яну огорожу, і ту ж мить бик ударив у неї рогами. Він двічі кидався на огорожу, нестямно б'ючи рогами об дошки.

Репортер «Ель Еральдо» запалив сигарету й шпурнув сірник на бика, тоді занотував у записнику: «Дебелий, з рогами, які подобаються навіть платним глядачам, Кампаньєро виявив намір вдертися на територію матадорів».

Коли бик ударив рогами в огорожу, Мануель виступив уперед, на втоптаний пісок. Краєм ока він бачив Суріто, що сидів на своєму білому коні біля самого бар'єра, десь за чверть кола від нього, з лівого боку арени. Мануель підняв плащ близько перед собою, зібравши кожною рукою по складці, і крикнув до бика: «Йо! Йо!» Бик обернувся і, ніби відіпхнувшись від огорожі, люто кинувся на плащ, а Мануель ступнув убік, крутнувся на підборах і повів бика навколо себе, відхиляючи плащ просто в нього перед рогами. Зробивши повний оберт, він знову став лицем до бика, так само підняв плащ перед грудьми і, коли бик напав удруге, знову обернувся кругом. За кожним поворотом публіка вибухала криком.

Чотири рази він обводив бика навколо себе, здіймаючи плащ високою хвилею, і кожного разу ставав проти нього, щоб бик знову кинувся в напад. Аж ось у кінці п'ятого повороту він приклав плащ до стегна і крутнувся на місці, так що плащ майнув навколо нього, мов спідничка балерини, а бик аж наче оперезав його, як поясом; тоді Мануель відскочив убік, залишивши бика віч-на-віч із Суріто на білому коні, що виїхав на арену і став наче вкопаний. Кінь утупив очі в бика, вуха його нашорошилися, губи засіпалися; Суріто, насунувши капелюх на очі, подався вперед, з-під його ледь зігнутої в лікті правої руки стримів довгий спис, похилений донизу й наставлений залізним вістрям просто на бика.

Запасний репортер «Ель Еральдо», затакуючись сигаре-тою і не спускаючи бика з ока, писав: «Ветеран Маноло показав низку досить пристойних веронік, завершивши їх суто бельмонтівським рекорте¹, за що його нагороджено оплесками завсідників,— і от у бій вступає кіннота».

¹ *Вероніка, рекорте* і далі в тексті — *кіте, пасо натураль, пасо де печо, реболера* — назви традиційних, чітко регламентованих фігур, що їх має виконати матадор протягом бою з биком.

Суріто сидів на коні, прикидаючи на око відстань між биком і кінцем свого списа. Тим часом бик, наготувавшись, рвонувся вперед, цілячи коневі в груди. Коли він нахилив голову, щоб узяти коня на роги, Суріто всадив вістря списа у горб м'язів, що випинався в бика на карку, всім тілом наліг на ратище, а лівою рукою поставив коня дубки — аж копита мелькнули в повітрі — і перекинув його праворуч, відтиснувши бика вниз і вбік, так щоб роги не зачепили коневі черева; тремтячи всім тілом, кінь став на передні ноги, а бик, хльоснувши хвостом йому по грудях, кинувся на плащ, що його розіпнув перед ним Ернандес.

Ернандес подався вбік, заманюючи бика за собою, до другого пікадора. Помахами плаща він зупинив бика просто перед конем з вершником, а сам відступив. Бик побачив коня і метнувся до нього. Пікадорів спис ковзнув йому по хребту і, коли бик завдав коня на роги, пікадор, уже вилітаючи з сідла після невідлого замаху списом, випростав праву ногу й почав валитися ліворуч, так щоб кінь упав між ним та биком. Піднятий на роги й заколотий кінь важко гешнувся додолу, і, поки бик усе ще буцав його, пікадор відіпхнувся від коня чобітьми й ліг осторонь, дожидаючи, коли його відтягнуть далі й підведуть на ноги.

Мануель не перешкоджав бикові штрикати рогами забитого коня — квапитись нема чого, пікадор уникнув небезпеки; до того ж такому пікадорові не завадить трохи потремтяти. Нехай іншим разом довше держиться. Пікадори задрипані!.. Мануель перевів погляд на той бік арени, де біля бар'єра, приструнивши коня, вже чекав Суріто.

— Йо! — гукнув Мануель до бика. — *Tomar!*¹ — і обируч розіпнув плащ, так щоб він упав бикові в око.

Бик полишив коня і кинувся до плаща, а Мануель, відбігши набік із розвіяним плащем у руках, зупинився, рвучко крутнувшись на підборах і поставив бика просто перед Суріто.

«За смерть одного росінанта Кампаньєро дістав два удари списом, а Ернандес і Маноло виконали по кіте, — написав репортер «Ель Еральдо». — Скуштувавши залізного вістря, бик цілком переконливо довів, що не полюбляє коней. Ветеран Суріто згадав давнину і показав добру роботу із списом, зокрема чудове суерте²...»

¹ Давай! Ну! (Ісп.)

² Один з прийомів у поєдинку пікадора з биком.

— *Olé! Olé!*¹ — закричав чоловік, що сидів поряд з ним. Крик його загубився в реві натовпу, і чоловік ляснув репортера по спині. Той звів очі й побачив унизу проти себе Суріто, що, всім тулубом перехилившись через коня і тримаючи спис при самому вістрі, так що довге ратище скісно стриміло в нього з-під пахви, щосили налягав на спис і не давав бикові зрушити з місця; бик люто опирався, силкуючись добутися до коня, а Суріто, подавшись далеко вперед і схилившись просто над ним, усе натискав та натискав на нього і водночас поволі відвертав коня у другий бік, аж доки той опинився на безпечній віддалі. І як тільки Суріто відчув, що бик уже навряд чи зачепить коня, він послабив свій невідпорний натиск, і, коли бик рвонув з місця, трикутний сталевий гостряк розпорів горб м'язів у нього на карку, а тим часом перед його мордою вже був Ернандесів плащ. Бик у нестямі метнувся до плаща, і юнак вивів його на середину арени.

Суріто сидів у сідлі, гладячи коня по шиї і спостерігаючи, як в яскравому світлі арени бик кидається на плащ, яким Ернандес вимахував у нього перед очима під захоплені вигуки публіки.

— Бачив штуку? — спитав він Мануеля.

— Чудово, — сказав Мануель.

— Дав я йому чосу, — сказав Суріто. — Поглянь лиш на нього.

Наприкінці одного з поворотів, коли плащ майнув трохи не впритул до нього, бик спіткнувся і впав на передні ноги. Він миттю підвівся, але навіть здаля, від краю арени, Мануель і Суріто побачили блискучий струмінь крові, що збігав по лопатці бика, ясно вирізняючись проти чорної шерсті.

— Дав я йому чосу, — знову сказав Суріто.

— Добрячий бик, — мовив Мануель.

— Пустили б мене ще раз штрикнути, і я поклав би його, — сказав Суріто.

— Починають новий захід, — сказав Мануель.

— Поглянь лиш на нього, — не вгавав Суріто.

— Мені вже час туди, — сказав Мануель і побіг на другий бік арени, де служники вивели нового коня і, тримаючи його за вудила, рушили до бика; вони били коня кийками по ногах і всім гуртом силкувалися підтягти його до

¹ Вигук схвалення, захвату (*icn.*).

бика, що стояв, понуривши голову й риючи ратицями пісок, і не знав, нападати йому чи ні.

Суріто повільно під'їхав ближче і похмуро дивився на цю сцену, не проминаючи жодної деталі.

Нарешті бик зрушив з місця, і служники метнулися до бар'єра; пікадор ударив списом набагато далі, ніж треба, і бик, добувшись головою під коня, підняв його на роги й завдав собі на спину.

Суріто спостерігав. Як служники в червоних сорочках підбігли до пікадора й відтягли його вбік. Як пікадор, уже звівшись на ноги, лаявся та вимахував руками. Як Мануель і Ернандес тримали напоготові свої плащі. І як бик, величезний чорний бик, стояв з конем на спині, † коневі копита висіли в повітрі, а вуздечка зачепилася за роги. Чорний бик з конем на спині, що хитався на коротких ногах, вигинав ший і крутив головою, намагаючись звільнитися від коня, аж урешті той упав додолу. І тоді бик кинувся на плащ, якого розгорнув перед ним Мануель.

Тепер бик був уже не такий прудкий — відчув Мануель. Він спливав кров'ю. По всьому його боці вилискувала кров.

Мануель знову підставив йому плащ. Бик кинувся — важкий, незграбний, вступивши в плащ вирячені очі. Мануель відступив убік і підніс руки, розпинаючи плаща перед биком, щоб зробити вероніку.

За мить він знову стояв лицем до бика. Еге ж, голова його трохи похилилася. Тепер він держить її нижче. То робота Суріто.

Мануель змахнув плащем — ага, ось кинувся! — а тоді ступнув убік і виконав ще одну вероніку. «Тепер він падає дуже пильно, — подумав про бика, — йому добряче перепаало, отож він став обачніший. Немов читає на мене. З ока не спускає. Та я щораз відвертаю його плащем».

Він труснув плащем перед очима бика — ага, кинувся! — і знову ступнув убік. Цього разу надто вже близько. Не можна так близько його підпускати.

Край плаща, ковзанувши бикові по спині, коли той метнувся повз Мануеля, намок від крові.

Ну, ще раз, тепер уже останній.

Уникнувши попередніх нападів бика, Мануель став проти нього і обома руками розгорнув плащ. Бик дивився на людину. Не зводячи очей, наставивши роги просто вперед, дивився на людину, пильнував.

— Йо! — гукнув Мануель.— *Toro!*¹ — І, відхилившись назад, змахнув плащем.

Ось знову кинувся!.. Він ступив убік, війнув плащем позад себе і крутнувся на підборах, так що бик оббіг коло нього і, знову піймавши обливня, слухняно став там, де спинив його Мануелів плащ. Мануель узяв плащ однією рукою, труснув ним перед мордою бика, показуючи, що бик заляк на місці, і пішов геть.

Оплесків не було.

Мануель рушив до бар'єра, а Суріто тим часом поїхав з арени. Поки Мануель змагався з биком, пролунав звук сурми, викликаючи на арену бандерильєрів. Мануель ледве дочув його. Служники накривали рядами двох мертвих коней і притрушували тирсою плями крові.

Мануель підійшов до бар'єра напиться води. Помічник Ретани подав йому важкий неполив'яний глечик.

Фуентес, високий циган, стояв, тримаючи в руді дві складені до купи бандерильї — тонкі, червоні палички з наставленими вперед гострими, як рибальські гачки, кінцями. Він подивився на Мануеля.

— Іди,— сказав Мануель.

Циган ступнув уперед. Мануель поставив глечик долі й звернув погляд на арену. Тоді втер хусточкою обличчя.

Репортер «Ель Еральдо» взяв пляшку теплого шампанського, що стояла в нього між ніг, раз чи два ковтнув і дописав абзац: «...Підстаркові Маноло не перепало оплесків за низку ординарних штук із плащем, і ось уже перед нами бандерильєри».

Посеред арени в самотині стояв бик, і досі мов заляканий. Фуентес, високий, рівний, гордовито простував до нього, виставивши в кожній руді по топкій червоній паличці вістрями вперед. Фуентес підступав усе ближче. Позад нього і трохи збоку йшов другий юнак з плащем. Бик побачив їх і враз отямився.

Він стежив за Фуентесом, що вже стояв проти нього. Ось Фуентес відхилився назад і гукнув бика. Потім ворухнувся бандерильями, і відблиск світла на сталевих вістрях привернув погляд бика.

Бик задер хвоста й зірвався з місця.

Він кинувся просто вперед, не спускаючи з очей Фуентеса. Той стояв непорушно, відхилившись назад і виста-

¹ Бик! (Ісп.)

вивши перед собою бандерильї. Коли бик пригнув голову, націлюючись рогами, Фуентес відхилився назад, руки його зійшлися до купи й метнулись угору, і бандерильї, мов дві червоні стріли, звернулись униз, а тоді він хитнувся вперед, устроїв гострі шпички бикові в карк і, подавшись далеко над роги, спираючись на держалка бандерильї, вигнувся всім тілом на міцно стулених ногах, щоб пропустити бика повз себе.

— *Olé!* — долинуло з натовпу.

Бик оскаженіло мотав головою і, брикаючи ратицями в повітрі, вистрибував угору, наче форель з води. За кожним скоком на його карку стріпувались червоні держалка бандерильї.

Мануель, стоячи біля бар'єра, побачив, що бик увесь час ширяє рогами праворуч.

— Скажи йому, нехай тепер устроїть дві з правого боку, — мовив він хлопцеві, що побіг до Фуентеса з новими бандерильями.

Важка рука лягла Мануелеві на плече. То був Суріто.

— Ну як воно, синку? — спитав він.

Мануель стежив очима за биком.

Суріто нахилився над бар'єром, обіпершись на руки. Мануель повернувся до нього.

— Непогано в тебе виходить, — сказав Суріто.

Мануель похитав головою. Він не мав чого робити до наступного заходу. Циган чудово вправлявся з бандерильями. На той час, коли він сам знову вийде на арену, бик таки підупаде на силі. Добрячий бик. Досі було легко. Останній захід із шпагою — ото єдине, чим варт перейматися. Власне, Мануель не переймався, навіть не думав про те. Однак, стоячи там, біля бар'єра, не міг позбутися якогось гнітючого передчуття. Він дивився на бика, уявляючи собі наступну фаєну і свої рухи з червоною сукниною, якими він заганяє бика, змусить його скоритися.

Циган знов ішов назустріч бикові — ішов сміливо, дружно ступаючи з п'яти на носок, мов по паркету танцювальної зали, і червоні держалка бандерильї здригалися за кожним його кроком. Бик, що стояв тепер не так напружено, стежив за ним, наміряючись кинутися, але вичікував, коли він підступить ближче, щоб ударити напевне і ввігнати в нього роги.

Коли Фуентес підійшов зовсім близько, бик метнувся до нього. Фуентес відбіг на чверть кола, пустивши бика повз себе, а тільки-по той повернув назад — спинився, вискочив

йому навперейми і, звівшись навшпиньки та випроставши руки, встромив бандерильї просто у випнутий клубок м'язів на бичачому карку, спритно ухилившись від рогів.

Натовп вибухнув схвальним ревом.

— Цей хлопчисько не довго виступатиме вечорами, — сказав помічник Ретани, звертаючись до Суріто.

— Молодець, — сказав Суріто.

— Онде, дивіться.

Вони дивилися далі.

Фуентес стояв, прихилившись спиною до бар'єра. Позад нього, за бар'єром, двоє юнаків із квадрильї тримали плащі напоготові, щоб, хляскаючи ними об огорожу, відвернути бика вбік.

Бик, висолопивши язика і надимаючи боки, стежив за циганом. Був певен, що тепер уже той від нього не втече. Он як притиснувся до червоних дощок. Досить лише кинуться... Бик не спускав його з ока.

Циган подався назад і відсмикнув руки з бандерильями, націленими на бика. Він гукнув бика, тупнув на нього ногою. Та бик остерігався. Він важив на людину. Годі з нього шпичок у карк.

Фуентес підступив трохи ближче до бика. Відхилився назад. Ще раз гукнув його. Хтось із публіки застережливо скрикнув.

— Надто близько, бісів син, — сказав Суріто.

— Ви дивіться, — сказав помічник Ретани.

Відхилившись назад, Фуентес дражнив бика бандерильями і раптом високо підскочив. Ту ж мить бик задер хвоста й кинувся на нього. Фуентес легко спустився на носки, звів руки перед собою, вигнувся всім тілом і, спритно ухилившись від правого рога, тикнув палички прямо-висно вниз.

Бик з усього розгону вдарив рогами у бар'єр — туди, де хляскали по дошках плащі, відвертаючи його увагу від людини.

Циган уже біг уздовж бар'єра, наближаючись до Мануеля і вклоняючись на оплески глядачів. Куртка на ньому була роздерта — бик таки зачепив її кінчиком рога. І потішений циган показував ту дірку глядачам. Так він оббіг довкола всієї арени. Суріто бачив, як циган пробіг повз нього, усміхаючись, показуючи на свою куртку. І собі усміхнувся.

Останні дві бандерильї застромив хтось інший. Ніхто цього навіть не завважив.

Помічник Ретани напнув на прут червої сукнини мулети¹, згорнув її і подав через бар'єр Мануелю. Потім нахилився до шкіряного футляра з шпагами, вийняв одну шпагу і, тримаючи її за піхви, також простяг Мануелю. Мануель узявся за червоне руків'я, висмикнув лезо, і шкіряні піхви звисли донизу.

Він подивився на Суріто. Той побачив, що Мануелеве обличчя зрошене потом.

— Тепер він твій, сину, — сказав Суріто.

Мануель кивнув головою.

— Він добряче охляв, — сказав Суріто.

— Саме те, що вам треба, — докинув і собі помічник Ретани.

Мануель кивнув головою.

Десь угорі, під самим дахом, сурмач провістив початок останнього заходу, і Мануель рушив через арену туди, де у високій темній ложі мав сидіти президент.

У першому ряду запасний репортер «Ель Еральдо» на довгу хвилю припав до пляшки з теплим шампанським. Він вирішив, що не варто гаяти часу на детальний звіт — можна буде написати й у редакції. Справді-бо, чи така вже це велика важниця? Усього-на-всього вечірня корида. Як він чого й не побачить, то прочитає в ранкових газетах... Він знову приклався до пляшки. О дванадцятій на нього чекатимуть у «Максима». Та й які це, зрештою, матадори? Хдопчиська й ледацюги. Збіговисько ледацюг... Він сховав записник у кишеню і подивився на Мануеля, що стояв сам-один край арени, вітально піднісши капелюх у напрямі ложі, якої не було видно високо в темних рядах. Серед арени стовбичив бик, утупивши просто себе невидючі очі.

— Присвячую цього бика вам, пане президент, і мадрідській публіці, найвибагливішій та найвеликодушнішій у світі, — промовляв Мануель. То була традиційна формула. Він виголосив її усю. Як на вечірню кориду, міг би трохи й скоротити.

Він уклонився до темряви, випростався, кинув капелюх через плече і, узявши в ліву руку мулету, а в праву — шпагу, рушив назустріч бикові.

Мануель наближався до бика. Бик дивився на нього пильно, сторожко. Мануель бачив, як з-під лівої лопатки

¹ Трикутний кляпоть сукна на пруті, яким орудує матадор у прикінцевій частині бою.

бика звисають бандерильї, а на боці, як і перше, вилискує кров від ударів списа Суріто. Бачив він і те, як бик стоїть на ногах. Простуючи вперед з мулетою в лівій руці та шпагою в правій, він не відводив очей від ніг бика. Бик не міг напасти, не зіставивши ніг до купи. А він стояв на них рівно, без напруги.

Мануель підступав до бика, не відводячи очей від його ніг. Усе гаразд. Він дасть собі раду. Треба тільки змусити бика похилити голову, щоб всадити шпагу за рогами і вбити його. Він не думав тепер про шпагу, ані про те, як убиватиме бика. Думав про найближчу мить. Але й те, що він мав робити далі, усе ж гнітило його. Наближаючись до бика і стежачи за його ногами, він бачив то бикові очі, то вогку морду, то широко розставлені й вигнуті наперед роги. Очі в бика були облямовані світлими кільцями. Ті очі пильнували за Мануелем. Бик відчував, що має на решті спобігти цього чоловіка з білим обличчям.

Мануель спокійно стояв перед ним і розправляв шпагою мулету, потім застромив лезо в червону сукнину, і шпага, яку він узяв тепер у ліву руку, розіпнула її, наче клівер на вітрильнику. Водночас погляд його привернули кінчики рогів бика. Один трохи розщепився від удару в бар'єр, другий був гострий, мов колючка на дикобразі. Розгортаючи мулету, Мануель побачив, що білий при основі ріг почервонів від крові. Усе це він побачив, не спускаючи з ока ніг бика. Бик пильно дивився на Мануеля.

«Не хоче нападати, — подумав Мануель. — Збирається на силі. Треба не дати йому спокою і примусити похилити голову. Неодмінно щоб похилив голову. Суріто вже раз пригнув його додолу, та він прочунявся. Ось я зрушу його з місця, знову потече кров, і він швидко охляне».

Виставивши перед себе розіпнуту шпагою мулету, він гукнув бика.

Бик дивився на нього.

Мануель зачіпливо подався назад і труснув широко розгорнутою сукниною.

Бик побачив мулету. У світлі дугових ламп вона сяяла пурпуром. Ноги його напружились.

Зараз кинеться. У-у-ух!..

Як тільки бик скочив уперед, Мануель відсторонився й підняв мулету, так що вона пройшла над рогами і ковзнула по широкому бичачому хребту від голови до хвоста. Бик ударив рогами в порожнечу. Мануель стояв непорушно.

Промчавши далі, бик, наче кіт, що обминає ріг будинку, повернув назад і став проти Мануеля.

Тепер він знову рвався до бою. Важка неповороткість зникла. Мануель помітив свіжу кров, що блищала на його чорній лопатці й стікала вниз по нозі. Приспустивши мулету додола в лівій руці і відхилившись ліворуч, гукнув бика. Ноги в бика напружились, очі не відривались від мулети. «Зараз кинеться»,— подумав Мануель. Ух!..

Унікаючи удару, він хитнувся вбік і пропустив бика під мулетою; ноги його не зрушили з місця, а шпага виписала круту дугу, сяйнувши проти світла.

Після пасе натураль бик знову приготувався до нападу, і Мануель підняв мулету на пасе де печо. Він міцно вперся ногами в пісок, і бик проскочив під мулетою біля самих його грудей. Мануель відхилив голову, щоб її не зачепили брязкучі держалка бандерилій. Гаряче чорне тіло бика на мить торкнулося його грудей.

«Хай йому чорт, надто близько»,— подумав Мануель.

Суріто, нахилившись над бар'єром, щось швидко сказав циганові, і той з плащем у руці побіг до Мануеля. Суріто насунув капелюх на очі й став дивитися на арену, туди, де був Мануель.

Мануель знову стояв лицем до бика, приспустивши мулету ліворуч себе. Бик нахилив голову і стежив за мулетою.

— Якби ці штуки робив Бельмонте, вони б тут усі показалися,— сказав помічник Ретани.

Суріто не озвався. Він не спускав очей з Мануеля, що стояв посеред арени.

— Звідки хазяїн викопав цього дивака? — спитав помічник Ретани.

— З лікарні,— відказав Суріто.

— Отам-таки й знову буде, і дуже скоро,— сказав помічник Ретани.

Суріто обернувся до нього.

— Постукай,— звелів він, показуючи на бар'єр.

— Та я ж просто пожартував,— сказав помічник Ретани.

— Постукай у дошку.

Помічник Ретани нахилився і тричі стукнув по бар'єру.

— А тепер дивися,— сказав Суріто.

Посеред арени, під дуговими лампами, Мануель став на одне коліно проти бика і обома руками підняв мулету; бик, задерши хвоста, кинувся на нього.

Мануель відсторонився, а коли бик кинувся знову, він крутнув мулету півколом, так що той упав на передні ноги.

— Еге, та він же добрячий матадор,— сказав помічник Ретани.

— Ні,— відказав Суріто.

Мануель устав і, тримаючи мулету в лівій руці, а шпагу — в правій, уклонився на оплески з темних рядів.

Бик важко підвівся і чекав, низько понуривши голову.

Суріто щось сказав ще двом юнакам з квадрильї, і ті вибігли на арену й стали позаду Мануеля, тримаючи в руках плащі. Тепер за ним стояли четверо. Ернандес був коло нього весь час відтоді, як він уперше вийшов з мулетою. Фуентес, високий, спокійний, держав плащ біля грудей, незворушно дивлячись на все. А оце підійшли ще двоє. Ернандес показав їм, щоб стали по одному з кожного боку. Мануель стояв сам лицем до бика.

Мануель махнув рукою до юнаків з плащами, щоб вони відійшли назад. Обережно відступаючи, ті побачили, що обличчя його бліде і зрошене потом.

Невже вони не знають, що треба триматися далі? Чого лізуть бикові перед очі з своїми плащами, коли його вже загнано й зупинено на місці? Без того доволі мороки.

Бик стояв, розкарячивши ноги, і дивився на мулету. Мануель згортав мулету в лівій руці. Бик не зводив з неї очей. Його тіло важко обвисло. Голова похилена, але не так уже й низько.

Мануель посварився на нього мулетою. Бик не ворухнувся. Тільки стежив за ним очима.

«Важкий мов свинець,— подумав Мануель.— Ноги рівні. Стоїть як слід. Можна кінчати».

Він думав фаховими термінами матадора. Траплялося, що він не міг знайти відповідного слова, і тоді думка уривалась. Його чуття і навички діяли автоматично, а думка працювала повільно й потребувала слів. Він знав про биків геть усе. Йому не треба було нічого думати про них. Він просто робив те, що належало робити. Його очі бачили, що діється довкола, а тіло виконувало потрібні рухи без участі думки. Якби він думав про те все, він загинув би.

От і тепер, стоячи сам на сам з биком, він осягав чуттям багато речей водночас. Онде роги — один розщеплений, другий рівний і гострий... Треба стати коло лівого рога, приспустити мулету, щоб бик подався за нею, а тоді ступнути вперед і, перехилившись над рогами, коротко і прямо застромити лезо шпаги в невеличке, завбільшки з п'ятипе-

сетову монету, місце на зашийку, просто між гострі виступи лопаток. А зробивши все те — швидко відсторонитися з-перед рогів. Він знав, що має все те зробити, але в думці було тільки два слова: «*Corto y derecho*» — «коротко і прямо».

«Коротко і прямо», — думав він, згортаючи мулету. «Коротко і прямо» — висмикнув із мулети шпагу, став коло розщепленого лівого рога, спустив мулету вбік через усе тіло, аж його права рука із шпагою на рівні очей утворила хрест, а тоді звівся навшпиньки й націлив спрямоване до низу лезо бикові на карк.

«Коротко і прямо» — він ступнув до бика.

Удар — і він відчув, що злітає в повітря. Саме в ту мить він натис на шпагу, і вона випорснула в нього з руки. Він упав на пісок, і бик посунав до нього. Лежачи горілиць, Мануель відштовхнув від себе його морду взутими у пап-тофлі ногами. Він штурхав і штурхав, а бик не відступався від нього, але, збуджений до нестями, ніяк не міг його поцілити й безладно тицяв головою, встромляючи роги в пісок. Молотячи ногами так, наче жонглював м'ячем, Мануель не давав бикові ударити навпростець.

Ззаду на Мануеля повіяло вітерцем від плащів, якими відманювали бика, і бик подався геть, з розгону перескочивши через Мануеля. На мить він заступив собою світло. Але ногою не зачепив.

Мануель устав і підібрав мулету. Фуентес подав йому шпагу. Вона зігнулася, коли вдарила бикові в лопатку. Мануель виправив її на коліні й бігцем пустився до бика, що стояв тепер біля одного з мертвих коней. Він біг, і роздерта під пахвами куртка плескала йому по боці.

— Забери його звідти! — гукнув він циганові.

Тим часом бик почув дух крові од мертвого коня і встромив роги в рядно. Він кинувся на Фуентесів плащ; рядно, зачепившись за розколений ріг, повисло в нього на голові, і глядачі засміялися. Бик стояв посеред арени й мотав головою, силкуючись позбутися рядна. Ернандес, підбігши ззаду, вхопився за край рядна і спритно скинув його з рога.

Бик кинувся за ним, та раптом прикипів на місці. Він знов уникав бою. Мануель підступив до нього зі шпагою і мулетою. Махнув мулетою йому перед очима. Бик не хотів нападати.

Мануель став до нього боком, націляючись лезом шпаги. Бик і не ворухнувся, стояв наче мертвий, не маючи сили кивнутись іще раз.

Мануель звівся навшпиньки, наставив шпагу і ступнув до бика.

Знов удар — і він відчув, як його стрімко відкинуло назад і з силою повалило на пісок. Цього разу годі було відбиватися ногами. Бик стояв просто над ним. Мануель лежав мов неживий, поклавши голову на руки, а бик тицяв його лобом. Тицяв у спину, в лице, притиснуте до піску арени. Мануель почув, як ріг устромився в пісок між його зчепленими руками. Бик буцнув його в попереk. Мануелеве обличчя вгрузло у пісок. Бик проштрикнув рогом рукав куртки й одірвав його. На допомогу Мануелеві приспіли юнаки з квалдрильї, і бик кинувся за їхніми плащами.

Мануель підвівся, знайшов шпагу і, мацнувши пальцем вістря, побіг до бар'єра по нову.

Помічник Ретани подав йому шпагу через бар'єр.

— Утрить обличчя, — сказав він.

Мануель, пустившись бігти назад до бика, витер хусточкою закривавлене обличчя. Він не бачив Суріто. Де ж це подівся Суріто?

Юнаки з квалдрильї облишили бика і чекали з плащами в руках. Бик знову стояв на місці, важкий, отупілий.

Мануель підступив до нього з мулетою. Зупинився, труснув нею в повітрі. Бик ані ворухнувся. Мануель помахав мулетою перед бичачою мордою — туди-сюди, потім ще раз. Бик дивився, поводячи очима за кожним рухом мулети, але нападати не хотів. Чекав, щоб це зробив Мануель.

Мануель непокоївся. Нічого не вдієш, треба вдарити самому. Коротко й прямо. Він став боком, трохи не торкаючись бика, переніс мулету навхрест перед себе і вдарив. Натиснувши на шпагу, він рвучко подався ліворуч, щоб уникнути рога. Бик шаснув повз нього, шпага злетіла в повітря і, блиснувши під дуговими лампами, упала червоним руків'ям на пісок.

Мануель побіг і підібрав шпагу. Вона зігнулася, і він виправив її на коліні.

Вертаючись бігцем назад до бика, що знову заляк на місці, він поминув Ернандеса з плащем у руках.

— Не бик, а самі кістки, — співчутливо мовив юнак.

Втираючи обличчя, Мануель кивнув головою. Тоді сховав закривавлену хусточку до кишені.

Онде він, бик. Стоїть уже біля самого бар'єра. Хай йому чорт. Може, він і справді з самих кісток. Може, там нема

й місцинки, де встромити шпагу. Та ні ж бо, є! Ось він їм зараз покаже.

Він спробував поманити бика мулетою, але той не зрушив з місця. Мануель помахав мулетою в нього перед очима. Так само марно.

Він згорнув мулету, витяг шпагу, став боком до бика і вдарив. Уже встромляючи шпагу, він відчув, що вона гнеться, а коли натиснув дужче, шпага випорснула в нього з руки і, перекрутившись у повітрі, полетіла в публіку. В ту ж мить, як шпага шугнула вгору, Мануель відскочив убік, уникаючи рогів.

Перші подушки, пожбурені з темряви на арену, не влучили його. Тоді одна гупнула йому в обличчя, в закривавлене обличчя, звернуте до публіки. За нею полетіли ще і ще. Летіли й падали на пісок. Хтось із перших рядів кинув порожню пляшку від шампанського. Вона вдарила Мануеля по нозі. А він стояв і дивився в темряву, звідки все те летіло. Потім щось просвистіло в повітрі і впало біля його ніг. Мануель нахилився й підняв. То була його шпага. Він вирівняв її на коліні й підніс догори, вітаючи публіку.

— Дякую, — сказав він. — Дякую.

Ух ви, падлюки! Мерзенні падлюки! Паскудні, мерзенні падлюки! Він копнув ногою подушку і побіг далі.

Онде він, бик. Усе такий самий. Ну, стривай же ти, клятий падлюко!

Мануель розгорнув мулету перед чорною мордою. Марна праця.

Ага, не хочеш... Ну гаразд... Він підступив ближче і тицьнув гострим прутом мулети просто у вогку морду.

Коли бик кинувся, Мануель відскочив назад, спіткнувся об подушку і відчув, як ріг увійшов йому в тіло — збоку, під ребрами. Він ухопився за ріг обома руками і позадкував, міцно затискаючи рану. Бик мотнув головою, і він упав на пісок. Лежав не ворущачись. Аж ось небезпека минула. Бик побіг геть.

Мануель звівся на ноги, кашляючи і почувачи себе вкрай знеможеним, загиблим. Мерзенні падлюки!..

— Подайте шпагу! — крикнув він. — Шпагу й мулету! Фуентес підійшов з мулетою і шпагою.

Ернандес обняв Мануеля рукою.

— Ідіть до лазарету, друже, — сказав він. — Не будьте дурнем.

— Забирайся геть! — гримнув Мануель. — Геть під три чорти! — І випручався з-під його руки.

Ернандес знизав плечима. Мануель побіг до бика.

Бик стояв на місці, важкий, мов у землю вкопаний.

Ну начувайся ж, падлюко! Мануель вихопив з мулети шпагу, враз націлився і кинувся на бика. Відчув, як усе лезо ввігналося в рану. Аж до самого руків'я. Пальці його вперлись бикові в карк. Він стояв над биком, відчуваючи під рукою гарячу кров, що струміла з рани.

Бик заточився, немов йому підітнулися ноги, і Мануель відступив. Стояв осторонь і дивився, як бик важко повалився на бік і раптом перекинувся догори ногами.

Мануель привітав публіку, піднісши догори руку, ще теплу від крові.

Отож-бо, падлюки! Він хотів був щось сказати, але закашлявся. У грудях пекло, він задихався. Повів очима по арені, шукаючи мулету. Треба йти вітати президента. К бісу президента!.. Він уже сидів на піску і дивився на щось темне. А, то бик. Лежить догори ногами. І язика висолопив. Щось повзає в нього по череву й між ногами. Там, де шерсть рідша. Мертвий бик... К бісу бика! К бісу всіх!..

Він спробував звестися на ноги, але знову почав кашляти. І знову сів на пісок, заходячись кашлем. Хтось підійшов і підвів його.

Його підхопили на руки й понесли до лазарету. Перебігши арену, спинилися перед ворітьми — дорогу заступив запряг мулів, — тоді рушили далі темним переходом, гучно сапаючи, піднялися східцями й нарешті поклали його долі.

Лікар і двоє в білих халатах уже чекали на нього. Підняли на стіл, почали розрізати сорочку. Мануеля поїняла втома. В грудях у нього палало. Він закашлявся, і йому приклали щось до рота. Всі були дуже заклопотані.

Електричне світло різало Мануелеві очі. Він стулив повіки.

Він чув, як хтось важко піднімається сходами. Потім не чув нічого. Потім почув далекий гомін. То публіка. Ну що ж, його другого бика доведеться вбити комусь іншому. Вони порізали йому всю сорочку. Лікар усміхнувся до нього. Там був і Ретана.

— Привіт, Ретано! — сказав Мануель. І не почув свого голосу.

Ретана всміхнувся до нього і щось промовив. Мануель нічого не почув.

Біля стола стояв Суріто й, нахилившись, дивився, як орудує лікар. Він був у вбранні пікадора, але без капелюха.

Суріто щось сказав Мануелеві. Той не почув.

Суріто заговорив до Ретани. Один з лікаревих помічників усміхнувся й подав Ретані ножиці. Ретана передав їх Суріто. Суріто щось сказав Мануелеві. Той не почув.

Під три чорти цей операційний стіл! Він уже бачив їх хтозна-скільки. І цього разу не помре. Якби мав помирати, привели б священника.

Суріто щось казав до нього. Ось підняв ножиці.

Он воно що! Вони хочуть відрізати його колету. Хочуть відрізати його кіску...

Мануель підхопився на столі й сів. Лікар сердито відступив назад. Хтось притримав Мануеля за плечі.

— Не смій цього робити, Маносе,— сказав Мануель.

І раптом виразно почув голос Суріто.

— Ну-бо, годі,— сказав Суріто.— Не буду. Я пожартував.

— У мене виходило добре,— сказав Мануель.— Просто під кінець не повелосся. Ото й тільки.

Мануель знову ліг. Йому приклали щось до обличчя. Усе те було йому знайоме. Він глибоко вдихнув. Почував себе страшенно втомленим. До краю, до знемоги. Ось уже забрали від обличчя ту штуку...

— У мене виходило добре,— кволо сказав Мануель.— Дуже добре все виходило.

Ретана поглянув на Суріто і рушив до дверей.

— Я побуду біля нього,— сказав Суріто.

Ретана здвигнув плечима.

Мануель розплющив очі й подивився на Суріто.

— Хіба не добре в мене виходило, Маносе? — спитав він з надією.

— Авжеж,— відказав Суріто.— Чудово все виходило.

Помічник лікаря приклав Мануелеві до обличчя маску, і той глибоко вдихнув. Суріто незграбно стояв поруч, дивився.

ДЕСЯТЬ ІНДІАН

Того вечора, коли Нік, відгулявши свято 4 липня¹ разом із Джо Гарнером та його сім'єю, повертався з міста в їхньому великому фургоні, їм трапилося за дорогу дев'ять п'ятих індіан. Він добре запам'ятав, що дев'ять, бо Джо Гарнер, поганяючи вже в присмерку, раптом спинив коней, скочив на дорогу й відтяг одного індіанина з наїждженої колії. Індіанин спав, лежачи долілиць на піску. Джо відволік його до чагарів і заліз назад у фургон.

— Це вже дев'ятий, відколи ми виїхали з міста, — сказав він.

— Ох, ті вже мені індіани! — зітхнула місіс Гарнер.

Нік сидів у задку разом з двома Гарнеровими хлопцями. Він висунувся з фургона подивитись на індіанина, що лежав там, куди відтяг його Джо.

— То не Біллі Тейбшо? — спитав Карл.

— Ні.

— Штани в нього такі самі, як у Біллі.

— Всі індіани носять однакові штани.

— А я його й не побачив, — озвався Френк. — Тато скочив і вернувся так хутко, що я не встиг подивитися. Думав, він пішов убити змію.

— Певно, таких змій сьогодні чимало, і всі індіани, — сказав Джо Гарнер.

— Ох, ті вже мені індіани! — знову зітхнула місіс Гарнер.

Вони їхали далі. Звернули з битого шляху й поїхали путівцем, що брався вгору на пагорб. Коням було важко тягти фургон, і хлопці зішли й подибали пішки. Під ногами був пісок. На вершині горба, коло школи, Нік озирнувся. Він побачив унизу освітлене Пітоскі, а ген за невеличкою затокою — далеке світло Гарбор-Спрінгс. Вони знову залізли у фургон.

— Хоч би його жорствою замостили, цей узвіз, — сказав Джо Гарнер.

¹ День проголошення незалежності США.

Дорога пішла лісом. Джо і місіс Гарнер сиділи рядочком на передку. Нік уместився між двома їхніми хлопцями. Незабаром виїхали на поруб.

— Ось на цьому місці тато переїхав скунса.

— Та ні, далі.

— Ото ще клопіт великий, де воно було, — мовив Джо, не повертаючи голови. — Хоч тут його переїдь, хоч там — усе однаково.

— Вчора ввечері я бачив двох скунсів, — обізвався Нік.

— Де?

— Внизу, біля озера. Шукали на березі дохлої риби.

— Певно, то були сноти, — сказав Карл.

— Ні, скунси. Чи я скунсів не знаю?

— Ще б тобі не знати, — докинув Карл. — Ти ж бо гуляєш з індіанкою.

— Ану вгомонися, Карле, — сказала місіс Гарнер.

— А чого, тхне від них майже так само.

Джо Гарнер засміявся.

— Перестань сміятися, Джо, — сказала місіс Гарнер. — Я не хочу, щоб Карл таке молов.

— Ти справді гуляєш з індіанкою, Нікі? — спитав Джо.

— Ні.

— Не слухай його, тату, — сказав Френк. — Його любка — Пруденс Мітчел.

— А от і ні.

— Він щодня до неї бігає.

— Нікуди я не бігаю. — Сидячи в темряві між двох хлопців, Нік подумки тішився з того, що йому накидають Пруденс Мітчел. — І ніяка вона мені не любка.

— Бреше він, — сказав Карл. — Я завжди бачу їх разом.

— А Карла завидки беруть, — обізвалась його мати. —

В нього ж і індіанки нема.

Карл промовчав.

— Карл не вміє залищитися до дівчат, — докинув Френк.

— А ти помовч.

— І то добре, Карле, — обізвався Джо Гарнер. — Любки до пуття не доведуть. Повір своєму татові.

— Хто б казав. — Фургон хитнувся, і місіс Гарнер присунулась ближче до Джо. — А сам колись мав їх бознаскільки.

— Б'юсь об заклад, що з індіанкою тато піколи не водився.

— Гляди не прогадай, — мовив Джо. — А ти, Ніку, пильнуй, щоб у тебе хто не відбив Пруді.

Жінка щось шепнула йому на вухо, і Джо засміявся.

— Чого ви смієтеся? — спитав Френк.

— Не кажи, старий, — застергла жінка.

Джо знову засміявся.

— Нехай собі Нік кохається з Пруденс, — сказав він. — Я вже маю гарну жіночку.

— Оце ти до діла мовиш, — озвалася місіс Гарнер.

Коні ледве пленталися по піску. Джо лягнув батогом у темряву.

— Ну, ворушіться! Завтра ще не те буде.

З горба коні побігли підтюпцем, і фургон підстрибував на труській дорозі. Діставшись до ферми, всі повилазили біля будинку. Місіс Гарнер відімкнула двері, зайшла до хати й повернулася з лампою. Карл і Нік витягли з фургона пакунки. Френк зліз на передок, хльоснув коней і поїхав до стайні. Нік піднявся на ганок і відчинив двері до кухні. Місіс Гарнер розпалювала в печі. Плеснувши на дрова гасу, обернулася.

— До побачення, місіс Гарнер, — сказав Нік. — Дякую, що взяли мене з собою.

— Нема за що, Нікі.

— Мені було дуже весело.

— І нам з тобою завжди добре. Може, залишишся вечеряти?

— Ні, треба йти. Тато вже, мабуть, чекав.

— Ну, тоді біжи. Скажеш Карлові, нехай іде до хати, гаразд?

— Еге.

— Добраніч, Нікі.

— Добраніч, місіс Гарнер.

Нік вийшов надвір і подався до хліва. Джо і Френк доли корів.

— На добраніч, — сказав Нік. — Погуляли на славу.

— Добраніч, Нікі, — відповів Джо Гарнер. — Хіба ти не залишаєшся вечеряти?

— Ні, не можу. Ви скажете Карлові, що його кличе мати?

— Гаразд. До побачення, Нікі.

Нік обійшов хлів і босоніж гайнув стежкою через луку. Стежка була гладенька, роса холодила босі ноги. В кінці луки він перемахнув через пліт, спустився у виярок, закалявши ноги в рідкому болоті, тоді попростував нагору сухим буковим гайком, аж поки вгледів світло у вікнах свого дому. Перелізши через огорожу, він пішов до

ганку. У вікні побачив батька, що сидів біля столу, читаючи при світлі великої лампи. Нік відчинив двері й зайшов у дім.

— Ну, Нікі, добре гулялося? — спитав батько.

— Чудово, тату. Погуляли на славу.

— Їсти хочеш?

— Аякже.

— А де це ти подів свої черевики?

— Покинув у фургоні в Гарнерів.

— Ну, ходім до кухні.

Батько рушив уперед з лампою. Потім зупинився й підняв віко льодівнички. Нік зайшов у кухню. Батько приніс на тарілці шматок холодного курчати й глечик молока і поставив на стіл перед Ніком. Лампу він примістив поряд.

— Ще є пиріг, — сказав він. — Вистачить тобі наїстися?

— Ще б'пак.

Батько сів на стілець коло застеленого клейонкою столу. На стіну впала його велика тінь.

— Хто ж виграв матч?

— Пітоскі. П'ять — три.

Батько сидів і дивився, як він їсть; тоді налив з глечика молока в склянку. Нік випив і втер рота серветкою. Батько простягнув руку й, діставши з полиці пиріг, відрізав Нікові чималий кусень. Пиріг був з чорницями.

— А ти що робив, тату?

— Зранку рибалив.

— Щось зловив?

— Самі окунці.

Батько сидів і дивився, як він їсть пиріг.

— А по обіді що робив? — спитав Нік.

— Прогулявся до індіанського селища.

— Когось бачив?

— Усі індіани подались до міста пиячити.

— То, виходить, нікого й не бачив?

— Бачив твою подружку, Пруді.

— Де?

— В лісі, з Френком Уошберном. Ненароком на них наскочив. Вони там непогано розважались.

Батько уникав його погляду.

— Що вони робили?

— Я не мав коли придивлятися.

— Скажи мені, що вони робили.

— Не знаю, — відповів батько. — Чув тільки, як вони шаруділи в кущах.

- Звідки ж ти дізнався, що то були вони?
- Я бачив.
- Ти ж начебто казав, що нічого не бачив?
- Та ні, бачив.
- Хто з нею був? — спитав Нік.
- Френк Уошберн.
- А їм... їм...
- Що «їм»?
- Їм було весело?
- Мабуть, що так.

Батько підвівся і вийшов з кухні. Коли він повернувся, Нік сидів, утупившись в тарілку. По очах було видно, що він плакав.

— Ще хочеш? — Батько взяв ніж і потягнувся до пирога.

- Ні, — відказав Нік.
- З'їж іще шматок.
- Ні, дякую.

Батько прибрав зі столу.

- Де саме в лісі вони були?
- За селищем.

Нік не підводив очей від тарілки. Батько сказав:

- Ішов би ти спати, Ніку.
- Еге.

Нік пішов у свою кімнату, роздягся і ліг у ліжко. Він чув, як батько ходив по вітальні. Нік лежав, уткнувшись обличчям у подушку.

«Вона розбила моє серце, — думав він. — Коли мені так боляче, значить, серце й справді має бути розбите».

Трохи згодом він почув, як батько загасив лампу й перейшов до своєї спальні. Знадвору до нього долинув шелест вітру у верхівках дерев, а крізь сітку на вікні повіяло холодом. Він довго лежав, не підводячи обличчя з подушки, аж доки Пруді пішла йому з думок і він урешті заснув. Прокинувшись серед ночі, він почув, як надворі гуде вітер між дерев, а хвилі озера шумливо набігають на берег, — і знову заснув. Уранці бурхав скажений вітер, на озері високі хвилі гучно вдаряли в пісок, а він прокинувся і довго лежав у ліжку, перше ніж згадав, що серце його розбито.

УБИВЦІ

Двері відчинились, і в закусточну Генрі зайшли двоє. Вони сіли біля прилавка.

— Що подати? — спитав Джордж.

— Не знаю, — відказав один. — Ти що їстимеш, Еле?

— Та не знаю, — озвався Ел. — Не надумаю навіть, що б його взяти.

Надворі сутеніло. За вікном засвітилися ліхтарі. Двоє біля прилавка читали меню. Нік Адамс роздивлявся їх з другого кінця прилавка. Коли вони зайшли, він розмовляв із Джорджем.

— Я візьму смажену вирізку з яблучною підливою та картопляним пюре, — сказав перший.

— Це ще не готове.

— Чого ж воно написано в меню?

— Це обідня страва, — пояснив Джордж. — Обіди в нас від шостої. — Він поглянув на стінний годинник за прилавком. — А тепер п'ята.

— Годинник показує двадцять на шосту, — сказав другий незнайомець.

— Він на двадцять хвилин поспішає.

— Ну, біс із ним, з тим годинником, — сказав перший. — Чим же тут можна підживитися?

— Можу подати різні сандвічі, — відказав Джордж. — Яєчною з шинкою, яєчною з салом, печінку з салом, біфштекс.

— Даси мені курячі крокети в сметані, з горошком і картопляним пюре.

— Це теж обіднє.

— Все, що ми замовляємо, обіднє, еге ж? Оце-то ви працюєте!

— Можу дати яєчною з шинкою, яєчною з салом, печінку...

— Я беру яєчною з шинкою, — сказав той, котрого звали Ел. Він був у котелку й чорному пальті, застебнутому на всі гудзики. Обличчя мав дрібне, бліде й тонкогубе. На шиї в нього було шовкове кашне, на руках — рукавички.

— А мені яєчною з салом, — сказав другий. На зріст він був майже такий самий, як Ел. Вони різнилися обличчями,

але одягом скидалися на близнят. На обох були пальта, видимо тісні. Та й сиділи вони однаково — нахилившись уперед і поклавши лікті на прилавок.

— А випити щось в? — спитав Ел.

— Пиво, морс, імбирний напій.

— Я питаю *випити*.

— Оце все, що я сказав.

— Чудове містечко, — мовив другий. — Як воно хоч зветься?

— Семміт.

— Ти чув коли про таке? — спитав Ел свого товариша.

— Ні, — відказав той.

— А що тут роблять вечорами? — спитав Ел.

— Обідають, — сказав його товариш. — Усі приходять сюди і їдять той знаменитий обід.

— Таки вгадали, — мовив Джордж.

— То ти думаєш, що я вгадав? — спитав його Ел.

— Атож.

— Ти молодець хоч куди, еге?

— Атож.

— Ніякий ти не молодець, — сказав другий. — Правда ж, Еле?

— Бовдур він, — сказав Ел. Тоді обернувся до Ніка. — Тебе як звати?

— Адамс.

— Ще один молодець, — сказав Ел. — Як по-твоєму, він молодець, Максе?

— У цьому містечку самі молодці, — відказав Макс.

Джордж поставив на прилавок дві тарілки: яєчною з шинкою і яєчною з салом. Тоді присунув до них по тарілочці смаженої картоплі й зачинив віконце до кухні.

— Котра ваша? — спитав він Ела.

— А ти не пам'ятаєш?

— Із шинкою.

— Бач, який молодець, — сказав Макс. Тоді простяг руку і взяв тарілку з яєчною. Обидва їли в рукавичках. Джордж дивився, як вони їдять.

— А ти чого витріщився? — Макс звів очі на Джорджа.

— Та ні, що ви.

— А я кажу — так. Ти витріщався на мене.

— То він, певне, пожартував, Максе, — сказав Ел.

Джордж засміявся.

— Тобі нема чого сміятися, — сказав йому Макс. — Тобі зовсім нема чого сміятися, зрозумів?

- Добре, не буду,— мовив Джордж.
- Він гадає, що це добре.— Макс обернувся до Ела.— Він, бач, так гадає. Он він який.
- О, він розумник,— сказав Ел.
- Обидва знову взялися до їжі.
- А як звати отого молодця, що стовбичить там коло прилавка? — спитав Ел у Макса.
- Гей ти, молодче! — сказав Макс до Ніка.— Ану катай за прилавок до свого приятеля.
- А що таке? — спитав Нік.
- А нічого.
- Сказано тобі, то йди,— докинув Ел.
- Нік зайшов за прилавок.
- Що це значить? — спитав Джордж.
- То не твоє діло,— відказав Ел.— Хто там є в кухні?
- Негр.
- Який ще негр?
- Кухар.
- Скажи йому, нехай вийде сюди.
- А це навіщо?
- Скажи йому, нехай вийде.
- Чи ви собі думаєте, де ви є?
- Ми добре знаємо, де ми є,— відказав той, котрого звали Макс.— Хіба ми схожі на дурників?
- Розмовляєш ти й справді наче дурник,— сказав йому Ел.— Якого дідька ти панькаєшся з цим хлопчиськом? Слухай, ти,— звернувся він до Джорджа.— Зараз же скажи негрові, щоб вийшов сюди.
- Що ви хочете йому зробити?
- Нічогісінько. Ти помізкуй трохи, молодче. Що б то ми мали робити якомусь негрові?
- Джордж штовхнув віконце, що відчинялося до кухні.
- Сем! — гукнув він.— Іди-но сюди на хвилинку.
- Двері з кухні розчинились, і звідти вийшов негр.
- Що таке? — спитав він.
- Ті двоє біля прилавка скинули на нього поглядом.
- Усе гаразд, негритосе. Отам і стій,— сказав Ел.
- Негр Сем стояв у фартусі й дивився на двох незнайомих, що сиділи біля прилавка.
- Слухаюсь, пане,— мовив він.
- Ел зліз з високого табурета, на якому сидів.
- Я піду до кухні з негром і оцим молодцем,— сказав він.— Вертай у кухню, негритосе. А ти за ним, молодче.—

І певеличкий чоловік рушив до кухні слідом за Ніком та кухарем Семом. Двері за ними зачинились.

Другий, на ім'я Макс, сидів біля прилавка навпроти Джорджа. Та дивився він не на Джорджа, а в довге дзеркало, що прикрашало стіну за прилавком. У цьому приміщенні до закускової Генрі був бар.

— То що, молодче,— спитав Макс, дивлячись у дзеркало,— чом ти нічого не кажеш?

— Що це все означає?

— Гей, Еле!— гукнув Макс.— Мій хлопець хоче знати, що це все означає.

— А чого ти йому не розтлумачиш? — долинув з кухні голос Ела.

— Як ти думаєш, щб воно все означає?

— Не знаю.

— А як ти думаєш?

Говорячи, Макс увесь час дивився в дзеркало.

— Не можу сказати.

— Гей, Еле, молодець не може сказати, що він про все це думає!

— Еге ж, я чую,— озвався Ел з кухні. Він відчинив низьке віконце, через яке передавали тарілки, й підпер його пляшкою від томатного соусу, щоб не зачинялось.— Слухай, молодче,— сказав він Джорджеві з кухні.— Стань-но трохи далі туди. А ти, Максе, посунься трохи праворуч.— Він розміщував їх, наче фотограф перед тим, як робити груповий знімок.

— Побалакай зі мною, молодче,— сказав Макс.— То як ти думаєш, що тут має статися?

Джордж мовчав.

— Ну, то я тобі поясню,— провадив далі Макс.— Ми хочемо вколошкати одного шведа. Знаєш такого здоровенного шведа, на ім'я Оле Андресон?

— Знаю.

— Він щовечора приходить сюди обідати, правда ж?

— Іноді приходить.

— О шостій, чи не так?

— Так, якщо взагалі приходить.

— Усе це, молодче, ми знаємо,— сказав Макс.— Побалакаймо про щось інше. В кіно ти ходиш?

— Інколи ходжу.

— Треба ходити частіше. Кіно — то чудова штука для таких молодців, як ти.

— За що ви хочете вбити Оле Андресона? Що він вам заподіяв?

— Йому й не випадало щось нам заподіяти. Він нас ніколи навіть не бачив.

— Та й побачить лиш раз у житті,— докинув Ел з кухні.

— Тоді за що ж ви хочете його вбити? — спитав Джордж.

— Нас попросив про це один приятель. Просто дружня послуга, молодче.

— Помовч,— сказав Ел з кухні.— Ти до біса базікаєш.

— Та треба ж мені розважати свого молодця. Правда, молодче?

— Ти занадто розбазікався,— сказав Ел.— Онде мій молодець із негром самі собі розважаються. Сидять тут у мене зв'язані докупи, мов ті подружки з монастирської школи.

— То ти бував у монастирській школі?

— Хтозна, може, й бував.

— У хедері ти бував. Оце напевне.

Джордж поглянув на стінний годинник.

— Коли хтось зайде, скажеш, що кухаря немає, а як і тоді не відчепиться, підеш у кухню і сам щось зготуєш. Затямив, молодче?

— Гарзд,— сказав Джордж.— А що ви зробите з нами потім?

— Там побачимо,— сказав Макс.— Це таке діло, що наперед ніколи не знаєш.

Джордж знову звів очі на годинник. Було чверть па сьому. Двері з вулиці відчинилися. Зайшов водій трамвая.

— Здоров, Джордже,— сказав він.— Підкріпитись с чим?

— Та Сем якраз вийшов,— відказав Джордж.— Вернеться десь за півгодини.

— Ну, то я краще піду куди-інде,— сказав водій.

Джордж подивився на годинник. Було двадцять хвилин на сьому.

— Чисто зроблено, молодче,— сказав Макс.— Ти справжній джентльмен.

— Він знав, що я розчереплю йому голову,— озвався з кухні Ел.

— Ні,— заперечив Макс.— Зовсім не тому. Просто він молодець. Славний хлопчина. Він мені подобається.

За п'ять хвилин до сьомої Джордж сказав:

— Він не прийде.

Перед тим до закускової заходило ще двоє людей. Для

одного з них Джордж мусив піти в кухню й приготувати сендвіч з яечнею та шинкою, якого той захотів узяти з собою. В кухні він побачив Ела, що сидів на стільчику біля віконця, зсунувши котелок на потилицю і сперши на привіконну полицю дуло обріза. На підлозі в кутку сиділи Нік і кухар, зв'язані спиною до спини; роти їх були заткнуті кухонними рушниками. Джордж приготував сендвіч, загорнув у прсолісний папір, вклав у пакет і виніс покупцеві; той заплатив і пішов собі.

— Мій молодець на всі руки майстер,— сказав Макс.— І куховарити вмів; і все на світі. Ото буде якійсь дівчині господиня в домі.

— Он як? — мовив Джордж.— А вашого приятеля, Оле Андресона, вже не ждять.

— Дамо йому ще десять хвилин,— сказав Макс.

Він дивився в дзеркало і на годинник. Стрілки годинника показали сьому, потім п'ять хвилин на восьму.

— Ходім, Еле,— сказав Макс.— Нема чого тут стовбичити. Він не прийде.

— Почекаймо ще п'ять хвилин,— відказав Ел із кухні.

За ті п'ять хвилин зайшов ще один відвідувач, і Джордж пояснив йому, що кухар занедужав.

— То якого ж біса ви не візьмете іншого? — спитав той.— Добра мені закусошна! — І пішов геть.

— Ходім, Еле,— сказав Макс.

— А що робити з цими двома молодцями й негром?

— Та нехай собі живуть.

— Ти так думаєш?

— А певне. Ми своє відбули.

— Не до смаку мені ці сентименти,— сказав Ел.— Ти вибовкав більш ніж треба.

— Е, до лиха,— сказав Макс.— Мали ж ми якимось розважатися, так чи ні?

— І все одно базикав ти забагато,— сказав Ел.

Він вийшов з кухні. Під його тісним пальтом злегка випиналося дуло обріза. Він поправив пальто руками в рукавичках.

— Ну бувай, молодче,— сказав він Джорджеві.— Щасливий ти хлопець.

— А правда,— докинув Макс.— Можеш грати на перегонах.

Обидва вийшли за двері. У вікно Джордж бачив, як вони поминули ліхтар і перетнули вулицю. Тісні пальта й котелки робили їх схожими на коміків з вар'єте.

Джордж пішов до кухні й розв'язав Ніка та кухаря.

— Годі з мене цих штук,— сказав Сем, кухар.— Годі, аж по саму зав'язку!

Нік підвівся. Йому ще ніколи не затикали рота рушником.

— Ну й ну,— мовив він.— Що це за чортівня? — Він намагався вдавати хвацького хлопця.

— Вони хотіли вбити Оле Андресона,— пояснив Джордж.— Думали його застрелити, коли він прийде обідати.

— Оле Андресона?

— Атож.

Кухар обмацав кутики рота пучками великих пальців.

— Вони пішли? — спитав він.

— Еге,— відповів Джордж.— Пішли вже.

— Не подобається мені вся ця історія,— сказав кухар.— Ой як не подобається.

— Слухай-но,— мовив Джордж до Ніка.— Сходив би ти до Оле Андресона.

— Гаразд.

— Не лізьте ви в це діло,— обізвався кухар Сем.— Краше сидить собі тихенько.

— Коли не хочеш, не ходи,— сказав Джордж.

— Встрянете в цю халепу, то добра не ждїть,— правив своєї кухар.— Сиділи б собі тихенько.

— Я піду до нього,— сказав Нік Джорджеві.— Де він живе?

Кухар відвернувся.

— Ці хлопчиська завжди гадають, що вони розумніші від усіх,— пробурчав він.

— Він живе в мебльованих кімнатах місіс Гірш,— відповів Джордж Нікові.

— То я йду туди.

Вуличний ліхтар світив крізь голе віття-дерев. Нік пройшов понад трамвайною колією і від другого ліхтаря звернув у бічну вуличку. Мебльовані кімнати місіс Гірш були через три будинки за рогом. Нік зійшов на ганок і натиснув кнопку дзвоника. Двері відчинила якась жінка.

— Оле Андресон тут живе?

— Ви хочете його бачити?

— Так, якщо він удома.

Слідом за жінкою Нік піднявся сходами і пройшов у кінець коридора. Жінка постукала в двері.

— Хто там?

— Тут хтось хоче вас бачити, містере Андресон,— сказала жінка.

— Це я, Нік Адамс.

— Заходь.

Нік відчинив двері й увійшов до кімнати. Оле Андресон лежав на ліжку зовсім одягнений. Колишній боксер великої ваги, він ледве вміщався на тому ліжку. Під головою в нього було дві подушки. На Ніка він навіть і не глянув.

— Що там таке? — спитав він.

— Я оце був у закусточній Генрі,— сказав Нік,— коли заїшли якись двоє, зв'язали мене й кухаря і казали, що хочуть вас убити.

Він відчував, що розповідь його звучить якось безглуздо. Оле Андресон не сказав нічого.

— Вони завели нас до кухні,— провадив далі Нік.— Хотіли вас застрелити, коли ви прийдете обідати.

Оле Андресон дивився на стіну й нічого не казав.

— То Джордж подумав, що мені слід піти сказати вам про це.

— Нічим не можу цьому зарадити,— мовив Оле Андресон.

— Я розкажу вам, які вони з себе.

— Не хочу я знати, які вони з себе,— мовив Оле Андресон.— Він дивився на стіну.— А за те, що прийшов сказати, дякую.

— Та що вже там.

Нік подивився на дебелого чолов'ягу, що лежав на ліжку.

— Хочете, я піду розкажу в поліції?

— Ні,— відповів Оле Андресон.— Це нічого не допоможе.

— Я міг би що-небудь для вас зробити?

— Ні. Нічого тут не поробиш.

— А може, це тільки пуста погроза?

— Ні. Це не пуста погроза.— Оле Андресон повернувся на бік, лицем до стіни.— Найгірше те,— промовив він, дивлячись у стіну,— що я ніяк не можу зважитися вийти звідси. Отак цілий день лежу.

— А ви не могли б виїхати з міста?

— Ні,— відповів Оле Андресон.— Далі тікати нікуди.— Він дивився у стіну.— Тепер уже нічого не вдієш.

— А чи не можна якось це залагодити?

— Ні, ради на це нема.— Він говорив тим самим безживним голосом.— Нічого вже не вдієш. Ось полежу ще трохи, а тоді зважусь і вийду.

— То я, мабуть, вернуся назад до Джорджа,— сказав Нік.

— До побачення,— мовив Оле Андресон, не обертаючись до Ніка.— Дякую, що зайшов.

Нік рушив з кімнати. Причиняючи двері, він бачив, як Оле Андресон лежить одягнений на ліжку, втупивши очі в стіну.

— Він цілий день не виходить з кімнати,— сказала Нікові жінка внизу біля дверей.— Мабуть, нездужає. Я до нього: «Містере Андресон, пішли б погуляли, он погода яка гарна»,— а він хоч би що.

— Він не хоче нікуди виходити.

— Жаль, що йому нездужається,— сказала жінка.— Він такий приємний пожилець. А знаєте, він був боксером.

— Я знаю.

— Ніколи й не подумала б, якби не обличчя,— провадила жінка. Вони розмовляли, стоячи біля надвірних дверей.— Він такий лагідний.

— Ну, добраніч, місіс Гірш,— сказав Нік.

— Я не місіс Гірш,— відказала жінка.— То власниця будинку. А я тут у неї за доглядачку. Мене звать місіс Бел.

— Добраніч, місіс Бел,— сказав Нік.

— Добраніч,— відповіла жінка.

Нік пройшов темною вуличкою до рогу, де світився ліхтар, а тоді понад трамвайною колією до закусконої Генрі. Джордж був на своєму місці за прилавком.

— Ну, бачив Оле?

— Бачив,— відповів Нік.— Лежить у кімнаті й не хоче нікуди виходити.

Почувши голос Ніка, кухар прочинив двері з кухні.

— Вуха мої вас не чули б,— мовив він і зачинив двері.

— Ти розказав йому?

— Авжеж, розказав. Але він сам знає, що це таке.

— І що він думає робити?

— Нічого.

— Вони ж уб'ють його.

— Мабуть, що вб'ють.

— Певно, вскочив у якусь халепу в тому Чікаго.

— Мабуть, що так.

— Страшна річ.

— Жахлива,— сказав Нік.

Вони помовчали. Джордж дістав рушник і витер прилавок.

— Цікаво, що він зробив? — спитав Нік.

- Якусь умову порушив. Вони ж бо за це й убивають.
- Мабуть, поїду я геть звідси,— сказав Нік.
- Еге ж,— погодився Джордж.— Непогано було б.
- Тепер мені з думки не йтиму, як він чекав там, у своїй кімнаті, й знав, що це його не мине. Чистий жах.
- Ну,— сказав Джордж,— а ти про це не думай.

ПІВСОТНІ ТИСЯЧ

— Як себе почуваєш, Джеку?— спитав я.

— Ти бачив коли того Уолкота?— каже він.

— Тільки на тренуванні.

— Ну,— каже Джек,— з тим хлопцем мені хіба що просто пощастить.

— Він тебе й разу не влучить, Джеку,— мовив Солдат.

— Дай боже, щоб так.

— Навіть і жменею шроту не влучив би.

— Якби шротом, то нічого,— каже Джек.— Шріт для мене пусте.

— А от його влучити, мабуть, певажко.

— Та воно так,— сказав Джек.— Він не протягне стільки, як ми з тобою, Джеррі. Але поки що йому ведеться чудово.

— Ти заб'єш його до смерті своєю лівою.

— Можливо,— сказав Джек.— Атож. Може, й заб'ю.

— Дай йому чосу, як ти дав Річі Льюїсові.

— Річі Льюїсові...— сказав Джек.— Отому зануді!

Ми троє — Джек Бренан, Солдат Бартлет і я — були в ресторанчику Генлі. За сусіднім столиком сиділи дві блудяжки. Вони були вже добре напідпитку.

— Зануді, кажеш?— мовить одна.— То ти кажеш, зануді, лобуряко ти ірландський?

— Еге,— відказує Джек.— Саме так.

— Зануді!— не вгаває та блудяжка.— Ці ірландські лобурі тільки й знають, що інших прозивати. Зануді, еге?

— Та хай їй абищо. Ходімо звідси.

— Зануді!— аж заходитьсь та блудяжка.— А чи було коли таке, щоб ти комусь чарку поставив? Тобі ж самому жінка щоранку кипені зашиває. А й собі туди ж — «зануді!» Був би тут Річі Льюїс, він би тобі показав.

— Еге ж,— мовить Джек.— А ти сама даєш кому дурно, га?

І ми пішли. Отакий був Джек. Коли вже мав що сказати, то рубав навпростець.

Джек поїхав у Джерсі тренуватися на фермі Денні Хогана. Жилося там добре, але Джека це не дуже тішило.

Він не любив залишати жінку та дітей і здебільшого був похмурий та смутний. До мене він ставився прихильно, подобався йому й Жоган, а от Солдат дуже скоро почав його драгувати. Мати в гурті жартівника, та ще й не дуже дотепного, — то страшна річ. Солдат увесь час брав Джека на глузи, ну просто не давав йому спокою. Жарти його були не такі вже смішні й не такі вже добродушні, і Джекові зрештою це набридло. Ось як воно, приміром, бувало. Джек кінчає вправлятися з тягарями та мішком і надягає рукавиці.

— Побоксуєш зі мною? — питає він Солдата.

— Гаразд, — каже той. — А як з тобою боксувати? Помолотити тебе, як Уолкот? Кинути разів зо два в нокадаун?

— Саме так, — відказує Джек. Та це йому зовсім не подобалось.

Одного ранку ми всі троє були на прогулянці поза фермою. Зайшли далеченько і вже верталися назад. Три хвилини бігцем, хвилину — ступою, тоді знову три хвилини бігцем. Спринтер із Джека був нікчемний. На рингу, коли треба, він рухався швидко, а от на дорозі жвавістю не відзначався. І Солдат увесь час брав його на глузи.

Ми піднялися на пагорб до ферми.

— Ну от що, — каже Джек. — Катав би ти, Солдате, назад до міста.

— Тобто як?

— Катай до міста й сиди там.

— А що таке?

— Мене вже нудить від твого базікання.

— Так? — питає Солдат.

— Отак, — відказує Джек.

— Тебе ще не так занудить, коли Уолкот натовче тобі піку.

— Еге ж, — відказує Джек, — може, й так. Але від тебе вже тепер нудить.

І того ж таки ранку Солдат виїхав поїздом до міста. Я провів його на станцію. Він був страшенно ображений.

— Я ж просто жартував, — Джеррі, — сказав він. Ми стояли на платформі, чекаючи поїзда. — Йому не було чого так лютувати.

— Він нервовий і дразливий, — сказав я. — А загалом він хлопець добрий, Солдате.

— Де там у біса добрий! Ніколи він не був добрим хлопцем.

— Ну, до побачення, Солдате, — сказав я.

Поїзд уже надійшов. Солдат із валізою в руках піднявся на приступку.

— Бувай, Джеррі,— сказав він.— Ти ще приїдеш до міста перед матчем?

— Навряд.

— Тоді побачимось там.

Він зайшов у вагон, кондуктор скочив на приступку, і поїзд рушив. Я повернувся на ферму. Джек сидів на веранді й писав листа дружині. Поки мене не було, принесли пошту; я взяв газети, перейшов у другий кінець веранди й сів читати. На дверях з'явився Хоган і підійшов до мене.

— Що вони з Солдатом — погризлися?

— Та ні, не погризлися,— відказав я.— Просто Джек сказав йому, щоб він їхав до міста.

— Я бачив, що до цього йдеться,— сказав Хоган. Він ніколи не полюбляв Солдата.

— Еге. Він мало кого полюбляє.

— Байдужий він до людей,— сказав Хоган.

— Ну, зі мною він завжди по-доброму.

— Зі мною теж,— сказав Хоган.— Мені нарікати нема чого. А загалом він усе-таки байдужий.

Хоган пішов у дім, а я сидів на веранді й читав газети. Осінь тільки починалась, і там, серед горбів Джерсі, було дуже гарно; отож, прочитавши газети, я лишився на веранді й задивився на околицю та на дорогу ген унизу, серед дерев, що нею, збиваючи куряву, раз по раз проїжджали машини. День був погожий, і краєвид чудовий. Із дверей вийшов Хоган, і я спитав його:

— Слухайте, Хогане, а дичина тут є?

— Ні,— відказав Хоган.— Самі горобці.

— Газету бачили?— спитав я.

— А що там?

— Сенді хапнув учора на трьох заїздах.

— Про це мені ще ввечері сказали по телефону.

— Ви ще не відкинулись від них, Хогане?— спитав я.

— Та сякий-такий зв'язок маю,— відказав Хоган.

— А як Джек?— спитав я.— І досі грає?

— Він?— мовив Хоган.— Хіба по ньому видно?

У цю мить до нас підійшов Джек з листом у руці. На ньому був светр, старі штани й боксерські черевики.

— Марку маєте, Хогане?— спитав він.

— Давай мені листа,— сказав Хоган.— Я відішлю.

— Слухай, Джек,— сказав я.— Ти ж грав на перегонах, правда?

— Авжеж.

— Я знаю. Не раз бачив тебе на іподромі.

— То чого тепер покинув?— спитав Хоган.

— Багато програв.

Джек підсів до мене на край веранди й прихилився спиною до стовпа. Сидів, мружачись проти сонця.

— Дати стільця?— спитав Хоган.

— Ні,— відказав Джек.— Добре й так.

— Гарний сьогодні день,— сказав я.— Так хороше за містом.

— Як на мене, то куди краще в місті, з дружиною.

— Ну, тобі ще тиждень лишився.

— Еге ж,— мовив Джек.— Це правда.

Ми й далі сиділи на веранді. Хоган пішов у свою контору.

— Як по-твоєму, я тепер у формі?— спитав Джек.

— Та як тобі сказати...— відповів я.— Ти ж іще цілий тиждень маєш, щоб увійти в форму.

— Не крути.

— Ну що ж,— сказав я.— У тебе не все гаразд.

— Я спати не можу,— сказав Джек.

— За два-три дні це минеться.

— Ні,— сказав Джек.— У мене безсоння.

— Що тебе непокоїть?

— За дружиною скучив.

— То нехай вона приїде сюди.

— Ні. Для цього я застарий.

— Кожного вечора перед сном ходитимем на довгі прогулянки, щоб ти як слід стомлювався.

— Щоб стомлювався!— сказав Джек.— Я й так весь час стомлений.

Отакий він був цілий тиждень. Ночами не спав, а вранці почував себе так, як ото, знаєте, буває, коли несила й руку звести.

— Зовсім охляв, мов опара на холоді,— сказав про нього Хоган.— Нічогісінько не вартий.

— Я ніколи не бачив того Уолкота,— сказав я.

— Уолкот виб'є з нього душу,— сказав Хоган.— Розірве його надвоє.

— Ну що ж,— сказав я.— Рано чи пізно це має статися з кожним.

— Але ж не в такий спосіб,— заперечив Хоган.— Люди

подумають, що він зовсім не тренований. Це зашкодить нашій репутації.

— Ви чули, що кажуть про нього репортери?

— Ще б пак! Кажуть, що він нікуди не годиться, що його не слід допускати до бою.

— Е,— сказав я,— вони завжди помиляються, чи не так?

— Так,— відказав Хоган.— Але цього разу вони не помиляються.

— Де їм у біса знати, тренований боксер чи ні?

— Ну,— сказав Хоган,— не такі вони вже йолопи.

— Єдине, що вони можуть, це довбати когось, як ото Віларда в Толідо. Цей Ларднер он який тепер розумний, а спитайте-но його, що він казав тоді про Віларда.

— Та його там і не було,— сказав Хоган.— Він пише тільки про великі матчі.

— А мені байдуже, хоч би хто там був,— відказав я.— Що вони розуміють? Писати, може, й здатні, а розуміти ні чорта не розуміють.

— Невже ти гадаєш, що Джек тепер у формі?— спитав Хоган.

— Ні. Йому кінець. Тепер треба тільки, щоб Корбет добряче роздовбав його, і буде по всьому.

— Ну, Корбет неодмінно його роздовбає,— сказав Хоган.

— Звісно, що роздовбає.

Ту ніч Джек так само не спав. Наступний день був останній перед боєм. Після сніданку ми знов сиділи з ним на веранді.

— Про що ти думаєш, Джеку, коли тобі не спиться?— запитав я.

— Та все чогось тривожусь,— відказав Джек.— То за свою власність у Бронксі, то за власність на Флоріді. За дітей тривожусь. І за дружину теж. Часом думаю про бокс. Буває, згадаю отого зануду Річі Льюїса, і така злість мене бере... А ще маю трохи акцій, то й за них тривожусь. Про що тільки не думається!..

— Ну,— сказав я,— завтра ввечері усе вже минеться.

— Атож,— мовив Джек.— Це завжди дає полегкість, правда? Усе враз стає на свої місця.

Цілий день він був похмурий. Ми не тренувалися. Джек трохи повправлявся, щоб розім'яти м'язи,— ото й тільки. Якусь часину побоксував з тінню, та навіть і тут виглядав погано. Тоді заходився скакати з мотузкою. Він ніяк не міг спитіти.

— Краще б йому зовсім не вправлятися,— сказав Хоган. Ми стояли й дивились, як Джек стрибає через мотузку.— Він що, взагалі тепер не пітніє?

— Та от не може.

— Як ти думаєш, чи не сухоти в нього? Адже він ніколи не мав клопоту з вагою, правда ж?

— Нема в нього ніяких сухот. Просто нічим йому вже пітніти.

— Треба, щоб спітнів,— сказав Хоган.

Скакаючи через мотузку, Джек наближався до нас. Він стрибав перед нами вперед і назад, схрещуючи руки за кожним третім скоком.

— Гей,— мовив він.— Чого це ви понадималися, мов сичі?

— Мені здається, годі з тебе на сьогодні,— сказав Хоган.— Віддихаєшся.

— Злякалися, га?— озвався Джек і поскакав геть, щосили хльоскаючи мотузкою об землю!

Десь перед вечором на фермі з'явився Джон Коллінз. Джек був у своїй кімнаті нагорі. Джон приїхав з міста машиною. З ним були ще двоє. Машина спинилась, і всі вони вийшли.

— Де Джек?— спитав мене Джон.

— Нагорі, лежить у своїй кімнаті.

— Лежить?

— Так,— сказав я.

— Як він тут?

Я подивився на тих двох, що приїхали з Джоном.

— Це його друзі,— сказав Джон.

— Дуже кепсько,— сказав я.

— А що з ним таке?

— Не може спати.

— От лихо,— сказав Джон.— Цей ірландець ніколи не може спати.

— Не гаразд із ним,— сказав я.

— Хай йому чорт,— сказав Джон.— Завжди з ним щось не гаразд. Ось уже десять років він у мене, і ніколи ще не було гаразд.

Ті двоє, що були з ним, засміялись.

— Познайомтеся,— сказав Джон.— Це містер Морган і містер Стейнфелт. А це містер Дойл. Він тренує Джека.

— Дуже приємно,— сказав я.

— А тепер ходім нагору до нашого героя,— мовив той, котрого звали Морган.

— Поглянемо на нього, — докинув Стейнфелт.

— А де Хоган? — спитав Джон.

— У стодолі, із своїми клієнтами.

— Багато їх тут у нього? — спитав Джон.

— Тільки двоє.

— Тиша й спокій, правда ж? — мовив Морган.

— Еге ж, — відказав я. — Тиша й спокій.

Ми спинилися біля Джекової кімнати. Джон постукав у двері. Відповіді не було.

— Мабуть, спить, — сказав я.

— Якого б то лиха йому спати серед дня?

Джон повернув ручку, і ми всі зайшли до кімнати. Джек лежав на ліжку і спав. Лежав долілиць, сховавши обличчя в подушку і обхопивши її руками.

— Гей, Джеку! — гукнув його Джон.

Джекова голова легенько ворухнулася на подушці.

— Джеку! — ще раз мовив Джон, нахилиючись над ним.

Джек тільки глибше уткнувся в подушку. Джон торгнув його за плече. Джек сів на ліжку й подивився на нас. Він був неголений, у старому светрі.

— О боже! Невже не можна дати людині поспати? — буркнув він до Джона.

— Не сердься, — сказав Джон. — Я не знав, що ти спиш.

— Де ж пак! — каже Джек. — Звісно, що ні.

— Це Морган і Стейнфелт, ти їх знаєш, — сказав Джон.

— Радий вас бачити, — каже Джек.

— Як ви себе почуваете, Джеку? — питає його Морган.

— Чудово, — каже Джек. — Як би ще я мав себе почувати?

— Вигляд у вас бадьорий, — докинув Стейнфелт.

— А то ж як, — каже Джек. — Слухайте, — звернувся він до Джона. — Ви мій менеджер¹ і маєте з мене чималий зиск. То якого ж біса ви не приїдете сюди, коли тут крутяться репортери? Чи ви хочете, щоб ми з Джеррі самі з ними балакали?

— Тоді в мене Лью мав бій у Філадельфії, — відказав Джон.

— А мені що до того? — не вгавав Джек. — Ви мій менеджер. Ви маєте з цього непоганий зиск, чи не так? Не мені ж ви там грошву добували, в тій Філадельфії! Якого ж біса вас немає тут, коли потрібно мені?

¹ Імпресаріо, агент.

— Тут був Хоган.

— Хоган!— каже Джек.— Із Хогана такий самий говорун, як і з мене.

— Здається, й Бартлет тут був, тренувався разом з вами?— спитав Стейнфелт, щоб змінити тему розмови.

— Та був, був,— каже Джек.— Аякже.

— Слушайте, Джеррі,— звернувся до мене Джон.— Може, ви знайдете Хогана й скажете йому, що ми хотіли б його бачити десь так за півгодини?

— Гарзд,— відповів я.

— З якої б то речі він мав кудись іти?— каже Джек.— Не ходи, Джеррі.

Морган і Стейнфелт перезирнулися.

— Заспокойся, Джеку,— сказав Джон.

— Я, мабуть, усе-таки піду пошукаю Хогана,— сказав я.

— Ну що ж, іди, коли хочеш,— каже Джек.— Але ніхто тебе звідси не виряджає.

— То я піду,— сказав я.

Хоган був у стодолі, перетвореній на тренувальний зал. Він тренував двох клієнтів своєї оздоровчої ферми, що тупцями на рингу в боксерських рукавицях. Жоден з них не зважувався вдарити другого, боячись дістати удар у відповідь.

— Досить,— сказав Хоган, побачивши мене.— Кінчайте своє криваве бойовище, панове. Ідіть під душ, а тоді до Брюса на масаж.

Вони вилізли з-під канатів, а Хоган підійшов до мене.

— Приїхав Джон Коллінз із двома приятелями навідати Джека,— сказав я.

— Бачив я, як вони прикотили машиною.

— А що то за двоє із Джоном?

— Та то, як кажуть, спритні хлопці,— відповів Хоган.— Хіба ти їх не знаєш?

— Ні.

— Хепі Стейнфелт і Лью Морган. Тримають закладну контору.

— Мене ж тут довго не було,— пояснив я.

— А так,— сказав Хоган.— Той Хепі Стейнфелт — небиякий махінатор.

— Я десь чув про нього.

— Хитрюща bestія,— сказав Хоган.— Вони обидва добрі пронози.

— Он як,— сказав я.— То вони чекатимуть на нас за півгодини.

— Це ж як? А раніше ми їм, виходить, будемо заважати?

— Певно, що так.

— Ходімо до мене в контору, — сказав Хоган. — Хай їм чорт, тим прогнозам.

Десь за півгодини ми з Хоганом піднялись нагору й постукали в двері Джекової кімнати. За дверима чулася розмова.

— Хвилинку, — озвався хтось.

— К бісу ці штуки, — каже Хоган. — Коли я вам буду потрібен, приходьте в контору.

Клацнув замок. Двері відчинив Стейнфелт.

— Заходьте, Хогане, — мовив він. — А ми тут саме збираємося випити.

— Що ж, — каже Хоган, — це діло.

Ми зайшли. Джек сидів на ліжку. Джон і Морган — на стільцях. Стейнфелт стояв.

— Чисто тобі змовники, — сказав Хоган.

— Привіт, Денні, — каже Джон.

— Привіт, Денні, — каже Морган і подає йому руку.

Джек не каже нічого. Просто сидить на ліжку. Він до тих не належить. Він — сам по собі. На ньому старий синій светр, штани, на ногах — боксерські черевики. Йому треба б поголитися. Стейнфелт і Морган убрані як на весілля. Та й Джон не гірше. А Джек сидить насуплений — чистісінький ірландець.

Стейнфелт дістав пляшку, Хоган привіс склянки, і ми всі випили. Ми з Джеком перешилили по разу, а ті решта — ще і ще.

— Залиште трохи собі на дорогу, — сказав Хоган.

— Не турбуйтеся. Ми маємо не одну, — відказав Морган.

Джек як ото раз був хильнув, так більше й не пив. Стояв і дивився на них. А на його місце на ліжку сів Морган.

— Випий ще, Джеку, — сказав Джон і подав йому склянку та пляшку.

— Ні, — відказав Джек. — Я ніколи не полюбляв помінок.

Усі засміялися. Джек не сміявся.

Відїжджаючи, вони всі були в чудовому гуморі. Джек стояв на веранді й дивився, як вони сідають у машину. Вони помахали йому.

— Щасливої дороги, — сказав Джек.

Ми пішли вечеряти. За столом Джек мовчав, тільки вряди-годи просив: «Дайте, будь ласка, це... Дайте, будь ласка,

те...» Разом з нами, за одним столом сиділи ті двоє Хоганових клієнтів. Вони були непогані хлопці.

Повечерявши, ми вийшли на веранду. Надворі вже засу-теніло.

— Прогуляємося, Джеррі?— спитав Джек.

— Та певне,— відказав я.

Ми понадягали пальта й вирушили. До проїжджої дороги було не близько, а ми ще пройшли нею милі з півтори. Там усе їздили машини, і нам доводилося щораз відступати на узбіччя. Джек мовчав. А коли ми зайшли в куці, щоб пропустити якусь велику машину, він промовив:

— Під три чорти таку прогулянку! Ходім назад.

Ми піднялися бічною дорогою, що пагорбом і полем вела навпростець до Хоганової ферми. Попереду видно було світло в будинку. Ми підійшли до дверей і побачили на порозі Хогана.

— Добре прогулялися?— спитав він.

— О, чудово!— відказав Джек.— Слушайте, Хогане, у вас є щось випити?

— Аякже,— мовив Хоган.— А що таке?

— Нехай принесуть мені в кімнату,— сказав Джек.— Сьогодні вже думаю заснути.

— То ти сам собі лікар,— мовив Хоган.

— Ходім нагору, Джеррі,— сказав Джек.

У своїй кімнаті Джек сів на ліжко, стиснувши руками голову.

— Оце життя, еге ж?— промовив він.

Хоган приніс велику пляшку віскі та дві склянки.

— Може, хочеш імбирного пива?

— Щоб мене потім нудило?

— Я просто спитав,— мовив Хоган.

— Вип'єте зі мною?— запропонував Джек.

— Ні, дякую,— відказав Хоган і вийшов.

— А ти, Джеррі?

— Трохи вип'ю за компанію,— відказав я.

Джек налив у склянки.

— Ну,— сказав він,— поїхали помалу.

— Долий водою,— мовив я.

— Еге ж,— погодився Джек.— Так буде краще.

Ми мовчки випили. Джек потягнувся налити мені ще.

— Ні,— сказав я.— Більше не хочу.

— Гаразд,— мовив Джек.

Він хлюпнув собі чималу децидню і долив водою. Обличчя його трохи проясніло.

— Ну й коadlo ж оті, що сьогодні тут були,— сказав він.— Ті двоє ніколи не підуть на ризик.— Він помовчав.— А втім, вони мають рацію. Якого біса даремно ризикувати?.. Налити тобі ще, Джеррі?— спитав він.— Ну ж бо, випий зі мною.

— Мені не треба, Джеку,— відказав я.— Я й так добре себе почуваю.

— Та якийсь ковток,— сказав Джек.— Він уже трохи захмелів.

— Ну гаразд,— сказав я.

Джек налив мені трохи, а собі майже повну.

— Знаєш,— сказав він,— а я таки люблю це зілля. Коли б не бокс, я, певне, добряче закидав би.

— Еге ж,— мовив я.

— Ти знаєш,— провадив він далі,— за цим боксом я багато чого втратив.

— Про що ти?

— Ну,— сказав він,— от хоч би й про дружину. Скільки часу я живу поза домом... Та й для дівчаток моїх це не добре. «Хто ваш тато?» — питає їх якась там приятелька з панянок. «Наш тато Джек Бренан». Нічого для них у тім доброго.

— Ну й біс його бери,— сказав я.— Аби вони-грошви мали.

— Та грошви я їм приробирав дай боже,— сказав Джек. Він знову налив собі віскі. Пляшка була майже порожня.

— Долий водою,— сказав я.

Джек хлюпнув у склянку води.

— Слухай,— сказав він,— ти не уявляєш собі, як я скупив за дружиною.

— А певне.

— Ні, ти собі не уявляєш. Не можеш цього уявити.

— Мабуть, тут усе-таки краще, ніж у місті.

— Для мене,— сказав Джек,— тепер уже однаково, де я не є... Ні, ти не можеш цього уявити.

— Випий ще.

— А що, мене вже розвозить? Дурниці балакаю?

— Та ні, я б не сказав.

— Ти не можеш собі уявити, що це таке. Ніхто не може цього уявити...

— Окрім дружини,— докинув я.

— Вона розуміє,— сказав Джек.— Вона все розуміє. Все чисто. Що правда, то правда.

— Долий водою,— сказав я.

— Ох, Джеррі,— сказав Джек,— ти не можеш собі уявити, що це таке...

Він уже зовсім сп'янів. Сидів і пильно дивився на мене. Якось аж надто пильно.

— Сьогодні ти добре спатимеш,— сказав я.

— Слухай, Джеррі,— сказав Джек.— Хочеш заробити грошень? Закладися на Уолкота.

— Он як?

— Слухай, Джеррі...— Джек відсунув склянку.— Ти ж бачиш, я не п'яний. Знаєш, скільки я на нього поставив? Півсотні тисяч.

— То купа грошей.

— Півсотні тисяч,— підтвердив Джек.— Два проти одного. Матиму двадцять п'ять тисяч чистого виграшу. Постав і ти на нього, Джеррі.

— Випадає незле,— мовив я.

— Хіба ж я можу його побити?— каже Джек.— Це ніяка не махінація. Мені його не здолати. То чому ж не поживитися з цього?

— Долий водою.

— Після цього бою мені кінець,— каже Джек.— З боксом для мене покінчено. Доведеться піти з рингу битим. То чому ж мені не заробити на цьому хоч якісь гроші?

— Та певне.

— Я вже тиждень не сплю,— каже Джек.— Цілу ніч лежу й сушу собі голову. Не можу заснути, Джеррі. Ти собі не уявляєш, що це таке, коли людина не може заснути.

— Та звісно.

— Не можу я спати. От не можу — і край. Який глузд стільки років дбати про своє здоров'я, коли ти не можеш заснути?

— Кепське діло.

— Ти навіть не уявляєш, Джеррі, як це воно, коли не можеш заснути.

— Долий водою,— сказав я.

Отож десь на одинадцяті Джек уже й язиком не міг повернути, і я повів його до ліжка. На той час очі у нього самі заплющувались. Я допоміг йому роздягтись і поклав у ліжко.

— Сьогодні ти добре спатимеш, Джеку,— сказав я.

— Еге ж,— каже Джек.— Тепер я засну.

— Добраніч, Джеку.

— Добраніч, Джеррі. Ти мій єдиний друг.

— А, йди ти...— сказав я.

— Ти мій єдиний друг,— не вгавав Джек.— Єдиний у світі...

— Спи вже,— сказав я.

— Буду спати,— каже Джек.

Коли я спустився вниз, Хоган сидів за столом у своїй конторі й читав газети. Він поглянув на мене.

— Ну як, поклав свого хлопчину спатоньки?

— Звалився.

— То для нього краще, аніж безсоння,— сказав Хоган.

— Авжеж.

— А спробуй-но поясни це отим спортивним писакам.

— Ну, піду й собі спати,— мовив я.

— Добраніч,— сказав Хоган.

Вранці я зійшов вниз близько восьмої і поснідав. Хоган уже тренував своїх клієнтів у стодолі. Я пішов туди й став дивитися.

— Раз! Два! Три! Чотири!— рахував їм Хоган.— Здоров, Джеррі,— сказав він.— Джек уже встав?

— Ні. Спить іще.

Я вернувся в свою кімнату і спакував речі, щоб їхати до міста. Десь о пів на десяту в сусідній кімнаті заворушився Джек. Почувши, що він сходить вниз, я спустився слідом за ним. Джек сів снідати. Хоган уже прийшов знадвору й стояв біля стола.

— Ну, як тобі, Джеку? — спитав я.

— Та вічого.

— Слав добре? — спитав Хоган.

— Слав як убитий,— відказав Джек.— Трохи згага пече, але голова не болить.

— От і добре,— сказав Хоган.— Питво було добряче.

— Додасте до рахунка,— сказав Джек.

— Коли думаєш їхати? — спитав Хоган.

— Перед обідом,— відповів Джек.— Одинадцятигодинним поїздом. Сідай, Джеррі,— обернувся він до мене.

Хоган пішов собі. Я підсів до столу. Джек їв грейпфрут. Коли попадалося зернятко, він вишльовував його в ложечку, а тоді скидав на тарілку.

— Здається, я вчора був як ніч,— заговорив він.

— Та трохи підпив.

— Ото, певне, дурниць намолов.

— Ні, я б не сказав.

— Де Хоган? — спитав він, доїдаючи грейпфрут.

— У себе в конторі.

— Що я там казав про заклади на цей бій? — спитав Джек. Він держав у руці ложечку і колупав нею грейпфрут.

Служниця принесла яечню з шинкою і забрала рештки грейпфрута.

— Дайте мені ще склянку молока, — сказав їй Джек.

Вона вийшла.

— Ти казав, що поставив п'ятдесят тисяч на Уолкота, — відповів я.

— Це правда, — сказав Джек.

— То величезні гроші.

— Оце мене трохи й непокоїть, — сказав Джек.

— Усяке може статися.

— Ні, — сказав Джек. — Йому страх як потрібне чемпіонство. Тут вони гратимуть в одну руку.

— Хто зна, як воно буде.

— Ні. Він хоче стати чемпіоном. Для нього це дорожче за гроші.

— П'ятдесят тисяч — сила грошей, — сказав я.

— Це діло певне, — сказав Джек. — Я не можу перемогти. Ти ж сам знаєш, що мені його ніяк не побити.

— До останньої хвилини є якийсь шанс.

— Ні, — сказав Джек. — Мені вже кінець. Діло цілком певне.

— Як ти себе почувашь?

— Незле, — відповів Джек. — Добре виспатись — ось що мені було потрібне.

— Тобі ще може повестися.

— О, я влаштую їм виставу, — сказав Джек.

Після сніданку Джек замовив міжміську розмову з дружиною. Він зачинився у телефонній будці.

— Це він уперше їй подзвонив, відколи приїхав, — сказав Хоган.

— Зате щодня пише листи.

— Еге, — сказав Хоган. — Марка ж коштує тільки два центи.

Ми попрощалися з Хоганом, і Брюс, негр-масажист, відвіз нас на станцію.

— Прощайте, містєре Бренац, — сказав Брюс біля поїзда. — Я вірю, що ви скрутите йому в'язи.

— Бувай, — відказав Джек.

Він дав Брюсові два долари. Брюс таки добре з ним наморочився і тепер був видимо розчарований. Джек помітив, що я дивлюся, як Брюс тримає в руці ті два долари.

— Усе записано в рахунок,— сказав він.— За масаж Хоган теж бере.

Цілу дорогу в поїзді Джек мовчав. Сидів у кутку, застромивши квиток за стрічку на капелюсі, й дивився у вікно. Тільки раз він обернувся й заговорив до мене.

— Я сказав дружині, що на цю ніч візьму номер у «Шелбі»,— мовив він.— Це одразу ж за рогом біля «Гардена». А завтра вранці піду додому.

— Це ти добре придумав,— сказав я.— А твоя дружина, Джеку, бачила тебе коли на рингу?

— Ні,— відказав Джек.— Ніколи не бачила.

Я подумав про те, якого страшного побою він сподівається, коли не хоче показуватись після того вдома.

У місті ми взяли таксі до «Шелбі». Готельний служник завіс наші валізи, і ми підійшли до конторки чергового.

— Почім у вас номери?— спитав Джек.

— Є тільки подвійні,— відказав черговий.— Можу запропонувати гарний номер на двох за десять доларів.

— Це надто дорого.

— Тоді візьміть подвійний за сім доларів.

— З ванною?

— Аякже.

— Можеш і ти зі мною переночувати, Джеррі,— сказав Джек.

— Та ні,— відповів я.— Я піду до зятя.

— Я це кажу не до того, щоб ти платив,— пояснив Джек.— Просто не хочеться дурно викидати гроші.

— Запишіться, будь ласка,— мовив черговий. Тоді подивився на наші прізвища в книзі.— Номер двісті тридцять восьмий, містєре Бренан.

Ми піднялися ліфтом нагору. Кімната була простора й гарна, з двома ліжками та дверима до ванної.

— Пречудово,— сказав Джек.

Служник, що привів нас у номер, підняв штори й завіс наші валізи. Джек цього наче й не бачив, і я дав хлопцеві двадцять п'ять центів. Ми помилися, і Джек сказав, що не завадило б попоїсти.

Ми пішли обідати до ресторанчика Джіммі Геплі. Там було чимало знайомих хлопців. Поки ми їли, зайшов Джон і підсів до нашого столика. Джек майже не обзивався.

— А як у тебе з вагою, Джеку?— спитав Джон. Джек наминав добрячий обід.

— Можу зважитись просто в одязі,— відказав Джек.

Він ніколи не мав клопоту із зайвою вагою. Був природжений вельтер¹ і анітрохи не гладшав. А на Хогановій фермі ще й скинув.

— Еге, це єдине, що в тебе завжди гаразд,— сказав Джон.

— Атож, єдине...— мовив Джек.

По обіді ми пішли до «Гардена» вважуватись. За умовами матчу мало бути сто сорок сім фунтів о третій годині дня. Обгорнувшись рушником навколо пояса, Джек став на ваги. Стрілка ані зрушилась. Уолкот щойно зважився і стояв збоку серед гурту знайомих.

— Ану дай я гляну на твою вагу, Джеку,— сказав Фрідмен, менеджер Уолкота.

— Гаразд, тільки зважте і його, щоб я бачив,— Джек кивнув головою в бік Уолкота.

— Скинь рушника,— сказав Фрідмен.

— Ну, що там виходить?— спитав Джек.

— Сто сорок три,— відповів товстун, що орудував вагами.

— Добре скинув, Джеку,— сказав Фрідмен.

— Зважте його,— сказав Джек.

Підійшов Уолкот. Він був білявий, з широкими плечима й руками великоваговика. А от ноги мав короткуваті. Джек був на півголови вищий за нього.

— Привіт, Джеку,— сказав Уолкот. Обличчя його було помережане шрамами.

— Привіт,— мовив Джек.— Як живеш?

— Чудово,— відповів Уолкот.

Він скинув з пояса рушник і став на ваги. Таких широченних плечей і спини я ще ніколи не бачив.

— Сто сорок шість фунтів дванадцять унцій.

Уолкот зійшов з ваг і вишкірився до Джека.

— Отож-бо,— каже йому Джон.— Джек на чотири фунти легший за тебе.

— Коли вийдемо на ринг, ще легший буде,— каже Уолкот.— Тепер я можу пообідати.

Ми пішли з вагарні, і Джек одягнувся.

— Вигляд у нього хоч куди,— сказав він.

— З вигляду судячи, йому не раз добряче перепадало.

— Це так,— каже Джек.— Його влучити не важко.

— Куди ви тепер?— спитав Джон, коли Джек одягнувся.

¹ Боксер півсередньої ваги.

— Назад до готелю,— каже Джек.— Ви все приготували?

— Так,— відказав Джон.— Усе буде готове.

— Піду полежу трохи,— каже Джек.

— Я зайду по вас десь о чверть на сьому, й ми разом повечеряємо.

— Гаразд.

Повернувшись до готелю, Джек роззувся, скинув піджак і ліг спочити. Я сів писати листа. Кілька разів я позирав на Джека, а він усе не спав. Лежав зовсім тихо, але очі щораз розплющувались. Нарешті він сів на ліжку.

— Хочеш, пограємо в крибедж?— спитав він.

— Можна,— відказав я.

Він дістав з валізи карти й таблицю для запису. Ми сіли грати, і він виграв у мене три долари.

Почувся стук у двері, і зайшов Джон.

— У крибедж гратимете, Джоне?— спитав Джек.

Джон поклав на стіл капелюха. Капелюх був зовсім мокрий. Пальто Джонове теж намокло.

— Дощ надворі?— питає Джек.

— Не дощ, а злива,— каже Джон.— Вулиця геть забита, то довелось вилізти з таксі й чалапати пішака.

— Ідіть сюди, зіграємо разочок,— каже Джек.

— Тобі треба підкріпитися.

— Ні,— каже Джек.— Я ще не хочу їсти.

Вони з півгодини грали в крибедж, і Джек виграв півтора долара.

— Ну, а тепер, я думаю, можна й попоїсти,— сказав Джек. Він підійшов до вікна й визирнув надвір.

— Дощ усе йде?

— Еге ж.

— Давайте повечеряємо в готелі,— запропонував Джон.

— Гаразд,— каже Джек.— Тільки зіграймо ще раз, і хто програє, той платить за вечерю.

Трохи перегодя Джек підвівся й каже:

— З вас вечеря, Джоне.

Ми спустилися вниз і повечеряли у великій їдальні.

Потім ми піднялися назад у номер, і вони з Джоном знову сіли грати в крибедж, і Джек виграв два з половиною долари. Тепер він був у доброму гуморі. Джон мав при собі валізку з усім своїм причандаллям. Джек зняв сорочку та комірць і надягнув вовняний натільник і светр, щоб не застудитися на вулиці, тоді поклав у валізку боксерський костюм і халат.

— Зібрався?— питає Джон.— Тоді я звелю викликати таксі.

Невдовзі задзвонив телефон, і черговий сказав, що таксі чекає.

Ми спустилися ліфтом униз, вийшли через вестибюль, сіли в таксі й поїхали до «Гардена». Дощ лив як з відра, проте на вулиці перед входом зібрався натовп. Усі квитки були продані. Коли ми проходили до роздягальні, я побачив, що зал повен-повнісінький. Згори здавалося, що до рингу не менш як півмилі. Довкола було темно. Світилися тільки лампи над рингом.

— Добре, що такий дощ, а то б вони перенесли матч на відкритий стадіон,— сказав Джон.

— Людей до біса,— докинув Джек.

— Цей бій зібрав би ще й не стільки, коли б місця вистачило.

— Погоди не завбачиш,— докинув Джек.

Джон підійшов до дверей роздягальні й устромив голову всередину. Джек сидів у халаті, згорнувши руки, і дивився у підлогу. Разом із Джоном прийшли два помічники. Вони визирали з-за його плеча.

Джек підвів очі.

— Той уже в залі?— спитав він.

— Щойно вийшов,— відповів Джон.

Ми пішли вниз. Уолкот саме піднімався на ринг. Глядачі дружно вітали його. Він проліз між канатами, з'єднав руки над головою і, усміхаючись, вітально помахав ними публіці — спершу в один бік від рингу, тоді в другий,— а тоді пішов і сів. Джек спускався вниз між рядами, і натовп зустрів його оплесками. Джек був ірландець, а ірландці завжди мають добрий успіх у публіки. Хоч ірландець і не збере в Нью-Йорку стільки глядачів, як євреї чи італієць, однак плескають їм охоче.

Коли Джек вийшов на поміст і нахилився пролізти між канатами, Уолкот підвівся із свого кутка й відтяг нижній канат, щоб Джекові зручніше пролазити. Публіка в захваті. Уолкот кладе руку Джекові на плече, й вони стоять так якусь хвилю.

— Дешевої слави шукаєш,— каже йому Джек.— Ану забори свою погану руку.

— Спокійно,— відказує Уолкот.

Усе це здається публіці хтозна-яким прекрасним. Як благородно поведуться ці хлопці перед боєм! Які вони доброзичливі один до одного!

Солі Фрідмен переходить у наш куток, де Джек бинтує руки, а Джон тим часом уже стоїть біля Уолкота. Джек просунув великий палець у розріз на кінці бинта і вправно оповив руку. Я закріпив бинт тасьмою на зап'ястку і двічі обмотав навхрест над щиколодками.

— Гей,— каже Фрідмен.— Навіщо стільки тасьми?

— А ви помацайте,— каже Джек.— М'яка? Отож-бо. Не будьте такий невірний.

Фрідмен і далі не відходить від нас — і поки Джек бинтує другу руку, і коли один із хлопців-помічників приносить рукавиці, а я натягаю їх Джекові на руки й зашнуровую.

— Слухайте, Фрідмене,— питає Джек,— а хто він родом, пей Уолкот?

— Не знаю,— каже Солі.— Здається, датчанин.

— Він чех,— озивається хлопець, що приніс рукавиці.

Суддя викликає їх на середину рингу, і Джек рушає з свого кутка. Уолкот іде й усміхається. Вони наближаються один до одного, і суддя кладе руки їм на плечі.

• — Привіт, шукачу слави,— каже Джек до Уолкота.

— Спокійно...

— На біса ти назвався Уолкотом?— не вгаває Джек.— Хіба не знаєш, що він був чорношкірий?

— Слухайте мене,— каже суддя і викладає їм давно відомі приписи.

Один раз Уолкот переписує його. Він хапає Джека за руку й питає:

— Можу я бити, коли він отак мене держатиме?

— Забери-но руки,— каже Джек.— Тут тобі не кіно.

Аж ось вони розійшлися по своїх кутках. Я стягнув з Джека халат, і він, спершись на канати, кілька разів зігнув ноги в колінах, почовгав підшвами по живиці. Пролунав гонг. Джек швидко обернувся й вийшов на середину. Уолкот підступив до нього, вони торкнулись рукавицями, і тільки-но Уолкот відсмикнув руку, як Джек двічі затопив йому лівою в обличчя. Другого такого боксера, як Джек, не було й нема. Уолкот став нападати, усе вперед і вперед, притискаючи підборіддя до грудей. Він — силовик і тримає руки зовсім низько. Все, що він уміє,— це підступити і вдарити збоку. Та щоразу, як він підступає, Джекова ліва б'є його в обличчя. Здається, це виходить автоматично. Досить Джекові підняти руку — і вона влучає в Уолкотове обличчя. Разів три-чотири Джек посилав вперед праву, але Уолкот приймає удари плечем або ж підставляє

голову. Він діє, як і всі силовики. Боїться він тільки таких, як і сам. Скрізь, де можна боляче вдарити, він закритий. А удари лівою в обличчя його не лякають.

Під кінець четвертого раунду лице Уолкота було геть розбите й закушене кров'ю, але кожного разу, коли він підступав уприутл до Джека, той діставав такий удар, що на боках його під самими ребрами з'явилися великі червоні плями. Як тільки Уолкот починав наближатися, Джек зв'язував його, тоді вивільняв одну руку й бив знизу, та коли Уолкотові випадало вдарити, він уражав Джека в тулуб а такою силою, що чути було аж на вулиці. Адже він силовик.

Так воно йшлося ще три раунди. Вони не перемовились між собою ані словом. Вони весь час працювали. А в перервах між раундами заходжувались працювати ми — коло Джека. Здавалося, ніби він охляв, але Джек узагалі ніколи не був на рингу надто жвавий. Рухався він небагато, а той удар лівою виконував просто механічно. Здавалося, його ліва рука з'єднана з Уолкотовим обличчям, і Джекові досить тільки їй звеліти, щоб вона вдарила. У близькому бою Джек завжди був спокійний і сили марно не витрачав. Він досконало знав усі способи близького бою і щоразу брав гору. Коли вони зішлись у нашому кутку, я бачив, як він зв'язав Уолкота, вивільнив свою праву руку, повернув її і вдарив знизу, влучивши Уолкота в ніс ребром рукавиці. Уолкот облився кров'ю і прихилився носом до Джекового плеча, щоб умазати і його, та Джек двигнув плечем йому по носі, тоді спустив праву руку й повторив той самий удар.

Уолкот не тямив себе з люті. На кінець п'ятого раунду він уже смертельно ненавидів Джека. А Джек не лютував, тобто був не лютіший, ніж звичайно. Щоправда, він таки полюбляв допекти противника до живого. Тим-то й дихав таким чортом на Річі Льюїса. Йому ніколи не вдавалося вивести Річі з рівноваги. Той завжди приберігав декілька нових підступів, яких Джек не знав. Поки Джек мав силу, він був увесь час як за кам'яною горою. Уолкотові вже добряче від нього перепаало. Найкумедніше, що все воно виглядало так, наче Джек веде чистий класичний бій. А це тому, що він досконало знав і всі ті штуки.

Після сьомого раунду Джек сказав:

— Моя ліва починає важчати.

Від цього моменту повернуло на поразку. Спершу майже непомітно. Одначе коли перед тим він сам провадив бій, то

тепер його провадив Уолкот; коли раніш він був цілком убезпечений, то тепер опинився під постійною загрозою. Він уже не міг здержати Уолкота лівою. Збоку здавалося, ніби все йде, як і перше, але тепер Уолкотові рукавиці, замість того, щоб минати Джека, щоразу влучали його. Він діставав страшні удари в тулуб.

— Котрий це буде раунд?— спитав Джек.

— Одинадцятий.

— Більше не можу,— каже він.— Ноги підтинаються.

Якийсь час перед тим Уолкот хоч і влучав Джека, проте не сильно вражав його. Виходило як у бейсболі, коли гравець, ловлячи м'яч, немовби осаджує його і тим послаблює силу удару. Та тепер Уолкот почав бити дужче. Він молотив руками, як машина. Джекові тільки й лишалося, що пробувати блокуватись. А збоку навіть не видно було, який то жорстокий побій.

Між раундами я масажував йому ноги. М'язи дрижали в мене під руками весь час, поки я їх розтирав. Він знемігся до краю.

— Ну, як воно?— спитав він Джона, повертаючи до нього розпухле обличчя.

— Це його бій.

— Думаю ще трохи продержатися,— каже Джек.— Не хочу, щоб цей виродок мене поклав.

Усе виходило так, як він передбачав. Він знав, що не здужає побити Уолкота. Не мав уже тієї сили. Одначе все було гаразд. Гроші вкладено напевне, і тепер він хотів закінчити бій собі на втіху. Він не хотів піти з рингу покатований.

Пролунав гонг, і ми підштовхнули Джека вперед. Він поволі пішов на середину. Уолкот зараз же підступив до нього. Джек затопив йому лівою в обличчя. Уолкот прийняв удар, наблизився і давай гатити Джека по тулубу. Джек намагався зв'язати його, але то було однаково, що пробувати спинити рукою циркулярну пилку. Тоді Джек вирвався і вдарив правою, але схибив. Уолкот затопив йому зліва, і Джек упав. Він упав на руки та коліна й подивився на нас. Суддя почав рахувати. Джек дивився на нас і хитав головою. Коли рахунок дійшов до восьми, Джон подав йому знак. За ревом натовпу годі було щось почути. Джек устав. Провадячи рахунок, суддя весь час притримував Уолкота вільною рукою.

Коли Джек підвівся, Уолкот рушив на нього.

— Обережно, Джиммі!— почув я вигук Солі Фрідмена.

Уолкот наближався до Джека, пильнуючи за ним очима. Джек ударив лівою. Уолкот лиш головою мотнув. Він притиснув Джека до канатів, примірівся і легенько вдарив його збоку в голову, а тоді щосили угнітив прямим у туб — так низько, як тільки міг. Певне, не менш як на п'ять дюймів нижче пояса. Я думав, Джекові очі повилазять — так він їх вирячив. У нього аж рот розтулився.

Суддя схопив Уолкота. Джек ступив наперед. Якщо він упаде — плакали його півсотні тисяч. Він ішов так, наче в нього всі тельбухи виверталися.

— Не було занизько,— промовив він.— Це випадково. Натовп ревів так, що нічого не було чути.

— Мені гаразд,— каже Джек.

Вони стояли просто перед нами. Суддя подивився на Джона й похитав головою.

— А йди-но сюди, сучий ти поляче,— каже Джек до Уолкота.

Джон повиснув на канатах, уже тримаючи наготові рушника. Джек стояв за якихось два кроки від нього. Тоді ступив уперед. Я бачив, що обличчя в нього так спітніло, наче його хто викрутив, а по носі повзла додолю велика крапля.

— Виходь, виходь,— кликав він Уолкота.

Суддя поглянув на Джона й махнув Уолкотові рукою.

— Іди, мерзотнику,— сказав він.

Уолкот вийшов. Він не знав, що йому робити. Він ніколи не сподівався, що Джек витривав. Джек ударив його в обличчя лівою. У залі не вцухав несамовитий лемент. Вони зійшлись якраз проти нашого кутка. Уолкот відповів двома ударами. Обличчя Джекове було страшне, я в житті такого не бачив — жах навіть глянути! Він насилу тримався, змушував своє тіло коритись, і все це відбивалося на його обличчі. Він думав лише про те, щоб не дати своєму тілу скоритись болеві в ураженому місці.

Потім він почав бити. З обличчя його не сходив отой моторошний вираз. Він бив низько спущеними руками, завдаючи Уолкотові потужних ударів з обох боків. Уолкот затулився, і Джек став щосили молотити його по голові. Тоді послав уперед ліву і вдарив Уолкота в пахвину, а правою садонув точнісінько туди, куди той влучив його самого. Набагато нижче пояса. Уолкот повалився додолю, схопившись руками за живіт, перевернувся й зігнувся навпіл.

Суддя відтягнув Джека і штовхнув його в куток. Джон вискочив на ринг. Натовп і далі несамовито ревів. Суддя

на рингу розмовляв з бічними суддями; тоді на поміст піднявся інформатор з мегафоном і оголосив:

— Переміг Уолкот. Був заборонений удар.

Суддя на рингу розмовляв із Джоном.

— А що я міг подіяти?— казав він.— Джек не схотів визнати порушення. А потім уже не тямив себе і сам ударив нижче пояса.

— Він однаково програв би,— сказав Джон.

Джек сидів на стільці в кутку рингу. Я вже стягнув з нього рукавиці, і він обома руками вхопився за вражене місце. Коли він тримається за живіт, обличчя його стає не таке страшне.

— Піди вибачся,— каже Джон йому на вухо.— Так буде пристойніше.

Джек підводиться, і обличчя його зрошує рясний піт. Я накидаю на нього халат, і він іде через ринг, тримаючись під халатом рукою за живіт. Уолкота вже підняли й клопочуться коло нього. В його кутку повно людей. До Джека ніхто й слова не скаже. Він нахилився до Уолкота.

— Ти мені пробач,— мовить Джек.— Я не хотів такого.

Уолкот не обзивається. Видно, що йому дуже погано.

— Ну от, тепер ти чемпіон,— каже йому Джек.— Ото, мабуть, радієш!

— Дай ти йому спокій,— каже Солі Фрідмен.

— А, це ви, Солі,— каже Джек.— Даруйте, що я так повівся з вашим хлопцем.

Фрідмен тільки глигнув на нього.

Чудною ходою, немов спотикаючись на кожному кроці, Джек вернувся в свій куток; ми допомогли йому пролізти між канатами й повели повз столи репортерів і далі проходом через ряди. З усіх боків тяглися руки, щоб поплескати Джека по спині. А він, загорнувшись у халат, ішов крізь той натовп до роздягальні. Перемога й слава припали Уолкотові. Отак закладалися в «Гардені».

Тільки-но ми дійшли до роздягальні, Джек ліг і заплющив очі.

— Треба їхати в готель і викликати лікаря,— каже Джон.

— Він мені всі печінки відбив,— озався Джек.

— Ти вже пробач мені, Джеку,— каже Джон.

— А, дарма,— промовив Джек.

Він так і лежав із заплющеними очима.

— Вони таки хотіли пошити нас у дурні,— сказав Джон.

— То ж ваші приятелі, Морган і Стейнфелт,— сказав Джек.— Добрих ви маєте друзів.

Він лежав не підводячись, але очі розплющив. Обличчя його й досі було моторошно скривлене.

— Просто диво, який стаєш бистрий на розум, коли тобі йдеться про такі гроші,— промовив Джек.

— Ти залізний хлопець, Джеку,— сказав Джон.

— Ет,— відказав Джек,— то все пусте.

ГОНКА З ПЕРЕСЛІДУВАННЯМ

Вільям Кембл від самого Пітсбурга вів гонку, переслідуваний комедійною трупю. У велосипедних змаганнях учасники гонки з переслідуванням стартують через однакові проміжки часу і їдуть один за одним. Їдуть дуже швидко, бо дистанція такої гонки звичайно невелика і, якщо хтось сповільнить швидкість, задній гонщик, що не знижує темпу, неминуче покриє відстань, яка розділяла їх на старті. Тільки-но котрогось учасника наздоженуть і випередять, він вибуває з гонки й повинен злізти з велосипеда та покинути трек. Якщо жоден гонщик не наздогнав іншого, перемогу здобуває той, хто виграв найбільшу відстань. У гонці з двома учасниками здебільшого один наздоганяє другого десь на протязі шістьох миль. Комедійна трупа наздогнала Вільяма Кембла у Канзас-Сіті¹.

Вільям Кембл сподівався, що зможе триматись трохи попереду комедійної трупи аж до тихоокеанського узбережжя. Поки він вів перед як оповісник тієї трупи, йому платили гроші. Коли комедійна трупа наздогнала його, він саме зліг у ліжку. Він лежав у ліжку й тоді, коли до його кімнати зайшов розпорядник трупи, а коли розпорядник пішов, він вирішив, що можна й далі лежати в ліжку. В Канзас-Сіті було дуже холодно, і він не квапився виходити надвір. Та й не сподобалось йому в Канзас-Сіті. Він простяг руку під ліжку, взяв пляшку і трохи ковтнув. Питво добре діяло йому на шлунок. А от містер Тернер, розпорядник комедійної трупи, бувши у нього, випити не схотів.

Вільям Кембл мав з містером Тернером досить чудну розмову. Містер Тернер постукав у двері. Кембл гукнув: «Прошу!» Коли містер Тернер зайшов до кімнати, він побачив на стільці одягу, розкриту валізу, пляшку поруч ліжка, а в ліжку — людину, що лежала, укрившись із головою.

— Містере Кембл, — покликав містер Тернер.

— Ви не можете мене звільнити, — обізвався Вільям Кембл з-під укривал. Під укривалами було тепло, біло й

¹ Відстань між Пітсбургом і Канзас-Сіті — близько 900 миль.

затишно.— Ви не можете мене звільнити через те, що я зліз з велосипеда.

— Ви п'яний,— сказав містер Тернер.

— Авжеж,— відказав Кембл, говорячи в самісіньке простирало й відчуваючи губами тканину.

— Ви дурень,— сказав містер Тернер. Він погасив світло. Лампочка світила цілу ніч. А тепер була десята година ранку.— П'яний дурень. Коли ви сюди приїхали?

— Я приїхав сюди вчора ввечері,— відказав Вільям Кембл, говорячи в простирало.— Ви розмовляли коли-небудь крізь простирало?

— Не вдавайте блазня. Це зовсім не смішно.

— Я не вдаю блазня. Я просто розмовляю крізь простирало.

— Атож, розмовляєте крізь простирало.

— Ви б уже йшли собі, містере Тернер,— сказав Кембл.— Я більше у вас не працюю.

— Ага, це ви все-таки знаєте.

— Я багато чого знаю,— сказав Вільям Кембл. Він трохи відгорнув простирало й подивився на містера Тернера.— Я знаю цілком досить, отож ладен навіть поглянути на вас. Хочете послухати, що я знаю?

— Ні.

— От і добре,— сказав Кембл.— Бо насправді я нічого-сінько не знаю. То все просто балачки.— Він знову натягнув простирало на обличчя.— Так мені тут гарно під простиралом,— мовив він.

Містер Тернер стояв коло ліжка. То був підстаркуватий лисий черевань, і на нього чекало безліч справ.

— Ви б лишилися тут, у місті, Біллі, підлікувалися б,— сказав він.— Я влаштую вас, коли хочете.

— Я не хочу лікуватися,— відказав Кембл.— Я зовсім не хочу лікуватися. Я й так щасливий. Усе життя був щасливий.

— І давно вже ви так?

— Оце запитаннячко! — Кембл дихнув крізь простирало.

— Чи давно ви набралися, Біллі?

— Хіба я не зробив, що належало?

— Та зробили. Я просто спитав, чи давно ви набралися, Біллі.

— Не знаю. Але мій звір знову при мені.— Він торкнувся язиком простирала.— Ось уже цілий тиждень, як він при мені.

— Який там до лиха звір?

— А такий. Моє любе звіря. Щоразу, як я хильну, воно тікає за двері. Терпіти не може спиртного духу. От бідолаха.— Він ворухив язиком по простиралу.— Дуже миле звіря. Таке самісіньке, як завжди.— Кембл заплющив очі й глибоко зітхнув.

— Вам треба лікуватися,— сказав містер Тернер.— От хоч би за методом Кійлі. Він дає непогані наслідки.

— Кійлі?..— перепитав Кембл.— Це десь недалеко від Лондона.— Він заплющував і розплющував очі, торкаючись віями простирала.— Я люблю простирала, ото й тільки,— мовив він. Тоді подивився на містера Тернера.— Слухайте, ви гадаєте, що я п'яний?

— Ви справді п'яний.

— Зовсім ні.

— Ви допилися до маячні.

— Ні.— Вільям Кембл обмотав голову простиралом.— Любе простиральце,— сказав він і легенько дихнув крізь нього.— Гарнющє простиральце. Ти ж мене любиш, простиральце, га? І все це входить у плату за номер. Як ото в Японії... Ні,— сказав він.— Слухайте, Біллі, дорогий Пролазо Біллі, я маю для вас один сюрприз. Я не п'яний. Я наштриканий по самісіньке нікуди.

— Не може бути,— сказав містер Тернер.

— Ось погляньте.— Кембл закотив під простиралом рукав піжами і висунув назовні праву руку.— Погляньте сюди.

Усе передпліччя, від зап'ястя до ліктя, було в синюватих кружальцях з темними проколинами посередині. Ті кружальця майже зливались одне з одним.

— Це новий спосіб,— сказав Кембл.— А п'ю я тепер лише вряди-годи, щоб витурити за двері свого звіря.

— І від цього виліковують,— сказав Пролаза Біллі — Тернер.

— Ні,— заперечив Кембл.— Ні від чого вони не виліковують.

— Не можна так занепадати духом, Біллі,— сказав Тернер. Він сів на ліжко.

— Обережно, тут моє простиральце,— попередив Кембл.

— У вашому віці не можна занепадати духом і труїти себе отим зіллям, хоч би яке лихо вас спіткало.

— Закон забороняє. Ви це хотіли сказати?

— Ні, я хотів сказати, що треба перебороти себе.

Кембл пестливо торкався простирала устами і язиком.

— Любе простиральце,— сказав він.— Я можу його цілувати й водночас дивитися крізь нього.

— Та годі вам з тим простиральцем! Не можна так себе труїти, Біллі.

Вільям Кембл заплющив очі. До горла йому підступила легка нудота. Він знав, що ця нудота все посилюватиметься і не відпустить його, аж поки проти неї щось не вдіяти. Отоді він і запропонував містерові Тернеру випити. Містер Тернер відмовився. Вільям Кембл хильнув із пляшки. То була тимчасова поміч. Містер Тернер мовчки стежив за ним. Містер Тернер пробув у цій кімнаті набагато довше, ніж міг собі дозволити,— на нього чекало стільки справ,— однак, день у день спілкуючись із людьми, що вдавалися до наркотиків, він знав, який то жах, та й до Вільяма Кембла ставився дуже прихильно й не хотів отак його покинути. Він щиро жалів Кембла і вірив, що його можна вилікувати. Він знав, що в Канзас-Сіті добре лікують. Але йому треба було йти.

— Слухайте, Біллі,— озвався Кембл.— Я маю щось вам сказати. Вас звуть Пролаза Біллі. Це тому, що ви скрізь пролазите. Мене звуть просто Біллі. Тому, що я нікуди не вмю пролізти. Не вмю я пролазити, Біллі. От не вмю, і край. Мене завжди хапають за комір. Щоразу, як спробую, хапають за комір.— Він заплющив очі.— Не вмю я пролазити, Біллі. Це страшна річ, коли тобі нікуди не пролізти.

— Так,— сказав Пролаза Біллі — Тернер.

— Що «так»? — Кембл подивився на нього.

— Те, що ви оце сказали.

— Ні,— заперечив Кембл.— Я нічого не казав. Мабуть, вам причулося.

— Ви казали, що не можете нікуди пролізти.

— Ні. Не може бути, щоб я таке казав. Але слухайте, Біллі, я звірю вам одну таємницю. Полюбіть простирала, Біллі. Відкиньтесь геть від жінок, від коней і...— Він затнувся.— І від орлів, Біллі. Хто любить коней, хай водиться з кіньми-и... а хто любить орлів, хай водиться з орлами-и...— Він замовк і сховав голову під простирало.

— Мені треба йти,— сказав Пролаза Біллі — Тернер.

— Хто любить жінок, хай собі спить із жінками,— промовив Біллі Кембл.— А хто любить коней...

— Еге ж, ви вже казали.

— Що казав?

— Про коней і орлів.

— Так, справді. А хто любить простира...— Він дихнув у простирано й потерся об нього носом...— Ні, за простирано я не знаю,— сказав він.— Я ж тільки тепер закохався в це простирано.

— Я мушу йти,— сказав містер Тернер.— Маю силу роботи.

— Ну гаразд,— відказав Кембл.— Кожен мусить іти.

— То я піду.

— Гаразд, ідіть собі.

— Вам добре, Біллі?

— Ніколи в житті не було краще.

— І почуваете себе добре?

— Чудово. Ви йдіть собі. Я тільки полежу часинку. А десь над полудень устану.

Та коли містер Тернер прийшов до кімнати Вільяма Кембла опівдні, Вільям Кембл спав, а що містер Тернер знав, які речі мають у житті справжню ціну, то й не став його будити.

ГОРИ ЯК БІЛІ СЛОНИ

Гори за долиною Ебро були довгасті й білі. А тут, по цей бік, не було ані затінку, ані дерева, і станція стояла на осонні між двох залізничних колій. Попід самою стіною будівлі залягла тепла смуга тіні, а розчинені двері станційного буфету затуляла завіса з нанизаних на шворки бамбукових паличок — щоб не залітали мухи. Американець і його дівчина сиділи біля столика надворі, в затінку стіни. Було дуже гаряче, а експрес із Барселони мав надійти за сорок хвилин. Він стояв тут дві хвилини, тоді вирушав далі на Мадрид.

— Що будемо пити? — спитала дівчина. Вона зняла капелюшок і поклала його на столик.

— Ну й пече сьогодні, — сказав чоловік.

— Випиймо пива.

— *Dos cervezas*¹, — мовив чоловік, обернувшись до завіси.

— Великих? — спитала від дверей буфетниця.

— Так, два великих.

Жінка принесла два кухлі пива й два повстяних кружальця. Поставила кухлі на кружальця й глянула на чоловіка та дівчину. Дівчина дивилась удалину, на пасмо гір. Вони білили проти сонця, а вся місцевість довкола була всушена й руда.

— Скидаються на білих слонів, — сказала вона.

— Зроду не бачив білого слона. — Чоловік пив своє пиво.

— Ще б пак, куди тобі..

— А чом би мені й не бачити, — заперечив чоловік. — Те, що ти так кажеш, нічого не доводить.

Дівчина подивилась на бамбукову завісу.

— Там щось написано, — сказала вона. — Що це означає?

— *Anis del Toro*. Це такий напій.

— Покуштуємо?

— Прошу вас! — гукнув він за завісу.

¹ Два (кухлі) пива (*исп.*).

Жінка вийшла з буфету.

— Чотири реали.

— Принесіть нам два *Anis del Toro*.

— З водою?

— Ти питимеш з водою?

— Не знаю,— відказала дівчина.— А з водою добре?

— Непогано.

— То як, з водою? — спитала жінка.

— Еге, з водою.

— Відгонить локрицею,— сказала дівчина й поставила склянку на стіл.

— Усе в тебе так.

— Атож,— сказала дівчина.— Усе відгонить локрицею.

А надто все те, чого так довго чекаєш, як от і той абсент.

— Ну годі-бо.

— Ти перший почав,— відказала дівчина.— Мені було хороше. Я не нудилася.

— То постараймося і далі не нудитись.

— Гаразд. Я й старалася. Я казала, що оті гори схожі на білих слонів. Хіба не вдале порівняння?

— Дуже вдале.

— Я хотіла покуштувати цей новий напій. Ми ж тільки те й робимо, що оглядаємо все довкола й куштуємо нові напої, чи не так?

— Мабуть, що й так.

Дівчина подивилася через долину на гори.

— Гарні гори,— сказала вона.— Насправді вони не схожі на білих слонів. Я мала на думці лиш те, як вони біліють за деревами, наче слони.

— Може, вип'ємо ще?

— Гаразд.

Подув теплому вітру гойднув бамбукову завісу до самого столика.

— А пиво смачне, холодне,— сказав чоловік.

— Добре пиво,— сказала дівчина.

— Це справді зовсім проста операція, Джіг,— промовив він.— Власне, це навіть і не операція.

Дівчина дивилася вниз, на ніжку стола.

— Я певен, що ти й незчуєшся, Джіг. Це однаково, що нічого. Все робиться з допомогою повітря.

Дівчина мовчала.

— Я поїду з тобою і весь час буду коло тебе. Просто пустять повітря, а далі все піде само собою.

— А що буде потім?

- Потім нам знов буде добре. Так, як було раніш.
- Чому ти так думаєш?
- Це ж єдине, що в нас не гаразд. Єдине, що заважає нам бути щасливими.

Дівчина звела очі на завісу, потім простягла руку і взяла пальцями два бамбукових разки.

— То ти думаєш, що потім усе стане гаразд і ми будемо щасливі...

— Я певен. Тобі нема чого боятися. Я знаю багатьох людей, які це робили.

— Я теж,— сказала дівчина.— І потім усі вони були страшенно щасливі...

— Ну, коли не хочеш, то не треба. Я ж не збираюся тебе неволити. Але я знаю, що це дуже просто робиться.

— І ти справді цього хочеш?

— Я вважаю, що так буде найкраще. Але зовсім не хочу, щоб ти це робила всупереч своїй волі.

— А якщо я це зроблю, тоді ти будеш щасливий, і все буде як раніш, і ти мене кохатимеш?

— Я й так тебе кохаю. Ти ж знаєш, що кохаю.

— Знаю. Але тоді знов усе буде добре, і як я скажу, ніби щось там схоже на білих слонів, тобі сподобається?

— Авжеж. Мені й тепер це дуже подобається, але я просто не можу думати про такі речі. Ти ж знаєш, який я стаю, коли мене щось тривожить.

— А якщо я це зроблю, тебе ніщо не тривожитиме?

— Про це нема чого тривожитись, воно ж зовсім проста річ.

— Тоді я зроблю це. Тому що до себе мені байдуже.

— Тобто як байдуже?

— Байдуже, та й годі.

— А от мені не байдуже до тебе.

— О, звісно. Зате мені байдуже. І я зроблю це, і все буде чудово.

— Коли так, то я цього не хочу.

Дівчина підвелась і пішла в кінець станції. По той бік колій були поля та дерева на березі Ебро. А вдалині, геть за річкою, височіли гори. Полеми бігла тінь від хмарини, а за деревами видніла річка.

— І все це могло бути наше,— промовила вона.— Усе могло бути наше, а ми з кожним днем робимо його неможливішим.

— Ти щось казала?

— Я кажу, все могло бути наше.

- Усе й так наше.
- Ні
- Цілий світ наш.
- Ні.
- Ми можемо поїхати куди хочемо.
- Ні, не можемо. Тепер він уже не наш.
- Наш.
- Ні. Коли вже щось утрачено, того ніколи не вернеш.
- Для нас нічого не втрачено.
- Що ж, побачим.
- Іди назад у затінок,— сказав він.— Не треба себе так настроювати.
- Я ніяк себе не настроюю,— відказала дівчина.— Просто я знаю.
- Я не хочу, щоб ти робила таке, чого тобі не хочеться...
- ...Ані таке, що може мені зашкодити,— сказала вона.— Я знаю. Чи не випити нам ще пива?
- Гарзд. Але ти повинна зрозуміти...
- Я розумію,— сказала дівчина.— Може, годі вже про це?

Вони сіли за столик, і дівчина звернула очі на гори, що підносились над випаленою долиною, а чоловік дивився на неї і на стіл.

— Ти повинна зрозуміти,— сказав він,— я не хочу, щоб ти це робила всупереч своїй волі. Коли це для тебе щось важить, я згоден на все.

— А для тебе це нічого не важить? Якось би воно було.

— Ну звісно, що важить. Але мені потрібна тільки ти. Нікого більше я не хочу. І я знаю, що це зовсім просто.

— Авжеж, ти знаєш, що це зовсім просто.

— Говори собі хоч що, а я таки це знаю.

— Слухай, якщо я попрошу, ти зробиш для мене одну річ?

— Усе, що ти скажеш.

— То я тебе прошу, прошу, прошу, прошу, прошу — замовкни!

Він нічого не сказав, тільки подивився на валізи під стіною станції. На них були наклейки з усіх готелів, де вони спинялися на ніч.

— Але ж я справді цього не хочу,— сказав він.— І нічого-гісінько не боюся, хоч як воно буде.

— Я зараз закричу,— сказала дівчина.

Крізь завісу вийшла жінка з двома кухлями пива й поставила їх на вогкі повстяні кружальця.

— За п'ять хвилин прибуває поїзд, — сказала вона.

— Що вона каже? — спитала дівчина.

— Що за п'ять хвилин прийде поїзд.

Дівчина подякувала їй усмішкою.

— Треба перенести валізи на той бік, — сказав чоловік.

Вона усміхнулася до нього.

— Іди. А тоді вертайся і доп'ємо пиво.

Він підняв дві важкі валізи й поніс їх навколо станції до протилежної платформи. Тоді поглянув на колії, однак поїзд іще не показався. Назад він пішов через буфет, де пасажери, дожидаючи поїзда, пили пиво. Він випив біля прилавка чарчину *Anis del Toro* і подивився на людей, що були в буфеті. Усі вони спокійно дожидали поїзда. Він розсунув завісу і вийшов. Дівчина сиділа біля столика й усміхалася до нього.

— Ну, як тобі, краще? — спитав він.

— Чудово, — відказала вона. — Зі мною все гаразд. Я почувую себе чудово.

КАНАРКА ДЛЯ ДОЧКИ

Поїзд швидко поминув довгий червоний будинок з садком та столиками в затінку чотирьох товстих пальм. По другий бік залізниці було море. Потім колія пішла виїмкою в рудому камені та глині, і море видніло тільки вряди-годи — далеко вниз, між скелями.

— Я купила її в Палермо, — сказала американка. — Нас пустили на берег тільки на годину, а було то недільного ранку. Чоловік, що продавав її, хотів, щоб йому заплатили доларами, і я дала йому півтора долара. А вона таки гарно співає.

У поїзді було дуже жарко, і в нашому спальному купе також було дуже жарко. У спущене вікно не долинали ані подиху вітерця. Американка загнула завіску, і моря зовсім не стало видно, навіть і вряди-годи. З другого боку були засклені двері, за ними коридор і спущене вікно, за вікном — припалі пилом дерева, лискуча асфальтована дорога та рівні розлогі виноградники, а ще далі — сірі кам'янисті узгір'я.

Показався дим і багато високих димарів — то починався Марсель. Поїзд притишив швидкість і, простуючи одною з незліченних колій, під'їхав до вокзалу. Він стояв у Марселі двадцять п'ять хвилин, і американка купила «Дейлі мейл» та пляшку мінеральної води. Вона трохи погуляла по платформі, проте далеко від свого вагона не відходила, бо в Канні, де зупинка була на дванадцять хвилин, поїзд рушив без сигналу і вона ледь устигла зайти у вагон. Американка була приглухувата й не знала напевне, чи сигналу таки не давали: а може, вона просто не чула?

Поїзд від'їхав від марсельського вокзалу, і тепер за вікном були не лише розгалуження колій та фабричні димари, — озирнувшись назад, можна було побачити й саме місто, і гавань із скелями вдалині, і відблиски призахідного сонця на воді. У вечірніх сутінках поїзд поминув селянський будинок, що горів серед поля. Край дороги стояли машини, довкола розкидані були сінники, подушки та інше хатне добро, винесене з будинку. Подивитись на пожежу зібралось чимало людей.

Коли зовсім посутеніло, поїзд прибув в Авіньйон. Пасажири заходили й виходили. Французи, що поверталися до Парижа, купували в кіоску свіжі французькі газети. На платформі стояли солдати-негри. Вони були в коричневій уніформі, високі на зріст, і обличчя їх лисніли у світлі електричних ліхтарів. Обличчя ті були дуже чорні, а самі негри такі височенні, що очі їхні сягали десь над вікна вагонів. Поїзд рушив з Авіньйона, і негри лишилися на платформі. З ними був низенький білий сержант.

У нашому спальному купе провідник відхилив від стіни троє ліжок і постелив їх. Уночі американка не спала, бо поїзд був *rapide*¹ і гнав чимдуж, а вона боялася швидкої їзди в темряві. Ліжко американки було поряд з вікном. Канарку з Палермо, у клітці, накритій полотнинкою, сховали від протягу в закуток біля дверей умивальні. За скляними дверима купе цілу ніч світилося синє світло, поїзд мчав дуже швидко, а американка лежала з розплющеними очима й чекала катастрофи.

Вранці поїзд уже наближався до Парижа. Американка вийшла з умивальні свіжа, бадьора й по-американському моложава — дарма що цілу ніч не спала; вона зняла з клітки покривальце й повісила її на осонні, а сама пішла снідати у вагон-ресторан. Коли вона повернулася в купе, ліжка були вже прихилені до стіни, щоб знову сидіти, канарка обтрушувала пір'ячко, гріючись на сонці, що світило у спущене вікно, а поїзд під'їжджав усе ближче до Парижа.

— Вона любить сонечко, — сказала американка. — Ось ще трохи — і заспіває.

Канарка обтрусилась і почала чистити пір'я.

— Я завжди любила пташок, — провадила далі американка. — Оце везу її додому своїй доньці... О, слухайте — вже співає!

Канарка защебетала, і пір'ячко в неї на горлі настобурчилось; тоді вона похилила голівку й знову застромила дзьоб у пір'я. Поїзд переїхав міст через річку і мчав тепер чистим, дбайливо доглянутим лісом. Ось уже за вікном замелькали паризькі передмістя. Там їздили трамваї, а на стінах, звернених до залізниці, були великі рекламні оголошення: «Бель Жардінєр», «Дюбоне», «Перно». Все, що минав поїзд, мало свіжий вранішній вигляд, наче ще не поснідало.

¹ Кур'єрський (франц.).

Кілька хвилин я не дослухався до розмови американки з моєю дружиною.

— А ваш чоловік теж американець? — спитала вона.

— Так, — відказала дружина. — Ми обоє американці.

— А я думала, ви англійці.

— Ні, що ви.

— Це, мабуть, через те, що я ношу шлейки, — сказав я. Хотів був сказати «підтяжки», та в останню мить замінив їх на «шлейки», щоб було більш по-англійському.

Та американка не почула мене. Вона була таки справді глуха й розуміла мову з губів, а я в цей час дивився не на неї, а у вікно. Тож вона й далі розмовляла з моєю дружиною.

— Я така рада, що ви американці. Американські чоловіки найкращі в подружньому житті, — казала вона. — Ви знаєте, через це ми й виїхали з Європи. У Вебе моя донька закохалася. — Вона трохи помовчала. — Вони кохали одне одного просто-таки шалено. — Вона знов помовчала. — Певна річ, я забрала її звідти.

— І вона вже забула його? — спитала дружина.

— Та, мабуть, ні, — відказала американка. — Вона й досі нічого не їсть і майже не спить ночами. Я роблю все, що тільки можу, але її ніщо не цікавить. Вона до всього збайдужіла. Але не могла ж я дозволити, щоб вона вийшла заміж за чужинця. — Вона на хвилюку вмовкла, а тоді додала: — Колись один мій добрий знайомий казав мені: «Жоден чужинець не стане хорошим чоловіком для американської дівчини».

— Еге ж, — мовила дружина. — Певне, що так.

Американка похвалила дорожнє пальто моєї дружини, і виявилось, що й вона ось уже двадцять років замовляє одяг у тому самому *maison de couture*¹ на вулиці Сент-Оноре. Вони там мають її мірку, і знайома *vendeuse*², що знає її смак, підбирає для неї сукні, а тоді їх надсилають в Америку. Ті пакунки прибувають на пошту, що недалеко від її дому в Нью-Йорку, там їх роззнаковують і оцінюють, але митні податки завжди помірні, бо сукні ті зовсім прості на вигляд, без золотого шитва чи якихось оздоб, і ніколи не скажеш, що вони дорогі. Перед теперішньою *vendeuse* — її звать Тереза — була ще одна, Амелі. Тільки оці дві й були за всі двадцять років. А *couturier*³ весь час той самий.

¹ Кравецький салон (франц.).

² Продавщиця (франц.).

³ Кравець (франц.).

Зате ціни підскочили. А втім, за нинішнього курсу долара різниця майже не помітна. Тепер вони мають і доньчину мірку. Дівчинка вже зовсім доросла, і навряд щоб її ви-міри ще змінювались.

Поїзд уже йшов околицями Парижа. Передміські укріплення були зрівняні з землею, але трава ще не виросла. На запасних коліях стояло безліч вагонів: коричневі дерев'яні вагони-ресторани й коричневі дерев'яні спальні вагони, що о п'ятій годині пополудні мали вирушити до Італії,— якщо той поїзд і тепер відходив о п'ятій,— на них були таблички «Париж—Рим»; і приміські вагони з лавками на дахах, що в певні години дня були переповнені і всередині, й на горі,— якщо й тепер так велося,— а за ними мелькали білі стіни будинків та незліченні вікна. І все те було свіже, наче перед сніданком.

— З американців виходять найкращі чоловіки,— говорила американка до своєї дружини. Я знімав з полиці валізи.— Виходити заміж треба тільки за американців.

— А ви давно виїхали з Вебе? — спитала дружина.

— Восени буде два роки. Оце ж, бачите, якраз їй я і везу цю канарку.

— Той коханий вашої дочки був швейцарець?

— Еге,— відказала американка.— Він з доброї родини. Учився на інженера. Там, у Вебе, вони й познайомились. Весь час ходили разом.

— Я знаю Вебе,— сказала дружина.— Ми їздили туди на свій медовий місяць.

— Що ви кажете? Певно, то було чудово. Я, звісно, й гадки не мала, що вона в нього закохається.

— Місця там прегарні,— сказала дружина.

— Атож,— погодилась американка.— Правда, гарні? Де ви там жили?

— У «Трьох коронах»,— відказала дружина.

— О, це дуже пристойний старий готель,— сказала американка.

— Так,— відказала дружина.— Ми мали чудову кімнату, і краєвид восени був чарівний.

— Ви були там восени?

— Так,— відказала дружина.

Ми поминали три вагони, що цпнали в катастрофу. Стіни їх були розтрощені, дахи позгинані.

— Погляньте,— мовив я.— Була катастрофа.

Американка визирнула у вікно й побачила останній вагон.

— Оцього я й боялася цілу ніч,— сказала вона.— У мене часом бувають жахливі передчуття. Ніколи більше не поїду вночі цим *rapide*, Певне ж, мають бути інші зручні поїзди, що ходять не так швидко.

Поїзд в'їхав у примірок під склепінням Ліонського вокзалу, тоді зупинився, і до вікон вагонів побігли носії. Я віддав через вікно наші валізи, і ми вийшли на похмуру довгу платформу. Американка звернулася до одного з трьох агентів фірми Кука¹, і той сказав їй:

— Хвилинку, мадам, зараз я знайду ваше прізвище.

Носій привіз тачку, поскладав на неї валізи, і ми обом, дружина та я, попрощалися з американкою — агент Кука вже знайшов її прізвище, надруковане на аркушику в пачці таких самих друкованих на машинці аркушків, що їх він сховав назад до кишені.

Слідом за носієм з тачкою ми пішли бетонованою платформою вздовж поїзда. В кінці платформи була хвіртка, і контролер забрав наші квитки.

Ми поверталися до Парижа подати в суд на розлучення.

¹ Міжнародне туристське агентство.

АЛЬПІЙСЬКА ІДИЛІЯ

Спускатись у долину було жарко, навіть у ту вранішню пору. Сонце розтопило сніг на лижах, які ми несли з собою, і зовсім висушило їх. У долині тільки починалася весна, але припікало вже добряче. Ми йшли дорогою до Гальтура, тягнучи на собі лижі й рюкзаки. Коли поминали кладовище, там саме скінчився похорон.

— *Grüss Gott*¹,— привітався я до священика, що на той час вийшов з кладовища.

Священик уклонився.

— Цікаво, чого священики ніколи не озиваються,— сказав Джон.

— А наче ж би воно таки приємно відповісти: «*Grüss Gott*».

— Вони ніколи не відповідають,— сказав Джон.

Ми стали серед дороги й дивились, як гробар закидує землею свіжу яму. Поряд стояв селянин з чорною бородою, у шкіряних чоботях. Гробар сплинувся копати й випростав спину. Селянин у чоботях узяв у нього лопату й заходився кидати в яму землю, ретельно розрівнюючи її — так, наче розрівнював гній у загороді. Того погожого травневого ранку похорон видавався чимось зовсім неможливим. Важко було уявити, щоб хтось міг померти.

— А що, якби оце котрогось із нас ховали такої днини? — сказав я Джонови.

— Я б не хотів.

— Ну, та нам таке ще й не загрожує,— сказав я.

Ми рушили далі й, поминувши кілька будинків, підійшли до готелю. Цілий місяць ми каталися на лижах у Сільвретті, і тепер залюбки вернулись у долину. Місця для лижників у Сільвретті чудові, але вже настала весна, і сніг був добрий лише рано-вранці та надвечір. Решту дня його псувало сонце. Нам обом те сонце доволі таки набридло. Від нього ніде було схватись. Тінь давали тільки скелі та стіни нашої хатини, збудованої під одною з них,

¹ Хвала богові (нім.).

осторонь від льодовика, одначе в тіні зволожена потом білизна швидко промерзала. Посидіти надворі без темних окулярів годі було й думати. Хоч як приємно добряче за-смагнути, але ми дуже стомилися від сонця. Воно заважало відпочивати. І я радів, що ми спускаємось вниз, геть від тих снігів. Так пізно весною у Сільвретті вже не показався як слід. Та мені й лижі трохи набридли. Надто довго ми там були. Я досі ще відчував у роті присмак талої води, яку ми пили, збираючи з бляшаної покрівлі. Той присмак був нібито частиною моєї втоми від лиж. Я радів, що є й інші речі, окрім лиж, радів, що ми вже внизу, далеко від неприродної високогірної весни, серед цього травневого ранку в долині.

Наш господар сидів на ганку готелю, відхилившись разом із стільцем до стіни. Поруч нього сидів кухар.

— *Ski Heill*¹ — сказав господар.

— *Heill* — озвалися ми і, приставивши до стіни лижі, поскидали свої рюкзаки.

— Як воно там нагорі? — спитав господар.

— *Schön*². Тільки сонця трохи забагато.

— Еге ж. О цій порі його таки забагато.

Кухар лишився сидіти на стільці. Господар пішов з нами в дім, відімкнув контору й приніс нашу пошту — паку листів і газети.

— Давай-но вип'ємо пива, — сказав Джон.

— Гаразд. Тільки не надворі.

Господар приніс дві пляшки, і ми випили їх, читаючи листи.

— Треба випити ще, — сказав Джон.

Цього разу пиво принесла дівчина-служниця. Відкорковуючи пляшки, вона усміхнулась.

— Ого, скільки листів.

— Атож, чимало.

— *Prosit*³, — сказала вона і вийшла, забравши порожні пляшки.

— Я вже й забув, яке воно на смак.

— А я ні, — сказав Джон. — Там, нагорі, я часто думав про пиво.

— Ну що ж, — сказав я, — от ми його й п'ємо.

— Ніколи не можна робити щось занадто довго.

¹ Привіт лежникам! (Нім.)

² Гарно (нім.).

³ На здоров'я (нім.).

— Еге ж. А ми були там таки занадто довго.

— Достобіса довго,— сказав Джон.— Коли щось робити так довго, добра не буде.

Сонячне проміння струміло у відчинене вікно й просвічувало пляшки з пивом на столі. Пляшки були наполовину порожні. Пиво в них трохи спінилось, але не дуже, бо було холодне. Зате коли ми наливали його в склянки, піна підіймалась аж над вінця. Я подивився у відчинене вікно на білу дорогу. Деревя при дорозі припорошило пилом. Далі лежала зелена лука й текла річечка. Понад річкою росли дерева й стояв тартак. Тартак був з одного боку необгороджений, і я побачив довгу колоду й пилку, що ходила вгору-вниз. Здавалося, ніхто за нею не наглядає. По луці походжали чотири ворони. Ще одна сиділа на дереві й дивилася вниз. За вікном, на ганку готелю, кухар устав із стільця й пішов коридором до кухні. А в кімнаті сонце просвічувало порожні склянки на столі. Джон сидів, нахилившись уперед і поклавши голову на руки.

У вікно я побачив двох чоловіків, що піднімалися на ганок. Вони зайшли до пивниці. Один був той бородатий селянин у чоботях, другий — гробар. Вони сіли до столика біля вікна. До них підійшла дівчина. Селянин її ніби й не бачив. Він сидів, поклавши руки на стіл. На ньому була стара військова уніформа, залатана на ліктях.

— Що будемо пити? — спитав гробар.

Селянин ані ворухнувся.

— Що ти питимеш?

— *Schnaps*¹,— відказав селянин.

— А мені чвертку червоного,— сказав гробар дівчині.

Дівчина принесла замовлене, і селянин вихилив свою горілку. Тоді втупив очі у вікно. Гробар дивився на нього. Джон сидів, похиливши голову на стіл. Він заснув.

З'явився господар і підійшов до тих двох. Він сказав щось місцевою говіркою, і гробар відповів йому. Селянин дивився у вікно. Господар вийшов з кімнати. Селянин підвівся. Він витяг із шкіряного гамана банкноту в десять тисяч крон і розгорнув її. Підійшла дівчина.

— *Alles?*² — запитала вона.

— *Alles*,— відказав він.

— Нехай я сам заплачу за вино,— обізвався гробар.

— *Alles*,— знову сказав селянин до дівчини.

¹ Горілку (нім.).

² Все? (нім.)

Вона засунула руку в кишеню фартуха, витягла звідти жменю срібла й відлічила йому решту. Селянин зник за дверима. Тільки-но він пішов, у кімнаті знову з'явився господар і заговорив до гробаря. Тоді сів до його столика. Вони розмовляли місцевою говіркою. Гробар усміхався. Господар бридливо кривився. Гробар підвівся з-за столика. То був присадкуватий вусатий чолов'яга. Він висунувся з вікна й подивився на дорогу.

— Аякже, онде вже заходить, — сказав він господареві.

— До «Лева»?

— Еге ж.

Вони поговорили ще, тоді господар підійшов до нашого столика. Він був високий на зріст, підстаркуватий. Він поглянув на Джона, що спав на столі.

— Добре-таки натовмився.

— Атож, знялися ми раненько.

— Обідати скоро будете?

— Хоч зараз, — сказав я. — А що там є?

— Все, що хочете. Зараз дівчина принесе картку.

Дівчина принесла меню. Джон прокинувся. Меню було написане чорнилом на картонці і вставлене в дерев'яну оправку.

— Ось маємо *Speisekarte*¹, — сказав я Джонові.

Він глипнув на мене. Очі його були ще сонні.

— Може, вип'єте з нами? — спитав я господаря.

Він підсів до нашого столика.

— Ці селяни — просто тварюки, — сказав він.

— Цього, що був тут, ми бачили на кладовищі, коли входили в містечко.

— То ховали його жінку.

— Он як.

— Тварюка він. І всі вони тварюки.

— Чому ви так кажете?

— Ви навіть не повірите... Неможливо повірити, що він вчинив.

— А розкажіть.

— Просто неможливо повірити... — Господар обернувся до гробаря. — Франце, йди-но сюди.

Гробар підійшов до нас, забравши свою чвертку з вином та чарку.

— Панове щойно повернулися з гір, — сказав господар.

¹ Меню (нім.).

Ми привіталися за руку.

— Що будете пити? — спитав я.

— Нічого. — Франц помахав пальцем.

— А може, ще чверточку?

— Ну хіба що.

— Ви розумієте по-тутешньому? — спитав господар.

— Ні.

— Про що мова? — спитав Джон.

— Він розкаже нам про того селянина, що ми бачили на кладовищі, коли йшли сюди.

— Я однаково нічого не доберу, — сказав Джон. — Надто швидко вони белькочуть.

— Той дядько, — сказав господар, — сьогодні привіз ховати свою дружину. Вона померла ще в листопаді.

— У грудні, — поправив гробар.

— То байдуже. Ну от, вона померла ще в грудні, і він дав знати про це громаді...

— Вісімнадцятого грудня, — докинув гробар.

— У кожному разі, привезти її поховати було не можна, доки не зійшов сніг.

— Він живе по той бік Пазнауна, — сказав гробар. — Одначе належить до нашої парафії.

— І він ніяк не міг її привезти? — спитав я.

— Ні. Поки лежить сніг, звідти можна дістатися тільки самому на лижах. Отож сьогодні він привіз її, а священник як глянув їй на лице, то не схотів її ховати... А далі розповідай ти сам, — звернувся він до гробаря. — Тільки як слід, а не говіркою.

— Із панотцем то була чудасія, — мовив гробар. — Громаді сказано, що вона померла від серцевої недуги. Та й ми всі знали, що вона слабує на серце. Вона-бо й у церкві часом зомлівала. А то вже віддавна не приходила. Нездужала сходити нагору... Ну, панотець відгорнув укривало та й питається в Ольза:

«А що, твоя дружина дуже мучилась?»

«Та ні, — каже той. — Я зайшов до хати, а вона лежить поперек ліжка нежива».

Тоді панотець знову подивився на неї. Щось йому наче не те.

«А чого ж у неї таке лице?»

«Не знаю», — відказує Ольза.

«А ти подумай краще», — мовить панотець і накриває їй лице, як було.

Ольз хоча б тобі слово. Панотець на нього дивиться, а він собі на панотця.

«То ви хочете знати?»

«Мені треба знати», — каже панотець.

— Отут зараз найцікавіше, — сказав господар. — Ви тільки послухайте. Давай далі, Франце.

— «Ну, то нехай, — каже Ольз. — Коли вона померла, я пішов заявив у громаду, а її заніс у дровітню і поклав зверху на кругляки. А коли взявся до тих кругляків, вона вже задубла, то я поставив її і прихилив до стіни. Рот у неї був геть розтулений, і я, як приходив поночі рубати дрова, чіпляв за нього ліхтаря».

«Нащо ж ти таке робив?» — питає панотець.

«Та не знаю», — каже Ольз.

«І часто таке було?»

«Та щораз, як я йшов у дровітню поночі».

«Це дуже погано, — каже йому панотець. — Ти любив свою дружину?»

«Еге ж, любив, — каже Ольз. — Ще й як любив».

— Ви все зрозуміли? — спитав господар. — Про його жінку все зрозуміли?

— Ну, я ж чув.

— Будемо обідати? — спитав Джон.

— Замовляй, — сказав я. — Ви гадаєте, це правда? — спитав я господаря.

— Звісно, що правда, — відказав він. — Тварюки вони, ці селяни.

— А куди він тепер подався?

— Пішов пити в інше місце, до «Лева».

— Він не схотів пити зі мною, — сказав гробар.

— Не схотів через те, що він знає про його жінку, — пояснив господар.

— Слухай, — сказав Джон. — Ми будемо обідати?

— Авжеж, — відповів я.

НА ЧУЖИНІ

Восени війна ще тривала, але вже без нас. Тієї осені в Мілані було холодно і смеркало дуже рано. Потім спалахувало електричне світло, і приємно було блукати вулицями, роздивляючись на вітрини. Перед дверима крамниць висіло чимало всілякої дичини, і сніг припорошував хутро лисиць, а вітер гойдав їхні хвости. Випатрані оленячі туші важко й непорушно звисали додолю, а дрібна птиця хилиталася від вітру, і пір'я на ній стовбурчилося. Осінь була холодна, і вітер дув з гір.

Щодня перед вечором ми всі ходили до госпіталю. Дістатися туди через місто можна було різними дорогами. Дві дороги йшли понад каналами, але так було надто далеко. Та хоч як іти, а потрапити туди ви могли тільки через котрийсь міст на каналі. Мостів було три. На одному з них жінка продавала смажені каштани. Стояти перед її жаровнею було тепло, і каштани довго не хололи в кишені.

Будинок госпіталю був дуже старий і дуже гарний, але ми його поминали: заходили в браму, перетинали подвір'я і виходили другою брамою. З того подвір'я звичайно починалися проводи померлих. За старим госпіталем стояли нові кам'яні будинки — отам ми й зустрічалися щодня, були всі дуже чемні й цікавилися недугами інших, а тоді сідали в ті лікувальні апарати, що мали нас вилікувати.

До апарата, в якому я сидів, підійшов лікар і спитав:

— Чим ви захоплювались перед війною? Спортом займалися?

— Так, грав у футбол, — відказав я.

— Добре, — сказав він. — Отож і знову гратимете у футбол, ще краще, ніж тоді.

У мене зовсім не згиналося коліно, й нога від коліна до кісточки так стяглася, ніби там ніколи не було литки, і ота машина мала зігнути мені суглоб і розрухати його в такий спосіб, наче б я їхав на велосипеді. Та коліно все не згиналось, і машина, доходячи до цього моменту, щоразу спиналася.

— Усе минеться, — сказав лікар. — Вам пощастило, голубе. Ви знову гратимете у футбол, ще й як.

У сусідньому апараті сидів майор з маленькою, як у дитини, рукою. Коли лікар узявся оглядати його руку, застромлену між двох шкіряних пасів, що ходили вгору-вниз

і плескали по нерухомих пальцях, майор підморгнув до мене й спитав:

— А що, я теж гратиму у футбол, докторе?

Колись він був чудовий фехтувальник, перед війною — найперший фехтувальник в Італії.

Лікар пішов у свій кабінет і приніс фотографію, де зображено руку, що до лікування була майже така сама всохла, як і майорова, а потім трохи побільшала. Майор тримав фотографію здоровою рукою і пильно розглядав її.

— Поранення? — запитав він.

— Нещасливий випадок на заводі, — сказав лікар.

— Цікаво, цікаво, — промовив майор.

— Тепер вірите?

— Ні, — відказав майор.

Були там три юнаки, приблизно мого віку, що також приходили день у день. Усі троє міланці: один учився на адвоката, другий хотів стати художником, а третій — вступити до армії. Інколи, відбувши свої процедури, ми йшли разом до кафе «Кова», що поряд із театром «Ла Скала». Ішли навпростець через робітничий квартал, бо разом нас було четверо. Тамтешній люд ненавидів нас — адже ми були офіцери, — і, коли ми проходили повз якусь пивничку, звідти частенько гукали: «*Abbasso gli ufficiali!*»¹ Ще один юнак, що часом приєднувався до нашої компанії, — тоді нас ставало п'ятеро, — носив на обличчі чорну шовкову пов'язку: в нього не було носа, і йому мали відновлювати обличчя. Він пішов на війну з військової академії, і його поранило першої ж години перебування на фронті. Обличчя йому відновили, але оскільки він походив із стародавнього роду, то носа відповідного припасувати ніяк не могли. Він виїхав до Південної Америки і працював там у якомусь банку. Та все те було ще далеко попереду, а тоді ніхто з нас і гадки не мав, як воно поверне згодом. Ми знали тільки те, що війна все триває, але тепер уже без нас.

Усі ми мали однакові медалі, за винятком юнака з чорною шовковою пов'язкою на обличчі: він надто недовго був на фронті, щоб заслужити якусь нагороду. Високий юнак з блідим обличчям, що вчився на адвоката, був лейтенантом у добровольчому полку й дістав три таких медалі, яких кожен з нас мав усього по одній. Він довший час дивився смерті у вічі і тепер тримався дещо осібно від інших. Та й усі ми були трохи відособлені один від одного — єднали

¹ Геть офіцерів! (Італ.)

нас лише щоденні зустрічі в госпіталі. І все ж, коли ми поночі простували разом до «Кова» через той неприязний район, повз двері пивничок, з яких лилося світло та співи, а то, бувало, вулицею, де на тротуарах товпилося стільки людей, що нам доводилось потісняти їх, щоб пройти,— ми відчували, як нас єднає щось нам тільки знане, таке, чого вони, ці люди, які не люблять нас, не можуть зрозуміти.

Зате нам самим усе було зрозуміле в «Кова», у тому багатому й теплому кафе, не надто яскраво освітленому, часом гамірному й повному тютюнового диму, де за столиками завжди сиділи дівчата, а на прибитих до стіни полицках лежали ілюстровані журнали. Дівчата в «Кова» були великі патріотки, а згодом я дізнався, що в Італії взагалі найпалкішими патріотками були завсідниці кафе,— гадаю, такі вони лишилися й понині.

Юнаки, з якими я водив товариство, спершу дивилися на мої медалі шанобливо й питали, чим я їх заслужив. Я показав їм свої пишномовні атестації, де було чимало всяких *fratellanza* та *abnegazione*¹, але по суті, коли відкинути гучні слова, говорилося, що медалі дано мені тільки за те, що я американець. Після того їхнє ставлення до мене трохи поінакшало, хоч я й лишився для них товаришем, на відміну від інших чужинців. Я був їх товариш, але відтоді, як вони прочитали ті папери, я назавжди перестав бути одним із них: вони ж бо воювали зовсім по-іншому й медалі свої дістали за інше. Правда, я був поранений, одначе всі ми знали, що поранення — це, зрештою, чиста випадковість. І все-таки я ніколи не соромився своїх нагород, а іноді, після кількох чарок, мені починало здаватись, ніби я вчинив усі ті подвиги, за які вони дістали свої медалі; та, повертаючись пізно ввечері безлюдними вулицями повз темні крамниці, шулячись від холодного вітру й намагаючись іти якнайближче до ліхтарів, я усвідомлював, що ніколи б не спромігся на таке,— я занадто боявся померти і часто вночі, лежачи сам у ліжку, поінтий страхом перед смертю, довго думав про те, що́ буде, коли мені знов доведеться піти на фронт.

Ті трое з медалями були наче мисливські соколи, а я не був сокіл, хоч декому, хто ніколи не полював, міг би видатись соколом; та вони, ті трое, розуміли все краще за інших, і ми помалу розійшлися. Зате з юнаком, що був поранений свого першого дня на фронті, ми лишилися доб-

¹ Братерство... самовідданість (*итал.*).

рими приятелям, бо тепер йому вже не судилося дізнатись, як би він себе показав, отже, його також ніколи не визнали б за рівного, а мені він подобався тим, що, можливо, й з нього не вийшло б сокола.

Майор, що був колись чудовим фехтувальником, не вірив у хоробрість і той довгий час, що ми просиджували в своїх лікувальних апаратах, уживав на виправлення моїх граматикичних помилок. Одного разу він похвалив мою італійську вимову, і відтоді ми досить жваво балакали між собою по-італійському. Та якось я сказав, що ця мова, як на мене, надто легка, щоб нею серйозно цікавитись: усе в ній так просто висловити.

— Авжеж,— сказав майор.— Тільки чого тоді ви нехтуєте граматику?

Отож ми взялися до граматики, і нараз італійська мова стала така важка, що я вже й говорити до нього боявся, доки затямлю до ладу ту премудрість.

Майор приходив до госпіталю дуже справно. Здається, жодного дня не пропустив, хоч я певен, що він не вірив у ті апарати. Та й ніхто з нас тоді в них не вірив, і одного разу майор так і сказав: усе це, мовляв, дурниці. Апарати були нові, і саме на нас їх випробовували. Це чисте безглуздя, сказав він, «умоглядна вигадка, як всі теорії». А за те, що я й доти не навчився граматики, він назвав мене нікчемним безнадійним тупаком, а себе дурнем, що морочиться зі мною. Невисокий на зріст, тендітний, він рівно сидів у кріслі, засунувши праву руку в апарат і втупивши очі в стіну перед себе, тим часом як шкіряні паси метлялися вгору-вниз обабіч його пальців.

— Що ви будете робити, коли скінчиться війна, якщо вона тільки скінчиться? — запитав він мене.— Говоріть правильно!

— Поїду назад в Америку.

— Ви одружені?

— Ні, але думаю одружитись.

— То ви таки справді дурень,— сказав він і вигляд мав дуже сердитий.— Людям не слід одружуватись.

— Чому це *signor maggiore*?¹

— Не називайте мене «*signor maggiore*».

— Чому людям не слід одружуватись?

— Не можна одружуватись. Не можна...— сказав він із серцем.— Коли вже людина мав втратити все, не треба

¹ Пане майор (*італ.*).

ризикувати ще й цим. Не треба пічим ризикувати. Треба брати лиш те, чого не можна втратити.

Він говорив дуже сердито й гірко і, промовляючи це, дивився просто себе.

— Але чому людина доконче має все втратити?

— Бо втратить,— відказав майор, не відводячи очей від стіни. Тоді поглянув униз, на апарат, висмикнув свою маленьку, всохлу руку з-поміж пасів і щосили вдарив нею в стегно.— Усе втратить! — Він майже кричав.— І не сперечайтесь! — Тоді гукнув служника, що наглядав за машинами: — Зупиніть цю бісову штуку!

Він вийшов у сусідню кімнату на світлові процедури та масаж. Згодом я почув, як він питає лікаря, чи можна подзвонити по телефону з його кабінету, а потім він причинив двері. Коли він повернувся, я вже сидів у іншому апараті. На майорі був плащ і кашкет. Він підійшов до мене й поклав руку мені на плече.

— Даруйте, будь ласка,— мовив він і поплескав мене по плечу здоровою рукою.— Я не хотів вас образити. Щойно вмерла моя дружина. То ви вже пробачте мені.

— О...— сказав я, враз прийнявшись болісним співчуттям.— Яке горе...

Він стояв, закусивши нижню губу.

— Мені дуже тяжко,— озвався нарешті.— Ніяк не можу з цим примиритися.— Він дивився повз мене у вікно. І раптом заплакав.— Просто несила з цим примиритися,— сказав він, і голос йому урвався. Тоді, плачучи й кусаючи губи, із слізьми на щоках, високо підвівши голову і невидюще втупившись у простір, він по-солдатському струнко пройшов повз ті апарати й зник за дверима.

Лікар розповів мені, що майорова дружина, зовсім ще молода, з якою він одружився лиш тоді, коли його, як інваліда, визнали непридатним до фронту, померла від запалення легень. Слабувала вона всього кілька днів. Нікому й на думку не спадало, що вона помре.

Три дні майор не приходив до госпіталю. Потім з'явився о тій самій годині, що звичайно, з чорною пов'язкою на рукаві. На той час на стінах уже висіли великі оправлені фотографії всіляких каліцтв до і після лікування в апаратах. Перед майором були зображення рук, що спочатку були такі самі, як і в нього, а потім зовсім одужали. Не знаю, де їх роздобув лікар. Я завжди гадав, що нас перших лікують тими апаратами. Та майорові було байдуже до фотографії — він весь час дивився у вікно.

А ТЕПЕР — СПАТИ

Тієї ночі ми лежали на підлозі в кімнаті, і я слухав, як їдять шовкопряди. Їх годували листям шовковиці, і цілу ніч було чути, як вони їдять і як щось падає в листя. Спати я не хотів, бо вже віддавна мене переслідувала думка, що досить хоч раз заплющити очі в темряві й піддатися сну, як душа моя покине тіло. Це почалося давно, від тієї самої ночі, коли поруч вибухнув снаряд і я відчув, як моя душа випурхнула з мене й полетіла собі, а потім вернулася назад. І хоч як я силкувався про те не думати, відтоді це відчуття охоплювало мене щоночі, якраз у ту мить, коли починаєш засинати, і позбутись його я міг лиш великим зусиллям волі. Тепер я більш ніж певен, що ніде моя душа не ділася б, одначе тоді, того літа, не мав охоти до спроб.

Лежачи без сну, я всіляко намагався згаяти час. Іноді я пригадував річечку, де хлопчаком ловив форель, і подумки йшов її берегом від верхів'я до гирла, ретельно закидаючи вудку під кожний корч, у кожну печерку на закруті, у глибокі ковбані й на прозорі плеска, коли витягаючи рибу з води, а коли й упускаючи з гачка. Опівдні я кидав ловити й сідав підобідати, часом десь на корчі над водою, часом під деревом на високому березі, і завжди їв свій підобідок повільно, не зводячи очей з річки, що текла вниз. Часто мені не вистачало принади, бо, вирушаючи по рибу, я брав з собою лише десяток черв'яків у бляшанці від тютюну. Коли вони кінчались, я мусив шукати ще, і часом було дуже важко накопати їх на березі річечки, де кедри заступали сонце й не було трави, а тільки гола вогка земля, і я часто не міг знайти жодного черв'яка. Проте якась принада завжди траплялась, хоч одного разу на болоті я так і не спромігся нічого добути й довелося порізати на принаду одну зловлену рибину.

Іноді на мокрих луках, у траві та під папороттю, я знаходив комах і настромлював їх на гачок. Були то жучки та якісь комашки з довгими ніжками, схожими на стельця трави, а в старих трухлявих колодах жили гробач-

ки — білі гробачки з рудими чіпкими голівками, вони не трималися на гачку й немов розчинялись у холодній воді; під тими колодами траплялися лісові кліщі, а часом і дощовики, що залазили в землю, тільки-но я піднімав колоду. Одного разу я взяв на принаду саламандру, яку знайшов під старим корчем. Саламандра була манюсінька, зграбна та прудка, а до того й прегарна кольором. Вона відчайдушно чіплялася за гачок своїми тонесенькими лапками, і після того я ніколи не ловив на саламандр, хоча й знаходив їх дуже часто. Не ловив і на цвіркунів — бо вони крутилися на гачку.

Іноді річка текла широкою лукою, і серед сухої трави я полював на коників і настромлював їх на гачок, а то, бувало, наловлю коників, і кидаю їх у воду, і дивлюсь, як вони пливуть кружляючи, течія їх підхоплює, — а тоді ще-зають, тільки-но вирине форель. Випадали такі ночі, коли я рибалив на чотирьох, а то й п'ятьох різних річечках, починаючи якомога ближче від витоків й ідучи за водою. А коли кінчав надто рано й часу лишалося ще багато, повертав назад, проти води, і знову проходив усю річку від самого гирла, де вона впадала в озеро, аж до витоків, намагаючись виловити всю ту рибу, яку проминув, коли йшов униз. Траплялося й таке, що я сам собі вигадував річечки, часом доволі знадливі, і то було наче марення наяву. Де-котрі з тих річечок я пам'ятаю дотепер, і мені здається, що я справді там рибалив, і в свідомості моїй вони змішалися з тими, які я справді бачив. Усім їм я давав назви і їхав до них поїздом, а тоді добирався пішки, часом проходячи по кілька миль.

Та були й такі ночі, коли я не міг рибалити, — в ті ночі сон мене ніяк не брав, і я без кінця проказував подумки молитви, намагаючись відмолитися за всіх, кого знав у житті. На це йшло багато часу, бо як спробуєш пригадати всіх тих людей, яких будь-коли знав, відновлюючи в пам'яті свої найдавніші враження, — а в мене то було горище будинку, в якому я народився, батьків з матір'ю весільний пиріг у великій бляшанці, почепленій на крокві, і, там-таки на горищі, банки із зміями та іншими плазунами, яких зібрав і заспиртував у дитинстві мій батько (згодом частина спирту з тих банок вивітрилась, і оголені спинки змії побіліли), — отож як сягнеш думкою так далеко назад, то пригадується сила-силенна людей. І коли помолишся за кожного окремо, проказавши «Богородицю» та «Отче наш», це забере чимало часу, і надворі зрештою розвидниться,

і тоді можна буде заснути, якщо там, де ти є, випадє нагода поспати вдень.

У ті ночі я намагався пригадати всі події свого життя, починаючи від самого того дня, коли я пішов на війну, і вертаючись усе назад і назад, від спогаду до спогаду. Виявилось, що крайня межа моїх споминів — оте горище дідусевого будинку. Тоді я починав звідти й знову перебирав усе в пам'яті, аж поки доходив до війни.

Я згадував, як після дідусевої смерті ми переїжджали з його будинку в новий, споруджений за планом і під наглядом матері. Багато речей, що їх вирішили не везти з собою, було спалено на задвірку, і я пам'ятаю, як кинули у вогонь ті банки з горища, і як вони тріскали від жару, і як спалахував синім полум'ям спирт. Пам'ятаю, як горіли у вогнищі на задвірку оті батькові змії. Але в цих спогадах ще не було людей — тільки речі. Я навіть не міг пригадати, хто палив той мотлох, отож і линув думкою далі, доки натрапляв на людей, а тоді спинявся й молився за них.

Про новий будинок я пригадував, як мати повсякчас опоряджала щось, чистила, чепурила. Одного разу, коли батько поїхав на полювання, вона взялася прибирати в підвалі й попалила все, чому там було не місце. Коли батько, повернувшись додому, зіскочив з коляски й прив'язав коня, на дорозі біля будинку ще жевріло вогнище. Я вибіг назустріч батькові. Він віддав мені свою рушницю й позирнув на вогнище.

— Що це таке? — спитав він.

— То я прибирала в підвалі, любий, — обізвалася мати з ганку. Вона всміхалась йому назустріч.

Батько подивився на вогнище і колупнув у ньому ногою. Тоді нахилився й витяг щось із попелу.

— Ану принеси кочергу, Ніку, — мовив він до мене.

Я збігав у підвал, приніс кочергу, і батько заходився ретельно розгрібати попіл. Він витяг звідти кам'яні сокири й кам'яні білувальні ножі, бруски гострити стріли, череп'я посуду та багато наконечників від стріл. Усе воно почорніло й полускало у вогні. Батько дбайливо повигрібав усі ті речі й порозкладав на траві при дорозі. Його рушниця в шкіряному чохла та мисливські торби лежали там-таки на траві, де він покинув їх, коли зліз з коляски.

— Занеси-но рушницю й торби до хати, Ніку, і дай мені паперу, — сказав він.

Мати вже пішла в дім. Я взяв обидві торби та важку рушницю, що біла мене по ногах, і рушив до будинку.

— Носи по одному, — сказав батько. — Не треба тягти все разом.

Я поклав торби й забрав додому рушницю, тоді виніс газету, взявши її з купи, що була в батьковому кабінеті. Батько поскладав на газету все те почорніле й полускане кам'яне знаряддя й загорнув його.

— Найкращі наконечники на дрібки порозпадалися, — сказав він.

Він пішов собі з тим паперовим пакунком, а я лишився на траві з двома мисливськими торбами. Трохи згодом я заніс їх до хати.

У цьому спогаді було двоє людей, отож я й молився за них обох.

Та випадали такі ночі, коли я не міг пригадати навіть молитов. Доходив тільки до «як на небі, так і на землі», а тоді починав усе спочатку, хоч однаково не міг згадати ані слова далі. Доводилося визнавати, що я нічого не пам'ятаю, кидати на ту ніч молитви й пробувати щось інше. Тож іноді я намагався пригадувати назви всіх тварин, які є у світі, потім птахів і риб, потім країни та міста, потім усілякі страви та назви вулиць у Чикаго, які тільки пам'ятав, а коли вже нічого більше не міг згадати — просто лежав і слухав. І не пам'ятаю жодної ночі, щоб не було чогось чути. Коли я мав зногу не гасити світла, я не боявся заснути, бо знав, що душа моя може відлетіти лише в темряві. І, звісно, мені не раз траплялося ночувати в таких місцях, де можна було залишати світло, і тоді я спав, бо майже завжди відчував утому й часто-густо був зовсім сонний. Я певен, що не раз засинав і сам того не тямлячи, але при тямі — ніколи. От і тієї ночі я лежав і дослухався до шовкопрядів. Уночі дуже виразно чути, як вони їдять, і я лежав з розплющеними очима й слухав.

Крім мене, в кімнаті був лиш один чоловік, і він також не спав. Я довго прислухався до того, як він не спить. Він не міг лежати так тихо, як я, — видно, не мав такого досвіду безсонних ночей. Ми лежали на ковдрах, простелених на соломі, і, коли мій сусід ворухився, солома шаруділа; та шовкопряди не боялися того шарудіння і їли собі далі. Знадвору долинали звуки, що їх завжди чути вночі за сім кілометрів від передової, але вони відрізнялися від тих малих звуків, що сповнювали темну кімнату. Той другий чоловік у кімнаті намагався лежати тихо. Потім знову

поворухнувся. Я теж заворушився — нехай знає, що і я не сплю. Він десять років прожив у Чикаго. До армії його забрали в дев'ятсот чотирнадцятому, коли він приїхав на батьківщину провідати родичів, а що він знав англійську мову, то його приставили до мене за ординарця. Я чув, як він прислухався, і знову заворушився під ковдрою.

— Не можете заснути, *signor tenente*?¹ — спитав він.

— Еге.

— Мені теж не спиться.

— Чому?

— Не знаю. Не можу заснути.

— А почувасте себе гаразд?

— Еге ж. Почуваю себе добре. Просто от не спиться.

— То, може, поговоримо трохи? — спитав я.

— Еге. Тільки про що тут поговорим, у цій бісовій глушині?

— Тут зовсім непогано, — сказав я.

— Еге ж, — погодився він. — Жити можна.

— Розкажіть мені, як вам жилося в Чикаго, — сказав я.

— Та я ж колись уже розказував.

— То розкажіть, як одружилися.

— І про це розказував.

— Отой лист, що ви одержали в понеділок, — від неї?

— Еге. Вона мені часто пише. Діло в неї дає чималий прибуток.

— Як вернетесь додому, застанете в усьому лад.

— Еге ж. Вона там добре господарює. Грошики має дай боже.

— Як по-вашому — ми не потурбуємо тих своєю балачкою?

— Ні. Там нічого не чути. Та й сплять вони як убиті.

А от я — ні, — сказав він. — Я нервовий.

— Говорить тихіше, — мовив я. — Закуримо?

Ми звично закурили в темряві.

— Ви мало курите, синьоре лейтенант.

— Еге. Думаю покинути.

— Авжеж, — сказав він. — Користі з цього ніякої. А коли покинеш, то вже, мабуть, і не тягне. Ви таке чули, нібито сліпі не курять через те, що не бачать диму?

— Я цьому не вірю.

— Та от і я думаю, що це дурниця, — сказав він. — Просто десь чув про таке. Знаєте, як ото десь почувеш...

¹ Пане лейтенант (*итал.*).

Ми замовкли, і я став слухати шовкопрядів.

— Ви чуєте тих бісових хробаків? — спитав він. — Ач як жують.

— Просто чудно, — мовив я.

— Скажіть, синьйоре лейтенант, щось таки з вами не гаразд, що ви не можете спати? Я ще й разу не бачив, щоб ви спали. Оце відколи я при вас, ви все не спите вночі.

— Не знаю, Джоне, — відказав я. — Минулої весни мені добряче дісталось, то й досі щось уночі турбує.

— Те саме й зі мною, — сказав він. — Не для мене ця бісова війна. Я надто нервовий.

— Може, це минеться.

— А скажіть, синьйоре лейтенант, чого ви пішли на цю війну?

— Не знаю, Джоне. Тоді мені хотілося.

— Хотілося... — сказав він. — Оце-то причина.

— Ми надто голосно розмовляємо, — сказав я.

— Е, вони сплять як убиті, — відказав він. — Та й не розуміють вони по-англійському. Вони взагалі ні біса не тямлять. А що ви думаєте робити, коли все скінчиться і ми вернемось у Штати?

— Працюватиму в газеті.

— В Чикаго?

— Можливо.

— Ви читаєте коли-небудь, що пише отой Брісбейн? Жінка вирізує його статті й присилає мені.

— Читаю, аякже.

— Ви його знаєте?

— Ні, але бачив не раз.

— Хотів би я з ним познайомитись. Добряче пише. Моя жінка по-англійському читати не вміє, але газету купує, так наче я вдома, а тоді вирізує передові та спортивний розділ і присилає мені.

— А як ваші малі?

— Та непогано. Одна дочка уже в четвертому класі. Знаєте, синьйоре лейтенант, коли б не діти, не бути б мені вашим ординарцем. Запроторили б в окопи, і там би й сидів.

— Добре, що ви маєте дітей.

— Та й я ж те саме кажу. Дітлахи в мене нічогенькі, от тільки якби ще сина. Три дівчинки і жодного хлопця. Отакий бісів талан.

— Може б, ви спробували заснути?

— Ні, зараз не можу. В мене сну ані в оці, синьйоре лейтенант. А от що *ви* не спите, мені не подобається.

— Все буде гаразд, Джоне.

— Подумати тільки, такий молодий — і не спите.

— Відійду, Джоне. Треба тільки трохи часу.

— Доконче треба відійти. Не можна ж так, щоб зовсім не спати. Чи вас що тривожить? Може, який тягар на душі?

— Та ні, Джоне, я б не сказав.

— Оженитися вам треба, синьйоре лейтенант. Тоді вас ніщо не тривожитиме.

— Не знаю.

— Вам таки треба оженитися. Чом би не наглянути собі якусь гарненьку італієчку з добрими грошенятами? За вас кожна пішла б. Ви молодий, маєте відзнаки і з себе гарний. Та й поранений разів кілька.

— Я погано розмовляю по-італійському.

— Е, чудово. Та й на біса ті розмови. Вам не розмовляти з ними треба, а женитися.

— Що ж, я подумаю.

— Ви ж маєте знайомих дівчат, правда?

— Та звісно.

— Ну, то й оженіться з тою, в котрої найбільше грошей. Вони тут усі так виховані, що перша-ліпша буде добра дружина.

— Я подумаю.

— Ви не думайте, синьйоре лейтенант, а женіться.

— Добре.

— Нашому братові треба бути одруженим. Ви ніколи про це не пошкодуєте. Кожному треба бути одруженим.

— Добре, — сказав я. — А тепер спробуймо-но трохи поспати.

— Гаразд, синьйоре лейтенант. Я спробую. Але ви не забудьте, що я сказав.

— Не забуду, — відповів я. — А тепер — спати, Джоне.

— Гаразд, — сказав він. — Бажаю вам заснути, синьйоре лейтенант.

Якийсь час він перевертався під ковдрою на соломі, та скоро затих, і я почув його розмірений віддих. Потім він захріп. Я довго слухав, як він хропе, тоді облишив це й почав слухати, як їдять шовкопряди. Вони їли безперестану, і все так само щось падало в листя. Тепер я мав нове діло для думок: лежачи в темряві з розплющеними очима, пригадував усіх дівчат, що їх будь-коли знав, і розмірковував, яка б то з кожної вийшла дружица. Думати про

таке було дуже цікаво, і на якийсь час воно витиснуло рибальські походи й перепинило мої молитви. Та зрештою я все ж повернувся до рибальства, бо виявив, що добре пам'ятаю всі річечки й завжди можу пригадати про них щось нове, тим часом як дівчата ставали дедалі невиразніші, отож за кілька ночей я ледве розрізняв їх у пам'яті, а кінець кінцем вони остаточно втратили чіткі риси й стали всі однакові, і я майже зовсім покинув про них думати. А от молитов я не облишив і дуже часто молився вночі за Джона, і його рік народження відкликали з дійової армії ще до жовтневого наступу. Я радів, що його там не було, бо мав би з ним чимало клопоту. Через кілька місяців він прийшов навідати мене до госпіталю в Мілані й був дуже розчарований, що я ще не оженився; і тепер теж, я певен, йому страшенно прикро було б дізнатися, що я не одружений і досі. Він мав невдовзі повернутись до Америки, твердо вірив у силу шлюбу й був переконаний, що подружнє життя залагоджує все.

ВИ ТАКІ НЕ БУДЕТЕ

Атака йшла через поле, була затримана кулеметним вогнем з-над дороги у видолинку та з вікон кількох селянських осель і, не наразившись на опір у містечку, сягнула берега річки. Їдучи тією дорогою, Ніколас Адамс раз у раз мусив злазити з велосипеда й штовхати його поруч себе — місцями дорога була зовсім перерита, — і з того, як лежали трупи, він бачив, що там діялось.

Вони лежали поодинокі й купами у високій траві та при дорозі, з вивернутими кишнями; над ними дзижчали мухи, і навкруг кожного тіла чи купи тіл були розкидані папери.

У траві та в хлібах понад дорогою, а подекуди й на самій дорозі було покинуто багато всілякого військового спорядження: похідна кухня, привезена, мабуть, за крапих часів, незліченні ранці з телячої шкіри, ручні гранати, каски, гвинтівки — декотрі прикладами догори, багнетами у землю, — як видно, наприкінці було вже не до обкопування; ручні гранати, каски, гвинтівки, шанцеве знаряддя, ящики від боєприпасів, ракетниці з розкиданими довкола патронами, санітарні сумки, протигазы, порожні протигазні коробки, приземкуватий кулемет на тринозі серед розсипу стріляних гільз, із вибитим замком і перекинutoю порожньою бляшанкою для води охолоджувати ствол, ящики з повними стрічками, мертва обслуга в чудних позах, а в траві коло неї — знов-таки папери.

Там були дешеві молитовнички, групові фотографії кулеметної обслуги: веселі й здорові хлопці, вишикувані за зростом, наче футбольна команда на знімку до шкільного альманаху, — тепер усі вони лежали в траві, покорчені й розпухлі; пропагандистські листівки, на яких солдат в австрійській уніформі кидав на ліжко жінку; сцена була гарно намальована й анітрохи не схожа на справжнє гвалтування, коли жінці задирають спідниці на обличчя, щоб не кричала, а часом хтось із приятелів ще й на голову сідав. Цих збудливих листівок було там чимало — певне, їх роздавали перед самим наступом. Тепер вони валялись упереміжку з непристойними картками, і там-таки були

невеличкі знімки сільських дівчат, зроблені сільськими фотографами, подекуди траплялися фотографії дітлахів — і листи, листи, листи. Коло мертвих завжди багато паперів, отож і бойовище після тієї атаки не було винятком.

Усі ті люди полягли зовсім недавно, і ніхто ще не чіпав нічого, окрім кишень. Наших убитих, декто тих, кого Нік досі ще мав за «наших», було, як він помітив, напрочуд мало. Мундири на них також були розстебнуті й кишень вивернуті, і те, як вони впали, показувало, що атаку ведено сміливо й майстерно. Всі трупи, незалежно від походження, однаково порозпухали під гарячим сонцем.

Як видно, наприкінці австрійці боронили містечко з тієї позиції у придорожньому видолінку, і відступати звідти майже не було кому. Серед вулиці лежало тільки троє мертвих — судячи з усього, вбитих при втечі. Будинки в містечку поруйнувало артилерійським вогнем, під ногами були купи тиньку й вапна, з розбитих черепичних дахів стриміли потрощені крокви, у стінах зяяли діри, подекуди з краями, жовтими від гірчичного газу. Скрізь валялося безліч снарядних осколків, а жорства змішалася з кульками шрапнелі. Містечко було зовсім безлюдне, наче вимерле.

Від самого Форначі Нік Адамс не зустрів ні душі, хоч, їдучи зеленою околицею, бачив ліворуч дороги гармати, сховані під прикриттям рясних шовковиць, — він помітив хвилі гарячого повітря, що струміли над листям, там, де сонце розжарило метал. Аж ось він переїхав містечко, дивуючись, що довкола так безлюдно, і рушив далі дорогою понад берегом річки. При виїзді з містечка, де дорога збігала під гору, була широка галявина, і він побачив спокійне річкбве плесо, низький закрут протилежного берега та зсушене до білого пасмо прибережного мулу, де обкопались австрійці. Відтоді як він був тут востаннє, вся околиця заросла ще дужче й стала аж надто зелена; і хоч вона й увійшла в історію, проте видимих змін не знала — звичайне собі пониззя річки.

Батальйон розташувався ліворуч понад берегом. На схилі був ряд окопів, а в них де-не-де солдати. Нік побачив, де встановлено кулемети й сигнальні ракетні пристрої. Люди в окопах спали. Ніхто його не зупиняв. Нік рушив далі, та коли він обминав берегову намулину, якийсь молодий лейтенант, з давно не голеним підборіддям та червоними, налитими кров'ю очима, наставив на нього пістолет.

— Ви хто такий?

Нік назвав себе.

— А звідки мені знати?

Нік показав йому перепустку з фотокарткою, засвідчену печаткою третьої армії. Лейтенант узяв її в руки.

— Я залишу це в себе.

— Е ні,— сказав Нік.— Віддайте посвідку і сховайте свою гармату. Отуди. В кобуру.

— Звідки я можу знати, хто ви такий?

— У перепустці все написано.

— А що, як вона фальшива? Дайте-но її сюди.

— Не будьте дурнем,— весело сказав Нік.— Відведіть мене до свого командира роти.

— Я повинен приставити вас до батальйонного штабу.

— Гаразд,— погодився Нік.— Слухайте, ви знаєте капітана Паравічіні? Високий такий, з вусиками. Він колишній архітектор і говорить по-англійському.

— А ви його знаєте?

— Трохи знаю.

— Якою ротою він командує?

— Другою.

— Тепер він командує батальйоном.

— Чудово,— сказав Нік. Він відчув полегкість, дізнавшись, що Пара живий і здоровий.— То ходім до штабу.

Коли ще Нік виходив з містечка, праворуч, над одним із зруйнованих будинків, вибухнуло три шрапнельних снаряди, і відтоді ніхто більше не стріляв. Та обличчя цього офіцера було наче в людини під сильним артилерійським обстрілом. Так само напружене, та й голос звучав як не свій. Його пістолет драгував Ніка.

— Та сховайте ви його,— сказав він.— Де ви, а де вони — аж ген за річкою.

— Якби я думав, що ви шпигун, я пристрелив би вас тут-таки,— відказав лейтенант.

— Облиште,— сказав Нік.— Ходімо вже до штабу.— Цей офіцер усе дужче драгував його.

Коли Нік зайшов у землянку, де містився штаб батальйону, і віддав честь, капітан Паравічіні, що заступав майора, підвівся з-за столу йому назустріч, ще худіший і подібніший до англійця, ніж звичайно.

— Добридень,— мовив він.— Я вас і не впізнав одразу. Що ви тут робите в цій формі?

— Так мене вирядили.

— Дуже радий вас бачити, Ніколо.

— Я теж. Вигляд у вас нівроку. Як минула баталія?

— Ми провели чудову атаку. Йй-богу. Просто-таки чудову. Ось я вам покажу. Дивіться.

Він показав на карті, як проходила атака.

— Я щойно з Форначі,— сказав Нік.— То бачив по дорозі, як усе було. Справді дуже добре.

— Знаменито. Ну просто знаменито. Вас що, припи-сали до нашого полку?

— Та ні. Маю тут трохи покрутитися, показати свою форму.

— Дивна вигадка.

— Треба, мовляв, щоб люди побачили американську форму й подумали, що скоро нас буде тут багато.

— А звідки вони знатимуть, що це американська форма?

— Ви їм скажете.

— Он як. Атож, розумію. Я викличу капрала, і ви про-йдете з ним по позиції.

— Наче якийсь політикан.

— У цивільному було б поважніше. Цивільне вбрання надає людині справжньої поважності.

— І в котелку,— сказав Нік.

— Або ж у м'якому капелюсі.

— Звісно, мені годилося б мати повні кишені сигарет, листівок і всього іншого,— сказав Нік.— А в руках — торбу з шоколадом. Роздавати все це людям, казати їм теплі слова, поплескувати по спині. Одначе ні сигарет, ні листівок, ні шоколаду не знайшлося. То звеліли ходити так.

— Я певен, що сама ваша поява піднесе дух війська.

— Годі-бо, прошу вас,— сказав Нік.— Мені й так до-волі гидко. У принципі я мав би прихопити для вас пля-шечку коньяку.

— «У принципі»,— проказав за ним Пара й уперше усміхнувся, вискаливши жовті зуби.— Прегарний вислів. Хочете скляночку граппи?

— Ні, дякую,— відказав Нік.

— Зовсім без ефіру.

— Ще й досі той присмак у роті,— раптом пригадав Нік і виразно відчув його.

— А знаєте, я тоді й гадки не мав, що ви під чаркою, доки ви не розбалакалися у машині, як ми верталися.

— Я заливав очі перед кожною атакою,— сказав Нік.

— А от я не можу,— сказав Пара.— Раз спробував був, ще в першому бою, то тільки гірше стало, а потім мало не вмер від спраги.

— Вам це не потрібно.

— Ви куди хоробріший у бою, аніж я.

— Ні,— сказав Нік.— Я знаю себе краще, тож і волю набиратись. І не соромлюся цього.

— Я ніколи не бачив вас п'яного.

— Невже? — спитав Нік.— Так-таки ніколи? А тієї ночі, як ми їхали з Местре до Портогранде, і я уклався спати, й накрився велосипедом замість ковдри, і все підтягував його до підборіддя?

— То було не на позиції.

— Облишмо вже про мене,— сказав Нік.— Цю матерію я знаю надто добре і волів би її не зачіпати.

— Ви побудьте поки що тут,— сказав Паравічіні.— Можете подрімати, коли хочете. Від обстрілу ця фортеця ще не завалилася. Тепер надто жарко кудись іти.

— Дарма, це не горить.

— Як ви себе почуваете?

— Чудово. Я цілком здоровий.

— Та ні, серйозно.

— Все гаразд. Не можу спати без світла. Ото й тільки.

— Я ж казав, що треба зробити трепанацію. Хоч я й не лікар, а знаю.

— Ну, а вони вирішили, що буде краще, як воно саме розсмокчеться, отож я й жду. А хіба що? Вам здається, що я схибнутий, га?

— Та ні, вигляд у вас молодецький.

— Ото халепа, коли тебе визнають придурком,— сказав Нік.— Потім ніхто вже тобі не вірить.

— Ви б спочили трохи, Ніколо,— сказав Паравічіні.— Це вам, звісно, не той штаб батальйону, до якого ми звикли. Та ми чекаємо, що нас от-от перекинуть в інше місце. А виходити вам тепер, по такій спеці, нема чого — це просто нерозумно. Лягайте ось на розкладачці.

— Що ж, можна й прилягти,— сказав Нік.

Він ліг на похідне ліжко. Його дуже засмутило те, що йому так кепсько, а ще дужче те, що капітан Паравічіні одразу помітив його стан. Ця землянка була не така велика, як та, в якій його взвод 1899 року народження, щойно прибувши на фронт, тіпався в істеричі під час обстрілу перед атакою, і Пара звелів йому виводити їх по двос із землянки, щоб вони побачили, що нічого їм не ста-

неться, і він міцно підтягнув ремінцем каски нижню щелепу, щоб не тремтіли губи. Знав, що новачкам усе одно не витримати бою. Знав, що то все безглузда колотнеча... «Коли він не перестане рюмсати, роз'юште йому носа — нехай думає про щось інше. Було б мені застрелити одного, та тепер уже пізно. Вони ще дужче перепудяться. Та зацідіть ви йому по носі! Початок перенесено на п'ять двадцять. Маємо лиш чотири хвилини. Роз'юште носа й цьому лобуреві та копніть ногою під зад, щоб аж вилетів звідси. Як по-вашому, підуть вони чи ні? Якщо ні — застрельте одного-двох і постарайтеся витурити решту. Ви, сержанте, тримайтесь позаду. Нема чого лізти вперед, коли за вами ніхто не йде. Спочатку випхайте їх, а самі за ними. Ну й клята ж колотнеча! Отак. Добре...» Тоді, поглянувши на годинник, промовив рівним тоном, таким ото незворушним рівним тоном: «Савойя». І він пішов тверезий, бо не мав часу налигатися, не міг знайти своєї пляшки в тому завалі: ціла стіна завалилася, саме це й зрушило їх з місця; і він пішов зовсім тверезий — туди, нагору, тим схилом, єдиний раз не заливши очей. А коли вернулися назад, польового лазарету вже не було, — здається, згорів, — і дехто з поранених дістався наниз аж четвертого дня, а дехто й зовсім не дістався, але ми знов наступали, й відступали, і верталися назад — завжди верталися назад. І ото дивина — там була Гебі Деліс, убрана в пір'я: торік мене ти лялечкою звав, ля-ля-ля, тобі зі мною любо, ти казав, ля-ля-ля, коли я в пір'ячку і коли ні, — прекрасна Гебі; а мене звать Гаррі Пільдер, і ми, бувало, не раз нишком вискакували з другого боку таксі, коли воно насилу вибиралося на крутий горб, — він кожної ночі бачив той горб уві сні, і церкву *Sacré Coeur*¹, білу й роздуту, наче мильна булька. Іноді з ним була його дівчина, а іноді вона була з кимось іншим, і він не міг збагнути, чого це так, але то були ночі, коли річка плинула куди ширша й повільніша, ніж годилося б, і там, за Фоссальтою, поміж верб, стояв низький жовтий будинок, з низькою стайнею, а поруч тягся канал; він бував там тисячу разів і ніколи цього не бачив, а тепер воно снилось йому щоночі так само виразно, як і той горб, тільки цей сон страхав його. Той будинок важив для нього більше за все інше, і він бачив його щоночі. Сон цей був йому потрібний, але й страхав його, а надто коли там, під вербами на ка-

¹ Серця господнього (франц.).

налі, спокійно стояв човен; та й береги там були не такі, як на цій річці. Все узбережжя було нижче, наче під Портогранде, де вони бачили, як ті переходили бродом заплаву, послизаючись на мулкому дні й тримаючи над головами гвинтівки, аж поки разом із ними попадали у воду. Хто дав такий наказ? Якби в нього не мішалися так страшенно думки, він спромігся б усе те з'ясувати. Тим-то й придивлявся до всього так пильно, сидкуючись запам'ятати все до ладу, щоб завжди знати що до чого; та нараз йому безпричинно плуталось у голові, як от тепер у штабній землянці батальйону, яким командує Пара, а сам він лежить на розкладачці у своїй безглуздій американській формі.

Він сів і розглянувся по землянці. Усі, хто там був, дивились на нього. Пара десь пішов. Він знову ліг.

Спочатку завжди виникали паризькі привиддя, але вони його не страхали, хіба лиш тоді, коли вона йшла з кимось іншим або коли вони боялися натрапити знову на того самого шофера. Ото й усе, що його там лякало. А фронт — ніколи. Фронт йому тепер і не ввижався, і лиш один сон завдавав такого страху, що годі його й позбутись, — отой довгий жовтий будинок і не така ширина річки. Ось він знову тут, на цій річці, він пройшов через усе те містечко, і там нема ніякого будинку. І річка зовсім не така. То де ж він бував щонаочі, і що йому там загрожує, і чого він щоразу прокидається, весь облитий потом, переляканий дужче, ніж будь-коли під обстрілом, — і все через якийсь там будинок, довгу стайню та канал?

Він сів і обережно спустив ноги з ліжка — вони завжди терпли, коли були довго простягнуті, — тоді подивився в очі ад'ютантові, зв'язківцеві та двом ординарцям біля дверей і надів на голову свою обшиту матерією каску.

— Я дуже шкодую, що не маю при собі шоколаду, лис-тiвок і сигарет, — промовив він. — Зате ось на мені форма.

— Майор зараз повернеться, — сказав ад'ютант. У тій армії ад'ютанти не мають офіцерського звання.

— Ця форма не зовсім така, як треба, — сказав їм Нік. — Але загальне уявлення дає. Скоро тут буде кілька мільйонів американців.

— Ви гадаєте, сюди пришлють американців? — спитав ад'ютант.

— О, безперечно. А які американці — вдвічі більші за мене, дужі, щиросерді, вночі всі сплять, ніколи не були ані поранені, ані контужені, не завалені землею, нічого не

боятся, не п'ють, не зраджують своїх дівчат, а багато з них і воші ніколи не бачили. Одне слово, чудові хлопці. Ось побачите самі.

— А ви італієць? — спитав ад'ютант.

— Ні, американець. Погляньте на форму. Її пошив Спаньйоліні, але вона не зовсім така, як треба.

— З Північної чи Південної Америки?

— З Північної, — відказав Нік. Він відчував, що на нього знов находить. Краще б помовчати.

— А говорите по-італійському.

— А хіба що? Вам не подобається? Чи я не маю права говорити по-італійському?

— У вас італійські медалі.

— Тільки стрічки та папери. Медалі дають потім. Або ж залишиш їх комусь зберігати, а той візьме та десь поїде, або ж вони загубляться з багажем. Та в Мілані можна купити інші. Головне — щоб були папери. Хай це вас не турбує. Ось побудете на фронті і теж дістанете медаль.

— Я ветеран Еритрейської кампанії, — холодно відказав ад'ютант. — Воював у Тріполі.

— Дуже приємно познайомитись. — Нік подав йому руку. — Нелегко, мабуть, довелося. Я помітив ваші відзнаки. А на Карсо ви часом не були?

— На цю війну мене щойно призвано. Спочатку мій вік був застарий.

— Свого часу мені не вистачало літ, — сказав Нік. — А тепер я вже непридатний до фронту.

— Що ж ви тут робите?

— Показую вам американську форму, — відповів Нік. — Думаєте, це не потрібне діло? Вона трохи тисне в комірці, але скоро ви побачите незліченні мільйони людей у такій формі, що налетять сюди, мов сарана. Ви знаєте, коник, або те, що ми в Америці звемо коником, — це, власне, сарана. Справжній коник — маленький, зелений і порівняно тендітний. Принаймні його не слід змішувати з сараною або цикадою — вона видає своєрідний протяглий звук, якого я тепер не можу пригадати. От силкуюся пригадати, а не можу. Здається, вже чую його, і раптом він зникає. Ви мені пробачите, якщо я перерву нашу розмову?

— Іди-но пошукай майора, — звелів ад'ютант одному з ординарців. — Я бачу, ви були поранені, — мовив він до Ніка.

— І не раз, — відказав Нік. — Якщо вас цікавлять справи, можу показати кілька досить незвичайних, але я волів би

побалакати про коників. Тобто це ми зємо їх кониками, а насправді вони сарана. Ці комахи свого часу відігравали неабияку роль у моєму житті. Думаю, це вас зацікавить, а поки я говоритиму, ви можете розглядати форму.

Ад'ютант дав знак рукою другому ординарцеві, і той вийшов.

— Добре придивіться до цієї форми. Знаєте, її пошив сам Спаньйоліні. І ви теж можете дивитися, — сказав Нік зв'язківцям. — Я, власне, не маю ніякого військового звання. Ми підпорядковані американському консулові. Прошу, дивіться. Розглядайте собі скільки хочете. А я тим часом розкажу вам про американську сарану. Ми завжди віддавали перевагу одній відміні, що її звали руда середня. Вона найдовше витримує у воді, і риба бере її найкраще. Є більші різновиди, ті видають на льоту звук, що нагадує калатання гримучої змії, — різкий такий звук, — і мають барвисті крильця: деякі — ясно-червоні, деякі — жовті з чорним, — але у воді їхні крильця розлазяться, і тому принада з них нікчемна, а от руда середня — це гладенька, дебела, м'ясиста кобилка, і я вам її рекомендую, якщо тільки можна рекомендувати те, чого ви, панове, ніколи, мабуть, не побачите. Але мушу особливо наголосити: ви нізащо не назбираєте стільки цих комах, щоб вистачило на цілий день рибалити, коли будете ловити їх руками чи збивати палицею. Це чиста дурниця, безглузде марнування часу. Затямте собі, панове: таким чином ви нічого не здобудете. Єдино правильний спосіб, що його слід би викладати всім молодим офіцерам разом із курсом вивчення стрілецької зброї, — коли б мене про це спитали, а можливо, що таки й спитають, — полягає в застосуванні тенет або невода із звичайної протимоскітної сітки. Два офіцери, тримаючи за протилежні кінці, — або, інакше кажучи, по одному за кожний кінець, — отаку завдовжки сітку, нахиляються, беруть в одну руку нижній край сітки, а в другу — її верхній край і біжать проти вітру. Комахи, що летять за вітром, натикаються на сітку і застрягають у ній. В такий спосіб зовсім неважко наловити величезну кількість комах, і я вважаю, що кожний офіцер повинен завжди мати при собі протимоскітну сітку достатньої довжини, щоб виготовити такий невід на коників. Сподіваюся, панове, що ви мене зрозуміли. Маєте якісь запитання? Коли вам щось неясне в моєму викладі, прошу ставити запитання. Є запитання? Немає? Тоді дозвольте

на закінчення навести одну сентенцію. Це слова великого воїна і джентльмена, сера Генрі Вілсона: «Джентльмени, або ви будете панувати, або ж пануватимуть над вами». Дозвольте мені сказати їх ще раз. Я хочу, панове, щоб ви їх добре запам'ятали. Я хочу, щоб, ідучи звідси, ви понесли їх з собою. Джентльмени, або ви будете панувати — або ж пануватимуть над вами. Я скінчив, панове. Бувайте здорові!

Він зняв з голови свою обшиту матерією каску, тоді знову надів її і, пригнувшись під низьким одвірком, виїшов із землянки. Від придорожнього видолінка поспішав Пара у супроводі обох ординарців. На осонні було дуже гаряче, і Нік зняв каску.

— Треба б приладнати до цих штук якусь поливачку, — сказав він. — Піду-но змочу її в річці. — І поліз на високий берег.

— Ніколо! — гукнув Паравічіні. — Ніколо! Куди ж ви?

— А таки, мабуть, не варто. — Нік спустився назад, тримаючи каску в руках. — Хоч мокра, хоч суха — однакова халепа. А ви свою весь час носите?

— Не скидаючи, — відказав Пара. — Скоро й зовсім полисію через неї. Ходімо в землянку.

У землянці Пара запросив його сісти.

— Ви знаєте, нічогісінько вони не допомагають, ці каски, — сказав Нік. — Пам'ятаю, які ми були раді, коли вперше їх одержали, та потім я надто часто бачив їх повні мозку.

— Ніколо, — сказав Пара. — По-моєму, вам слід вернутися назад. Краще й не їзьте на передову, поки не дістанете всього того припасу. Вам тут нічого робити. Коли ви почнете обходити позиції, хоч би й маючи що роздавати, люди збиратимуться коло вас і накличуть на себе обстріл. А цього я не можу дозволити.

— Я знаю, що воно дурниця, — сказав Нік. — Але ж не я її вигадав. Просто я почув, що наша бригада тут, отож і подумав: може, побачу вас чи ще кого знайомого. Я міг би поїхати в Зензон чи в Сан-Дона. Залюбки поїхав би в Сан-Дона, щоб знову побачити той міст.

— Я не можу дозволити, щоб ви марно тут вешталися, — сказав капітан Паравічіні.

— Гаразд, — мовив Нік. Він відчував, як на нього знову находить.

— Ви мене розумієте?

— Авжеж,— відказав Нік. Він силкувався опанувати себе.

— Такі речі треба робити поночі.

— Ну звісно,— сказав Нік. Він знав, що опанувати себе вже не зможе.

— Адже я тепер команду батальйоном,— пояснив Пара.

— А чого б вам і не командувати? — сказав Нік. Ось воно, найшло.— Читати-писати вмієте, правда ж?

— Правда,— лагідно відповів Пара.

— От лиш батальйон у вас мізерний. Та тільки його поповнять, як вам знову дадуть вашу роту. Чому не ховають убитих? Я їх оце бачив, коли їхав сюди. І не маю охоти побачити ще. Як на мене, то їх можна ховати в будь-який час, це ж для вас самих краще. Бо потім усі позадихастесь від смороду.

— Де ви залишили свій велосипед?

— У крайньому будинку.

— Ви певні, що він не пропаде?

— Не турбуйтеся,— сказав Нік.— Я скоро піду.

— Полежте трохи, Ніколо.

— Гаразд.

Він заплющив очі, та замість бороданя, що дивився на нього понад прицілом гвинтівки, завмерши перед натиском курка, перед отим білим спалахом і запаморочливим ударом, від якого він упав на коліна, давлячись чимось гаряче-солодким і вихаркуючи його на камінь, тим часом як інші бігли повз нього,— він побачив довгий жовтий будинок з низькою стайнею та річку, набагато ширшу й повільнішу, ніж насправді.

— О боже!— сказав він.— Краще вже йти.— Він підвівся.— Буду рушати, Пара. До вечора ще є час, поїду. Якщо надійшли якісь припаси, вернуся ввечері й привезу. А ні, то приїду іншим разом, коли щось буде.

— Надто жарко ще їхати,— сказав капітан Паравічіні.

— Можете не тривожитись,— сказав Нік.— Тепер мені якийсь час нічого не подіється. Ото було напало, але не дуже. Напади минають чимраз легше. Я знаю, коли воно починається, бо стаю страшенно балакучий.

— Я пошлю з вами ординарця.

— Це зайве. Я знаю дорогу.

— Скоро знову приїдете?

— Неодмінно.

— Може, все-таки послати...

— Ні,— сказав Нік.— На знак довіри.

— Ну гаразд. Тоді чао.

— Чао,— сказав Нік.

Він пішов назад тією самою дорогою у видолинку, туди, де залишив велосипед. Ближче до вечора, коли він поміне канал, на дорозі буде затінок. Там, за каналом, обабіч дороги ростуть дерева, які не зачепив жоден снаряд. Це ж там вони зустріли колись на марші *Terza Savoia*¹, кавалерійський полк, що тягся по снігу, озброєний списами. У морозяному повітрі з кінських ніздрів вихоплювались білі клубки пари. Ні, то було не там, а десь-інде. Де ж воно було?

— Швидше б уже дійти до того велосипеда,— мовив Нік сам до себе.— А то ще зіб'єшся з дороги й не потрапиш у Форначі.

¹ Третій савойський (італ.).

БАТЬКИ Й СИНИ

Посередині головної вулиці містечка стояв знак об'їзду, але сліди шин вели навпростець, і, розваживши, що там, певне, лагодили дорогу, та вже закінчили, Ніколас Адамс поїхав уперед тією безлюдною брукованою вулицею, раз у раз спиняючись перед світлофорами, що світили й у неділю, коли руху ніякого не було, а наступного року згасли через брак коштів на електрику; він їхав далі через містечко під розлогими деревами, що на все життя лишаються в серці того, хто там народився і змалку ходив під ними, тим часом як для чужинця вони тільки марно застують сонце і спричинюють вільгість у будинках; поминувши останній будинок, він виїхав на шосе, що простяглося вдалину, то збігаючи нагору, то спадаючи вниз поміж рівно зрізаних глинястих укосів, порослих молодим пагінням. Нік народився не в цих краях, але йому приємно було їхати тут погожої осінньої днини й роздивлятися навколо. Бавовну вже зібрали, на полях лишилася сама кукурудза, подекуди впереміж зі смугами червоного сорго, і, отак помалу їдучи — поряд на сидінні спав його син, сьогоднішній перегін був уже наприкінці, місце ночівлі визначено, — Нік приглядався, де серед кукурудзи росте соя, а де горох, як гущавина чергується з порубами, чи далеко від полів та чагарника хижки й фермерські будинки, водночас подумки проходячи всю ту місцевість з рушницею, відзначаючи на кожному порубі можливі годовища та сховки дичини й прикидаючи, де можна натрапити на виводок і куди він полетить, якщо його сполохати.

Коли полюєш на перепелів і собаки знайшли табунець, не можна заходити між птахами та їх звичним сховком, бо, знявшись з землі, вони всією зграєю полетять просто на тебе: одні стрімко вгору, інші — мало не чіпляючи тебе крильми, та неначе такі величезні, яких ти ніколи й не бачив у повітрі, — і тоді тільки й лишається обернутись і стріляти через плече навздогін, перше ніж вони позгортають крила й трохи не прямовисно шугнуть у чагарі. Отак полюючи в уяві на перепелів, як колись учив його

батько, Ніколас Адамс несамохіть почав думати про нього. Щоразу, коли він починав думати про батька, то передусім згадував його очі. Не кремезну постать, не поривчасті рухи, не широкі плечі, не карлючкуватий яструбиний ніс, не бороду, що приховувала безвільне підборіддя — ні, завжди тільки очі. Вони глибоко сиділи в очних ямках під захистком великих надбрів'їв, наче цінний апарат, для якого сконструйовано спеціальний захисний пристрій. Ті очі бачили незрівнянно далі й краще, ніж звичайне людське око, і були найвидатнішим батьковим даром. Батько мав зір достоту як у дикого барана чи орла.

Бувало, стоять вони з батьком на березі озера, — а Нік теж мав тоді гострі очі, — і батько каже:

— А ось і прапор підняли.

Нік не бачив ні прапора, ані щогли.

— Овде, — казав батько, — то ж твоя сестра Дороті. Он вона підняла прапор, а тепер іде до пристані.

Нік дивився через озеро й бачив довгу смугу підліску при березі, високий ліс, що починався далі, мис перед бухтою, розчищені горби, що належали до ферми, білі стіни їхнього будинку серед дерев, але не міг розгледіти ані щогли з прапором, ані пристані — тільки білий пісок та заворот берега.

— А овець бачиш — отам, на узгірку понад мисом?

— Так.

Нік бачив на сіро-зеленому схилі горба невизраzną білясту пляму.

— Я можу їх полічити, — казав батько.

Як і всі люди, обдаровані якоюсь здібністю поза межами нормальних людських потреб, батько був дуже нервовий. До того ж мав сентиментальну душу і, як більшість сентиментальних людей, був водночас і жорстокий, і вразливий. Ціле життя його переслідували невдачі, і не завжди була в тому його вина. Він помер, потрапивши у пастку, яку сам допомагав лаштувати, і перед кінцем усі так чи так його зрадили. Атож, сентиментальних людей дуже часто зраджують. Нік не міг ще написати про батька, хоч і мав намір колись таки написати, але ті перепелині місця збудили спогад про нього, такого, який він був за Нікового дитинства, і Нік знову відчув незмірну вдячність до батька, що навчив його двох речей: рибальства та полювання. Батько добре знався на обох цих справах, на відміну, скажімо, від сексуальних питань, і Нік

був радий, що все склалося саме так: адже хтось має подарувати тобі першу рушницю або хоч дати на почин свою і показати, як з нею поводитись, та й жити треба там, де є дичина або ж риба, щоб мати змогу пізнати їх,— і тепер, у тридцять вісім років, Нік любив рибалити й полювати анітрохи не менше, ніж тоді, коли батько уперше взяв його з собою. Захоплення ніколи не пригасало, і Нік був дуже вдячний батькові, що прилучив його до цього.

Що ж до тієї іншої справи, на якій батько не дуже знався, то все потрібне до неї знаряддя людина має від природи, і кожен осягав всю ту премудрість без чийось настанов, та й хоч де б він жив. Нік добре запам'ятав ті єдині два випадки, коли батько просвітив його в цих питаннях. Одного разу вони були на полюванні, і Нік підстрелив на ялині руду білку. Поранене звіря впало додолу і, коли Нік підняв його з землі, наскрізь прокусило йому кінчик великого пальця.

— Ох ти ж содомська зараза!— вигукнув Нік і хряснув білку головою об стовбур дерева.— Ти глянь, як укусила.

Батько подивився і сказав:

— Висмокчи кров, а дома припечеш йодом.

— Содомська зараза,— знову сказав Нік.

— А ти знаєш, що таке содомська зараза?— спитав батько.

— Ми так на все кажемо,— відповів Нік.

— Так кажуть, коли людина парується з тваринами.

— Навіщо?— спитав Нік.

— Не знаю,— відказав батько.— Але це ганебний злочин.

Це настрахало Ніка, але разом з тим збудило його уяву, і він став думати про різних тварин, одначе жодна не видалась йому ані досить привабливою, ані придатною на таке діло. Ото було й усе, про що він дізнався у статевих питаннях від батька, коли не рахувати ще одної речі. Якось Нік прочитав у газеті, що знаменитого італійського тенора звинувачено в мужолозтві.

— Що таке мужолозтво?

— Це такий ганебний злочин,— відказав батько.

В Ніковій уяві постав славетний співак з довгою лозиною в руці, який чинив щось дивовижне, незбагненне й ганебне над пишною красунею, схожою на Анну Гелд з малюнка на кришці сигарної скриньки. І Нік, хоч як було йому страшно, постановив собі, коли підросте, бодай раз скуштувати того мужолозтва.

Батько підсумував усю цю матерію, зазначивши, що рукоблудство призводить до сліпоти, божевілля та смерті, а той, хто тягється з повіями, неминуче підхопить якусь гидоту, і що найкраще обминати такі речі десятою дорогою. Зате батько мав пречудові очі, яких Нікові більш ні в кого не траплялося бачити, і він дуже любив батька, любив ще довго й потім. Тепер, знаючи, як усе сталося, він волів би не згадувати навіть і про ті давні дні, коли ніщо й не віщувало лиха. Якби він написав про це, то на-завжди б його позбувся. Він позбувся багатьох спогадів, написавши про них. Та для цього ще не настав час. Ще надто багато людей були живі. І він вирішив думати про щось інше. Батьковому лихові однаково вже нічим не зарадиш, та й думав він уже про все те безліч разів. Той лиск, що його навів трунар на батькове обличчя, і досі не стерся в його пам'яті, та й усе інше пригадувалось так ясно, наче було вчора, аж до сум боргових зобов'язань. Він тоді похвалив трунарєву роботу. Трунар видимо пи-шався нею і прийняв похвалу заналежне. Та не трунар надав батькові тієї останньої подобі. Він лише наклав декілька хвацьких мазків сумнівної художньої вартості. Обличчя й саме змінювалось і зазнавало змін іззовні вже довго перед тим. А свого остаточного вигляду прибрало в останні три роки. То було б добре оповідання, але ще надто багато людей лишалося живих, і він не міг про все те написати.

Речей, про які вже згадано, Нік навчився сам, у ялиновому бору за індіанським селищем. Діставався він туди лісовою стежиною, що йшла від їхнього будинку до сусідньої ферми, а потім звивистим путівцем через поруби аж до селища. Він і досі відчував ту дорогу під босими ногами. Одразу ж за будинком ступаєш на м'яку прілу глицю і простуєш через ліс, де повалені стовбури потрух-лили на порох, а з розчахнутого блискавкою дерева, наче списи, звисають довгі тріски. Через струмок перекинута колоду, і досить похитнутись, як полетиш у грузьке чорне баговиння. Вийшовши з лісу, перелазити через огорожу й потрапляєш на тверду, висушену сонцем стежку, що йде сіножаттю — там росте кінський щавель і коров'як, а ліворуч тягнеться мулке річище струмка, де годуються ку-лики. На березі струмка стоїть літня хижка. Під стіною хліва — купа свіжого, теплого гною, а поряд — ще одна, давніша, підсохла зверху. Далі знов огорожа й гаряча втоптана стежка від хліва до будинку, а там, до самого

бору — розжарена піщана дорога, що перетинає струмок — цього разу через місточок, — де по берегах рсте комист: його вмочаєш у гас і запалюєш, мов смолоскип, коли вночі ловиш рибу з остями.

Далі путівець повертає ліворуч і йде узліссям нагору, а ти вступаєш у бір, на широку глинясту просіку, завжди прохолодну під шапками дерев, — таку широку її зроблено для того, щоб витягати з лісу ялинову кору, яку лупили індіани. Кору складали у великі довгі стоси й накривали, мов хатки, тією ж таки корою, а облуплені колоди, величезні й жовті, залишалися там, де зрубано дерева. Їх так і кидали гнити в лісі, навіть не обрубували й не палили верхівіття. Чинбарні в Бойн-Сіті була потрібна сама кора, і взимку її тягли волоком по кризі через озеро, а лісу з кожним роком меншало, зате більшало голих, випалених сонцем та порослих бур'яном порубів.

Але тоді лісу було ще багато, незайманого лісу з високими рівними стовбурами аж ген до гілля, де ноги м'яко ступали по чистій рудій глиці, що встеляла нічим не порослу землю, і де навіть у найгарячіші дні був холодок, — і вони троє сиділи, прихилившись до грубезного, у два людських зрости завширшки стовбура, легенький вітрець шелестів у високих верхівках дерев, прохолодне проміння вкривало землю світляними острівцями, і Біллі сказав:

- Хочеш іще раз лягти з Труді?
- Труді, ти хочеш?
- Еге.
- То ходімо.
- Ні, тут.
- Але ж Біллі...
- А що нам Біллі. Він мій брат.

Потім вони сиділи, всі троє, дослухаючись, чи не обізветься чорна білка, що ховалася десь у верхівітті. Чекали, щоб вона подала голос: тоді хвіст її сіпнеться і, вгледівши найменший порух, Нік туди вистрелить. Батько давав йому лише три патрони на день. Рушниця в Ніка була одноствольна, двадцятого калібру, з дуже довгим стволом.

— От стерво — і не рухнеться, — мовив Біллі.

— А ти стрельни, Нікі. Сполохай її. Побачимо, як вона скочить. Тоді ще стрельнеш, — сказала Труді. Як на неї, то була довга промова.

— У мене тільки два патрони,— відказав Нік.

— От стерво,— повторив Біллі.

Вони сиділи, прихилившись до дерева, і мовчали. Ніка поймало відчуття полегкості й щастя.

— Едді каже, що прийде якось уночі спати з твоєю сестрою Дороті.

— Що?

— Він таке каже.

Труді кивнула головою.

— Він тільки про те й думає,— підтвердила вона.

Едді був їх старший зведений брат. Він мав сімнадцять років.

— Нехай Едді Джілбі тільки поткнеться вночі й хоч би заговорить до Дороті — то знаєш, що я йому зроблю? Уб'ю, отак.— Нік звів курок і, майже не цілячись, потягнув до себе язичка, щоб пробити в голові або череві того паскудного покруча Едді Джілбі діру завбільшки з добрячий кулак.— Отак. Отак і вб'ю.

— То краще йому не приходити,— сказала Труді. Вона засунула руку Нікові в кишеню.

— Краще хай стережеться,— погодився й Біллі.

— Він великий хвалько.— Труді нишпорила рукою в Ніковій кишені.— Але ти не вбивай його. Матимеш багато лиха.

— Отак і вб'ю,— повторив Нік.

Едді Джілбі лежав на землі, і груди його були геть розтрощені пострілом. Нік гордовито наступив на нього ногою.

— Я здеру з нього скальп,— промовив він радісно.

— Не треба,— сказала Труді.— Це погано.

— Здеру скальп і пошлю його матері.

— Його мати померла,— сказала Труді.— Не вбивай його, Нікі. Не вбивай, ну задля мене.

— А коли здеру скальп, викину тіло собакам.

Біллі зовсім занепав духом.

— Хай добре стережеться,— мовив він похмуро.

— І воци роздеруть його на шматки,— сказав Нік, потішений цим видовищем. Потім, здерши скальп з того покруча та відступника й незворушно спостерігаючи, як собаки шматують його тіло, він раптом беркицьнув назад до стовбура дерева — Труді повалила його, душила й кричала:

— Не вбивай його! Не вбивай! Не вбивай! Не треба! Не треба! Нікі! Нікі! Нікі!

— Та що з тобою таке?

— Не вбивай його!
— Я мушу його вбити.
— Він просто хвалько.
— Ну гаразд,— сказав Нік.— Я не буду його вбивати, тільки щоб він і близько не підходив до нашого дому. Пустити мене.

— От і добре,— мовила Труді.— А тепер хочеш іще? Мені саме хочеться.

— Тільки нехай Біллі десь піде.

Нік убив Едді Джілбі, потім подарував йому життя і тепер знову відчув приплив чоловічої сили.

— Іди, Біллі. Ти весь час коло нас крутишся. Іди собі.

— Сучий ти син,— сказав Біллі.— Мені це набридло. Чого ми сюди ходимо? Полювати чи навіщо?

— Можеш узяти рушницю. Ще є один патрон.

— Гаразд. Я таки поцілю ту велику чорну.

— Я тобі гукну.

Минуло вже чимало часу по всьому, а Біллі не повертався.

— Як ти думаєш, буде в нас дитина?

Труді, радісно усміхаючись, стулила смугляві ноги й пригорнулася до Ніка. Нік почував себе так, немов частина його ества відлетіла десь ген далеко.

— Певно, ні,— відказав він.

— Чом ні? Скільки завгодно може бути.

Вони почули, як вистрелив Біллі.

— Цікаво, чи влучив.

— А мені байдуже,— мовила Труді.

З-за дерев вийшов Біллі. Рушниця була в нього на плечі, і він ніс чорну білку, тримаючи її за передні лапи.

— Гляньте,— сказав він.— Більша за кішку... Ви вже?..

— Де ти її підстрелив?

— Отам, далі. Побачив, як стрибала.

— Час додому,— сказав Нік.

— Ні,— заперечила Труді.

— Мені треба вернутися до вечері.

— Ну гаразд.

— Завтра підемо полювати?

— Гаразд.

— Білку, як хочеш, забери собі.

— Гаразд.

— Після вечері вийдеш?

- Ні.
- Як тобі?
- Добре.
- Ну гаразд.
- Поцілуй мене,— сказала Труді.

Тепер, їдучи машиною в надвечірніх сутінках, Нік уже не думав про батька. Кінець дня ніколи не навіював думок про нього. Кінець дня завжди належав тільки Нікові, і цієї пори йому бувало хороше лиш на самоті. Батько вертався до нього пізньої осені або ж напровесні, коли на луках з'являлися бекаси, чи коли він бачив кукурудзу в копах, чи був коло якогось озера, чи зустрічав десь запряжену конем легку коляску, чи то бачив або чув диких гусей, або ж чатував у засідці на качок, пригадуючи, як одного разу крізь снігову куряву шугнув додолу орел і кинувся на обтягнутого брезентом вабця, і як він бив крильми, намагаючись злетіти, не в змозі видобути застрягли в брезенті пазури. Батько раптом з'являвся біля нього у занедбаних садках, на свіжій ріллі, серед чагарів, на невеликих узгірках, або коли він ступав по сухій траві, щоразу як рубав дрова, носив воду, біля млинів, сидрових пресів і завжди коло вогнищ. Міста, в яких він жив, були вже зовсім не ті, що їх знав батько. Відколи Нікові минуло п'ятнадцять, він більше не мав із батьком нічого спільного.

На морозі батькова борода припадала інесм, а в гарячі дні він дуже пітнів. Йому подобалось працювати в спеку на фермі, бо ніхто його до того не приневолював і він любив фізичну працю, а Нік не любив її. Нік любив батька, але не зносив його запаху, і одного разу, коли йому довелося надягти на себе білизну, що стала батькові замала, його аж занудило, і він зняв ту білизну й сховав під камінням у річечці, а вдома сказав, що загубив. Перед тим, коли батько звелів йому надягти білизну, він пояснив, у чому річ, але батько сказав, що її добре випрано. Воно й справді було так. Нік попросив батька понюхати білизну, той сердито нюхнув і сказав, що вона чиста й свіжа. А коли Нік, повернувшись додому без білизни, сказав, що загубив її, його відшмагали за брехню.

Потім він причаївся у дровітні проти розчинених дверей, звівши курок зарядженої рушниці, дивився на батька, що сидів на веранді й читав газету, і думав: «Ось

пальну зараз — і край. Пальну — і вб'ю його». Та зрештою гнів його помалу минув, і тільки трохи гидко було, що рушниця та — батьків дарунок. І він подався до індіанського селища, сам-один поночі, щоб позбутися того запаху. З усієї родини лише одна сестра мала запах, який йому подобався. Усіх інших він як міг уникав. Це відчуття трохи пригасло, коли він почав курити. Та й добре. Такий нюх годився б мисливському собаці, а людині він був ні до чого.

— Тату, а як ти ходив полювати з індіанами, коли був маленький?

— Та що ж тут казати...

Нік аж здригнувся від несподіванки. Він і не бачив, що син уже не спить. Тільки тепер помітив, що той сидить поряд. Йому здавалося, що він їде сам, аж ось коло нього син. Цікаво, чи давно він прокинувся...

— Ми цілими днями полювали на чорних білок, — сказав він. — Батько давав мені лише по три патрони на день. Казав, що так з мене буде справжній мисливець. Нема чого, мовляв, стріляти аби стріляти. Я ходив у ліс з одним хлопцем, Біллі Джілбі, та його сестрою, Труді. Так ми полювали трохи не кожного дня, ціле літо.

— Дивні імена, як на індіан.

— Еге ж, дивні, — погодився Нік.

— Ну, а які вони самі були?

— Вони були оджибуеї, — сказав Нік. — Дуже гарні індіани.

— Ну, а як тобі з ними було?

— Це важко розказати, — відповів Нік Адамс.

Хіба ж розкажеш, що так гарно, як з нею, першою, тобі ні з ким більше не було; хіба оповіси про ті округлі смугляві стегна, плаский живіт, маленькі тверді перса, руки, що так міцно обіймали, бистрий спраглий язик, імлісті очі, приємний смак рота, а потім — оте неподатливе, туге, солодке, вільготне, любе, пругке, болісне, повне, безмірне, доконечне, нескінченне, без кінця-краю, і раптом — кінець: злинув великий птах, немов пугач у сутіні, тільки в лісі білий день і на живіт тобі поналипала глиця. Отак, бувало, йдеш на те місце, де жили індіани, і вже нюхом його чуєш, і ні порожні пляшки від зілля, ні мухи, що дзижчать довкола, не можуть забити духу запашних трав, диму та ще одного, схожого на дух щойно вичиненої кунячої шкурки. Цього не відберуть ніякі анекдоти про індіан, ні їхні старі баби. Ані нудотний солодкуватий запах, що зав-

жди від них ішов. Ані те, що вони зрештою вчиняли. Річ не в тім, як вони кінчали. Вони всі кінчали однаково. Як на той час — добре. Тепер — ні.

А щодо того іншого... Коли ти вбив на льоту одного птаха, то вважай, що вбив усіх летючих птахів, які є. Хоч усі вони різні й літають по-різному, відчуття завжди однакове, і останній птах так само любий, як і перший. Це він завдячував батькові.

— Може, тобі б вони й не сподобалися, — сказав він хлопчиківі. — Але я думаю, що сподобалися б.

— І дідусь жив з індіанами, коли був маленький?

— Так. Коли я питав його, які вони були, він казав, що мав серед них багато друзів.

— А я колись житиму з ними?

— Не знаю, — відказав Нік. — Це вже як сам скочеш.

— А коли я матиму свою рушницю й сам ходитиму полювати?

— У дванадцять років, якщо будеш обережний.

— От якби мені вже тепер було дванадцять!

— Буде, й не ачуєшся.

— А який був дідусь? Я його зовсім не пам'ятаю, пригадую тільки, що коли мене привезли з Франції, він подарував мені духову рушницю й американський прапорець. Який він був?

— Так просто про нього не розкажеш. Він мав напручуд гострі очі, був добрий мисливець і рибалка.

— Кращий за тебе?

— Стріляв він так, що куди мені, та й батько його бив птахів не гірше.

— Іду в заклад, що не краще, ніж ти.

— А таки краще. Він стріляв дуже швидко й несхибно. Любо було глянути, ніхто більше так не вмів. А от як я стріляв, він завжди сердився.

— Чого ми ніколи не поїдемо помолитися на дідусеву могилку?

— Ми живемо в зовсім іншому місці. Звідси туди далеко їхати.

— От у Франції не було б далеко. У Франції ми б поїхали. Треба ж мені помолитися на дідусевій могилці.

— Колись поїдемо.

— А як і ти помреш, я не хочу жити так далеко, щоб ніколи не помолитися на твоїй могилці.

— Та якось це влаштуємо.

— А не можна, щоб нас усіх поховали десь у зручному місці? Нехай би нас поховали у Франції. Ото було б добре.

— Я не хочу, щоб мене ховали у Франції,— сказав Нік.

— Ну, тоді треба пошукати якогось зручного місця в Америці. А чи не можна б поховати всіх на нашому ранчо?

— Непогана думка.

— Тоді я міг би по дорозі на ранчо спинятися й молитися на дідусевій могилці.

— Ти страшенно розважливий хлопчина.

— Але ж погано, що я ніколи навіть не був на його могилці.

— Доведеться поїхати,— сказав Нік.— Таки доведеться.

ДЕНЬ ЧЕКАННЯ

Ми ще лежали в ліжку, коли він прийшов у кімнату зачинити вікно, і, ледве глянувши на нього, я побачив, що йому нездужається.

Його трусило, обличчя було бліде, і йшов він так повільно, наче все в нього боліло.

— Що з тобою, синку?

— Голова болить.

— То йди знову ляж.

— Ні, я не хворий.

— Іди в ліжку. Зараз я одягнусь і сам прийду до тебе.

Та коли я спустився вниз, він сидів одягнений біля каміна, мій малий дев'ятирічний хлопчик, нещасний та немічний на вигляд. Я приклав руку йому до чола й відчув, що в нього гарячка.

— Зараз же лягай, — сказав я. — Ти занедужав.

— Я не хворий, — заперечив він.

Прийшов лікар і зміряв хлопчикові температуру.

— Скільки? — спитав я.

— Сто два¹.

Внизу лікар залишив мені ліки в трьох флакончиках різних кольорів і сказав, як їх давати. В одному були таблетки проти жару, в другому — проносне, а в третьому — для зниження кислотності. Мікроби інфлюєнці, пояснив лікар, розвиваються тільки в кислому середовищі. Він, як видно, досконало знав цю хворобу і, відходячи, сказав, що коли температура не підніметься за сто чотири градуси, то можна не тривожитись. Епідемія не сильна, і ніякої небезпеки немає, треба тільки стеретися запалення легень.

Повернувшись до кімнати, я записав температуру малюго та час, коли які ліки давати.

— Хочеш, я тобі прочитаю?

— Гаразд. Якщо ти сам хочеш, — відказав малий. Обличчя його було дуже бліде, під очима — синці. Він тихо лежав у ліжку й неначе збайдужів до всього навколо.

¹ За Фаренгейтом.

Я почав читати вголос «Піратські історії» Говарда Пайла, та скоро помітив, що він мене не слухав.

— Як ти себе почуваш, синку? — спитав я.

— Так само... поки що... — відказав він.

Я сів у ногах ліжка і читав далі про себе, щоб згаяти час, доки треба буде знову давати йому ліки. З усього він мав би заснути, проте, коли я звів на нього погляд, він лежав, утупивши очі перед себе, і вираз їх був дуже дивний.

— Чом би тобі не поспати? А коли приймати ліки, я збуджу тебе.

— Ні, краще я не спатиму.

Трохи згодом він сказав мені:

— Знаєш, тату, якщо тобі тяжко, не треба сидіти тут, коло мене.

— Чого б це мені було тяжко?

— Ні, я хотів сказати: якщо потім буде тяжко, то не треба.

Я подумав, що йому трохи паморочиться в голові, і, давши об одинадцятій приписані ліки, пішов собі.

День був ясний та холодний; мокрий сніг, що вкрив землю, за ніч підмерз, і все навколо — голі дерева, кущі, купи хмизу, трава, темні проталини — вилискувало, не наче полаковане ожеледдю. Я взяв з собою молодого ірландського сетера й пішов прогулятися понад замерзлою річкою, та на зледенілій дорозі годі було вдержатись на ногах, і мій рудий собака послизався й падав на лапи, та й сам я двічі важко гепнувся на лід і раз навіть упустив був рушницю, так що вона ковзнула далеко вбік по гладенькій кризі.

Під високим глинястим берегом з навислими кущами ми сполохали табунець перепелів, і я встиг підстрелити двох, перше ніж вони зникли за верхнім краєм берега. Декілька птахів посідали на дерева, та більшість поховалася в кущах, і, щоб сполохати їх, я заходився підстрибувати на купах обмерзлого хмизу. Але вони злітали в той час, як я насилу утримував рівновагу на зледенілому й хиткому галуззі, тож поцілити їх було нелегко. Я підстрелив ще двох, на п'ятьох схибив і повернув назад, радіючи, що натрапив на табунець так близько від дому і що там лишилося ще багато птахів, яких можна буде відшукати іншим разом.

Удома мені сказали, що малий нікого не пускає до своєї кімнати.

— Сюди не можна,— казав він.— Ви заразитесь від мене.

Я піднявся нагору й побачив, що він лежить так само, як і перше,— дуже блідий, лише на вилицях червоні плями від жару,— і так само незворушно дивиться перед себе.

Я зміряв йому температуру.

— Скільки?

— Щось близько ста,— відказав я. Насправді ж було сто два і чотири десятих.

— А було сто два,— сказав він.

— Хто це сказав?

— Лікар.

— Температура в тебе не велика,— сказав я.— Боятися нема чого.

— Я й не боюся,— відказав він.— От тільки все думаю.

— А ти не думай,— сказав я.— Лежи собі спокійно, та й годі.

— Та я спокійний,— відказав він і знову вступив очі перед себе. Було видно, що він напружено силкується зосередитись на якійсь одній думці.

— На ось, проковтни й запий водою.

— Ти думаєш, це щось допоможе?

— Ну аякже.

Я сів, розгорнув книжку про піратів і почав читати, але, помітивши, що він не слухає, спинився.

— Як ти гадаєш, коли я помру? — спитав він.

— Що?

— Скільки ще мені лишилося жити?

— Ти не помреш. Що це ти вигадав?

— Ні, помру. Я ж чув, як він сказав «сто два».

— З температурою сто два градуси ніхто не вмирає. Не говори дурниць.

— А от і вмирають, я знаю. У Франції в школі казали, що коли в людини сорок чотири градуси, вона жити не може. А в мене сто два.

Він цілий день чекав смерті — весь час, від дев'ятої години ранку.

— Бідний мій хлопчику,— сказав я.— Малий бідолахо... Це ж так само, як милі й кілометри. Ти не помреш. Це просто різні термометри. На тому нормальна температура тридцять сім, а на цьому — дев'яносто вісім.

— Ти певен?

— Авжеж,— відказав я.— Це однаково, що милі й кілометри. Ти ж знаєш: якщо проїхати машиною сімдесят миль, то скільки це буде кілометрів?

— Ага...— мовив він.

Проте очі його, незворушно втуплені перед себе, оживали повільно. Не відразу минулася й ота напружена зосередженість. А другого дня він був зовсім знесилений, і раз у раз плакав через найменші дрібниці.

ЧИСТА, ЯСНО ОСВІТЛЕНА МІСЦИНКА

Година була пізня, усі вже порозходились по домівках, і в кав'ярні лишився тільки один старий, що сидів у затінку дерева, куди не сягало електричне світло. Удень на вулиці було курно, та на ніч роса прибавала куряву, і старий любив посидіти допізна: він був глухий, проте добре відчував тишу, що западала вечорами. Двоє офіціантів у кав'ярні бачили, що старий уже напідпитку, і хоч то був непоганий клієнт, вони знали, що, хильнувши зайвого, він може піти й не заплатити, отож і не спускали його з очей.

— Того тижня він ледь не вкоротив собі віку,— сказав один.

— Чого?

— Тоскно стало жити.

— А що йому таке?

— Та нічого.

— Звідки ти знаєш, що нічого?

— Таж грошей має до біса.

Вони сиділи вдвох за столиком під стіною, біля самих дверей кав'ярні, й дивилися на терасу, де всі місця були вільні — тільки старий ще сидів у затінку дерева, листя якого ледь ворухилось од вітру. Вулицею пройшов солдат з дівчиною. У світлі ліхтаря блиснули мідні цифри в нього на комірці. Дівчина була простоволоса, вона квапливо дріботіла поряд.

— Заскочить його патруль,— сказав перший офіціант.

— Ну то й що? Аби йому тільки свого домогтися.

— Забирався б з вулиці хутчій. Не минути йому патруля. Оце хвилини п'ять, як тут пройшли.

Старий, що сидів у затінку, постукав чаркою у блюдечко. Молодший віком офіціант пішов туди.

— Чого вам?

Старий зиркнув на нього.

— Ще один коньяк.

— Зовсім уп'єтеса,— сказав офіціант.

Старий дивився на нього. Офіціант пішов.

— Знов цілу ніч сидітиме,— мовив він до товариша.—

А мене вже сон бере. Ніколи не ляжеш раніше третьої. Шкода, що він не доконав себе того тижня.

Він узяв з прилавка пляшку та блюдечко і попростував до столика, де сидів старий. Поставив блюдечко на столик і налив повну чарку коньяку.

— Шкода, що ти не доконав себе того тижня,— сказав він глухому.

Старий покивав пальцем.

— Треба трохи долити,— сказав він.

Офіціант хлюпнув у чарку, так що коньяк перелився через вінця й потік по ніжці на верхнє блюдечко, що їх перед старим був уже цілий стосик.

— Дякую,— сказав старий.

Офіціант заніс пляшку назад до кав'ярні. Тоді знову сів до столика поруч товариша.

— Упився вже,— сказав він.

— Він упивається щовечора.

— Чого він хотів накласти на себе руки?

— Звідки мені знати.

— А як саме?

— Та зробив зашморг і встромив туди голову.

— Хто ж його витяг?

— Племінниця.

— Нащо це їй?

— Злякалася за його душу.

— Скільки в нього грошей?

— До біса.

— Йому вже, мабуть, років вісімдесят?

— Та певно, що не менше.

— Ішов би вже додому. Я ніколи не лягаю раніше третьої. Куди ж воно годиться?

— Він любить тут сидіти.

— Бо він самотній. А я ні. Мене жінка в ліжку жде.

— Колись і він мав жінку.

— Ну, тепер йому жінка ні до чого.

— Хтозна. Може, при жінці йому було б краще.

— Його доглядає племінниця.

— Я знаю. Ти ж казав, що вона його витягла з зашморгу.

— Не хотів би я дожити до такого віку. Старі люди бридкі.

— Та не всі. Цей дідок охайний. Ні краплі на себе не розіллє. Навіть тепер, п'яний. Подивись-но.

— Не хочу я на нього дивитися. Нехай би вже йшов собі. Йому байдуже, що інші мусять працювати.

Старий підвів очі від чарки, позирнув через площу, тоді глянув на офіціантів.

— Ще одну,— мовив він, показуючи на чарку.

Офіціант, що поспішав додому, підійшов до нього.

— Кінець,— сказав він, випускаючи слова, як то роблять недотепні люди в розмові з п'яними або чужинцями.— Сьогодні все. Зачинено.

— Ще одну,— наполягав старий.

— Ні. Кінець.— Офіціант витер серветкою край столика й похитав головою.

Старий підвівся, неквапливо полічив блюдечка, тоді витяг з кишені шкіряного гаманця й заплатив за коньяк, додавши півпесети чайових.

Офіціант дивився, як він почвалав геть, той зовсім старий дідуган,— непевною ходою, одначе з гідністю.

— Чом ти не дав йому посидіти й випити? — спитав його другий офіціант, що нікуди не поспішав. Вони спустили жалюзі на вікнах.— До пів на третю ще далеко.

— Я хочу піти додому й лягти спати.

— Що важить якась там година?

— Для мене вона важить більше, ніж для нього.

— Година — то всього лиш година.

— Ти й сам по-старечому міркуєш. Нехай би він купив собі пляшку й пив удома.

— Ні, то не однаково.

— Звісно, не однаково,— погодився офіціант, що мав жінку. Він не хотів бути несправедливий. Просто він поспішав.

— А ти не боїшся прийти додому раніше, ніж звичайно?

— Ти що, образити мене хочеш?

— Та ну-бо, я ж просто пожартував.

— Ні, не боюся,— відказав офіціант, що поспішав, і, заклацнувши жалюзі, випростався.— Я їй вірю. Вірю як самому собі.

— Ти молодий, маєш віру, маєш роботу,— сказав літній офіціант.— Усе, що треба людині.

— А тобі чого бракує?

— Усього, крім роботи.

— Ти маєш усе те, що й я.

— Ні. Віри я ніколи не мав, та й з літ молодих уже ви-йшов.

— Ходім. Годі теревені правити, будемо зачиняти.

— Я з тих, що ладні посидіти зайву часинку в кав'ярні,— сказав старший віком.— У гурті людей, що не квапляться іти спати. З усіма, кому потрібна світлянка серед ночі.

— А я хочу додому, хочу лягти спати.

— Ми з тобою різні люди,— сказав старший. Він уже одягнувся, збираючись іти.— Я кажу не тільки про молодість чи віру, хоч і те й те чудові речі. Кожної ночі мені шкода зачиняти кав'ярню, бо може статися, що хтось її шукатиме.

— Слухай, таж є скільки хочеш пивничок, де відчинено до самого ранку.

— Ти цього не розумієш. Наша кав'ярня чиста й затишна. Тут ясне світло. Дуже приємне світло, а під деревами — затінок...

— На добраніч,— сказав молодший офіціант.

— На добраніч,— відказав його товариш. Вимкнувши електрику, він провадив розмову вже сам із собою. Передусім, звичайно, світло, але до того ще має бути чисто й затишно. І не треба ніякої музики. Атож, музика зовсім ні до чого. У нічному барі навіть посидіти спокійно нема де, а це ж єдине, що лишається в таку пору... Та чого ти, власне, боїшся? Ні, це не страх, не боязкість. Це просто ніщо, ти ж сам добре знаєш. Усе довкола — ніщо, і людина також ніщо. Ото й тільки, і потрібна лише якась світла місдинка, і щоб там було чисто й затишно. Є люди, що живуть отак і ніколи цього не відчують, але ж ти знаєш, що все це *nada y pues nada, y nada y pues nada*¹. Отче ніщо, що єси в нічному, нехай святиться ніщо твоє, нехай прийде ніщо твоє, нехай буде ніщо твоє як у нічному, так і в нічному. Нічого нашого щоденного дай нам на ніщо, і прости нам ніщо наше, як і ми прощаємо ніщо винуватцям нашим, і не введи нас у ніщо, але визволи від нічого... *pues nada*. Слава тобі, ніщо, сповнене нічого, і хай буде з тобою ніщо твоє...

Він посміхнувся і спинився перед баром, де виблискувала велика парова кавоварка.

— Що замовите? — спитав бармен.

— *Nada*.

— *Otro loco mas*²,— сказав бармен і відвернувся.

¹ Ніщо й тільки ніщо, ніщо й тільки ніщо (*icn.*).

² Ще один божевільний (*icn.*).

— Маленьку чашечку,— мовив офіціант.

Бармен налив йому кави.

— Світло у вас ясне, приємне, а от прилавок не блищить,— зауважив офіціант.

Бармен подивився на нього, але нічого не сказав. Надто пізня була година для балачок.

— Ще одну? — спитав бармен.

— Ні, дякую,— відказав офіціант і вийшов. Він не любляв барів і пивничок. А тепер він одкине геть усі думки й піде додому, до своєї кімнати. Ляже в ліжко і десь аж на світанні врешті засне.

«Кінець кінцем,— сказав він подумки,— може, це просто безсоння. Таке з багатьма буває».

СВІТЛО ЖИТТЯ

Коли ми з'явилися на дверях, господар бару окинув нас поглядом, тоді простяг руку й накрив скляними покришками обидва блюда з безплатною закускою.

— Налийте пива,— сказав я.

Він націдив пива, зняв лопаточкою піну й чекав, тримаючи кухоль. Я поклав на прилавок п'ять центів, і він посунув пиво до мене.

— А вам? — звернувся він до Тома.

— Пива.

Він налив ще кухоль, зняв піну і, побачивши гроші, віддав пиво Томові.

— Що це за штуки? — спитав Том.

Господар не відповів йому. Він позирнув через наші голови й звернувся до чоловіка, що тільки-но зайшов:

— Слухаю вас.

— Віскі,— мовив прибулець.

Господар дістав пляшку й дві склянки: одну порожню, другу.— з водою.

Том простяг руку й зняв покришку з одного блюда. Там були мариновані поросячі ніжки, а щоб їх брати, поряд лежали дерев'яні щипці, схожі на ножиці з двома дерев'яними виделками на кінцях.

— Ні,— сказав господар і знову накрив блюдо покришкою.

Том уже тримав у руді оті ножиці з виделками.

— Поклади назад,— звелів господар.

— Ідіть ви...— сказав Том.

Господар сягнув рукою під прилавок, не спускаючи з ока нас обох. Я поклав перед ним п'ятдесят центів, і він випростався.

— Слухаю вас.

— Пива,— сказав я, і, перше ніж наливати, він зняв покришки з обох блюд.

— Ці бісові ніжки вже засмерділися,— сказав Том і виплюнув на підлогу те, що вкусив.

Господар промовчав. Чоловік, що пив віскі, заплатив і вийшов не озираючись.

— Сам ти засмердівся,— сказав господар.— Знаю вас таких. Усі ви смердючі поганці.

— Він каже, що ми поганці,— мовив Томмі до мене.

— Знаєш що,— сказав я,— ходімо звідси.

— Забирайтеся геть, поганці,— сказав господар.

— Я вже сказав, що ми йдемо,— відрубав я.— Без вас надумали.

— Ми ще заглянемо,— сказав Томмі.

— Я тобі загляну! — посварився на нього господар.

— Скажи йому, що він не за тих нас має,— обернувся до мене Томмі.

— Ходімо,— відказав я.

Надворі було хороше й темно.

— Що це за бісів закуток? — спитав Том.

— Не знаю,— відповів я.— Гайда на станцію.

Ми увійшли в те містечко з одного кінця, а виходили в другого. Скрізь пахло шкірою, дубом і наваленою купами тирсою. Коли ми дісталися туди, вже смеркало, а тепер зовсім сповночило, брався морозець, і калюжі на дорозі підмерзли по краях.

У приміщенні станції сиділи п'ятеро повій, що дожидали поїзда, шестеро білих чоловіків та четверо індіан. Там було тісно, гаряче від груби й повно чаду. Коли ми зайшли, ніхто не розмовляв, і віконечко каси було затулене.

— А двері хто зачинятиме? — обізвався чийсь голос.

Я подивився, хто це сказав. То був один із білих. Одягом він не різнився від інших — шкіряні штани, груба картата сорочка, гумові чоботи лісоруба,— але був без шапки, обличчя мав незасмагле й руки тендітні та білі.

— Ну, може, зачините все-таки?

— А чого ж,— відповів я і причинив двері.

— Дякую,— сказав він.

Чолов'яга, що сидів поряд, пирснув.

— Ти мав коли справи з кухарем? — звернувся він до мене.

— Ні.

— То можеш побалакати ось із ним.— І повів очима на першого.— Він це полюбляє.

Кухар міцно стулив губи й відвернувся.

— Віп мастить руки лимонним соком,— сказав той самий чоловік.— А щоб помив посуд, годі й думати. Бачиш, які вони в нього білі?

Одна повія голосно засміялась. Уперше в житті я бачив таку гладку повію, та й просто таку гладку жінку. А сукня

на ній була з того шовку, що міниться барвами. Були там ще дві дуже гладкі повії, майже такі, як вона, але ця, гладенна, важила щонайменше дев'ять пудів. Хоча б хто її побачив, то не повірив би власним очам. І на всіх трьох були сукні з отого мінливого шовку. Вони сиділи поряд на лаві, мов три гори. Інші дві були звичайнісінькі на вигляд повії — фарбовані перекисом блондинки.

— Ви тільки погляньте на його руки, — сказав той самий чолов'яга й кивнув головою на кухаря.

Гладенна повія знову засміялася, аж сколихнувшись усім тілом.

Кухар обернувся і різко мовив до неї:

— Замовч ти, бісове одоробало.

А вона й далі сміялася, вся колихаючись.

— Ой боже, — проказала вона. Голос у неї був приємний. — Ой боженьку ж ти мій...

Дві інші гладухи сиділи мовчки, незворушно, і здавалося, що вони несповна розуму, але вони теж були гладенні — хіба що трохи не такі, як та найгладша. Кожна з них напевне заважила б далеко за шість пудів. Дві фарбовані трималися статечно.

Крім кухаря й того чолов'яги, що про нього розказував, там були ще два лісоруби — один з цікавістю прислухався до розмови, але сам заговорити не наважувався, а другий, вдавалося, чекав нагоди й собі докинути слівце, — та ще два шведи. На краю лави сиділо двоє індіан, а один стояв, прихилившись до стіни.

Той, що чекав нагоди пристати до розмови, пошепки сказав мені:

— Мабуть, ото так, наче залазиш на копицю сіна.

Я засміявся і переказав його слова Томмі.

— Бий мене сила божа, коли я ще десь бачив таке, — мовив він. — Ти поглянь на цю трійцю.

Потім озвався кухар:

— А скільки вам років, хлопці?

— Мені дев'яносто шість, а йому шістдесят дев'ять, — відказав Томмі.

— Ха-ха-ха! — зайшлася сміхом гладуха. Вона таки справді мала гарний голос.

Інші повії навіть не всміхнулися.

— Невже не можна відповісти як годиться? — сказав кухар. — Я ж питав вас по-дружньому.

— Одному сімнадцять, другому дев'ятнадцять, — відказав я.

- Що ти вернеш? — обернувся до мене Томмі.
- Не гурбуйся, все гаразд.
- Можете звати мене Еліс, — сказала найгладша повія і знов затрусилась від сміху.
- Це твоє ім'я? — спитав Томмі.
- Авжеж, — відказала вона. — Еліс. Правда ж? — і обернулася до лісоруба, що сидів поряд з кухарем.
- Еліс, так і є.
- От би тобі справді таке ім'я, — озвався кухар.
- А це і є моє ім'я, — сказала Еліс.
- А як звати інших дівчаток? — спитав Томмі.
- Гейзел і Етель, — відказала Еліс.
- Гейзел і Етель усміхнулися. Вони були не вельми кмітливі.
- А тебе як звуть? — звернувся я до одної з фарбованих блондинок.
- Френсіс, — відказала вона.
- Френсіс, а далі?
- Френсіс Вілсон. Чи тобі не однаково?
- А тебе? — спитав я другу.
- Не будь такий цікавий, — відрубала вона.
- Він просто хоче, щоб ми всі заприятелювали між собою, — втрутився до розмови той, що говорив спершу. — А ти хіба не хочеш?
- Ні, — відказала фарбована. — З вами — ні.
- Ну й злюка, — сказав лісоруб. — Чи ти ба, яка злюка! Фарбована обернулася до подруги й похитала головою.
- Ото ще мужва репана, — буркнула вона.
- Еліс знову зайшлася сміхом і вся затрусилась.
- Зовсім не смішно, — сказав кухар. — Ви всі смієтесь, а нічого смішного нема. От ви, хлопці, — куди ви їдете?
- А ви самі куди? — спитав його Томмі.
- Я маю намір поїхати в Каділак, — відказав кухар. — Бували там коли-небудь? Там живе моя сестричка.
- Сам ти добра сестричка, — сказав лісоруб у шкіряних штанях.
- Невже не можна без дурниць? — спитав кухар. — Чому б нам не поговорити як годиться?
- Каділак — то звідки був родом Стів Кетчел, та й Ед Уолгест теж звідти, — наважився докинути слово нерішучий лісоруб.
- Стів Кетчел! — вигукнула одна блондинка так, наче від того імені її прорвало. — Його застрелив рідний бать-

ко. Еге ж, рідний батько, богом присягаюся. Таких, як Стів Кетчел, і нема більше.

— Хіба його звали не Стенлі Кетчел? — спитав кухар.

— Ой, цить, — відказала блондинка. — Що ти знаєш про Стіва? Стенлі! Ніякий він не Стенлі. Стів Кетчел був найкращий і найвродливіший у світі чоловік. Зроду не бачила такого чистого, такого гарного й білолицього, як Стів Кетчел. Куди там до нього всім іншим. А меткий був який — ну справжній тобі тигр, а вже грішми вмів сипати, як ніхто.

— Ти його знала? — спитав один з лісорубів.

— Чи я його знала? Чи я ж його не знала! Чи я ж його не любила! Ти ще мене питаєш! Я знала його краще, ніж ти знавеш будь-кого в світі, а любила, як самого бога. Стів Кетчел! То був найкращий, найчистіший і найвродливіший з усіх чоловіків, а рідний батько застрелив його, мов собаку.

— І ти їздила з ним на узбережжя?

— Ні. Я знала його ще перед тим. Він був єдиний, кого я по-справжньому любила.

Всі шанобливо слухали фарбовану блондинку, що говорила піднесеним театральним тоном, — тільки Еліс знову почала труситися. Я відчув це, бо сидів поруч неї.

— Було б тобі вийти за нього заміж, — сказав кухар.

— Я не хотіла псувати його кар'єру, — відказала фарбована. — Не хотіла заважати йому. Одруження було йому ні до чого. Милый боже, який то був чоловік!

— Це ти гаразд розміркувала, — сказав кухар. — Та все ж таки Джек Джонсон покаутував його?

— То був нечесний удар, — відказала фарбована. — Той чорний бугай заскочив його зненацька. Стів якраз кинув був його в нокдаун, того Джека Джонсона. Паскудному негрові просто пощастило.

Віконечко каси відчинилось, і всі індіани пішли туди.

— Стів кинув його в нокдаун, — провадила фарбована, — а тоді обернувся усміхнутись до мене...

— Ти ж начебто казала, що не їздила з ним, — зауважив хтось.

— Я поїхала тільки на той один бій. Стів обернувся усміхнутись до мене, а той клятий чорний виродок підхопився і зненацька вдарив. А Стів упорався б і з сотнею таких, як той паскудний негр.

— Добрячий був боксер, — підтакнув лісоруб.

— А так, бог свідок,— сказала фарбована.— Бог свідок, що тепер таких боксерів нема. Та він і сам був наче бог. Такий тобі чистий та білолиций, гарний та гладенький, а що вже меткий і проворний — ну достоту мов тигр або ж блискавка.

— Я бачив той бій у кіно,— сказав Томмі.

Ми були зворушені. Еліс уся здригалась, і, глянувши на неї, я побачив, що вона плаче. Індіани вже вийшли на платформу.

— Він був для мене кращий за всякого чоловіка,— сказала фарбована.— Ми неначе побралися перед богом, і я досі належу йому і завжди буду тільки його. Мені байдуже до мого тіла. Нехай з ним роблять що хочуть. А душа моя належить Стівові Кетчелу. Клянуся богом, він був справжній чоловік.

Всі почували себе страшенно ніяково. Було сумно й трохи соромно. Раптом, усе ще здригаючись від плачу, заговорила Еліс.

— Ти мерзенна брехуха,— промовила вона своїм низьким голосом.— Ти ніколи в житті не спала із Стівом Кетчелом і сама це добре знаєш.

— Як ти можеш таке казати? — згорда озвалася фарбована.

— Я кажу правду,— відповіла Еліс.— Бо я єдина з усіх, хто тут є, знала Стіва Кетчела — адже я з Манселони і ще там спізналася з ним, і це правда, ти ж сама знаєш, і хай мене бог скарає, коли це неправда.

— І мене хай скарає,— мовила фарбована.

— Це правда, правда, правда, і ти сама знаєш. Я нічого не вигадую і достеменно знаю, що він мені казав.

— Що ж він казав? — зневажливо спитала фарбована.

Еліс так стрясалася від плачу, що насилу могла говорити.

— Він казав мені: «Ти ласий шматочок, Еліс». Ось що він казав.

— Брешеш,— мовила фарбована.

— Ні, це правда,— заперечила Еліс.— Отак достоту й казав.

— Брешеш,— гордовито наполягала фарбована.

— Ні, це правда, правда, правда, клянуся богом і пречистою дівкою!

— Стів не міг такого сказати. Це зовсім не його слова,— зловтішно мовила фарбована.

— Це правда,— сказала Еліс своїм гарним голосом.—

І мені однаково, віриш ти чи ні.— Вона вже не плакала й говорила спокійно.

— Не може бути, щоб Стів таке казав,— заявила фарбоваца.

— А от казав,— мовила Еліс і всміхнулася.— А я пам'ятаю, коли він це казав, і я таки була тоді ласим шматочком, та й тепер я краща від тебе, стара ти постілко.

— Ти мене цим не образиш, коровисько,— сказала фарбована.— І спогадів моїх не відбереш.

— Дурниці,— заперечила Еліс своїм м'яким приємним голосом.— Не маєш ти ніяких спогадів, хіба що про те, як тобі перев'язали труби та ще як ти вперше скуштувала сальварсану. А все інше ти просто вичитала в газетах. А от я чиста, і ти це знаєш, і чоловікам я подобаюсь, навіть отака гладка, і ти це теж знаєш, і те, що я ніколи не брешу, знаєш.

— Не чіпай моїх спогадів,— сказала фарбована,— моїх правдивих світлих спогадів.

Еліс поглянула на неї, тоді на нас, і з обличчя їй збігла тень образи; вона усміхнулася і раптом стала така гарна, що я аж очам не повірив. Мала вродливе обличчя з приємною гладенькою шкірою, лагідний голос і вся була напрочуд мила та щиро приязна. Але, боже мій, яка ж гладенька! За трьох звичайних жінок заважила б...

Том помітив, як я дивлюся на неї, і сказав:

— Ану знімаймося. Ходімо.

— Прощавайте,— сказала Еліс.

— Прощавайте,— відповів я.

— То куди ж вам, хлопці, їхати? — спитав кухар.

— Не туди, куди вам,— відказав йому Том.

КАРТЯР, ЧЕРНИЦЯ І РАДІО

Іх привезли десь близько півночі, і потім цілу ніч в усіх палатах подовж коридора було чути, як кричить росіянин.

— Куди його влучило? — спитав містер Фрейзер нічну доглядальницю.

— Здається, в стегно.

— А що з другим?

— Ой, він, мабуть, не виживе.

— Куди його влучило?

— В живіт, двічі. Знайшли тільки одну кулю.

Обидва вони працювали на буряках, один був мексіканець, другий — росіянин; вони пили собі каву в нічному ресторанчику, коли хтось зайшов знадвору і став стріляти в мексіканця. Росіянин заліз під стіл, і там його зрештою влучила сліпа куля, пущена в мексіканця, коли той уже лежав на підлозі з двома кулями в животі. Так про це написали в газеті.

Мексіканець сказав поліції, що сном-духом не відає, хто в нього стріляв. То, мовляв, просто випадково.

— Випадково вистрелив у вас вісім разів і двічі влучив?

— *Si, señor*¹, — відказав мексіканець, якого звали Каetano Руїс. — Він узагалі випадково в мене влучив, той *cabron*², — пояснив він перекладачеві.

— Що він каже? — спитав сержант кримінальної поліції, подивившись на перекладача з другого боку ліжка.

— Каже, то був нещасливий випадок.

— Скажіть йому, хай краще признається, бо однаково скоро помре, — звелів сержант.

— Дзуськи! — мовив Каetano. — Але скажіть йому, що я дуже погано себе почуваю і волів би менше говорити.

— Він каже, що це правда, — сказав перекладач сержантові. Тоді додав півголосом: — Він не знає, хто в нього стріляв. Стріляли ззаду.

¹ Так, пане (*исп.*).

² Осел, бовдур (*исп.*).

— Атож,— мовив сержант.— Але чому тоді обидві кулі влучили в живіт?

— Може, він якраз обернувся,— сказав перекладач.

— Слушайте, ви,— сказав сержант, водячи пальцем перед самим носом Каetano, жовтим, наче віск, що гостро випинався на помертвілому обличчі, де живі були тільки очі, пильні, мов у яструба.— Мені начхати, хто у вас стріляв, але я повинен з'ясувати справу. Ви що, не хочете, щоб того типа покарали?.. Перекажіть йому,— звелів він перекладачеві.

— Він хоче, щоб ви сказали, хто у вас стріляв.

— *Mandarlo al carajo*¹,— мовив Каetano, що знемагав від утоми.

— Він каже, що не бачив того чоловіка,— пояснив перекладач.— Кажу ж вам, у нього стріляли ззаду.

— Спитайте його, хто поранив росіянина.

— Бідний росіянин,— сказав Каetano.— Він одразу беркиць додолу й затулив голову руками. А коли в нього стрільнули, почав кричати і оце досі кричить. Бідний росіянин...

— Він каже, що не знає. Може, це той самий чоловік, що стріляв і в нього.

— Слушайте,— сказав сержант.— Тут вам не Чикаго. А ви не гангстер. Зовсім ні до чого вдавати з себе кіногероя. Даремно ви не хочете сказати, хто у вас стріляв. На вашому місці кожен сказав би. Нічого поганого в цьому нема. От ви не скажете, хто це такий, а він візьме та й застрелить ще когось. Якусь жінку чи дитину. Не можна, щоб він отак розгулював на волі... Перекажіть йому ви,— звернувся він до містера Фрейзера.— Я не вірю цьому бісовому перекладачеві.

— Я цілком надійний, будьте певні,— сказав перекладач.

Каetano подивився на містера Фрейзера.

— Слушайте, *amigo*²,— заговорив містер Фрейзер.— Сержант каже, що ми тут не в Чикаго, а в Гейлі, у штаті Монтана. Ви не бандит, і це вам не кіно.

— *Ya lo creo*,— тихо промовив Каetano.— Я йому вірю.

— Це зовсім не ганьба — викавати свого напасника. Тут усі так роблять, каже він. Він питає: що буде, коли той чоловік, що стріляв у вас, застрелить жінку чи дитину?

¹ Груба іспанська лайка.

² Друже (*исп.*).

— Я не жонатий.
— Він каже — будь-яку жінку, будь-яку дитину.
— Той тип не божевільний, — заперечив Каetano.
— Він каже, що ви повинні викрити його, — закінчив містер Фрейзер.

— Дякую, — сказав Каetano. — Перекладач з вас чудовий. Я й сам можу говорити по-англійському, але кепсько. А розумію все добре. Як це ви зламали ногу?

— Упав з коня.

— Не пощастило вам. Співчуваю. Дуже болить?

— Тепер уже ні. Спершу боліло.

— Слухайте, *amigo*, — почав Каetano. — Я зовсім охляв. Ви вже мені даруйте. Та й болить мені дуже, таки добряче болить. Може, я й помру. Зробіть мені ласку, заберіть звідси цього поліцаю, бо я страх як утомився. — Він ворухнувся, немов хотів повернутись на бік, і далі лежав тихо.

— Я переклав йому все дослівно, як ви сказали, і він попросив переповісти вам, що справді не знає, хто в нього стріляв, і що він дуже ослаб, то, може б, ви допитали його потім, — сказав містер Фрейзер.

— А потім він візьме та помре.

— Цілком можливо.

— От через те я й хочу допитати його тепер.

— Я ж кажу: хтось стріляв йому в спину, — озвався перекладач.

— Ой, дайте спокій, — сказав сержант кримінальної поліції і сховав у кишеню записник.

У коридорі сержант з перекладачем спинилися біля крісла на колесах, в якому сидів містер Фрейзер.

— Ви, мабуть, теж вважаєте, що йому стріляли в спину?

— Так, — відказав містер Фрейзер. — Йому стріляли в спину. А чого ви питаєте?

— Не гнівайтесь, — сказав сержант. — Добре, якби я міг говорити по-іспанському.

— То чого ж не навчитесь?

— Не треба гніватись. Я не маю ніякої охоти допитувати того іспанця. От якби я знав його мову — тоді інша річ.

— Вам не треба знати мову, — сказав перекладач. — Ви можете цілком звиритись на мене.

— Ой, дайте спокій...— сказав сержант.— Ну що ж, бувайте. Колись навідаю вас іще.

— Дякую. Я весь час тут.

— Сподіваюся, вам уже не так погано. Ото не пощастило. Страшенно не пощастило.

— Тепер уже легше, коли почало зростатися.

— Так, але вам ще довго лежати. Дуже довго.

— Будьте обережний, щоб ніхто не стрельнув вам у спину.

— Авжеж,— сказав сержант.— Авжеж. Ну, я радий, що ви більше не гніваєтесь.

— До побачення,— сказав містер Фрейзер.

Після того містер Фрейзер довго не бачив Каetano, але сестра Сесілія щоранку приносила звістку про нього. Він такий терплячий, казала вона, ніколи не ремствує, хоч як йому тепер погано. У нього перитоніт, і всі думають, що він не виживе. Сердешний Каetano, казала вона, в нього такі гарні руки й таке приємне обличчя, і він ніколи не ремствує. А дух від нього тепер — ну просто жахливий. Він сам часто показує пальцем собі на ніс, усміхається й хитає головою, казала вона. Той дух страшенно йому дошкуляє. Йому аж самому ніяково, казала сестра Сесілія. Йй-право, він такий приємний пацієнт. Завжди усміхається. Він не схотів сповідатись, але пообіцяв, що помолитиметься, і за весь цей час, відколи його привезли, ніхто з мексиканців не прийшов його провідати. Росіянин — той на кінець тижня уже вийде з лікарні. От за росіянина вона зовсім не вболіває, казала сестра Сесілія. Хоч він, бідолаха, теж мучився. Куля була замащена й брудна, і рана почала на-ривати, але він так кричав... До того ж їй подобаються нечестивці. А той Каetano, він такий нечестивець. Напевно, що нечестивець, та ще й неабиякий: такий уже він делікатний, такий тендітний, а руки його ніколи не знали роботи. І зовсім він не працює на буряках. Вона певна, що ні. Руки в нього гладенькі, без жодної мозолі. Вона такий певна, що він якийсь нечестивець. Ось вона зараз піде вниз, помолиться за нього. Сердешний Каetano, як він мучиться, та хоч би тобі словечко зронив. І чого це в нього стріляли? Ох, бідолаха він сердешний, той Каetano! Ось вона вже йде вниз і помолиться за нього...

І вона пішла вниз, і помолилася за нього.

У тій лікарні радіо було добре чути, тільки коли настав вечір. Кажали — чи то через великі поклади руди в окрузі, чи то від якогось впливу навколишніх гір, та хоч там як, а чути було зовсім погано, аж поки надворі западала темрява; зате цілу ніч звук був чудовий і, коли кінчала роботу одна станція, можна було посунутись далі на схід і піймати іншу. Останній припиняв передачі Сіетл, у штаті Вашингтон, і, коли о четвертій ранку він замовкав, у лікарні завдяки різниці в часі була вже п'ята, а о шостій починалася ранкова музична програма з Міннеаполіса. Її також було чути через різницю в часі, і містер Фрейзер любив думати про тих музикантів, що приходили рановранці до студії, і уявляти собі, як вони ще вдосвіта виходять з травая, несучи свої інструменти. А може, все було й не так: може, вони валишали інструменти там, де грали; проте він завжди уявляв їх з інструментами. Він ніколи не був у Міннеаполісі й не сподівався колись туди потрапити, але виразно уявляв собі, як там усе виглядає в ту вранішню годину.

З вікна палати було видно поле, де з-під снігу стирчали сухі бур'яни, та голий глинястий узгірок. Одного ранку лікар хотів показати містерові Фрейзеру двох фазанів, що походжали по снігу, і, коли він присував ліжко до вікна, з залізного узголів'я впала нічна лампа й влучила містера Фрейзера по голові. Тепер у цьому нема нічого смішного, але тоді було дуже смішно. Всі дивились у вікно, і лікар — то був вельми тямущий, поважний лікар, — показуючи на фазанів, посував ліжко до вікна, і тут, наче з якійсь комічній сценці, містера Фрейзера торохнуло обважненою свинцем підставкою лампи прямисінько в тім'я. Ця пригода аж ніяк не в'язалася з лікуванням, та й загалом з лікарняною обстановкою і здалася всім дуже смішною, мов дотепний жарт щодо містера Фрейзера та лікаря. У лікарні все набагато простіше, навіть жарти.

З другого вікна, коли повернути ліжко, було видно містечко, над яким висіла хмарка диму, та Доусонові пагорби, що тепер, укриті снігом, скидалися на справжні гори. Ото й усе, що він бачив, відтоді як лікар сказав, що їздити в кріслі на колесах йому ще рано. Та воно й краще лежати в ліжку, коли ти вже в лікарні: два красвиди, які неквапливо спостерігаєш із кімнати з регульованою температурою, куди приємніше від будь-яких інших, що в них трапляється глянути мимохідь із жарко натоплених порожніх палат, які чекають на нових хворих або щойно

звільнилися і куди тебе завозять на коротку часинку. Коли довго лежиш в одній кімнаті, краєвид, хоч би який він був, набирає особливої привабливості, стає для тебе надто важливим, і ти вже не схочеш його міняти, навіть і дивитись на нього з іншої перспективи. Ото так і з радіо: є речі, що припадають тобі до душі і ти залюбки ними тішишся, а нових і слухати не хочеш. Найкращі мелодії, що їх передавали тієї зими, були «Проста пісенька», «Дівчина-соловейко» та «Маленькі небиліці». Жодну іншу мелодію містер Фрейзер не слухав з такою приємністю. Непогана була ще «Школярка Бетті», але містера Фрейзера невідчепно діймали інші, перекручені слова, щораз непристойніші, якими й поділитися там не було з ким, тож урешті він обличав цю пісню й повертався до футболу.

Десь близько дев'ятої години ранку в лікарні вмикали рентгенівський апарат, і тоді радіоприймач, що на той час брав тільки Гейлі, зовсім виходив з ладу. Багато жителів Гейлі, що мали приймачі, нарікали на той лікарняний рентгенапарат, бо він забивав ранкові передачі, але їх нарікання так ні до чого й не призвели, хоч багато хто вважав, що лікарня чинить негоже, користуючись апаратом саме в ті години, коли люди хочуть слухати радіо.

Десь над той час, коли треба було вимикати приймач, до палати зайшла сестра Сесілія.

— Ну, як там Каetano, сестро Сесіліє?— спитав містер Фрейзер.

— Ой, йому зовсім погано.

— Він непритомний?

— Ні, але, мабуть, скоро помре.

— А як ви себе почуваєте?

— Я так тривожуюся за нього... І ви знаєте, жодна жива душа так і не прийшла його провідати. Нехай собі конас, мов собака,— тим мексиканцям хоч би що. Жахливі вони люди.

— Прийдете сьогодні надвечір слухати футбол?

— Ой ні,— відказала вона.— Я надто хвилююся. Краще я молитимусь у каплиці.

— Напевне, й чути буде добре,— сказав містер Фрейзер.— Вони грають на західному узбережжі, отже, на той час у нас буде досить пізня година, щоб послухати без перешкод.

— Ой ні, я не можу. Ота міжнародна першість мало не

вкоротила мені віку. Коли бив «Атлетік», я просто вголос молилася: «О боже, проясни йому очі! О боже, нехай він влучить! О боже, нехай заб'є!» А потім, коли грали третій раз — ви пам'ятаєте? — була вже зовсім сама не своя. «О боже, ну зроби так, щоб він поцілів! О боже, аби тільки він забив!» А коли мав бити «Кардінал», то був просто жах. «О боже, нехай їм в очах потемніє! О боже, відверни їхні удари! О боже, нехай вони не влучать!» А сьогодні буде ще гірше. Грає ж «Нотр-Дам». Цебто «Богородиця». Ні, краще я буду в каплиці. Молитимусь за богородицю. Вони ж гратимуть на її честь. Ви б написали колись щонебудь на честь богородиці, містере Фрейзер. Ви ж можете. Напевне можете...

— Я не знаю про неї нічого такого, що міг би написати. Мабуть, усе вже написано, — сказав містер Фрейзер. — Та й не сподобається вам, як я пишу. І її теж воно навряд чи потішить.

— Колись ви про неї напишете, — сказала сестра Сесілія. — Я певна, що напишете. Ви неодмінно повинні написати про богородицю.

— А ви все-таки приходьте послухати матч.

— Ні, це мені над силу. Я буду в каплиці, допомагати їм як зможу.

Надвечір, коли від початку гри минуло заледве п'ять хвилин, до палати зайшла послушниця.

— Сестра Сесілія питає, як іде гра.

— Скажіть їй, що наші вже попереду.

За якусь часинку послушниця з'явилася знову.

— Скажіть, що наші дають їм доброго часу, — повідомив містер Фрейзер.

Незабаром він подзвонив черговій доглядальниці.

— Зробіть ласку, спустіться до каплиці або пошліть когонебудь до сестри Сесілії, нехай скажуть їй, що «Нотр-Дам» виграв чотирнадцять — нуль на кінець першої чверті і що все йде гаразд. Вона може більше не молитися.

За кілька хвилин до палати прийшла сама сестра Сесілія. Вона була страшенно збуджена.

— Що означає «чотирнадцять — нуль»? Я зовсім не знаю цієї гри. У бейсболі це чимала перевага. А от на футболі я зовсім не розуміюся. Може, це ще нічого й не важить. Я піду назад у каплицю й молитимусь, аж поки скінчиться гра.

— Вважайте, що їх уже побито,— сказав Фрейзер.— Можете мені повірити. Залишайтеся, послухаймо разом.

— Ні, ні, ні, ні, ні,— відказала вона.— Я йду до каплиці й молитимусь.

Щоразу, як «Нотр-Дам» здобувала очко, містер Фрейзер посилав звістку вниз, а потім, коли давно вже посутеніло, сповістив і про остаточний рахунок.

— Ну, як там сестра Сесілія?

— Вони всі в кацлиці,— відказала послушниця.

Наступного ранку з'явилася сестра Сесілія. Вона була дуже вдоволена й певна себе.

— Я знала, що їм не здолати «Богородиці»,— сказала вона.— От вони й не здолали. І Каetano полегшало. Дуже полегшало. Сьогодні його прийдуть навідати. В палату до нього ще не можна, але вони прийдуть сюди, і він почуватиме себе краще, бо знатиме, що земляки його не забули. Я ходила в поліцію до отого О'Брайєна, сказала йому, щоб прислав когось із мексиканців провідати сердешного Каetano. Він пообіцяв прислати сьогодні по обіді. Тоді наш бідолаха відразу почув себе краще. Куди ж то воно годиться, щоб ніхто до нього не приходив!

Надвечір, десь близько п'ятої, до палати зайшли три мексиканці.

— Можна? — спитав найвищий з них, губатий гладун.

— Авжеж, прошу,— відказав містер Фрейзер.— Сідайте, панове. Може, по чарці?

— З превеликою охотою,— відказав здоровань.

— Коли ваша ласка,— мовив найсмуглявіший і найменший на зріст.

— Ні, дякую,— обізався третій, худий.— Мені в голову шибав.— Він постукав себе по лобі.

Доглядальниця принесла склянки.

— Зробіть ласку, подайте їм пляшки,— сказав Фрейзер.— Це з Ред-Лоджа,— пояснив він.

— У Ред-Лоджі найкраще вино,— сказав здоровань.— Куди краще, ніж у Біг-Тімбері.

— Та звісно,— докинув найменший.— І коштує дорожче.

— У Ред-Лоджі є на всякі гроші,— сказав здоровань.

— Скільки ламп у цьому приймачі? — спитав непитуший.

— Сім.

— Ого! — мовив той.— А скільки коштує?

- Не знаю,— сказав містер Фрейзер.— Я взяв його на прокат. А ви, панове, друзі Каetano?
- Ні,— відказав здоровань.— Ми друзі того чоловіка, що поранив його.
- Нас прислали сюди з поліції,— докинув найменший.
- Ми тримаємо невелику пивничку,— сказав здоровань.— Ось він і я,— кивнувши на непитушого.— І в цього теж пивничка.— Він показав на смуглявого коротуна.— Нам у поліції сказали прийти, то ми й прийшли.
- Я дуже радий.
- Ми теж,— сказав здоровань.
- Може, ще по одній?
- А чом би ні? — відказав здоровань.
- З вашого дозволу,— мовив найменший.
- Я — ні,— сказав худий.— Мені в голову шибав.
- Дуже добре вино,— сказав найменший.
- Чого б вам не покуштувати? — спитав містер Фрейзер худого.— Нехай би трохи й шибнуло.
- Потім голова болітиме,— відказав той.
- А ви не могли б сказати друзям Каetano, щоб вони його провідали? — спитав Фрейзер.
- Він не має друзів.
- Кожна людина має друзів.
- А він не має.
- Хто ж він такий?
- Картяр.
- Добрий?
- Та дай боже.
- У мене,— сказав найменший,— він виграв сто вісімдесят доларів. Тепер таких грошей ніде в світі нема.
- А в мене,— докинув худий,— виграв двісті одинадцять доларів. Завважте, це вам неабищо.
- Я ніколи з ним не грав,— сказав здоровань.
- То він, мабуть, дуже багатий,— зауважив містер Фрейзер.
- Він бідніший за нас,— сказав малий мексіканець.— Тільки й має, що сорочку на плечах.
- Певно, й сорочка тепер нічого не варта,— сказав містер Фрейзер.— Адже попробувана кулями.
- Та звісно.
- А той, що поранив його, він теж картяр?
- Ні, той працює на буряках. Йому довелося виїхати з міста.

— Завважте собі, — сказав найменший, — він був найкращий гітарист в усьому місті. Неперевершений.

— Якій жаль!

— Ще б пак, — сказав здоровань. — Як він грав на гітарі!

— То більше й нема гітаристів?

— Жодного.

— Акордеоніст є один, той непогано грає, — докинув худий.

— Та ще декілька чоловік грають на інших інструментах, — сказав здоровань. — А ви любите музику?

— Хто ж її не любить?

— А що, як ми колись приведемо сюди музикантів? Ви гадаєте, сестра дозволить? Вона, здається, добра.

— Я певен, що дозволить, коли й Каetano зможе послухати.

— Вона що — трохи схибнута? — спитав худий.

— Хто?

— Ота сестра.

— Ні, — відказав містер Фрейзер. — Вона хороша жінка, дуже розумна й приязна.

— Я не вірю ані священикам, ані ченцям та черницям, — сказав худий.

— Він знався з ними в дитинстві, — докинув найменший.

— Я був церковним служкою, — гордо промовив худий. — Тепер я ні в що не вірю. І до церкви не ходжу.

— Чому? Шибас в голову?

— Ні, — відказав худий. — То алкоголь шибас мені в голову. Релігія — опіум бідняків.

— Я вважав, що опіум бідняків — це маріхуана, — сказав Фрейзер.

— Ви курили колись опіум? — спитав здоровань.

— Ні.

— Я теж ні, — сказав він. — Мабуть, це дуже погано. Досить лиш почати — і вже несила покинути. Справжнє лихо.

— Як і релігія, — докинув худий.

— Він у нас, — сказав малий мексіканець, — страх як проти релігії.

— Кожному треба бути проти чогось, — чемно зауважив містер Фрейзер.

— Я поважаю тих, що вірять, хоч які вони невігласи, — сказав худий.

- Це добре, — сказав містер Фрейзер.
- Може, вам треба чогось принести? — спитав здоровань. — Вам чого-небудь хочеться?
- Я б з охотою купив пива, якби дістати доброго.
- Ми принесемо вам пива.
- Ще по одній на дорогу?
- Вино добряче.
- Так і вам нічого не залишиться.
- Я не можу. Мені в голову шибав. А потім болить страшенно і нудота мучить.
- До побачення, панове.
- До побачення. Спасибі вам.

Вони пішли; потім була вечеря, а тоді — радіо, притишене так, щоб тільки самому чути, і різні станції, що одна по одній закінчували передачі: Денвер, Солт-Лейк-Сіті, Лос-Анджелес, Сіетл. Містер Фрейзер ніяк не міг уявити собі Денвера з тамтешніх радіопередач. Уявлення про це місто він черпав з «Денвер пост», а уточнювала картину «Рокі-Маунтін ньюс». Так само не міг він судити й про Солт-Лейк-Сіті та Лос-Анджелес із того, що доносило звідти радіо. Єдиним враженням від Солт-Лейк-Сіті було те, що місто це охайне, але нуднувате; що ж до Лос-Анджелеса, то його містеру Фрейзерові годі було й уявити — надто багато розводилися там про дансинги та великі готелі. За тими дансингами не відчувалося самого міста. А от Сіетл він пізнав дуже добре і щоночі їздив великим білим лімузином місцевої таксомоторної компанії (в кожній машині — свій радіоприймач) до замиського готелю на канадському боці і слідкував, як проходять там вечірки, — по тих музичних номерах, що їх замовляли звідти телефоном. Кожної ночі, починаючи від другої години, він бував у Сіетлі, слухаючи мелодії, виконувані на прохання різних людей, і це місто було для нього таке саме реальне, як і Міннеаполіс, де оті вранішні музиканти день у день вставали вдосвіта і їхали до радіостудії. Містер Фрейзер дуже полюбив місто Сіетл у штаті Вашингтон.

Мексиканці прийшли знову й принесли пиво, але воно було недобре. Містер Фрейзер прийняв їх, одначе розмовляти не мав настрою і, коли вони пішли, зрозумів, що більше вони не з'являться. Останнім часом у нього розладналися нерви, а в такому стані він намагався уникати зустрічей з людьми. Нерви його почали здавати на кінець п'ятого тижня, і хоч він тішився, що вони витривали так довго, проте волів не наражати себе на дальші спроби, на-

перед знаючи, який буде наслідок. Усе це містер Фрейзер відчував уже не раз. Єдиною новиною було для нього радіо. Він не вимикав приймача ціліснітькі ночі, притишивши звук так, що ледве було чути, і привчав себе слухати, ні про що не думаючи.

Наступного ранку, десь над десяту, прийшла сестра Сесілія і принесла пошту. Вона була дуже гарна, і містер Фрейзер з приємністю дивився на неї і слухав її мову, але пошта, що надходила ніби з іншого світу, була важливіша. Одначе того дня там не трапилось нічого цікавого.

— У вас уже *далеко* кращий вигляд,— сказала сестра Сесілія.— Скоро ви од нас підете.

— Так,— відказав містер Фрейзер.— А ви сьогодні начебто дуже щаслива.

— О, я справді щаслива. Сьогодні я почуваю себе так, ніби можу стати святою.

Містер Фрейзер аж трохи змішався від її слів.

— Атож,— провадила сестра Сесілія.— Саме про це я і мрію. Стати святою. Я мріяла про це ще змалку. Коли була дівчинкою, мені здавалося, що досить зректись світу й піти в монастир, як я стану святою. А я ж так цього хотіла, тож готова була на все, аби воно справдилось. Я думала, що відразу стану святою. Навіть і сумніву не мала. А одного разу мені на мить уявилося, ніби я вже свята. Я була така щаслива, і здавалося, це так легко й просто. Щоранку я прокидалася з надією, що я вже свята, але все марно. Я так і не стала святою. А я ж так цього хочу! Це єдине, чого я завжди хотіла. І от сьогодні вранці я почула себе так, ніби зможу стати святою. О, я дуже сподіваюся нею стати.

— То й станете. Кожна людина досягає того, чого прагне. Так мені завжди казали.

— Я вже й не знаю. У дитинстві мені здавалося, що це зовсім просто. Я була певна, що стану святою. А коли зрозуміла, що таке не може статись одразу, гадала, що потрібен тільки час. Тепер же воно видається мені майже нездійсненним.

— По-моєму, ви маєте непогані шанси.

— Ви справді так думаєте? Та ні, то ви аби тільки мене втішити. Не треба мене втішати. Я хочу стати святою. Я так хочу стати святою!

— Ви неодмінно станете святою,— сказав містер Фрейзер.

— Ні, мабуть, не стану. Ох, якби я тільки могла! Я була б така щаслива!

— Три шанси проти одного, що ви таки будете святою.

— Ні, мабуть, не стану. Ох, якби я тільки могла! Я була б така щаслива!

— А як там ваш приятель Каetano?

— Почав одужувати, але в нього параліч. Одна куля зачепила великий нерв, що проходить через стегно, і йому відібрало ту ногу. Це помітили аж тоді, коли він трохи оклигав і зміг рухатись.

— Може, той нерв ще відживе.

— Я молю бога, щоб віджив,— сказала сестра Сесілія.— Вам треба б з ним побачитись.

— Мені тепер не хочеться нікого бачити.

— Та ні, з ним побачитись вам було б приємно. Його могли б привезти сюди в кріслі.

— Ну гаразд.

Його привезли до палати худючого, аж наче прозорого, з давно не стриженим чорним чубом, веселими бісиками в очах та широкою усмішкою, що відкривала попсовані зуби.

— *Hola, amigo! Que tal?*¹

— Як бачите,— відказав містер Фрейзер.— А ви як?

— Та живий, от тільки ногу відібрало.

— Кепсько,— сказав містер Фрейзер.— Але нерв може віджити, і нога буде як нова.

— Кажуть, ніби так.

— Болить дуже?

— Тепер уже ні. А попервах був мало не сказився від болю в животі. Думав, від нього самого сконаю.

Сестра Сесілія потішено дивилася на них.

— Вона розказувала, що ви й не писнули,— мовив містер Фрейзер.

— Таж у палаті стільки людей,— заперечив мексіканець.— А вам дуже боляче?

— Болить добряче. Ну, звісно, не так, як вам. Коли доглядальниці нема, я плачу з годину або й дві. Це мене заспокоює. Нерви в мене розладналися.

¹ Привіт, друже! Як справи? (Ісп.)

— Ви маєте радіо. Якби це мені окрему палату і радіо, я б цілі ночі плакав, криком кричав би.

— Ну, навряд.

— *Hombre, si*¹. Це ж тільки на користь здоров'ю. Та коли поруч стільки людей, кричати не випадає.

— Зрештою, — сказав містер Фрейзер, — руки маєте цілі. Кажуть, ви заробляєте собі на прожиток руками.

— І головою, — відказав мексіканець, поплескавши себе по лобі. — Але голова не так важить.

— Тут було троє ваших земляків.

— Їх прислали з поліції провідати мене.

— Вони принесли пиво.

— Мабуть, погане.

— Погане.

— Сьогодні ввечері їм знову сказали прийти, потішити мене серенадою. — Він засміявся, тоді погладив себе по животу. — Ще не можна сміятися. А музиканти з них нікчемні.

— А той, що вас підстрелив?

— Такий самий дурень. Я виграв у нього в карти тридцять вісім доларів. Щоб за таку мізерію та вбивати!

— Ті троє казали, що ви маєте з гри чималі гроші.

— А сам голий як бубон.

— Чому?

— Я бідний ідеаліст. Жертва облуди. — Він знову засміявся, тоді болісно скривився й погладив себе по животу. — Я гравець-професіонал, але грати люблю. По-справжньому грати. Дрібна гра — це чистісіньке шахрайство. Для справжньої гри потрібен талан. А мені не таланить.

— Ніколи?

— Ніколи. Не маю ані крихти талану. Ось, приміром, той *cabron*, що мене підстрелив. Уміє він стріляти? Ні. Перша куля летить у нього бозна-куди. Друга перепадає бідоласі росіянинові. Здається, мені поталанило. Та що ж далі? Він двічі влучає мені в живіт. От йому таки поталанило. А я безталанний. Він би й коняки не влучив, навіть коли б тримався за стремено. Це все тільки талан.

— Я думав, він спершу поранив вас, а тоді вже росіянина.

— Ні, росіянина першого, а мене потім. У газеті помилка.

¹ Так, друже (*исп.*).

— А чого ви самі в нього не стріляли?

— Я ніколи не маю при собі зброї. Бо коли б мав, то з моїм таланом уже сто разів висів би на шибениці. Я — мізерний картяр, ото й тільки.— Він помовчав, тоді провадив далі: — Коли мені трапляється виграти грубенькі гроші, я вдаюсь у велику гру, а коли доходить до великої гри — неодмінно програю. Бувало, сідав грати в кості з трьома тисячами доларів і все програвав, хоча й мав непогану гру. Ще й не раз.

— То чого ж не покинете?

— Якщо я довго проживу, талан ще переміниться. Ось уже п'ятнадцять років мені не таланить. А колись, може, й накопить щастя, отоді розбагатію.— Він оскалився.— Гравець із мене добрий, а я дав би собі раду з тим багатством.

— Вам не щастить в усіх іграх?

— Геть в усьому, і з жінками теж.— Він знов усміхнувся, показавши чорні зуби.

— Справді?

— Справді.

— То що ж робити?

— Отак і жити помаленьку, чекати, доки переміниться талан.

— А з жінками як?

— З жінками жодному гравцеві не ведеться. Адже він весь час думкою в грі. Та й працювати доводиться вночі. Тоді, коли годиться бути з жінкою. Жоден чоловік, що працює вночі, не вдержить при собі жінки, коли вона чогось варта.

— Ви філософ.

— Ні, друже. Я провінційний картяр. З одного містечка до другого, тоді до третього, а там десь і до великого міста, а потім — усе спочатку.

— А потім — куля в живіт.

— Це вперше у житті,— сказав мексиканець.— Такого ще ніколи не було.

— Я не стомив вас балачкою? — спитав містер Фрейзер.

— Ні,— відказав той.— Це, мабуть, я вас стомив.

— А як нога?

— Та не така вже вона мені потрібна. Про мене однаково — хоч з ногою, хоч без ноги. З місця на місце якось дістануся.

— Бажаю вам щастя, щиро й від усього серця,— сказав містер Фрейзер.

— Я вам теж,— відказав мексіканець.— І щоб біль угамувався.

— Ну, він не довго триватиме. Все минеться. Це дрібниці.

— То щоб швидше минулося.

— І вам того самого.

Того вечора у великій палаті мексіканці грали на акордеоні та інших інструментах; було дуже весело, і по коридору розлягалися хрипкі зітхання акордеона, звуки бубонців, цимбалів та барабана. У тій палаті лежав учасник родео¹, що одного жаркого й курного надвечір'я перед очима великого натовпу глядачів не вдержався на загривку свого вороного і тепер із зламаним хребтом мав намір, як трохи одужає і вийде з лікарні, навчитися плести стільці. Був там тесляр, що звалився на землю разом з риштованням і зламав обидві ноги в кісточках та обидва зап'ястки. Він упав навкарачки, мов той кіт, але пружності котячої не мав. Його можна було вилікувати, щоб він повернувся до своєї роботи, але це потребувало багато часу. Був хлопчина з ферми, років шістнадцяти,— у нього ненормально зрослася зламана нога, і її мали знову ламати. І нарешті — Каetano Руїс, провінційний картяр з паралізованою ногою. У своїй палаті в кінці коридора містер Фрейзер чув, як вони всі сміялись і веселилися, слухаючи гру мексіканців, що прийшли з волі поліції. Та й мексіканці приємно галяли час. Радісно збуджені, вони зайшли до містера Фрейзера привітатися й спитати, що б йому хотілось послухати, а згодом ще двічі приходили грати вечорами, уже з власного почину.

Останнього разу, коли вони грали, містер Фрейзер лежав з розчиненими дверима, слухав ту гучну безладну музику й не міг погамувати думок. Коли вони спитали, що йому заграти, він попросив «Кукарачу» — в ній була ота лиховісна легкість і облудність, притаманні багатьом мелодіям, під які люди йдуть на смерть. Мексіканці грали гучно й завзято. З погляду містера Фрейзера, ця мелодія була краща від більшості подібних, але враження справляла те ж саме.

Хоч музика й доходила до душі, містера Фрейзера не залишали думки. Звичайно він намагався думати якнай-

¹ Змагання ковбоїв-вершників.

менше — хіба що коли писав, — але тепер йому з думки не йшли оті, що там грали, і слова, що їх сказав один з них — малий.

Релігія — опіум народу. Він таки в цьому переконаний, той жовчний малий співвласник пивнички. Еге ж, але й музика — опіум народу. Той мудрець, котрому «шибає в голову», до цього не додумався. І економіка — опіум народу, так само як і патріотизм в Італії та Німеччині. Ну, а сексуальні стосунки — це теж опіум народу? Щодо невної частини народу — так. Щодо найкращої його частини. Але найперший опіум народу — це алкоголь. О, то неперевершений опіум! Хоч дехто віддає перевагу радіо — воно теж опіум, дешевенький опіум, до якого він і сам тепер вдається. А поряд з тим усім — гра, незаперечний опіум народу, один з найдавніших його різновидів. А ще є честолюбність — це теж опіум народу, не гірший за віру в будь-які нові форми урядування. Люди завжди хочуть мінімального урядування — аби тільки якнайменше урядування. Свобода, в яку ми вірили, стала тепер лиш назвою журналу, що його видає Мак-Федден. І все ж ми віримо в неї, хоч їй і досі не придумано іншого ім'я. Але що є справжній опіум народу? Справжній, істинний опіум? Він це чужою знав. Просто воно ховалося десь у закутку його свідомості, у тій частині, яка прояснювалась вечорами, по двох чи трьох добрих чарках, і в існуванні якої він не сумнівався (насправді ж такої, певна річ, не було). Що ж воно є? Він знав достеменно. То що ж це? Ну звісно ж: хліб — ось опіум народу. Чи він запамятає це і чи матиме воно сенс при денному світлі? Хліб — опіум народу.

— Слухайте, — попросив містер Фрейзер доглядальницю, коли вона зайшла до палати. — Зробіть мені ласку, приведіть сюди того низенького худого мексіканця, добре?

— Вам сподобалось? — запитав мексіканець від порога.

— Дуже.

— Це історична мелодія, — сказав мексіканець. — Мелодія справжньої революції.

— Слухайте, — сказав містер Фрейзер. — Чому народ оперують без наркозу?

— Не розумію.

— Чому не кожен опіум народу має добру силу? Що ви хочете зробити з народом?

— Його треба вивести з темноти.

— Не кажіть дурниць. Освіта — опіум народу. Вам слід би це знати. Адже ви її трохи маєте.

- Ви не вірите в освіту?
— Ні,— відказав містер Фрейзер.— У знання — так.
— Я вас не розумію.
— Часто я й сам себе не розумію і дуже з того тішуся.
— Хочете ще раз послухати «Кукарачу»? — збентежено спитав мексіканець.

— Так,— сказав містер Фрейзер.— Заграйте ще раз «Кукарачу». Це краще, ніж радіо.

Революція, думав Фрейзер, це не опіум. Революція — це очищення, надпорив, і тиранія тільки продовжує його в часі. Опіум потрібен перед тим і опісля. Думалось йому легко, чи не занадто легко.

Ось незабаром вони підуть, подумав він, і заберуть з собою «Кукарачу». А він тоді вип'є ще чарчину і ввімкне радіо — адже радіо можна ввімкнути так, щоб ледве було чути.

СТОЛИЦЯ СВІТУ

У Мадриді повно хлопців на ймення Пако — це здрібнене Франсіско, — і там можна почути історійку про те, як один батько, приїхавши до Мадрида, вмістив на приватній шпальті «Ліберала» таке оголошення: *«Пако! В четвер опівдні приходь до готелю «Монтана». Я все простив. Тато»*, — і як потім довелося викликати загін кінної поліції, щоб розігнати вісімсот молодиків, які з'явилися на це оголошення. Але той Пако, котрий прислужував у ідальні пансіону «Луарка», не мав ані батька, що міг би його простити, ані гріхів, що потребували батьківського прощення. Він мав двох старших сестер, що були покоївками в «Луарці», діставши цю роботу завдяки попередній тамтешній покоївці, своїй землячці, яка показала себе працюючою та чесною і тим зажила доброї слави рідному селу та його людям; оті-то сестри й купили йому квиток на автобус до Мадрида і допомогли влаштуватися помічником подавальника в пансіоні. Він приїхав з невеликого села в Естремадурі, де люди жили в страшній нужді, майже надголодь, не маючи й гадки про якісь вигоди, і з самого малечку, скільки себе пам'ятав, не знав нічого іншого, крім тяжкої щоденної праці.

Пако був ставний хлопчина, з чорним, як смола, кучерявим чубом, блискучими зубами та ніжною шкірою, що на неї заздрили його сестри, і завжди мав наготові щирю, ясну усмішку. Був моторний та працюючий, любив сестер, що здавались йому вродливими й розумними, любив Мадрид, ще повний незбагнених для нього див, любив і свою роботу: яскраве світло в ідальні, сніжно-білі скатертини й серветки, чорні фракки подавальників та ситна їжа в кухні, — усе це надавало їй романтичної принадності.

В «Луарці» звичайно мешкало й збиралося за столами чоловік десять-дванадцять, та для Пако, наймолодшого з трьох подавальників, що прислужували в ідальні, існували тільки тореро¹.

¹ Загальна назва учасників корид.

Другорядні матадори вподобали цей пансіон, бо він містився у пристойному кварталі Сан-Херонімо, годували там добре й за житло та харч брали недорого. Кожний тореро мусить зберігати подобу коли не достатку, то принаймні статечності — адже показна пишнота й гідність важать в Іспанії куди більше від хоробрості та інших чеснот, — отож вони й жили в «Луарці», поки мали в кишені хоч песету. Не було ще жодного випадку, щоб якийсь тореро перебрався звідти в кращий або дорожчий готель — другорядні матадори ніколи не стають першорядними, — а от падіння з «Луарки» були швидкі; та доки пожилець заробляв хоч би що-небудь, його не турбували рахунками, і таке траплялося лиш тоді, коли господиня пансіону переконувалась, що справи його безнадійні.

На той час у «Луарці» мешкало троє професійних матадорів, а також два дуже досвідчених пікадори і один чудовий бандерильєр. Для пікадорів та бандерильєрів, яким доводилося жити в Мадриді цілий весняний сезон, покинувши свої родини в Севільї, «Луарка» була надто розкішна, одначе платили їм добре, вони мали постійну роботу в матадорів, законтракованих до кінця сезону, і кожен з цих трьох підручних заробляв чи не більше за будь-якого з трьох матадорів, що мешкали в «Луарці». Один з тих матадорів був недужий і намагався це приховати, другий давно вже пережив скороминущу славу здібного новачка, а третій був боягуз.

Колись, на початку своєї кар'єри, той боягуз був надзвичайно хоробрий і навдивовижу вправний матадор, аж поки дістав страшну рану в живіт; та деякі хвацькі манери від тих днів минулої слави зберіг він і дотепер. Веселоці буяли в ньому нестримно, і він завжди сміявся — з будь-якого приводу й без жодного приводу. Раніше, коли був у шані, він дуже полюбляв жартувати з інших, але тепер облишив ці штуки. Вони потребували впевненості, а він її вже не відчував. Цей матадор мав розумне щире обличчя і поводився з великою гідністю.

Матадор, котрий нездужав, пильно стерігся, щоб цього не помітили інші, і неодмінно куштував хоч трохи кожної страви, що її подавали до столу. Він мав безліч носовичків і прав їх сам у своїй кімнаті, а віднедавна почав спродувати свої матадорські костюми. Один продав за півціня ще перед різдвом, а другий — на початку квітня. То були пишні й дорогі костюми, він завжди дбайливо доглядав їх, і тепер у нього лишався ще один. Перед тим

як занедужав, він був багатонадійний матадор, навіть викликав сенсації, і хоч сам читати не вмів, проте зберігав вирізки з газет, де говорилося, що у своєму першому виступі в Мадриді він перевершив Бельмонте. Їв він у самотині, за маленьким столиком, і майже не підводив очей.

Матадор, що пережив свою першу славу, був низенький на зріст, смуглявий і вельми статечний. Він також їв за окремим столиком, дуже рідко всміхався, а щоб засміятися — то ніколи. Походив він з Вальядоліда, де всі люди напрочуд поважні, і був добрий матадор, але стиль його вийшов з моди, перше ніж він встиг повернути до себе публіку своїми найкращими якостями — сміявистію та спокійною вправністю, — і тепер його ім'я на афіші нікого не принаджувало. Колись його запримітили завдяки малому зростові — він ледве сягав очима над бичачий карк, — але були й інші низенькі матадори, тож він так і не спромігся здобути прихильність публіки.

З двох пікадорів, що мешкали в «Луарці», один був худорлявий сивий чолов'яга з яструбиним обличчям, який, незважаючи на свою тендітну статуру, мав міцні, мов залізі, руки й ноги; він завжди ходив у скотарських чоботях і штанях на випуск, щовечора напивався п'яний і ласо поглядав на всіх жінок у пансіоні. Другий був височенний смуглявий здоровань, гарний із себе, з чорним, наче в індіаніна, волоссям та величезними ручиськами. Обидва мали славу добрих пікадорів, хоч перший, як казали, дуже зашкодив своєму хистові пияцтвом і розпусним життям, а другий був такий упертий та сварливий, що жоден матадор не міг працювати з ним більш як сезон.

Бандерильєр був уже в літах, із сивуватим чубом, одначе спритний, мов кішка, незважаючи на свій вік; сидючи за столиком у їдальні, він скидався на такого собі комерсанта з помірним достатком. На цей сезон він мав ще прудкі ноги, а коли вони й почнуть здавати, в нього вистачить досвіду та кмітливості, щоб зберегти постійну роботу ще надовго. Різниця буде тільки в тому, що, втративши швидкість, він відчуватиме постійний страх, тим часом як тепер він упевнений та спокійний і на арені, й поза нею.

Того вечора усі пожилці вже пішли з їдальні, і там лишилися тільки пікадор з яструбиним обличчям, що забагато пив, мандрівний торговець годинниками, з великою родимкою на щоці, — той нив не менше, — та два священники з Галісії, що сиділи за столиком у кутку і пили, може, й не забагато, але цілком справно. За тих часів вино

в «Луарці» йшло на додачу до житла й харчу, і подавальники щойно принесли ще по пляшці вальдепеньясу — на столик торговця, тоді на пікадорів і нарешті двом священикам.

Усі три подавальники стояли в кінці кімнати. Так було там заведено: жоден не міг піти з їдальні, доки не звільняться всі його столи,— але того вечора подавальник, що обслуговував столик двох священиків, мав іти на збори анархо-синдикалістів, і Пако згодився перебрати його клієнтів на себе.

У кімнаті нагорі матадор, що приховував свою недугу, лежав сам-один долілиць на ліжку. Матадор, що пережив свою славу, сидів і дивився у вікно, наміряючись піти до кав'ярні. Матадор, що став боягузом, завів до своєї кімнати старшу сестру Пако й чогось від неї домагався, а вона сміючись відмовлялася.

— Та ну ж бо, мала дикунко,— казав матадор.

— Ні,— відказувала сестра Пако.— З якої б то речі?

— Просто зроби мені ласку.

— Повечеряли, а тепер, бач, солоденького забаглося.

— Тільки разочок. Хіба це кому зашкодить?

— Дайте мені спокій. Дайте спокій, чуєте?

— Це ж така дрібничка...

— Дайте мені спокій, чуєте?

Унизу, в їдальні, найвищий зростом подавальник, що спізнювався на збори, сказав:

— Ви подивіться, як вони жлуктять, ці свині в сутанах.

— Негоже так говорити,— обіззався другий.— Вони пристойні пожилці. Та й п'ють не так уже й багато.

— А я вважаю, що гоже,— сказав високий.— Іспанія має дві болячки: биків та священиків.

— Але ж ідеться не про кожного зокрема бика і не про кожного священика,— заперечив другий.

— Ні, про кожного,— сказав високий подавальник.— Не поборовши кожного зокрема, не побореш цілого класу. Треба знищити кожного бика і кожного священика. Всіх до одного. Тільки тоді їх не буде.

— Ти б це поберіг для зборів,— сказав другий подавальник.

— Ось воно, наше мадрідське варварство,— промовив високий.— Уже пів на дванадцяту ночі, а вони ніяк не надудляться.

— Вони ж тільки о десятій сіли до столу,— сказав дру-

гий.— Страв було чимало, сам знавш. А вино дешево, і вони за нього заплатили. До того ж воно не міцне.

— Хіба можлива солідарність трудящих, коли є такі дурні, як ти? — спитав високий.

— Слухай-но,— відказав другий подавальник, якому було років п'ятдесят.— Я все своє життя працював. І далі, скільки житиму, теж мушу працювати. А проте ніколи не нарікаю. Робота — це природна річ.

— Атож. Зате коли її немає — це загин.

— Я завжди працював,— сказав старший віком подавальник.— Іди вже на свої збори. Нема чого тут стовбичити.

— Ти добрий товариш,— сказав високий.— Але ідеології в тебе ніякої.

— *Mejor si me falta eso que el otro* ¹,— відказав старший (мовляв, краще не мати ідеології, ніж роботи).— Іди собі на збори.

Пако слухав мовчки. Він ще нічого не тямив у політиці, але аж здригався кожного разу, як високий подавальник казав, що треба знищити священиків і жандармів. Високий подавальник був для нього уособленням революції, а революція також мала романтичну принадність. Сам він хотів би бути і добрим католиком, і революціонером, і мати постійну роботу, як от тепер, а до того ще стати матадором.

— Ви йдіть на збори, Ігнасіо,— обізвався він.— Я все за вас зроблю.

— Удвох зробимо,— докинув літній подавальник.

— Та тут і одному нема чого,— сказав Пако.— Ідіть на збори.

— *Pues, me voy* ²,— мовив високий.— Дякую.

Тим часом у кімнаті нагорі сестра Пако спритно випручалась із матадорових обіймів, неначе борець із лабетів супротивника, і вже з серцем проказувала:

— Ото ще халепа з цими ласолюбами! Матадор безталанний! Та ви ж власної тіні боїтеся. Коли вже масте стільки пороху, показали б його на арені.

— Е, це ти вже заговорила чисто, як повія.

— Повія теж людина, тільки я не повія.

— То скоро будеш.

— Але не з вашої ласки.

¹ Краще нехай мені бракує цього, аніж того (*icn.*).

² Ну, то я піду (*icn.*).

— Відчепись,— сказав матадор, що, діставши відкоша, відчував, як його знову охоплює ганебний страх.

— Відчепитися? А хто до вас чіпляється?— спитала сестра Пако.— Чи ви не хочете, щоб я постелила вам ліжко? Мені ж за це гроші платять.

— Відчепись,— повторив матадор, і його широке гарне обличчя скривилося, наче від плачу.— Ти повія. Нікчемна брудна потіпаха.

— Матадор,— промовила вона, причиняючи за собою двері.— Ото матадорисько!

Лишившись сам у кімнаті, матадор сів на ліжко. З обличчя його не сходила та гримаса, яку на арені він видавав за неминущу усмішку, лякаючи нею глядачів у перших рядах, що знали її справжню ціну.

— Ще мені й це,— приказував він уголос.— Ще й це... Ще й це...

Він пам'ятав часи, коли був добрим матадором,— усього три роки тому. Пам'ятав, як облягала йому плечі важка, гаптована золотом матадорська куртка того гарячого травневого дня, коли голос його ще був однаково твердий і на арені, і в кав'ярні; і як він націлився вістрям шпаги в те місце на бичачому карку, де під запорошеною чорною шерстю випинався клубок м'язів,— просто над великими, розщепленими на кінцях рогами, що похилились донизу, коли він наготувався завдати смертельного удару; і як шпага увійшла в рану — легко, наче в масло,— а він натискав долонею на руків'я, спустивши навхрест ліву руку й подавши вперед ліве плече, сперши вагу тіла на ліву ногу. Аж раптом його тіло втратило ту підпору, і вся вага враз перекинулась на низ живота, і, коли бик мотнув головою догори, один ріг зник з очей, увігнавшись йому в живіт, і він двічі гойднувся в повітрі, доки його стягли з рога. І тепер щоразу, як він мав убити бика,— а це траплялося рідко,— він не міг дивитись на роги, і де там знати якійсь продажній дівці, що він відчував, готуючись до кожного бою. Хіба вони звідали щось, ті, хто сміється з нього? Всі вони продажні тварюки, хай їм лиха година!

Унизу, в їдальні, пікадор сидів і дивився на двох священиків. Коли там були жінки, він пас очі на них. Коли жінок не було — залюбки розглядав першого-ліпшого чужинця *un inglés*¹; та єьогодні не трапилось ні жінок, ні чужинців, і він тішився тим, що зухвало розглядав тих двох

¹ Якогось англієця (ісп.).

священиків. Поки він отак сидів, торговець з родимкою на щоці підвівся, згорнув серветку і вийшов, покинувши на столі добрих півпляшки вина, що він замовив востаннє. Якби його рахунок в «Луарці» був оплачений, він неодмінно допив би ту пляшку.

Двоє священиків не дивилися на пікадора. Один з них казав:

— Ось уже десять днів, як я тут, і все не можу до нього доступитися. З ранку до вечора сиджу під дверима, а він не хоче мене прийняти.

— Що ж робити?

— Нічого. Що тут удієш? Проти влади не станеш.

— Я тут уже два тижні, і даремно. Теж чекаю, а мене не приймають.

— Ми ж приїхали з глушини. Ось кінчаться гроші — і вертайсь назад.

— У ту ж таки глушину. Хіба Мадридіві болить Галісія? Далека, нужденна провінція.

— Хоч-не-хоч, а зрозумієш вчинок брата Базіліо.

— І все ж я не дуже вірю Базіліо Альваресові.

— У Мадриді все починаєш розуміти по-іншому. Мадрид занепащає Іспанію.

— Нехай би вже й відмовили — аби тільки прийняли.

— Е ні. Їм треба принизити людину — хай попожде, вимучиться.

— Ну що ж, пождемо. Я маю терпцю не менше від інших.

В цю хвилину пікадор устав, підійшов до столика священиків і спинився поряд — сивоголовий, з яструбиним обличчям, — утупивши в них усміхнені очі.

— Це тореро, — мовив один священик до другого.

— Та й непоганий, — сказав пікадор і попростував до дверей — тонкий у талії, в сірій куртці та обліплених штанях, випущених на скотарські чоботи з високими підборами, що клацали по підлозі, коли він ішов, міцно тримаючись на дугуватих ногах і усміхаючись до себе. Він жив у вузькому, відокремленому світі тореро, світі індивідуального хисту, щонічних п'яних тріумфів та безоглядної похвальби. Зупинившись у вестибюлі, він закурив сигару, хвацько заломив набакир капелюха й подався до кав'ярні.

Зараз же по відході пікадора квапливо підвелися священики, помітивши, що вони останні в їдальні, і там лишилися тільки Пако та літній подавальник. Вони попрйбировали на столах і віднесли пляшки до кухні.

В кухні сидів ще один хлопець, мийник посуду. Він був на три роки старший від Пако і дуже цинічний та влосливий.

— На ось тобі,— сказав літній подавальник і, наливши склянку вальдепеньясу, простягнув її хлопцеві.

— А чом би й ні? — Хлопець узяв склянку.

— Тобі теж, Пако? — спитав подавальник.

— Дякую,— мовив Пако.

Всі трое випили.

— Ну, я піду,— сказав літній подавальник.

— На добраніч,— озвалися хлопці.

Він пішов, і хлопці лишилися самі. Пако взяв серветку, якою втирався один із священників, і, виструнчившись та зсунувши п'яти до купи, приспустив її вниз, тоді повів руками й, повертаючи голову за тим рухом, виконав повільну, плавну вероніку¹. Тоді обернувся, трохи посунув наперед праву ногу й зробив другий перепуск, а за ним, підступивши на крок до уявного бика, ще один — неквапний, точно розрахований і м'який; потім зібрав серветку при боці і, виконавши піввероніку, спритно ухилився від бика.

Мийник посуду — його звали Енріке — зневажливо й насмішкувато стежив за ним.

— Як бик? — спитав він.

— Дуже лютий,— відказав Пако.— Ось дивися.

Випроставши тендітний, стрункий стан, він зробив ще чотири довершених перепуски — легких, елегантних і граційних.

— А бик? — спитав Енріке. Він стояв у фартусі біля крана, тримаючи склянку з вином.

— Ще аж хурчить,— відказав Пако.

— Дивитися на тебе гидко,— промовив Енріке.

— Це чому?

— Ану поглянь.

Енріке скинув фартух і, викликаючи на бій уявного бика, виписав чотири бездоганні, по-циганському протяглі вероніки, а перед тим, як відступити, показав таку реболеру, що його фартух майнув дугою перед самою бичачою мордою.

— Бачив? — спитав він.— А я мию посуд.

— Чому?

— Страх,— відказав Енріке.— *Miedo*. Ти б теж його відчув, якби опинився на арені проти бика.

¹ Див. прим. на стор. 8.

— Ні,— сказав Пако.— Я б не злякався.

— *Lechel*¹ — мовив Енріке.— Нема таких, щоб не боялися. Але тореро вміють тримати себе в руках і не показують страху перед биком. А я раз поткнувся був в аматорський бій, то так злякався, що втік з арени. Всім було дуже смішно. Отак само й ти злякався б. Якби не страх, то всі чистильники взуття в Іспанії пішли б у матадори. А ти селяк, то боявся б ще дужче, ніж я.

— Ні,— сказав Пако.

Вже безліч разів він робив усе те в уяві. Безліч разів бачив і роги, і вогку морду бика, бачив, як він щулить вуха, похиляє голову й, глухо тупочучи ратицями, кидається вперед, а він, Пако, струшує плащем, і розлючений бик проноситься повз нього, а він знову струшує плащем, і той кидається знову, потім ще раз, і ще, і ще, і ось уже він робить свою славнозвісну піввероніку і обводить бика круг себе, а тоді, пружно ступаючи, відходить набік, і в золотому шитві його куртки чорніє бичача шерсть, що залилася там після тих близьких перепусків; а бик стоїть на місці, мов заворожений, і довкола гримлять оплески... Ні, він не побоявся б. Інші — бояться. А він — ні. Він знав, що не злякався б. Та навіть якби й злякався, то однаково зумів би зробити все як слід. Був певен себе.

— Я б не побоявся,— сказав він.

— *Lechel* — знову сказав Енріке. Потім додав: — А може, спробуємо?

— Як?

— Слухай,— сказав Енріке.— Ти думаєш про бика, але забувавш про його роги. А він же має таку силу, що роги ті ріжуть як ножем, колють як багнетом, трощать як ломом. Ось поглянь.— Він висунув шухляду кухонного столу й витяг два різницьких ножі.— Я прив'яжу їх до ніжок стільця. Потім підніму стілець на голову і вдаватиму бика. Ножі будуть замість рогів. І якщо ти й тоді зробиш оті свої перепуски, значить, вони чогось варті.

— Дай мені твій фартух,— сказав Пако.— Ми зробимо це в їдальні.

— Ні,— сказав Енріке, несподівано пом'якшивши тон.— Не треба, Пако.

— Треба,— сказав Пако.— Я не боюся.

— Забоїшся, як станеш проти ножів.

¹ Спуснець (исп.).

— Побачимо,— сказав Пако.— Давай фартух.

Тим часом як Енріке міцно прив'язував до ніжок стільця два важких і гостренних різницьких ножі, туго обкручуючи їх до половини брудними серветками, а потім затягаючи вузли, обидві покоївки, сестри Пако, простували в кіно, щоб подивитися на Грету Гарбо в «Анні Крісті». Один із двох священників сидів у самій білизні, читаючи требник, а другий вже був у нічній сорочці й проказував вечірню молитву. Всі тореро, за винятком недужого матадора, вже зібралися, як звичайно вечорами, у «Форносі»: дебелий чорнявий пікадор грав у більярд, низенький матадор пив каву з молоком, і разом з ним, зайнявши весь столик, сиділи підстаркуватий бандерильєр та ще кілька поважних трударів.

Сивоголовий питущий пікадор схилився над чарчиною казальєського коньяку, не відводячи замилюваних очей від столика, де сидів матадор, що втратив сміливість, у товаристві іншого матадора, який зрікся шпаги й знову став бандерильєром, та двох дуже підтоптаних повій.

Торговець годинниками стояв на розі вулиці, розмовляючи з приятелями. Високий подавальник був на зборах анархо-синдикалістів і чекав нагоди висловитись. Літній подавальник сидів на терасі кафе «Альварес», попиваючи пиво. Господиня «Луарки» вже спала в своєму ліжку, простягшись на спині й підклавши між ноги подушечку; вона була гладка, охайна, чесна, добродушна, вельми побожна й ніколи не забувала помолитися за чоловіка, що вже двадцять років як помер. Матадор, який нездужав, лежав долілиць, сам-один у своїй кімнаті, притуливши до рота хусточку.

А тут, у спорожнілій їдальні, Енріке затягнув останній вузол на серветках, якими поприв'язував ножі, й підняв стільця з підлоги. Тоді повернув його ніжками вперед і завдав собі на г'ялову, наставивши ножі перед себе, по одному з кожного боку.

— Важкувато,— мовив він.— Слухай, Пако, це дуже небезпечно. Не треба цього робити.— Обличчя його заливав піт.

Пако став проти нього й розіпнув фартух, прихопивши кожною рукою по складці — великими пальцями зверху, а вказівними зісподу,— так щоб привернути увагу бика.

— Нападай прямо,— сказав він.— А тоді в боки, як бик. Нападай скільки захочеш.

— А як ти знатимеш, коли кінчати? — спитав Енріке. — Давай краще так: зроби три повних перепуски, а потім половину.

— Гаразд, — погодився Пако. — Але щоб ти йшов просто на мене. Гей, *torito!* Ану, бичку!

Нахиливши голову, Енріке з розгону підскочив до нього, і Пако труснув фартухом перед самим лезом ножа, що мало не зачепило йому живіт, і, коли ніж майнув перед ним, йому здалося, що то справжній ріг — гладенький, чорний, з білестим кінчиком, — а коли Енріке проскочив повз нього й повернувся, щоб кинутися знову, то був уже не Енріке, а бик — важкий, розгарячений, з плямами крові на боках, він глухо протупотів обіч, а тоді вивернувся, мов кіт, і, коли Пако повільно труснув плащем, кинувся ще раз. Потім бик знову приготувався до нападу, і Пако, не спускаючи з ока стрімкого вістря, ступнув лівою ногою на два дюйми далі, ніж належало, і ніж не пройшов повз нього, а встромився йому в тіло, легко, наче в міх з вином, і з-під твердого сталевого леза, що враз опинилося десь у середині, приснув пекучий струмінь, і Енріке закричав: «Ой! Ой! Дай я витягну! Дай витягну!» — і Пако заточився вперед, на стілець, усе ще стискаючи в руках фартух-плащ, а Енріке тягнув стільця до себе, і ніж болісно повертався в ньому — в ньому, в Пако.

Аж ось ніж вийшов із нього, і Пако вже сидів на підлозі, в теплій калюжі, що розпливалася дедалі ширше.

— Затисни серветкою. Тримай так! — звелів Енріке. — Міцніше! Я побіжу по лікаря. А ти здержуй кровотечу.

— Треба б гумову накладку, — сказав Пако. Він бачив, як це робили на арені.

— Я йшов прямо, — плачучи, промовив Енріке. — Я тільки хотів показати, як це небезпечно.

— Не побивайся, — сказав Пако, і голос його долинув наче здаля. — А лікаря приведи.

На арені тебе підхоплюють і бігцем несуть на операційний стіл. А якщо вся кров з артерії на стегні витече раниш — кличуть священика.

— Скажи котромусь із тих священиків, — промовив Пако, притискаючи серветку до низу живота. Він не міг повірити, що це сталося з ним.

Та Енріке вже біг вулицею Сан-Херонімо до нічного пункту першої допомоги, і Пако лишився сам. Спочатку він сидів рівно, потім зіщулювався і нарешті повалився на підлогу й лежав так, аж доки настав кінець, — лежав, від-

чуваючи, як життя виходить з нього, неначе брудна вода з ванни, коли вийнято затичку. Його поймав страх, у голові паморочилось, він намагався проказати покайну молитву і вже пригадав був початок, та ледве встиг вимовити поспіхом: «Боже мій, я щиро каюся, що прогнівив тебе, гідного безмірної любові мозі, і твердо обіцяю...» — як зовсім знесилів і впав обличчям на підлогу, і дуже скоро було по всьому. Розітнута стегнова артерія випорожнюється куди швидше, ніж ми гадаємо.

Тим часом як лікар з пункту першої допомоги піднімався сходами в супроводі поліцейського, що тримав за плечі Енріке, обидві сестри Пако ще сиділи в кінотеатрі на Гран Віа, вкрай розчаровані фільмом з Гретою Гарбо, де славетну кінозірку показано в убогій, жалюгідній обстановці: вони звикли бачити її серед розкошів та блиску. Глядачам фільм страшенно не сподобався, і вони обурено свистіли й тупотіли ногами. Решта пожильців пансіону гаяла час майже так само, як і тоді, коли сталося нещастя, тільки двоє священників уже закінчили свої молитви й готувалися лягти спати, а сивий пікадор переніс свою чарку на той стіл, де сиділи підтоптані повії. Трохи згодом він вийшов з кав'ярні, ведучи одну з них. Це була та, котру частував матадор, що втратив сміливість.

Хлопець Пако ніколи вже не дізнався про це, ані про те, що робили всі ці люди другого дня і в наступні дні. Він не уявляв собі, як вони насправді живуть і як помирають. Та навіть і не усвідомлював, що вони можуть померти. Він пішов з життя, як кажуть в Іспанії, сповнений ілюзій. За свій короткий вік він не встиг утратити жодної з тих ілюзій, ані доказати перед смертю покайної молитви.

Він не встиг навіть розчаруватися фільмом з Гретою Гарбо, яким ось уже тиждень розчаровувався весь Мадрид.

НЕДОВГЕ ЩАСТЯ ФРЕНСІСА МЕКОМБЕРА

Був уже час обідати, і всі троє сиділи під подвійним зеленим тентом їдальні, вдаючи, ніби нічого не сталося.

— Вам якого соку — лимонного чи грейпфрутового? — спитав Мекомбер.

— Мені коктейль з віскі,— відказав Роберт Вілсон.

— І мені теж. Хочеться чогось такого...— сказала Мекомберова дружина.

— Ну що ж, мабуть, і до речі,— погодився Мекомбер.— Скажіть йому, нехай зробить три коктейлі.

Служник уже заходився готувати напої, витягав пляшки з брезентових холодильних мішків, і вони підніли на вітрі, що повівав між дерев, у затінку яких стояли намети.

— Скільки я маю їм дати? — спитав Мекомбер.

— Фунта буде задосить,— відказав йому Вілсон.— Не треба їх розбещувати.

— І нехай старший сам ділить?

— Авжеж.

Півгодини тому кухар, служники, білувальники і носії велично пронесли Френсіса Мекомбера на руках від краю табору аж до його намету. Зброєносці до тієї маніфестації не приєднались. Коли тубільці спустили його на землю перед входом до намету, він потиснув їм усім руки, прийняв їхні поздоровлення, а тоді зайшов у намет, сів на ліжко й сидів, аж поки з'явилася дружина. Вона не обізвалася до нього ані словом, і він зараз же вийшов надвір, умився в похідному вмивальнику й пішов під тент їдальні, де сів у холодку на вітрі в зручне брезентове крісло.

— Ну, от і маєте лева,— мовив до нього Роберт Вілсон.— Та ще й якого лева.

Місіс Мекомбер скинула оком на Вілсона. То була дуже продлива й випещена жінка, що завдяки своїй красі та високому становищу п'ять років тому здобула п'ять тисяч доларів — стільки коштував дозвіл використати її ім'я та фотографії в рекламі одного косметичного засобу, до якого вона сама ні разу не вдавалася. З Френсісом Мекомбером вона прожила в шлюбі уже одинадцять років.

— А добрячий лев, правда ж? — сказав Мекомбер.

Дружина перевела погляд на нього. Роздивлялася обох чоловіків так, наче вперше в житті їх побачила. Тепер вона зрозуміла, що одного з них, Вілсона, білого мисливця, вона таки не бачила досі по-справжньому. Він був середнього зросту, рудуватий, мав короткі шорсткі вуса, дуже червоне обличчя та напрочуд холодні голубі очі, коло яких залягли ледь помітні білі брижики, що весело збігались до купи, коли він усміхався. Він саме всміхнувся до неї, і вона повела очима донизу, на його похилені плечі під широким френчем з чотирма великими патронами в кипеньках з лівого боку грудей, на дуже засмаглі руки, на його пошарпані штани та бруднючі черевики, а тоді знову подивилась на його червоне обличчя. На чолі, там, де кінчалася червона засмага, вона помітила білу смужку від його крислатого капелюха, що висів тепер на підпорі тенту.

— Отже, ви приймо за лева,— сказав Роберт Вілсон. Він знов усміхнувся до місіс Мекомбер, а вона, не відповівши на усмішку, допитливо глянула на чоловіка.

Френсіс Мекомбер був дуже високий на зріст, чудової статури, якщо не вважати за ваду трохи задовгий кістяк, волосся мав чорняве, по-спортивному коротко підстрижене, уста — досить тонкі, і всі вважали його гарним на вроду. Одягнений він був у такий самий мисливський костюм, як і Вілсон, тільки новенький, років мав тридцять п'ять, ніколи не занепадав ні тілом, ні духом, добре відзначався в різних спортивних іграх і здобув декілька рекордів у рибальстві,— а оце сьогодні привселюдно показав себе боягузом.

— П'ємо за лева,— сказав він.— Не знаю навіть, як вам і дякувати за все.

Маргарет, його дружина, знову звернула погляд на Вілсона.

— Даймо вже спокій тому левові,— мовила вона.

Вілсон подивився на неї без тіні усміху, і тепер вона сама всміхнулася до нього.

— Дивний сьогодні день,— сказала вона.— Чи не краще вам надіти капелюх? Полудень є полудень, хоч ми й під тентом. Ви ж самі мені казали...

— Та можу й надіти,— озвався Вілсон.

— Ви знаєте, містере Вілсон, у вас дуже червоне обличчя,— промовила вона до нього й знов усміхнулася.

— П'ю багато,— пояснив він.

— Не думаю,— сказала вона.— Френсіс он скільки п'є, а проте ніколи не червоніє.

— Сьогодні почервонів,— спробував пожартувати Мекомбер.

— Ні,— відказала Маргарет.— То я сьогодні червоніла. А містер Вілсон завжди червоний.

— Мабуть, така порода,— сказав Вілсон.— Слухайте, а може, годі вже про мою красу, га?

— Я ж тільки почала.

— Ну то й скінчімо,— сказав Вілсон.

— Тоді взагалі не буде про що говорити,— зауважила Маргарет.

— Не мели дурниць, Марго,— сказав їй чоловік.

— Чого там не буде,— обізвався Вілсон.— Убито розкішного лева.

Марго подивилася на чоловіка, і обидва побачили, що вона от-от заплаче. Вілсон давно помітив, що заноситься на сльози, і боявся цього. Мекомбера такі речі вже не лякали.

— І чому це мало статися! О боже, чому це мало статися! — промовила вона й рушида до свого намету. Плачу вони не чули, тільки бачили, як здригаються її плечі під рожевою сонцезахисною кофтинкою.

— Жінки тонкосльозі,— сказав Вілсон.— Плачуть з нічого. То їм нерви, то се, то те.

— Ні,— сказав Мекомбер.— Мабуть, цього мені до кінця віку не забудеться.

— Дурниці. Випиймо-но ліпше за того левиська,— сказав Вілсон.— Забудьте про всю цю історію. Не варто й згадувати.

— Спробую,— відказав Мекомбер.— Одначе того, що ви для мене зробили, я не забуду.

— Пусте,— мовив Вілсон.— Усе це дурниці.

Так вони й сиділи в затінку, під розлогими акаціями, що захищали табір від сонця; позаду була кам'яниста круча, попереду — смуга зеленої трави, що тяглась до засипаного камінням струмка, за яким починався ліс; сиділи й попили свої прохолодні коктейлі з лимонним соком, уникаючи дивитись один на одного, а тим часом слуги готували стіл до обіду. Вілсон був певен, що всі вони уже знають про недавню пригоду, і, помітивши, як Мекомберів особистий бой, що ставив на стіл тарілки, з цікавістю поглядає на свого пана, сердито сказав йому щось мовою суахілі¹. Хлопець відвів очі, обличчя його стало непроникне.

¹ Одна з найпоширеніших мов Західної Африки.

— Що ви йому сказали? — спитав Мекомбер.

— Нічого. Сказав, щоб швидше повертався, а то я звелю добре йому всипати.

— Тобто як? Побити.

— Це, звичайно, заборонено, — сказав Вілсон. — Маємо їх штрафувати.

— То їх і тепер ще б'ють?

— Еге ж. Якби вони надумали поскаржитись, було б чимало мороки. Та вони не скаржаться. Це для них краще за штрафи.

— Дивна річ, — промовив Мекомбер.

— Зовсім не дивна, — сказав Вілсон. — А ви що вибрали б? Дістати в шкуру чи потерпіти на платні? — Ураз він зніяковів від свого запитання і, перше між Мекомбер здобувся на відповідь, додав: — Зрештою, всім нам так чи так перепадає, і то щодня.

Та й це було не краще. «Боже мій! — подумав він. — Ну й дипломат же з мене!»

— Атож, перепадає, — мовив Мекомбер, усе ще відвертаючи очі. — Мені дуже прикро, що все так сталося з тим левом. Але ж ця історія нікуди далі не піде, правда? Я хочу сказати: ніхто про неї не дізнається?

— Ви хочете знати, чи я не розкажу про це в Матаїга-клубі?

Вілсон холодно подивився на Мекомбера. Такого він не сподівався. «Виходить, ти не тільки нікчемний боягуз, а ще й несосвітений дурень, — подумав він. — А до сьогодні ти мені навіть подобався. Ото вгадай вас, американців».

— Ні, — сказав Вілсон. — Я мисливець-професіонал. Ми ніколи не обговорюємо своїх клієнтів. Отже, можете бути спокійні. Одначе просити нас про таке вважається непристойним.

Він уже твердо вирішив посваритися з ними — так було б найкраще. Тоді він їстиме окремо і зможе читати за столом. А вони собі їстимуть самі. І до кінця подорожі він підтримуватиме з ними суто офіційні стосунки. Як то кажуть французи? На ґрунті обопільної поваги. Атож, так буде краще, ніж устрявати в їхні маячні чвари. Ось він зараз образить цього Мекомбера — і буде по всьому. Тоді він зможе читати за столом і тільки питиме їхнє віскі. Так уже повелось казати, коли між тобою і клієнтами вийде незлагодя. Зустрінеш часом ще якогось білого мисливця й питаєш: «Ну, як справи?» — а він тобі: «Та й досі п'ю їхнє віскі», — і ти вже знаєш, що все пішло к бісу.

— Даруйте,— сказав Мекомбер, звернувши до нього своє американське обличчя, що і в дорослих чоловіків усе немов хлопчаче, і Вілсон побачив його коротко підстрижене волосся, гарні, хоч і трохи неспокійні очі, рівний ніс, тонкі вуста й красиве підборіддя.— Даруйте, я й гадки не мав. Я ж багато ще чого не знаю.

«Ну що ти скажеш!»— подумав Вілсон. Він був уже рішуче наготовувався посваритися з ними, аж ось маєш: цей телепень, якого він щойно образив, сам починає вибачатися. Вілсон зробив ще один захід.

— Не турбуйтеся, я нікому не скажу,— мовив він.— Мені потрібний заробіток. Тільки знаєте, тут, в Африці, перша-ліпша жінка поціляє в лева, а білий чоловік ніколи не тікає.

— А я втік, наче заєць,— сказав Мекомбер.

«А нехай тобі чорт,— подумав Вілсон.— Що можна вдіяти з людиною, котра отаке говорить?»

Він подивився на Мекомбера своїми незворушними глибокими очима кулеметника, і той усміхнувся у відповідь. Усмішка була приємна, коли не дивитись на очі, сповнені болісного смутку.

— Може, з буйволами мені краще поталанить,— сказав Мекомбер.— Це ж вони в нас на черзі, так?

— Коли хочете, завтра зранку й вирушимо,— відказав Вілсон.

Ні, мабуть, він помилявся. Авжеж, отак і треба все це сприймати. З біса дивні вони люди, ці американці. Віп знову відчував прихильність до Мекомбера. От якби тільки забути сьогоднішній ранок. Але звісно — де там! Ранок випав такий, що гірше нікуди.

— А он і мемсаїб¹,— сказав він.

Вона йшла від свого намету, знову свіжа, усміхнена й дуже зваблива. Обличчя її мало правильну овальну форму, таку правильну, що її можна було взяти за ознаку дурості. «Та вона не дурна,— подумав Вілсон,— ні, далеко не дурна».

— Як тут наш червонолиций красень містер Вілсон? А ти вже трохи очунав, Френсісе, любий мій?

— Так, цілком,— відповів Мекомбер.

— Я махнула рукою на всю цю історію,— сказала вона, сідаючи до столу.— Що з того, як Френсіс і не здатен убивати левів? Зрештою, це не його справа. Це справа містера

¹ Шанобливе англо-індійське звертання до чужоземки.

Вілсона. От містеру Вілсонові таки дуже личить убивати. Адже ви вбиваєте будь-кого, правда?

— Так, будь-кого,— відказав Вілсон.— Будь-кого і будь-що.

«Отакі вони є,— подумав він,— найбездушніші в світі. Найбездушніші, найжорстокіші, найлютіші й найпринадніші. І що запекліші вони стають, то дужче м'якнуть їхні чоловіки або й доходять до повного нервового розладу. Чи, може, вони зумисне вибирають таких чоловіків, над якими можна верховодити? Та ні, вони виходять заміж надто молоді, щоб на цьому знатися»,— подумав він. Хвалити бога, що він уже добре вивчив американок, бо ця таки дуже принадна.

— Завтра ми вирушаємо на буйволів,— промовив він до неї.

— Я теж,— сказала вона.

— Ні, ви не поїдете.

— Неодмінно поїду. Хіба ні, Френсісе?

— Чом би тобі не зостатися в таборі?

— Нізащо,— сказала вона.— Такого, як сьогодні, я нізащо не пропущу.

Коли вона їх залишила, думав Вілсон, коли пішла в намет плакати, вона справляла враження напрочуд милої жінки. Здавалося, вона все відчуває, все розуміє, вболіває душею за нього й за себе, усвідомлює справжній стан речей. Минуло двадцять хвилин — і ось вона знову тут неначе вдягнена в панцир отієї американської жіночої жорстокості. Ну й проклятуці ж вони жінки. Таки справді проклятуці.

— Завтра ми покажемо тобі ще одну виставу,— промовив Френсіс Мекомбер.

— Ви не поїдете,— сказав Вілсон.

— Помиляєтесь,— заперечила вона.— Я страшенно хочу знов побачити вас у тій виставі. Сьогодні вранці ви були чарівний. Звісно, коли вважати за чарівне те, як розтрусують голови.

— Ось і наш обід,— сказав Вілсон.— Вам дуже весело, так?

— А чом би й ні? Я приїхала сюди не для того, щоб нудьгувати.

— Що ж, сьогодні нудьгувати не довелося,— сказав Вілсон. З його місця було видно каміння в струмку й дерева ген на тому березі, і він пригадав собі минулий ранок.

— Аж піяк,— докинула вона.— Було чудово.— І завтра так само буде. Ви собі не уявляєте, як я чекаю завтрашнього дня.

— Оце подали м'ясо антилопи канни,— сказав Вілсон.

— То такі великі корови, що скачуть, мов зайці, еге ж?

— Визначення досить вдале,— відказав Вілсон.

— М'ясо їх дуже смачне,— докинув Мекомбер.

— Це ти вполював, Френсісе? — спитала вона.

— Так.

— А вони небезпечні?

— Хіба тільки як упадуть на вас згори,— відповів Вілсон.

— Дуже втішно.

— Марго, може б, ти перестала казиритися,— промовив Мекомбер і, відрізавши шматок антилоп'ячого м'яса та наштрикнувши його на виделку, наклав зверху картопляного пюре й моркви з підливою.

— Можу й перестати,— відказала вона,— коли вже ти так гарно просиш.

— Увечері вип'ємо шампанського на честь лева,— сказав Вілсон.— Тепер надто жарко.

— О, лев! — промовила Марго.— Я зовсім забула про лева!

«Ага,— подумав Роберт Вілсон,— вона таки глузує в нього, хіба ні? Чи, може, вона вважає, що отак і треба приховувати свої почуття? Та й як має поводитися жінка, дізнавшись, що її чоловік — нікчемний боягуз? Вона страшенно жорстока, але ж і всі вони жорстокі. Вони ж володарки, а щоб владарювати, треба часом бути жорстким. Ну, та я вже надивився доволі на їхній клятий деспотизм».

— Беріть іще м'яса,— чомно мовив він до неї.

Надвечір Вілсон і Мекомбер поїхали машиною з шофером-тубільцем та двома зброносцями. Місіс Мекомбер лишилася в таборі. Сказала, що сьогодні надто жарко, а от завтра вранці вона поїде з ними неодмінно. Коли вони від'їжджали, Вілсон бачив, як вона стоїть під великим деревом — скорше гарненька, аніж вродлива, у своєму зеленкуватому з рожевим відтінком тропічному костюмі, з темним волоссям, зачесаним назад і скрученим у вузол низько на потилиці, і з таким свіжим обличчям, подумав Вілсон, ніби вона в Англії. Вона помахала їм рукою, і машина зникла серед високої трави в низовинці, а тоді, обминаючи

дерева, повернула до пагорків, порослих рідким чагарником.

Серед тих чагарів вони натрапили на стадо антилоп імпала і, вийшовши з машини, підкралися до одного старого самця з широкими рогами, і Мекомбер поклав його на місці влучним пострілом ярдів з двохсот, а решта стада кинулась навтіки, високо підбираючи під себе ноги й перелітаючи одне через одного такими неймовірними й плавними стрибками, як ті, що їх іноді робиш уві сні.

— Добрячий постріл, — сказав Вілсон. — Таку невелику ціль влучити важко.

— А як голова, годяща? — спитав Мекомбер.

— Чудова, — відказав Вілсон. — Завжди так стріляйте, і не буде вам ніякої халепи.

— Як ви гадаєте, знайдемо ми завтра буйволів?

— Цілком можливо. Вдосвіта вони виходять пастися, і, якщо пощастить, ми заскочимо їх на видноті.

— Мені хочеться спокутувати цю пригоду з левом, — сказав Мекомбер. — Не дуже воно приємно, коли таке бачить власна дружина.

«Як на мене, то куди неприємніше допуститися такого, — подумав Вілсон, — байдуже, чи була при тому дружина, чи ні. А допустившись, ще й патякати про це». Одначе вголос сказав:

— Годі вам уже про це думати. Перший лев хоч кого введе з рівноваги. Усе вже минулося.

Але й проти ночі, після вечері та склянки віскі з содовою біля вогнища, коли Френсіс Мекомбер лежав у наметі під москітником, прислухаючись до невиразних нічних звуків, це не минулося. Воно не мало ні кінця, ані початку. Просто було перед очима точнісінько так, як діялося вранці, а окремі моменти такі вже виразні, що на згадку про них він відчував пекучий сором. Та ще дужче, ніж сором, дошкуляв йому холодний, глухий страх. Той страх і досі був у ньому, мов холодна слизька пуста на місці колишньої впевненості, і доводив його до млості. Весь час був у ньому, не відступав ні на мить.

Це почалось минулої ночі, коли він прокинувся й почув лев'яче рикання, що долипало звідкись від струмка. То був лункий, розкотистий звук, а в кінці почувся хрипле кахкання, таке виразне, наче лев був коло самого намету, і Френсіс Мекомбер, прокинувшись серед ночі й почувши той рик, злякався. Він чув рівний віддих дружини — вона спокійно спала. Нікому було сказати, як він злякався, не

було нікого, хто поділив би з ним той страх, і, лежачи отак у самотині, він не знав навіть сомалійської приповідки про те, що хоробрий боїться лева тричі: коли вперше бачить його слід, коли вперше чує його рик і коли вперше стикається з ним віч-на-віч. А вранці, ще до сходу сонця, коли вони снідали під тентом при світлі ліхтаря, лев зарикав знову, і Френсісові здалося, що він зовсім близько, на краю табору.

— З голосу наче старий,— сказав Роберт Вілсон, підводячи очі від копченої риби та кави.— Он як кашляє.

— Він дуже близько?

— Десь за милю проти течії.

— Ми його побачимо?

— Спробуємо.

— То це його так далеко чути? Здається, ніби він десь тут, у таборі.

— Їх завжди чути з біса далеко,— відказав Роберт Вілсон.— Навіть дивно... Сподіваюся, він вартий пострілу. Служники казали, що десь тут є один здоровенний.

— Якщо доведеться стріляти, куди треба його поцілювати, щоб спинити? — запитав Мекомбер.

— У лопатку,— відказав Вілсон.— Або в шию, якщо пограните. Стріляйте в кістку, щоб звалити його з ніг.

— Думаю, що поцілю як слід,— сказав Мекомбер.

— Ви чудово стріляєте,— сказав Вілсон.— Тільки не поспішайте. Бийте напевне. Перший постріл важить найбільше.

— А яка має бути відстань?

— Оцього не скажу. Тут слово належить левові. Стріляйте, аж коли будете певні, що не схибите.

— Близьче як за сто ярдів?

Вілсон швидко позирнув на нього.

— Сто буде гаразд. Можна підпустити й трохи ближче. А як далі, то не варто й пробувати. Сто ярдів — цілком пристойна відстань. З неї поцілите куди схочете. А ось і мемсаїб іде.

— Доброго ранку,— сказала вона.— То що, їдемо по того лева?

— Ось тільки поснідаєте,— відказав Вілсон.— Як ви себе почуваете?

— Чудово. Я страшенно хвилююсь.

— Піду гляну, щоб там усе приготували.— І Вілсон вийшов з-за столу.

Тільки-но він відійшов, лев зарикав знову.

— Ач який горлатий,— сказав Вілсон.— Ну, ми тебе вгамуємо.

— Що з тобою, Френсісе? — спитала дружина.

— Нічого,— відповів Мекомбер.

— Ні, щось не гаразд,— сказала вона.— Що тебе непокоїть?

— Нічого,— повторив він.

— Скажи мені.— Вона подивилася на нього.— Тобі що, нездужається?

— Це все оте кляте рикання,— відказав він.— Цілісіньку ніч не було спокою.

— Чого ж ти не збудив мене? Я б теж залюбки послухала.

— А тепер я маю вбити цю погань,— жалісно промовив Мекомбер.

— Але ж задля того ти сюди й приїхав!

— Так. Але я нервуюся. Мене дратує цей рик.

— Ну, то вбий його — і вгамуєш, як каже Вілсон.

— Атож, люба,— мовив Френсіс Мекомбер.— Казати легко, правда?

— Ти ж його не боїшся?

— Звісно, що ні. Але я знервований, бо цілу ніч мусив слухати його рикання.

— Ти з ним швидко покінчиш,— сказала вона.— Я певна. Мені страх як хочеться це побачити.

— Кінчай свідати й будемо вирушати.

— Та ще ж не розвидніло,— сказала вона.— Куди там вирушати.

Ту ж мить лев знову подав голос — його низький рик, вихопившись із глибини грудей, нараз піднісся до рокітливого горлового реву, що неначе сколихнув повітря і скінчився лунким віддихом та глибоким хриплим воркотанням.

— Здається, ніби він десь поряд,— сказала Мекомберова дружина.

— О господи! — промовив Мекомбер.— Чути не можу цього клятого реву.

— Він таки разючий.

— Разючий! Він моторошний.

До них підійшов усміхнений Роберт Вілсон, несучи в руці свій неоквирий короткий «гібс-0,505» із надивовижу широким дулом.

— Ходімо,— сказав він.— Вашого «спрінгфілда» й вели-

кого штуцера взяв зброносець. Усе вже в машині. Патрони при вас?

— Так.

— Я готова, — обізвалася місіс Мекомбер.

— Треба заткнути йому рота, — сказав Вілсон. — Ви сідайте спереду. Мемсаїб сяде зі мною.

Вони залізли в машину і в сірому вранішньому при смерну поїхали між дерев понад струмком. Мекомбер відкрив магазин своєї гвинтівки, пересвідчився, що її заряджено кулями в металевій оболонці, тоді клацнув замком і взяв спуск на запобіжник. Він помітив, що руки його тремтять. Намацав у кишені решту патронів, провів пальцями по кишеньках на грудях френча. Потім обернувся до Вілсона й дружини, що сиділи поряд на задньому сидінні відкритої, схожої на коробку машини без дверцят, обоє радісно збуджені, і Вілсон, нахилившись уперед, прошепотів:

— Дивіться, птахи сідають. Значить, той старий котисько покинув свою здобич.

Мекомбер побачив, як над деревами по той бік струмка кружляють грифи, один по одному шугаючи додолу.

— Він, певно, вийде до струмка напиться, — прошепотів Вілсон. — А тоді вже піде спочивати. Отже, пильуйте.

Вони повільно їхали високим берегом струмка, що в цьому місці глибоко врізався в кам'янисте річище, і водій раз у раз крутив кермо, обминаючи високі дерева. Мекомбер не відводив очей від протилежного берега, коли раптом відчув, як Вілсон схопив його за плече. Машина спинилася.

— Овде він, — почув Мекомбер Вілсонів шепіт. — Попереду, трохи праворуч. Виходьте з машини й бийте. Левисько розкішний.

Мекомбер теж побачив лева. Той стояв майже боком, повернувши до них велику голову. Легкий вітрець, що повівав їм у лице, ледь ворухив його темну гриву, і, вирізняючись у сірому вранішньому світлі над крутим берегом, лев здавався величезним: він мав могутній карк і гладкі лискучі боки.

— Скільки до нього? — спитав Мекомбер, зводячи гвинтівку.

— Ярдів сімдесят п'ять. Виходьте і бийте.

— А чом не стрільнути просто звідси?

— Левів не стріляють з машини,— почув він над вухом Вілсопів голос.— Виходьте. Не буде ж він цілий день там стояти.

Мекомбер переступив через півокруглий виріз у борту обіч переднього сидіння, став на приступку, а тоді на землю. Лев не рушав з місця, спокійно й гордовито роздивляючись незнане громадище, що здавалось йому силуетом якогось велетенського посорога. Людський дух до цього не доходив, і він усе дивився на ту річ, лише поводячи великою головою. Не спускаючи її з ока й не відчуваючи ляку, а тільки вагання — чи зійти до води напитися, коли та штука стоїть навпроти,— лев нарешті побачив, як від неї відокремилась постать людини, і тоді він, одвернувши важку голову, сахнувся під захисток дерев, але ту ж мить у вуха йому хряснув постріл, і він відчув удар суцільної двоохсотдвадцятигранової кулі калібру 0,30-06, що вжалила його в бік і зненацька різким та пекучим нападом нудоти прошила шлунок. Важко переступаючи великими лапами й гойдаючи пораненим ситим черевом, він тупцем подався між дерев до високої трави, щоб там сховатись, коли знову пролунав хряскіт, і куля, розітнувши повітря, просвистіла повз нього. Потім хряснуло ще раз, і щось ударило йому в ребра й проштрикнуло груди, а до горла нараз підступила гаряча спінена кров, і він побіг чвалом у високу траву, щоб тихенько там причаїтись: нехай вони принесуть оту свою хряскучу штуку ближче, а тоді він кинеється і схопить людину, котра її тримає.

Коли Мекомбер виходив із машини, він зовсім не думав про те, що відчуває лев. Він знав лише одне: що в нього, Мекомбера, трусяться руки,— і, віддаляючись, від машини, насилу переставляв ногу за ногою. Вони мовби задубіли, а проте він відчував, як ворущаться м'язи. Він звів гвинтівку, прицілився левові між головою та лопаткою і натиснув курок. Та пострілу не пролунало, хоч натискав він так, що, здавалось, от-от зламає палець. Аж тепер він згадав про запобіжник і, опустивши гвинтівку, щоб відвести його, ступив ще один натужний крок уперед, а лев, побачивши його постать, що відокремилась від обрису машини, повернувся й підтюпцем рушив геть; тоді Мекомбер вистрілив і почув глухе «цвях» — отже, куля влучила в ціль; проте лев тупав далі. Мекомбер вистрельнув удруге, і всім було видно, як злетіли вгору грудочки землі, збиті кулею поза левом. Він пальнув ще раз, пригадавши, що треба цілитись нижче, і всі почули, як куля вліпилася

в лева, але той побіг чвалом і зник у високій траві, перше ніж Мекомбер знову заклацнув затвор.

Мекомбер стояв, відчуваючи нудоту в шлунку, руки його, що й досі стискали зведений «спрінгфілд», трусилися, а поруч нього стояли дружина й Роберт Вілсон. Тут-таки були й двоє збробносців, що гомоніли проміж себе мовою вакамба.

— Я влучив його,— сказав Мекомбер.— Двічі влучив.

— Ви прострелили йому тельбухи, а другу кулю всадили десь у груди,— озвався Вілсон не дуже захоплено.

Збробносці мали дуже похмурий вигляд. Тепер вони мовчали.

— Може, ви його і вбили,— провадив Вілсон.— Перечекаймо часинку, а тоді підем подивимось.

— Як це?

— Нехай він знесиліє, а тоді вже будемо його переслідувати.

— А-а,— сказав Мекомбер.

— Розкішний лев, хай йому чорт,— весело сказав Вілсон.— От тільки схованку вибрав кепську.

— Чому кепську?

— Не видно його там, доки не підійдеш близько.

— А-а,— сказав Мекомбер.

— Ну, ходім,— сказав Вілсон.— Мемсаїб хай зостанеться тут, у машині. Поглянемо, куди веде кривавий слід.

— Зостанься тут, Марго,— обернувся Мекомбер до дружини. В роті у нього пересохло, говорити було важко.

— Чому? — спитала вона.

— Вілсон так сказав.

— Ми підемо подивимось,— пояснив Вілсон.— А ви залиштеся тут. Звідси ще й краще все побачите.

— Хай так.

Вілсон заговорив до шофера по-суахілі. Той кивнув головою і відповів:

— Гаразд, *бвана*¹.

Вони спустилися крутим схилом, переступаючи та обминаючи камені, перейшли струмок, а далі, чіпляючись за оголене коріння, вибралися на другий берег і рушили понад ним, аж доки натрапили на те місце, де біг лев, коли Мекомбер вистрілив уперше. Там, на низенькій траві, вид-

¹ Хазаян, пан (мовою суахілі).

нілі темпі плями крові — збровносці показали на них довгими стеблинами, — і вели ті плями просто за надбережні дерева.

— Що робитимем? — спитав Мекомбер.

— Вибирати нема з чого, — відказав Вілсон. — Машину сюди не переправити. Берег надто крутий. Нехай лев трохи обважнів, а тоді ми з вами підемо його шукати.

— А що, як підпалити траву?

— Така зелена не займеться.

— А нагоничів послати не можна?

Вілсон зміряв його поглядом.

— Звісно, що можна, — сказав він. — Та це вже трохи скидатиметься на вбивство. Ми ж знаємо, що лев поранений. Можна гонити непоціленого лева, той ітима геть від галасу, а поранений він завжди нападає. Його не побачиш, доки не наскочиш на нього. Він припаде до землі десь у такому місці, що там, здається, й зайцеві ніяк сховатися. Не дуже приємно посилати людей на такий ризик. Неминуче когось покалічить.

— А збровносці?

— Ну, ці підуть з нами. Це їхнє *шаури*¹. Вони ж підписали угоду. Одначе вигляд у них не дуже веселий, правда?

— Я не хочу туди йти, — сказав Мекомбер. Ці слова вихопились у нього, ще не встиг він і подумати.

— Та й я не хочу, — безтурботно відказав Вілсон. — Але іншої ради нема.

Тоді, немов про щось згадавши, він позирнув на Мекомбера і нараз помітив, як той тремтить і який жалісний у нього вираз обличчя.

— Вам, звісно, зовсім не обов'язково туди йти, — сказав він. — Адже на це мене й найнято. Тим-то я коштую так дорого.

— Ви хочете сказати, що підете самі? А чом би не покинути його там?

Роберт Вілсон, цілковито заклопотаний левом та ситуацією, що виникла через нього, зовсім не думав про Мекомбера й хіба тільки помітив, що той ніби наполоханий. А тепер він почував себе так, неначе помилився дверима в готелі й побачив щось соромітне.

— А це ж як би то?

¹ Діло, робота (мовою суахілі).

- Ну, покинути — і край.
- Цебто вдати собі, ніби його не підстрелено?
- Та ні. Просто облишити все це діло.
- Так не годиться.
- Чому?
- По-перше, він напевне мучиться. А по-друге, на нього може хтось наразитися.
- Ага...
- Але вам іти з нами аж ніяк не обов'язково.
- Я б з охотою, — сказав Мекомбер. — Але, знаєте, просто боязно.

— Я йтиму попереду, — сказав Вілсон, — а Конгопі пильнуватиме слід. Ви підете позад мене й трохи збоку. Можливо, він подасть голос. Як тільки помітимо його — обидва стріляймо. Ні про що не тривожтеся. Я весь час буду поруч. Або, знаєте, може, вам і справді не варт іти? Певно, так воно буде краще. Чого б вам не вернутися й не почекати разом з мемсаїб, доки я з ним упораюсь?

— Ні, я піду з вами, — сказав Мекомбер.

— Ну гаразд, — погодився Вілсон. — Але якщо ви не хочете, то не ходіть. Тепер це моє *шаури*.

— Я піду з вами, — наполягав Мекомбер.

Вони сіли під деревом і закурили.

— Може, тим часом підете поговорите з мемсаїб? — спитав Вілсон.

— Ні.

— Тоді я сам підійду до неї, скажу тільки, щоб не хвилювалася.

— Гаразд, — відказав Мекомбер.

Він zostався сидіти, під пахвами у нього виступив піт, рот пересох, у шлунку болісно млоїло, і він хотів набратися духу та сказати Вілсонові, щоб той пішов і добив лева без нього. Він не міг знати, як Вілсон розлютився тим, що не помітив раніш його стану й не відіслав його назад до дружини. Поки він так сидів, вернувся Вілсон.

— Я взяв ваш штуцер, — сказав він. — Ось нате. Ну, мабуть, уже досить з нього. Рушаймо.

Мекомбер узяв штуцер, і Вілсон сказав:

— Держіться позад мене, ярдів на п'ять праворуч, і робіть усе, як я скажу.

Потім він заговорив по-суахілі до двох збровносців, що були похмурі, аж далі нікуди.

— Ходімо, — мовив він зрештою.

— Чи не можна попити води? — спитав Мекомбер.

Вілсон щось сказав старшому віком зброєносцеві, що мав при поясі баклагу, і той відчепив її, відкрутив накривку й подав Мекомберові, котрий, узявши баклагу в руки, подумав, якою вона здається важкою і який шорсткий та грубий на дотик її повстятий чохол. Він підніс баклагу до рота й позирнув перед себе на високу траву та далі — на дерева з розлогими верхівками. Звідти повівав легенький вітрець, і трава ледь помітно колихалась. Мекомбер глянув на зброєносця і побачив, що той боїться так само, як і він.

А в траві, ярдів за тридцять п'ять від них, розплатавшись на землі, лежав той великий лев. Вуха в нього були прищуплені, і лише довгий хвіст із темною китицею на кінці раз у раз нечутно сіпався. Він причаївся там, тільки-но дістався до того захистку, і його нудило від наскрізної рани в ситому череві й дедалі знесилювала така сама рана в легенях, від якої за кожним віддихом пащу сповняло кривавою піною. Боки його були гарячі й лисніли від поту, коло маленьких дірочок, пробитих у рудій шкурі суцільними кулями, вже насідало мушви, а його великі жовті очі, звужені від ненависті, незворушно дивилися вперед і тільки ледь поблимували щоразу, як віддих завдавав йому болю, та ще пазури впиналися в м'яку висушену сонцем землю. Усе в ньому — біль, млість, ненависть, рештки сили — зосередилось у рішучій напрузі до наступного стрибка. До нього долинали голоси людей, і він вичікував, усім єством наготувавшись кинутись на них, щойно вони зайдуть у траву. Коли він почув їхні голоси, хвіст його перестав сіпатись і неначе застряк, а коли вони ступили перший крок у траві, він хрипло рикнув і стрибнув.

Старий зброєносець, Конгоні, простував на чолі, не спускаючи з ока кривавого сліду; Вілсон, тримаючи напоготові свій великий штуцер, пильнував кожний порух у траві; другий зброєносець також вдивлявся вперед і прислухавсь, а Мекомбер ні на крок не відставав від Вілсона, стискаючи в руках зведену гвинтівку, — і коли вони зайшли в ту трав'яну зарость, Мекомбер почув здавлений кров'ю хриплий рик і побачив, як із шелестом розсунулась трава. В наступну мить він усвідомив, що тікає — пойнятий панічним жахом, стрімголов тікає геть від тієї трави, чимдуж тікає до струмка. Він почув лунке «ба-бах!» Вілсонового штуцера, тоді друге оглушливе «ба-бах!» і, обернувшись, побачив лева: вигляд у нього був страхіт-

ливий, немов йому знесено півголови, і він повз до Вілсона від краю трав'яної зарості, а той червонолиций чоловік клацнув затвором своєї кудої незграбної рушниці, пильно прицілився, і, коли з дула вдарило ще одне гримке «ба-бах!», важке й жовте лівове тіло спинилось і завмерло, лиш величезна спотворена голова шарпнулася вперед, — і тоді Мекомбер, стоячи сам на видноті, куди він забіг перед тим, стоячи отак із зарядженою гвинтівкою в руках, під зневажливими поглядами двох чорних та одного білого, зрозумів, що лев мертвий. Він підійшов до Вілсона — самий його зріст був неначе прикрий докір, — і Вілсон подивився на нього й спитав:

— Будете фотографувати?

— Ні, — відказав він.

Ото й усе, що було промовлено, доки повернулися до машини. Тоді Вілсон сказав:

— З біса добрячий лев. Зараз вони його оббілюють. А ми тим часом посидимо тут, у холодку.

Місіс Мекомбер ні разу не подивилася на чоловіка, ані він на неї. Вони сиділи поряд на задньому сидінні машини, а Вілсон умостився спереду. Раз Мекомбер спробував був, не зводячи очей на дружину, взяти її за руку, але вона руку відсмикнула. Поглянувши за струмок, туди, де збробносці білували лева, він зрозумів, що вона добре бачила всю ту сцену. Трохи згодом місіс Мекомбер простягла руку й поклала її на плече Вілсонові. Той обернувся, і вона, перехилившись через низьку спинку сидіння, поцілувала його в уста.

— Ого! — мовив Вілсон і почервонів ще дужче, ніж від васмаги.

— Містер Роберт Вілсон, — сказала вона. — Червонолиций красень Роберт Вілсон.

Тоді знову сіла поруч Мекомбера й звернула погляд через струмок, туди, де лежав лев, — із задертими догори облупленими лапами, на яких білили м'язи й вирізнялося сухожилля, та надутим білим черевом, — а двоє чорних людей стягали з нього шкуру. Нарешті збробносці принесли ту шкуру, вогку й важку, тоді, скачавши її, залізли в кузов, і машина рушила з місця. Всю дорогу до табору ніхто не озвався ані словом.

Отака вийшла пригода з тим левом. Мекомбер не знав, що відчував лев — ні перед тим, як кинутись на людей, ні тоді, коли він кинувся і страхітливий удар кулі калібру 0,505 з вихідною силою у дві тонни влучив йому в пащу;

не знав він і того, що поривало лева й далі вперед, коли другий нищівний удар розтрощив йому кінець хребта, а він усе повз до тієї громкої, хрясучої штуки, що знівечила його. Вілсон дещо знав про це, отож і сказав: «З біса добрячий лев»,— але Мекомбер не знав Вілсонових почуттів. Так само не знав він і почуттів своєї дружини, окрім хіба того, що вона хоче порвати з ним.

Дружина й раніш не раз уже поривала з ним, та це завжди швидко миналося. Він був дуже багатий і мав стати ще багатший, то й знав, що тепер вона його ніколи не покине. То була одна з небагатьох речей, які він посправжньому знав. Він знався на цьому, знався на мотоциклах — то ще давніш,— і на автомобілях, і на стрілянні качок, і на рибальстві — форель, лосось, морська риба,— і на статевих проблемах — бо читав книжки, багато книжок, аж надто багато,— і на всіляких спортивних іграх, і на собаках, і трохи на конях, і на тому, як примножувати капітал, і на більшості інших речей, потрібних у світі, в якому він жив. Знав і те, що дружина його не покине. Колись його дружина була неабияка красуня, а в Африці й тепер вона неабияка красуня, та вдома, на батьківщині, її теперішньої краси вже не досить, щоб покинути його і влаштуватися краще,— вона сама це знала, і він також. Вона пропустила час піти від нього, і він це знав. Якби він був сміливіший з жінками, її, мабуть, непокоїло б, що він може знайти собі нову, вродливішу дружину, та вона занадто добре знала його вдачу, щоб такого боятися. До того ж він завжди ставився до неї з великою поблажливістю, і це була чи не найкраща його риса — а втім, може, й навпаки.

Загалом вони мали славу порівняно щасливого подружжя, одного з тих, що за чутками начебто мають скоро розлучитись, а проте ніколи не розлучаються; і от тепер, як висловився репортер великосвітської хроніки, вони надали своєму вельми завидному, неминущому романові хвилюючого духу *пригоди*, вирушивши в мисливську подорож до країни, званої колись як *Чорна Африка*, а нині *висвітленої* на всіх білих екранах, щоб полювати там на лева *Старого Сімбу*, на слона *Тембо*, на буйволів, а принагідно й поповнити експонатами Природничий музей. Той самий репортер у недалекому минулому принаймні тричі повідомляв, що вони вже *на межі* розлучення, і то була правда. Але вони щоразу все залагоджували. Їхнє спільне життя мало міцну основу. Марго була занадто вродлива,

щоб Мекомбер захотів розлучитися з нею, а Мекомбер мав занадто великі гроші, щоб Марго колись його покинула.

Минала вже третя година після півночі, коли Френсіс Мекомбер, що, відігнавши думки про лева, був трохи поспав, тоді прокинувся й знову заснув,— раптом прочувся від сну, наполоханий страшним видом закривавленого лева, який стояв просто над ним; і тоді, прислухаючись до тиші та чуючи лиш стукіт власного серця, Мекомбер збагнув, що його дружини на другому ліжку немає. Виявивши це, він пролежав без сну дві години.

По тим двох годинах його дружина зайшла до намету, відслонила москітник і зручно вместилася на ліжку.

— Де ти була? — запитав Мекомбер у темряві.

— О,— мовила вона.— Ти не спиш?

— Де ти була?

— Вийшла собі на свіже повітря.

— Так я й повірив!

— А що ти хотів почути, любий?

— Де ти була?

— Виходила на повітря.

— То ось як тепер воно зветься. Ти таки справді сука.

— А ти боягуз.

— Гаразд,— сказав він.— Ну то й що?

— Нічого, як на мене. Але облишмо цю розмову, любий, я дуже хочу спати.

— Ти гадаєш, що я змовчу?

— Я певна, голубчику.

— Ні, годі вже з мене.

— Прошу тебе, любий, скінчим балачки. Я так хочу спати.

— Ми ж домовилися, що нічого такого більше не буде. Ти сама обіцяла, що не буде.

— Ну, а тепер в,— лагідно відказала вона.

— Ти казала, що коли ми сюди поїдемо, це ніколи більше не повториться. Ти обіцяла.

— Еге ж, любий. І я справді так думала. Але вчора усю подорож зіпсовано. То чи треба про це говорити?

— Коли твоє зверху, ти й хвилини, марно не згаєш, правда?

— Помовч, любий, дуже тебе прошу. Я страшенно хочу спати.

— Ні, я говоритиму.

— Ну, то не зважай на мене, бо я буду спати.— І вона заснула.

Удосвіта всі троє зібралися коло столу снідати, і Френсіс Мекомбер зрозумів, що з-поміж усіх тих чоловіків, яких він будь-коли ненавидів, Роберт Вілсон йому найненавистіший.

— Добре спалося? — патоптуючи люльку, спитав Вілсон своїм хрипкуватим голосом.

— А вам?

— Чудово, — відповів білий мисливець.

«Падлюка, — подумав Мекомбер. — Безчесний падлюка».

«Отже, вона збудила його, коли верталася, — подумав Вілсон, розглядаючи їх обох своїми холодними, незворушними очима. — То якого ж біса він їй попускає? Щоб я йому — святий який або що? Нехай би не давав їй попуску. А так сам винен».

— Як по-вашому, побачимо ми сьогодні буйволів? — запитала Марго.

— Цілком можливо, — сказав Вілсон і всміхнувся до неї. — А ви б не хотіли zostатися в таборі?

— Нізащо, — відказала вона.

— Може б, ви звеліли їй zostатися, — звернувся Вілсон до Мекомбера.

— Самі звеліть, — холодно відповів Мекомбер.

— Давай-но краще без велінь, — добродушно сказала Марго, — і без дуроців, Френсісе, — додала, обертаючись до Мекомбера.

— Ви готові їхати? — спитав Мекомбер.

— Хоч зараз, — сказав Вілсон. — То ви хочете, щоб мемсаїб теж поїхала?

— Хіба вам не однаково, хочу я цього чи ні?

«А нехай йому чорт, — подумав Роберт Вілсон. — А нехай йому стонадцять чортів. То ось як воно все тепер буде. Ну що ж, хай собі буде, коли так».

— Однаковісінько, — сказав він.

— А чи не хочеться й вам лишитися з нею в таборі й дати мені змогу самому вирушити на буйволів? — спитав Мекомбер.

— Я не можу, — відказав Вілсон. — Та й не варт говорити дурниці.

— Це не дурниці. Мені гидотно.

— Негарне слово — «гидотно».

— Френсісе, думай, будь ласка, щоб ти говориш, — промовила його дружина.

— Я й так думаю, аж більше нікуди, — сказав Мекомбер. — Ну чи їв хто колись таку погань?

— Щось не гаразд із їжею? — спокійно запитав Вілсон.
— Не гірше, ніж з усім іншим.
— Ви б узяли себе в руки, друже, — мовив Вілсон упівголоса. — Один з хлопців, що прислужують за столом, трохи розумів по-англійському.

— Ну й біс із ним.

Вілсон устав і, пахкаючи люлькою, пішов собі, говорячи щось мовою суахілі до зброєносця, який дожидав його осторонь. Мекомбер та його дружина лишилися біля столу. Він утупив очі в свою чашку з кавою.

— Якщо ти зчиниш скандал, мій любий, я тебе покину, — спокійно промовила Марго.

— Не покинеш.

— Можеш спробувати, то побачиш.

— Ти не покинеш мене.

— Ні, — сказала вона. — Я тебе не покину, а ти себе пристойно поводитимеш.

— Я — себе? Оце сказала! Я — себе.

— Так, Ти — себе.

— А чому ти не спробуєш поводитися пристойно?

— Я давно вже пробую. Дуже давно.

— Ненавиджу цього червонопикого кнура, — сказав Мекомбер. — Дивитися на нього бридко.

— Та ні, він дуже милий.

— *Замовч, ти!*.. — майже закричав Мекомбер.

У цей час перед тентом їдальні зупинилася машина, і з неї вилізли шофер та обидва зброєносці. Прийшов Вілсон і подивився на подружжя, що сиділо за столом.

— Ідемо полювати? — запитав він.

— Так, — відповів Мекомбер, підводячись. — Так.

— Ви б узяли светр. Їхати буде холоднувато, — сказав Вілсон.

— Я надягну свою шкіряну куртку, — відказала Марго.

— Вона у служника, — сказав Вілсон.

Він заліз уперед, до шофера, а Френсіс Мекомбер з дружиною мовчки сіли ззаду.

«Сподіваюсь, цьому дурневі не набреде в голову бабахнути мені в потилицю, — подумав Вілсон. — Жінки на полюванні — це таки справді морока».

У сірому вранішньому світлі машина із скреготом спустилася до струмка і, переїхавши кам'янистим бродом, навскоси вибралась на крутий берег, де Вілсон ще напередодні звелів прокопати дорогу, щоб дістатися порослої деревами й схожої на парк луки по той бік річища.

«А ранок гарний», — подумав Вілсон. Уночі випала рясна роса, з-під шин, що приминали траву та низький чагарець, до нього долинав запах свіжого зілля. Воно пахло наче вербеною, і, вдихаючи цей світанковий росяний дух зім'ятої папороті, він потішено дивився на стовбури дерев, що чорпіли крізь ранішню млу, поки машина їхала тією бездоріжкою, схожою на парк околицею. Він забув на час про тих двох на задньому сидінні і став думати про буйволів. Буйволи, яких він хотів знайти, вдень ховались у густо зарослих мочарах, де до них годі було підступити на постріл, але ночами виходили на відкриті пасовиська, і, якби заїхати машиною поміж ними й тими мочарами, Мекомбер дістав би добру змогу постріляти в них на видноті. Вілсон не мав ніякої охоти полювати з Мекомбером на буйволів десь у гущавині. Та й взагалі не мав охоти полювати з Мекомбером — ані на буйволів, ані на що інше, — одначе він був мисливець за фахом, і свого часу йому доводилось полювати ще й не з такими клієнтами. Якщо вони сьогодні заскочать буйволів, їм залишаться тільки носороги, а тоді цей сердега закінчить свою небезпечну розвагу, і все ще, може, й залагодиться. Сам він на цю жінку більше й оком не кине, а те, що вже було, Мекомбер якось та стерпить. З усього видно, що йому таке не первина. Безталанний сердега. Певно, вже навчився терпіти такі речі. Ну що ж, сам винен, слинько недолугий.

Він, Роберт Вілсон, завжди брав із собою в ці експедиції подвійне ліжко — а раптом і трапляється зручна нагода. Він уже віддавна мав клієнтів певного типу — великосвітських гультаїв з усіх усюд, що бавилися спортом, і жінки, які були серед них, вважали, що їхні гроші відплатяться несповна, коли вони не пересплять у цьому ліжку з білим мисливцем. Потім він гидував ними, хоч у ті ночі деякі з них були йому дуже до вподоби; одначе вони давали йому прожиток, і, поки він працював на них, їхні засади були і його засади.

То були його засади в усьому, окрім полювання. Щодо полювання він мав свої власні засади, і клієнти мусили або погоджуватися з ними, або ж наймати собі іншого мисливця. І він знав, що всі вони його за те поважають. От тільки цей Мекомбер дивак якийсь. Справді дивак. Ну, а дружина? Дружина... Атож, дружина. Хм-м, дружина... Ет, годі, з усім цим покінчено...

Він озирнувся на них. Мекомбер сидів похмурий і злий. Марго усміхалася. Сьогодні вона була наче молодша, цют-

ливіша й свіжіша і менше скидалася на професіональну красуню. А що в неї на душі, про те лиш бог знає, подумав Вілсон. Уночі вона говорила не багато. Проте дивитись на неї було любо.

Машина піднялася на невисокий пагорок і, посуваючись далі між дерев, виїхала на широку зелену рівнину, що нагадувала прерію, а тоді шофер сповільнив швидкість і поїхав її краєм, тримаючись під покровом дерев, а Вілсон тим часом пильно озирав ту прерію, не спускаючи з ока її протилежного краю. Він звелів спинити машину і роздивився рівнину в бінокль. Тоді дав знак шоферові їхати далі, і машина поволі рушила вперед, обминаючи вепрячі ями та термітячі вежі з глею. Раптом, знов позирнувши на галявину, Вілсон обернувся і сказав:

— Онде вони, їй-богу!

Машина рвонулася вперед, і, поки Вілсон говорив щось шоферові по-суахілі, Мекомбер глянув туди, куди він показав, і побачив трьох величезних чорних тварин, чиї масивні округло-видовжені тулуби скидалися на чорні залізничні цистерни,— вони гнали чвалом по той бік рівнини. Гнали чимдуж, напнувши тулуби й шиї, і, ведучи очима за тим сягнистим гоном, він бачив широкі чорні роги в них на головах, а самі ті голови були неперушні, мов заклакли в русі.

— Три старих бугаї,— мовив Вілсон.— Ми переймемо їх, доки вони дістануться болота.

Машина мчала із швидкістю сорок п'ять миль на годину, і, не відриваючи очей від буйволів, Мекомбер бачив, як вони дедалі більшають, більшають, і ось уже він міг розглядіти брудно-сірий, облізлий, шолудивий бік одного величезного бугая, і його могутню шию, що неначе зливалася з тулубом, і лискучі чорні роги,— той бугай трохи відстав від двох інших, що скакали слід у слід неухильним ритмічним чвалом; а потім, підстрибуючи так, наче ось тільки злетіла з рівної дороги, машина підїхала ще ближче, і він уже виразно бачив усього буйвола, що розмірено скидався на бігу, і пилюку в його короткій шерсті, і широке підріжжя, і витягнуту вперед морду з роздутими відрями, і він уже наставляв був гвинтівку, коли Вілсон гукнув: «Не з машини, бовдуре!» — і він не відчував страху, а лиш ненависть до Вілсона, й ту ж мить заскреготали гальма, машину кинуло вбік, і, зривши землю, вона майже спинилась, і Вілсон зіскочив з одного боку, а він — з другого, спіткнувшись на землі, що все ще бігла з-під

ніг, а потім він стріляв у буйвола, що швидко віддалявся, і чув, як вліплюються в нього кулі, і витратив на нього всі патрони, а той відбігав далі й далі, і аж тоді він згадав, що треба цілити в перед, під лопатку, та поки морочився, перезаряджаючи гвинтівку, побачив, що буйвол упав. Уклякнув на передні ноги й замотав головою, а Мекомбер, бачачи, що решта два все женуться геть, вистрілив у переднього і влучив. Він стрельнув ще раз і схибив, а тоді почув гримке «ба-бах!» — бо вистрілив Вілсон — і побачив, як передній буйвіл увіткнувся мордою в землю.

— Ну, тепер того, — сказав Вілсон. — Оце ви стріляєте!

Та третій буйвіл усе так само гнав рівним чвалом, і Мекомбер схибив, збивши кулею бризки землі, і Вілсон теж схибив — лише хмарка куряви знялася вгору, — а тоді Вілсон гукнув: «Їдьмо! Надто далеко!» — і схопив його за руку, і вони знову скочили в машину, причепившись по боках — Мекомбер з одного, а Вілсон з другого, — і машина, підстрибуючи й шарпаючись на трусському ґрунті, помчала навздогін буйволіві, що, випнувши карк, гнав просто вперед отим своїм неухильним ритмічним чвалом.

Вони швидко наближались до нього ззаду, і Мекомбер заряджав гвинтівку, упускаючи з рук патрони, стромляючи їх навкоси, тоді поправляючи, і, коли вони майже наздогнали буйвола, Вілсон гукнув: «Стій!» — і машина загальмувала так рвучко, що мало не перекинулась, а Мекомбер заточився вперед і, опинившись на землі, ледве вдержався на ногах, тоді клацнув затвором, прицілився як міг далі вперед і вистрілив у хитку округлу чорну спину, тоді прицілився і стрельнув ще раз, потім ще і ще, проте кулі, хоч і влучили всі до одної, не заподіяли буйволіві видимої шкоди. Тоді пальнув Вілсон; хряскіт пострілу оглушив Мекомбера, і він побачив, що буйвіл похитнувся. Добре прицілившись, він вистрілив знову, і буйвіл упав на передні ноги.

— Чудово, — сказав Вілсон. — Добряча робота. Тепер усі три.

Мекомбера охопило хмільне піднесення.

— Скільки разів ви стріляли? — спитав він.

— Лише три, — відказав Вілсон. — Першого вбили ви самі. Найбільшого. А я допоміг вам покласти двох інших. Боявся, щоб не втекли в хащі. Убили їх також ви. Я тільки трошки добавив. Стріляли ви знаменито.

— Ходім до машини, — сказав Мекомбер. — Я хочу вип'яти.

— Спершу треба докінчити цього,— відказав Вілсон.

Буйвіл стояв укланувши, і, коли вони підійшли до нього, спалено сіпнув головою, і заревів від люті, виричавшись на них своїми поросячими очима.

— Глядіть, щоб не встав,— сказав Вілсон. А потім: — Заходьте трохи збоку й бийте в шию, просто за вухами.

Мекомбер пильно прицілився в середину могутньої шиї, що здригалась від люті, й вистрелив. Буйволова голова опала додолу.

— Отак,— мовив Вілсон.— Просто в хребет. А вигляд у них з біса моторошний, правда?

— Ходім вип'ємо,— сказав Мекомбер. Ще ніколи в житті йому не було так хороше.

Мекомберова дружина сиділа в машині бліда, як крейда.

— Ти був пречудовий, голубчику,— промовила вона до Мекомбера.— Оце-то гонитва!

— Що, потрусило? — спитав Вілсон.

— Від страху. Це вперше в житті мені було так страшно.

— Давайте всі вип'ємо,— сказав Мекомбер.

— Неодмінно,— обізвався Вілсон.— Почнемо з мемсаїб.

Вона припала до фляжки з нерозведеним віскі і, злегка здригнувшись, проковтнула. Тоді віддала фляжку Мекомберові, а той — Вілсонові.

— Я страшенно хвилювалася,— сказала вона.— Аж голова тріщить. Я й не знала, що їх дозволено стріляти з машини.

— А ніхто з машини не стріляв,— холодно відказав Вілсон.

— Ну, тобто переслідувати їх машиною.

— Звичайно так не роблять,— відказав Вілсон.— Але, як на мене, все було цілком по-спортивному. Отак гнатися без дороги, по вибоях і грудді, ще й ризикованіше, ніж полювати пішки. А коли почали стріляти, буйвіл, якби хотів, міг кинутись на нас кожну мить. Ми дали йому всі шанси. Одначе розповідати про це не варт нікому. Воно таки незаконне, коли вас цікавить саме це.

— Мені здалося, що це просто нечесно,— сказала Марго,— гнатися за важкими безпорадними тваринами в машині.

— Он як? — спитав Вілсон.

— А що, якби про це дізналися в Найробі?

— Насамперед я втратив би патент. Мав би й інші

неприємності,— відказав Вілсон, ковтнувши із фляжки.— Зостався б без роботи.

— Правда?

— Еге ж, правда.

— Ну от,— сказав Мекомбер і вперше за весь день усміхнувся.— Тепер вона й до вас прив'язала.

— Ти так гарно висловлюєшся, Френсісе! — озвалася Марго Мекомбер.

Вілсон подивився на них обох. Коли дурень одружується з сукою, подумав він, то що за діти в них будуть? Але вголос сказав:

— Ми загубили одного зброносця. Ви помітили?

— Боже мій, ні,— відказав Мекомбер.

— Овде він іде,— показав Вілсон.— Нічого з ним не скоїлось. Мабуть, вилетів із машини, коли ми від'їжджали від першого буйвола.

Літній зброносець, накульгуючи, йшов до них у своїй плетеній шапці, захисному френчі, коротких штанах і гумових сандалях; обличчя його було похмуре й невдоволене. Підходячи, він гукнув щось Вілсонові по-суахілі, і всі побачили, як білий мисливець змінився на виду.

— Що він каже? — спитала Марго.

— Каже, що перший буйвіл устав і подався в хащі,— відповів Вілсон рівним, незворушним голосом.

— А-а,— байдуже обізвався Мекомбер.

— Виходить, буде те саме, що й з левом,— сказала Марго, уся стрепенувшись.

— Ні чорта не те саме, що з левом,— відрубав Вілсон.— Хочете ковтнути ще, Мекомбере?

— Дякую, хочу,— відказав Мекомбер. Він чекав, що знов почуватиме себе так само, як перед левом, але те почуття не верталось. Уперше в житті він справді анітрехи не боявся. Замість страху його охопило радісне збудження.

— Треба піти поглянути на другого буйвола,— сказав Вілсон.— Я скажу шоферові, щоб поставив машину в холлодок.

— Що ви хочете робити? — запитала Марго Мекомбер.

— Подивимось на того буйвола,— відказав Вілсон.

— Я теж піду.

— Ходім.

Вони втрьох рушили туди, де на видноті чорніла величезна туша другого буйвола із зроненою вперед на траву головою та широкими рогами.

— Добренна голова,— сказав Вілсон.— Між рогами дюймів п'ятдесят буде.

Мекомбер потішено дивився на буйвола.

— Яка погань,— мовила Марго.— Чи не можна перейти в холодок?

— Авжеж,— відповів Вілсон.— Дивіться,— показав він, звертаючись до Мекомбера.— Бачите оті чагарі?

— Бачу.

— Отам і сховався перший буйвіл. Зброєносець каже, що коли він упав з машини, той був на землі. Тоді він став дивитись, як ми женемося за тими двома і як вони тікають. А коли обернувся, буйвіл уже стояв і дивився на нього. Зброєносець мерщій драла, а буйвіл тихенько подибав у ті чагарі.

— То підемо зараз за ним? — нетерпляче спитав Мекомбер.

Вілсон окинув його поглядом, неначе оцінював. «Бий мене сила божа, він таки дивак,— подумав собі.— Тільки вчора аж трусився весь, а сьогодні он який хоробрий!»

— Ні, перегодимо трохи.

— Ходім, будь ласка, в затінок,— сказала Марго. Вона була бліда й вигляд мала недужий.

Вони повернулися до машини, що стояла під одиноким розлогим деревом, і залізли на сидіння.

— А може, він і сконав уже,— промовив Вілсон.— Ось трохи посидимо, а тоді підемо дивитися.

Мекомбера поривало таке бурхливе й несвідоме щастя, якого він ще не відчував ніколи.

— Боже ж ти мій, ~~оно~~ була гонитва! — сказав він.— Ніколи в житті не знав я такого відчуття. Правда ж, було чудово, Марго?

— Мені було мерзотно.

— Чому?

— Мені було мерзотно,— повторила вона різко.— Бридке видовище.

— Знаєте, я думаю, що тепер уже ніколи нічого не злякаюсь,— сказав Мекомбер Вілсонові.— Щось таке в мені сталося, коли ми побачили буйволів і погналися за ними. Наче греблю якусь прорвало. Було тільки збудження й нічого більше.

— Це добре прочищає печінку,— сказав Вілсон.— З людьми часом діються прекумедні речі.

Мекомберове обличчя аж сяяло.

— Ви знаєте, от і зі мною таки щось подіялось,— сказав він.— Я наче зовсім перемигнувся.

Його дружина мовчала, тільки якось дивно позирала на нього. Вона сиділа, відкинувшись на задньому сидінні, а Мекомбер нахилився вперед і розмовляв з Вілсопом, що повернувся до нього боком, зіпершись на спинку переднього сидіння.

— Знаєте, я б залюбки пішов ще раз на лева,— сказав Мекомбер.— Тепер я їх зовсім не боюся. Та й що вони, зрештою, можуть заповідати?

— Атож,— мовив Вілсон.— Найгірше, що може заповідати лев,— це смерть. Як це говорить у Шекспіра? Там є чудові слова. Ось зараз спробую пригадати. Ну просто чудові. Колись я часто їх собі повторював. Ага, ось... «Клянуся честю, то мені байдуже — людина може вмерти тільки раз; ми смерть творцеві винні, й так ведеться, що той, хто помирає цього року, в майбутньому вже смерті не підвладний»¹. Гарно сказано, правда ж?

Він дуже зніяковів, промовивши ці слова, що були свого часу заповітні для нього, та, хоч йому не раз ображалося бачити, як люди ставали дорослими, це його завжди зворушувало. Бо ж річ була не в тім, що вони просто доходили повноліття.

Мекомберові допомогла несподівана щаслива пригода на полюванні, нагла спонука до негайної дії, коли не було часу вагатися й тривожитись; та хоч би як це сталося, але таки сталося. Он він тепер який, думає Вілсон. Усе лихо в тім, що багато їх надто довго залишаються хлопчиками. А декотрі — ціле своє життя. І навіть у п'ятдесят років вигляд мають хлоп'ячий. Знамениті американські чоловіки-хлопчаки. Предивовижний люд, їй-богу. А от цей Мекомбер тепер йому подобається. Ну й дивак же з нього, хай йому чорт. Певно, тепер він покладе край і жінчиним походенькам. Ото буде добре діло. А таки добре. Він же, сердега, мабуть, скільки жив, то все боявся. Хто й зна, з чого воно почалось. Але тепер — минулося. Він не встиг злякатися буйволів. До того ж був злий. Та ще й машина... Коли машина під боком, почуваш себе певніше. Тепер з нього будуть люди. Отак точнісінько й на війні траплялося. Цей перелом куди важливіший, аніж якась там утрата невинності. Страх зникає, наче після операції. А натомисть виростає щось нове. Найголовніше в чоловікові. Те,

¹ З трагедії Уїльяма Шекспіра «Генріх IV».

що робить його чоловіком. І жінки це також розуміють. От нема страху — і край.

Відсунувшись у куток сидіння, Маргарет Мекомбер позирала на обох чоловіків. Вілсон анітрохи не змінився. Вілсон виглядав так само, як і напередодні, коли вона вперше збагнула, в чому полягає його великий хист. А от Френсіс Мекомбер був тепер не такий, і вона помітила цю зміну.

— Ви теж відчуваєте отой приплив щастя, коли щось має статися? — спитав Мекомбер, усе досліджуючи своє новонабуте багатство.

— Про це не заведено говорити, — відповів Вілсон, дивлячись йому в лице. — Люди радніше кажуть, що їм страшно. І майте на увазі, вас теж іще братиме страх, і не раз.

— А все-таки — ви почуваєте себе щасливим, коли треба діяти?

— Так, — сказав Вілсон. — Почуваю. Тільки розводитись про це не годиться. А то нічого й не лишиться. Жодна радість не в смак, якщо її перемелеш язиком.

— Ви обидва верзете бозна-що, — обізвалася Марго. — Ото й діла, що поганялися машиною за купкою безпорадних тварин, а вже заговорили, мов герої.

— Даруйте, — сказав Вілсон. — Я таки справді розбазікався. — «Ага, вже занепокоїлась», — подумав він.

— Якщо ти не тямш, про що ми говоримо, то, може б, краще помовчала? — звернувся Мекомбер до дружини.

— А ти щось раптом став аж надто хоробрий, — презирливо відказала дружина, але її презирству бракувало певності. Вона дуже боялася чогось.

Мекомбер засміявся невимушеним і добродушним сміхом.

— Ти знаєш, а таки став, — сказав він. — Справді став.

— Чи не запізно? — гірко запитала Марго. Вона ж бо стільки років як могла силкувалась налагодити їхнє життя, і в тому, до чого воно дійшло тепер, нічиєї вини не було.

— Для мене — ні, — відказав Мекомбер.

Марго промовчала, проте відсунулась ще далі в куток.

— Як по-вашому, годі вже чекати? — весело спитав Мекомбер, повернувшись до Вілсона.

— Можна піти глянути, — сказав Вілсон. — У вас лишилися патрони з суцільними кулями?

— Трохи є в зброєносця.

Вілсон гукнув по-суахілі до старшого віком зброєносця, що білував голову забитого буйвола; той випростався, ді-

став з кишені коробку патронів і приніс Мекомберові, який заправив магазин своєї гвинтівки, а решту патронів поклав у кишеню.

— Будете стріляти із «спрінгфілда», — сказав Вілсон. — Ви до нього звикли. А «манліхер» залишимо в машині, у мемсаїб. Ваш зброносець понесе штудер. Я візьму свою бісову гармату. А тепер я маю сказати вам дещо. — Він залпшив це наостанок, бо не хотів полохати Мекомбера. — Коли буйвіл нападає, він держить голову рівно й виставляє її перед себе, тим-то грубе підріжжя захищає його від будь-якого пострілу в череп. Бити треба просто в морду. Ще можна ціляти в груди або, якщо стоятимете збоку, в шпю чи лопатку. Коли буйвола поранено, добити його страх як тяжко. Тому не вигадуйте ніяких штук. Стріляйте в найпростіший спосіб. Ну от, голову вони уже облупили. Рушаймо?

Він гукнув зброносців, ті підійшли, витираючи руки, і старший заліз у кузов машини.

— Я беру тільки Конгоні, — сказав Вілсон. — Другий залишиться відганяти птахів.

Коли машина поволі поїхала широкою галявиною до високих чагарів, що, мов зелений язик, простяглись уздовж висохлого річища, перетинаючи низину, Мекомбер почув, як стукоче його серце, і в роті у нього знов пересохло, але то було хвилювання, а не страх.

— Отут він зайшов у хащі, — сказав Вілсон. — Тоді мовою суахілі звернувся до зброносця: — Пошукай кривавого сліду.

Машина спинилась боком до заростів. Мекомбер, Вілсон і зброносець скочили на землю. Озирнувшись, Мекомбер побачив, що дружина сидить з гвинтівкою при боці й дивиться на нього. Він помахав їй рукою, але вона не відповіла.

Чагарі попереду стояли стіною, земля була суха. Літнього зброносця заливав піт, а Вілсон насунув капелюх на очі, й Мекомбер бачив перед собою його червону шпю. Раптом зброносець щось сказав Вілсонові по-суахілі й побіг уперед.

— Він сам сконав, — мовив Вілсон. — Добряча робота.

Він обернувся й схопив Мекомбера за руку, та, поки вони ручкалися, всміхаючись один до одного, зброносець дико заверещав, і вони побачили, як він боком вибігає з хащів, швидко, наче краб, а за ним ступає буйвіл — морда витягнута, писок міцно стулений, кров хапає, важка

голова випростана вперед, — ступає, готовий кинутись, і глипає на них налитими кров'ю поросячими очима. Вілсон, що був попереду, став на одне коліпо й вистрілив, і Мекомбер, пальнувши й собі, не почув свого пострілу за громом Вілсонового штуцера, а тільки побачив, як з масивного підріжжя порснули вгору скалки, схожі на шифер, і як сіпнулася буйволова голова; він стрельнув удруге, просто в роздуті ніздрі, і знову побачив, як шарпнулися роги й злетіли скалки; тепер він згубив з очей Вілсона і, старанно прицілившись, вистрілив ще раз, а те чорне громадисько було вже мало не над ним, і дуло гвинтівки опинилося майже врівень з витягнутою вперед мордою, і він бачив, як люто блимають буйволіві очіці і як його голова починає хилитися додолу, коли раптом відчув огнисто-білий сліпучий спалах, що вибухнув у нього в мозку, і потім нічого вже більше не відчував.

Вілсон на ту мить відступив був набік, щоб ударити буйволіві в лопатку. Мекомбер стояв тоді непорушно й стріляв у морду, щоразу трохи перевищуючи і влучаючи у важкі роги, що кришилися на скалки, мов шиферна покрівля, і, коли здавалося, що буйвіл от-от ударить Мекомбера рогами, місіс Мекомбер, сидячи в машині, вистрілила в нього з «манліхера» калібру 6,5 і влучила чоловікові в потилицю, дюймів на два вище й трохи збоку від основи черепа.

Френсіс Мекомбер лежав долілиць за два кроки від того місця, де повалився на бік мертвий буйвіл, дружина схилилася над ним, а поруч неї стояв Вілсон.

— Не треба його перевертати, — сказав Вілсон.

Жінка істерично плакала.

— Вам краще б піти в машину, — сказав Вілсон. — Де гвинтівка?

Вона похитала головою, обличчя її спотворила гримаса. Зброносець підняв з землі гвинтівку.

— Хай лежить як була, — звелів Вілсон. Потім додав: — Іди приведи Абдуллу, щоб він міг посвідчити, як сталося нещастя.

Він став навколішки, витяг з кишені хусточку й накрив нею коротко підстрижену голову Френсіса Мекомбера, не зрушаючи її в місця. Суха, шпариста земля швидко вбирала кров.

Вілсон підвівся й побачив буйвола, що лежав на боці, простягнувши ноги, і по його вкритому ріденькою шерстю череву повзали кліщі. «Розкішний бугаїсько, — машинально

відзначив він подумки.— Між рогами добрих п'ятдесят дюймів, а то й більше. А таки більше». Він гукнув шофера й звелів йому накрити труп і бути коло нього. Тоді пішов до машини, де, забившись у куток, плакала жінка.

— Оце-то штуку ви утнули,— промовив він рівним голосом.— Одначе він і справді вас покинув би.

— Замовкніть,— озвалася вона.

— Це, звісно, нещасливий випадок,— сказав він.— Я знаю.

— Замовкніть,— знову сказала вона.

— Ви не тривожтеся,— провадив він далі.— Деякі неприємності будуть, але я звелю зробити кілька фотографій, що стануть у великій пригоді під час дізнання. До того ж будуть свідчення зброносців та шофера. Вас ні в чому не запідозрять.

— Замовкніть,— сказала вона.

— Тепер маємо до біса клопоту,— не вгавав він.— Треба буде послати машину до озера, щоб звідти викликали по радіо літак і забрали нас трьох до Найробі. Чому ви не отруїли його? В Англії саме так роблять.

— Замовкніть! Замовкніть! Замовкніть! — крикнула жінка.

Вілсон подивився на неї своїми незворушними голубими очима.

— Уже все,— мовив він.— Я був трохи розсердився. Ваш чоловік якраз починав мені подобатись.

— Ой, замовкніть же, прошу вас,— сказала вона.— Дуже, дуже прошу.

— Оце вже краще,— відказав Вілсон.— «Прощу» — це куди краще. Тепер я замовкну.

СНІГИ КІЛІМАНДЖАРО

Кіліманджаро — вкрита снігом гора заввишки 19710 футів, яку вважають найвищою в Африці. Її західна вершина мовою масаї зветься «Нгав-Нгаї», тобто «Божий дім». Майже біля самої тієї вершини лежить висхлий і замерзлий труп леопарда. Чого шукав леопард на такій височині — ніхто пояснити не може.

— Найцікавіше те, що мені зовсім не боляче,— сказав він.— Отак і знаєш, коли воно починається.

— Справді не боляче?

— Анітрохи. Єдине, що мене турбує,— це дух. Тебе, напевне, аж верне.

— Годі-бо, прошу.

— Онде, поглянь,— сказав він.— Що їх так сюди вабить — видовище чи дух?

Його похідне ліжко стояло в затінку розлогої мімози, і, сягаючи оком поза тінь, на залиту сонцем долину, він бачив трьох великих птахів, що зухвало порозсідалися віддалік, а ще з десяток їх кружляло в повітрі, і тіні їхні раз у раз мелькали на землі.

— Вони позліталися того ж дня, як зіпсувалась машина,— сказав він.— А оце сьогодні вперше сіли на землю. Спочатку я пильно додивлявся, як вони ширяють у небі: думав, згодиться колись для оповідання. Та тепер смішно про це й казати.

— Ну годі вже, прошу тебе,— мовила вона.

— Та я ж нічого,— відказав він.— Просто легше стає, коли говориш. Я зовсім не хочу тебе засмучувати.

— Ти ж знаєш, не це мене засмучув. Я не маю ані хвилини спокою, бо нічим не можу тобі зарадити. А по-моєму, ми могли б якось полегшити становище, доки прилетить літак.

— Або доки він не прилетить.

— Ну скажи, будь ласка, що мені зробити. Я ж напевне можу що-небудь зробити.

— Можеш відтяти мені ногу, і воно має спинитись, хоч

я й не вірю. Або можеш мене застрелити. Ти ж тепер добре стріляєш. Я тебе навчив, правда?

— Прошу, не кажи такого. А може, я б тобі почитала?

— Що?

— Що-небудь із того, що ми маємо з собою, чого ще не читали.

— Не можу я того слухати,— сказав він.— Краще розмовляти. Ми сваримося, і час минає швидше.

— Я не сварюся. Я не хочу сварок. Не треба більше сваритися. Хоч які б ми були знервовані. Може, сьогодні вони повернуться з іншою машиною. А може, літак прилетить.

— Я не хочу нікуди їхати,— сказав чоловік.— Та й навіщо — хіба тільки щоб тебе заспокоїти?

— Ти говориш як боягуз.

— Невже не можна дати людині спокійно померти й не ображати її? Чи тобі легше так?

— Ти не помреш.

— Не кажи дурниць. Я вже помираю. Спитай-но отих паскуд.— Він поглянув туди, де сиділи троє величезних бридких птахів, згорбившись і повтягавши лисі голови у настовбурчене пір'я. Четвертий спустився додола, трохи пробіг з льоту, а тоді перевальцем подибав до тих трьох.

— Їх повно коло кожного табору. Просто ніхто їх не помічає. Ти не помреш, якщо не опустиш руки.

— Де ти таке вичитала? Ну й дурепа.

— Можеш собі думати про когось іншого.

— Боронь боже,— сказав він.— Я все життя тільки те й робив.

Якусь часинку він лежав тихо, дивлячись крізь мерехтливе повітря над розжареною сонцем долиною туди, де починався чагарник. Там паслося кілька козенят, що видавалися білуватими цяточками на жовтому тлі, а вдалині він побачив табун зебр, зовсім білих проти зелені чагарів. Намети стояли в гарній місцині, під великими деревами коло підгір'я, там була добра вода, ще й зовсім близько — в майже пересохлому джерелі, до якого вранці зліталися куріпки.

— То не хочеш, щоб я тобі почитала? — спитала жінка. Вона сиділа на брезентовому стідьчику біля ліжка.— О, вітерець повіяв.

— Ні, дякую.

— Може, приїде машина.

— Мене анітрохи не обходить, приїде вона чи ні.

— Зате мене обходить.

— Тебе обходить бозна-скільки такого, до чого мені байдужісінько.

— Не так уже й багато, Гаррі.

— А що, як ми вип'ємо трохи?

— Тобі може зашкодити. У Блека¹ сказано не вживати алкоголю. Краще не треба.

— Моло!— гукнув він.

— Слухаю, *бвана*.

— Принеси-но віскі з содовою.

— Тобі не можна,— сказала вона.— Оце і є опустити руки. Там же пишеться, що пити шкідливо. Я знаю, що шкідливо.

— Ні,— мовив він.— Корисно.

От і кінець, думав він. Тепер він уже не зможе нічого завершити. І ось як воно все кінчається — суперечкою через ковток віскі. Відколи в його правій нозі почалася гангрена, біль зовсім ущух, а з болем зник страх, і тепер він не відчував нічого, крім безмежної втоми та лютої досади, що це вже кінець усьому. Те, що мало статись, апітрохи його не цікавило. Багато років пад ним тяжіла страшна неминучість, а ось тепер смерть уже нічого не важила. Просто дивно, яку полегкість дає справжня втома.

І тепер він ніколи не напише тих речей, що їх усе приберігав на майбутнє, доти, доки зможе написати їх гарно. Ну що ж, зате й невдачі вже нема чого боятися. А може, він узагалі не зміг би їх написати, тим-то й не брався до них і все відкладав на потім. Та тепер він уже ніколи про це не дізнається.

— Даремно ми сюди поїхали,— сказала жінка. Вона дивилася на склянку в його руці й кусала губи.— У Парижі з тобою ніколи б такого не сталося. Ти ж завжди казав, що любиш Париж. Ми могли залишитися в Парижі або ж поїхати десь-інде. Я б поїхала з тобою куди завгодно. Я ж казала, що поїду куди ти тільки схочеш. Коли вже тобі треба було пополювати, ми могли б поїхати до Угорщини, там було б набагато зручніше.

— Все за твої клятві гроші,— сказав він.

— Ти несправедливий,— сказала вона.— Вони завжди були такі самі твої, як і мої. Я все покинула і їздила з тобою скрізь, де ти хотів, і рбила все, що ти хотів. Але сюди ми поїхали даремно.

¹ У медичному довіднику Блека.

— Ти ж казала, що тобі тут подобається.

— Подобалося, поки все було гаразд. А тепер мені тут осоружно. Не збагну, чому таке мало скоїтися з твоєю ногою. За що нас спіткало це лихо, щоби ми такого зробили?

— За себе я можу сказати. Передусім, забув одразу ж припекти подряпину йодом. Потім не звертав на неї уваги, бо ніяка зараза до мене не пристає. А ще згодом, коли мені погіршало, робив примочки слабким карболовим розчином, бо всі інші дезинфекційні засоби в нас кінчилися. Мабуть, саме від цього омертвіли дрібні кровоносні судини й почалася гангрена.— Він подивився на жінку.— Хіба не досить?

— Я не про те.

— Коли б ми найняли тямущого механіка, а не того педоука-тубільця, він стежив би за мастилом і ніколи не спалив би підшипника.

— Я не про те.

— Коли б ти не зреклася свого товариства, того клятого кодла з Олд-Вестбері, Саратоги, Палм-Біча ¹, і не злигалася зі мною...

— Та я ж кохала тебе. Ти несправедливий. Я й тепер тебе кохаю. І завжди кохатиму. А ти хіба не кохав мене?

— Ні,— відказав він.— Мабуть, ні. Та й не кохав ніколи.

— Гаррі, що ти кажеш! Ти втратив розум.

— Ні. Я не маю чого втрачати.

— Не пий,— сказала вона.— Любий, не пий, я тебе прошу. Ми повинні зробити все, що тільки можна.

— От ти й роби,— сказав він.— А я стомився.

Тепер він бачив в уяві залізничну станцію в Карагачі і себе на пероні з рюкзаком за плечима, і ось уже ліхтар сімплонського експреса розітнув темряву,— він тоді від'їжджав із Фракії після того відступу. Це було одне з оповідань, що він мав написати згодом, і ще про той сніданок, коли всі дивились у вікно на засніжені болгарські гори і секретарка з місії Хансена спитала старого, чи то справді сніг, і старий, зиркнувши й собі, відповів: «Ні, то не сніг. Для снігу ще зарано». І секретарка сказала іншим дівчатам: «От бачите, ніякий то не сніг»,— і вони загомонили всі разом: «То не сніг, ми помилилися». Але то був

¹ Фешенебельні курорти в США.

таки сніг, і, коли розпочався обмін населення, старий по-слав людей у засніжені гори. І вони блукали серед того снігу, аж поки всі загинули ще до кінця зими.

Сніг був і в Гаурталі, він ішов цілий різдвяний тиждень,— того року, коли вони жили в лісорубовій хаті з величезною кахляною грубою, що займала півкімнати, і спали на матрацах, набитих буковим листям; це тоді до них пришкандибав дезертир, насилу тягнучи по снігу скривавлені ноги. Він сказав, що за ним женеться поліція, і вони дали йому вовняні шкарпетки й затримали поліцаїв балачкою, аж поки слід його замело снігом.

У Шрунці на перший день різдва сніг так яскрів проти сонця, що аж очам було боляче, коли дивитися з вікна півнички на тамтешній люд, що вертав додому з церкви. Це там вони підіймалися з важкими лижами на плечі вкоченою саньми й жовтою від кінської сечі дорогою, що йшла понад річку між крутих гір, порослих соснами, і там-таки з'їжджали з великого льодовика над «Мадленер-гаузом», і сніг був гладенький, мов цукрова глазур, і легкий, мов пудра; і він досі пам'ятав той стрімкий, безгучний від величезної швидкості спуск, коли він, наче птах, летів униз.

Того року несподіваний снігопад заскочив їх у «Мадленер-гаузі», і вони мусили просидіти там цілий тиждень, граючи в карти при світлі кіптявого ліхтаря, і ставки невпинно йшли вгору, що більше програвав гер Лент. Кінець кінцем він програв усе. Геть усе — гроші лижної школи, її річний прибуток, а далі й власні заощадження. Ось і тепер він мов живий перед очима: довгоносий, бере зі столу карти й відкриває *sans voir*¹. Тоді вони тільки те й робили, що грали. Нема снігу — до карт, накидало надміру — знову до карт. І він подумав про те, як багато часу в його житті згаяно на гру.

Та він так і не написав про це ні рядка, ані про той ясний і холодний різдвяний день, коли на обрії видніли далекі гори і Баркер полетів через лінію фронту бомбардувати поїзд, що віз додому австрійських офіцерів, а коли вони повискакували з вагонів і сипонули врозтіч, він розстрілював їх з кулемета. Пригадалося, як потім Баркер прийшов до їдальні й почав про це розповідати. І як раптом запала тиша, а тоді хтось сказав: «Падлюка ти, мерзенний убивця!»

¹ Не дивлячись, «на темну» (франц.).

З тими самими австрійцями, яких вони тоді вбивали, він згодом катався на лижах. Ні, не з тими самими. Ганс, що пристав до нього в супутники на всю ту зиму, відбував війну в гірських стрільцях, і, коли раз вони вдвох пішли у видолонок над тартаком полювати на зайців, вони розмовляли про бої при Пасубіо, про наступ на Пертіку й Асалоне, та він так і не написав про це ані слова. Ані про Монте-Корно, ані про Съете-Коммум, ані про Арсьєдо.

Скільки ж це зим він прожив у Форарльберзі та Арльберзі? Чотири... Нараз йому спав на пам'ять і отой чоловіча, що продавав лисицю, коли вони ходили в Блуденц купувати подарунки, і добрячий Kirsch¹ з присмаком вишневих кісточок, і легкий вихор сріблястої куряви над стужавілим снігом, коли, співаючи «Гей-йо, наш Роллі!», ти мчиш до крутого спуску, злітаєш з нього навпростець, тоді трьома стрімкими поворотами поминаєш садок, перестрибуєш через рівчак і виїжджаєш на обмерзлу дорогу позад готелю. Мерщій попускаєш кріплення, скидаєш лижі й ставиш їх до дерев'яної стіни, а у вікні бачиш світло лампи, і там, у курному, пропахлому молодим вином теплі, стось награв на акордеоні.

— Де ми спинялися в Парижі?— запитав він у жінки, що сиділа біля нього на брезентовому стільчику тут, в Африці.

— У «Крійоні». Ти ж сам знаєш.

— Звідки мені знати?

— Ми завжди там спинялися.

— Ні. Не завжди.

— Там або ж в «Анрі-Катр», у Сен-Жермені. Ти казав, що любиш там жити.

— Любов — це купа гною,— сказав Гаррі.— А я півень, що заліз на неї і кукурікає.

— Навіть якби ти мав померти,— сказала вона,— то невже так доконче треба знищити все, що лишається по тобі? Чп ти повинен забрати все в домовину? Чи повинен убити коня і жінку, а сідло й зброю кинути в огонь?

— Атож,— відказав він.— Моя зброя — це твої клятві гроші. Мій кінь баский і моя зброя.

— Замовч.

¹ Вишнівка (нім.).

— Гаразд. Не буду більше. Я не хочу тебе ображати.
— Тепер це вже, мабуть, трохи запізно.
— От і добре. Тоді ображатиму й далі. Так веселіше. Те
єдине, що я справді любив з тобою робити, тепер не для
мене.

— Ні, неправда. Ти багато чого любив, і я робила все,
чого тобі хотілося.

— Ой, бога ради, не хвалися!

Він подивився на неї і побачив, що вона плаче.

— Слухай-но,— сказав він.— Ти думаєш, мені самому
приємно? Я й сам не знаю, що зі мною діється. Мабуть, це
прагнення вбити іншого, щоб вижити самому, так я га-
даю. Коли ми почали розмовляти, я був цілком спокій-
ний. І в гадці не мав нічого такого. А тепер наче сказився
і ладен хтось-що тобі зробити. Не зважай на мене, сер-
денько. Я ж бо справді кохаю тебе. Ти й сама знаєш. Я ні-
коли нікого не кохав так, як тебе.

Він збився на звичну брехню, що нею добував хліб свій
насушний.

— Ти дуже добрий до мене.

— Ти повія,— сказав він.— Повійниця-благодійниця.
Це вже поезія. Я тепер повен поезії. Гною і поезії. Гни-
лої поезії.

— Мовчи, Гаррі, ну що за диявол у тебе вселився?

— Не хочу нічого залишати,— сказав він.— Нічого по
собі не залишу.

Прокинувся він аж надвечір. Сонце сховалося за гору,
і долину оповила тінь; козенята трималися тепер
якнайдалі від чагарів, майже біля самих наметів, і він
дивився, як вони пасуться, раз по раз нахилиючи голови
й помахуючи хвостиками. Нахабні птахи вже не чатували
на землі. Вони важко повмощувались на дереві. Тепер їх
було ще більше. Коло ліжка сидів його особистий бой.

— Мемсаїб пішла стріляти,— сказав хлопець.— *Бвана*
чогось хоче?

— Ні.

Певне, пішла вполювати якусь дичину і, знаючи, що
він любить дивитися на тварин, подалася ген від наметів,
щоб не порушити спокою в тій місцині, яку він міг ба-
чити. Вона ніколи нічого не забуває, подумав він. Жодної
дрібниці, про яку прочитала, або колись почувла, або ще
якось дізналася.

То не її провина, що вони зійшлися, коли він був уже спустошений. Звідки жінці знати, що твої слова нічого для тебе не важать, що ти говориш їх тільки за звичкою, бо так тобі спокійніше? Відтоді як він перестав надавати ваги своїм словам, його брехня була жінкам любіша, аніж колись правда.

Не те головне, що він брехав, а те, що не мав за душею і слова правдивого. Він прожив своє життя, воно давно вже скінчилось, а тоді він став жити далі, серед інших людей, мав тепер більше грошей і подорожував по найкращих із знайомих місць, та й нові вибирав найкращі.

Так, ти волів ні про що не думати, і тоді все було чудово. Здоров'я мав залізне, через те й не став неврастеніком, як більшість тих людьців, і вдавав, ніби тобі пачхати на роботу, яку ти робив перед тим і яка тепер стала тобі не до снаги. Але сам собі ти казав, що неодмінно напишеш про цих людей, про великих багатіїв, що ти чужий серед них, розвідник у їхньому таборі, що ти покинеш його і змалюєш словом, і то вперше буде розповідь людини, яка знає те, про що пише...

Та він так нічого й не написав, бо кожний день у неробстві й розкошах, у зневазі до тих, ким і сам він тепер був, притуплював його здібності, послаблював снагу до праці, і зрештою він зовсім покинув писати. А людям, з якими він тепер знався, так було куди зручніше. Колись, за давньої милої пори, він почував себе найщасливішим саме в Африці, і от знову приїхав сюди, щоб почати все наново. В цю мисливську подорож вони вирушили без особливих вигод. Не терпіли ні в чому нестатків, але й не розкошували, і він сподівався, що в такий спосіб знову збереться на силі, що спроможеться скинути в душі жир, як ото роблять боксери, їдучи в гори працювати й тренуватися, щоб зігнати зайву вагу.

Спочатку вона була задоволена. Казала, що їй тут подобається. Їй завжди подобалось неспокійне життя, з переминою обставин, з новими знайомствами та цікавими враженнями. А він плакав ілюзію, ніби до нього вертається колишня сила й снага до праці. І тепер, якщо такий має бути кінець,— а він знав, що це кінець,— нема чого звиватися, мов та змія з перебитим хребтом, що кусає сама себе. Ця жінка ні в чому не винна. Якби не було її, була б якась інша. Коли вже він жив брехнею, то повинен і померти так само...

З-за горба до нього долинув постріл.

Вона дуже влучно стріляє, ця добра повія, ця повія-ниця-благодійниця, дбайлива доглядачка й згубниця його таланту. Дурниці. Він сам згубив свій талант. Навіщо до-рікати цій жінці за те, що вона дала йому достаток? Він занастив свій талант, бо прирік його на бездіяльність, бо зрадив себе самого і все, у що вірив, занастив пи-яцтвом, що позбавило його колишньої гостроти чуття, лі-нощами, неробством, снобізмом, пихою, марнолюбством — і сим, і тим, і ще хтозна-чим. Що ж лишилося? Перелік давніх книжок? А який він, власне, був, той його талант? Ні, талант був таки пристойний, та, замість уживати його на діло, він гендлював ним. Ніколи не міряв ним того, що *зробив*, а все — що *міг би* зробити. І зрештою обрав інший спосіб заробляти собі на прожиток — не пером і не олівцем.

Тож чи дивно, що кожна нова жінка, в яку він закоху-вався, неодмінно була багатша, ніж попередня? Та тепер, коли він утратив здатність кохати і жив самою брехнею, як от із цією жінкою, багатшою від усіх інших, що мала силу-силенну грошей, що раніш була одружена й наро-дила двох дітей, що перед ним брала собі коханців і з жод-ним не знала втіхи, а його щиро любила як письменника, як чоловіка, як товариша і як свою завидну власність, — і от, хоч як це дивно, саме їй, котрої він зовсім не любив і котрій увесь час брехав, він міг давати за її гроші куди більше, аніж тим жінкам, що їх кохав був по-справжньому.

«Певно, всі ми створені для того, що робимо, — подумав він. — Хто який мав хист, так і заробляє собі на прожи-ток». Сам він усе життя в той чи інший спосіб продавав свою снагу, а коли до неї не долучаються почуття, за ті самі гроші даєш набагато більше. Він давно зрозумів це, але й про це вже тепер не напише. Ні, не напише, хоч і варто було б...

Онде вона — з'явилася на видноті, простує до табору. На ній бриджі, у руках — рушниця. Слідом за нею двох служників тягнуть на жердині забите козеня. Все така сама приваблива, подумав він, і тіло в неї гарне. Вона мала неабиякий хист до любощів, добре на них зналася, і, хоч була й не вродлива, йому подобалось її обличчя; вона дуже багато читала, залюбки їздила верхи, полювала на дичину і, певна річ, забагато пила. Чоловік її помер, коли вона була ще порівняно молода, і на якийсь час вона віддалась турботам про своїх майже дорослих дітей, що вже не потребували цього й почували себе з нею незруч-

но, багато часу приділяла своїм копиям, книжкам і чарці. Вона любила читати в надвечірні години, перед обідом і, читаючи, пила віскі з содовою. До обіду була вже добре напідпитку і, вихиливши за столом ще пляшку вина, здебільшого швидко засинала.

Так було, поки вона не завела собі коханців. Відколи з'явилися коханці, вона вже не пила стільки: тепер їй не треба було впиватись, щоб заснути. Але коханці їй надокучали. Перед тим вона жила в шлюбі з чоловіком, що ніколи їй не надокучав, а ці надокучали страшенно.

Потім одне з двох її дітей загинуло в авіаційній катастрофі, і, коли все минулося, вона порвала з коханцями, а що віскі не вгамовувало болю, то мусила влаштовувати своє життя якось по-новому. Нараз її посів болісний страх перед самотністю. Але їй потрібна була людина, яку б вона могла поважати.

Це почалося дуже просто. Їй подобались його твори, і вона давно заздрила на його життя. Гадала, він робить тільки те, до чого має охоту. Способи, до яких вона вдалася, щоб заволодіти ним, та причини, з яких урешті закохалася в нього,— то все були шаблі неухильного поступу, і кінець кінцем вона побудувала собі нове життя, а він спродав решту свого життя колишнього.

Спродав за безпечений добробут, за вигоди — тут ніде правди діти,— ну, а ще за що? Він і сам не міг сказати. Вона ладна купити все, чого йому забагнеться. Це він знав. А до того ж і коханка була чудова. Він лягав з нею в ліжку так само радо, як і з будь-якою іншою, навіть ще й радніш: вона була багатша від інших, мала гарне тіло, добре зналася на любовоцях і ніколи не влаштовувала сцен. І ось тепер це життя, яке вона побудувала наново, мало урватись, бо два тижні тому він не вдався до йоду, подряпавши коліно об терня, коли вони продиралися крізь чагарі сфотографувати табун антилоп, що стояли з високо піднесеними головами й, роздимаючи ніздрі, нашорошивши вуха, видивлялись уперед і прислухалися до найменшого шелесту, готові ту ж мить шугнути в хащі. І таки втекли, перше ніж він устиг зробити знімок.

Ось вона, прийшла.

Не підводячись, він повернув голову й подивився на неї.

— Привіт,— озвався він.

— Я підстрелила козеня,— сказала вона.— Буде тобі

добрий бульйон, і ще загадаю зробити картопляного пюре. Як ти себе почувашь?

— Куди краще.

— От і чудово! Знаєш, я так і думала, що тобі має полегшати. Коли я пішла, ти спав.

— Я добре проспав. А ти далеко ходила?

— Ні. Тільки зайшла за горб. Я поклала його з першого пострілу.

— Ну, стріляєш ти чудово.

— Я люблю полювати. І Африку полюбила. Справді. Якщо ти видужаєш, це буде найкраща пригода в моєму житті. Ти не уявляєш собі, яка це втіха — полювати разом з тобою. Я полюбила цю країну.

— Я теж люблю її.

— Коханий, як же добре, що тобі полегшало. Мені так прикро, коли ти отакий, як був. Ти не будеш більше такого казати, правда ж? Обіцяєш?

— Не буду, — відповів він. — Я вже й не пам'ятаю, що казав.

— Не треба доводити мене до знемоги, чуєш? Я всього лиш немолода жінка, що кохає тебе і хоче робити все, що й ти. Я вже й так скільки разів у житті знемагала. Ти ж не хочеш, щоб таке було знову, правда?

— Я б залюбки зпеміг тебе в ліжку, — відказав він.

— Еге ж. Оце приємна знемога. Задля неї ми й живемо. Завтра прилетить літак.

— Звідки ти знаєш?

— Я певна. Неодмінно прилетить. Служники наготували галуззя і трави для багаття. Я сьогодні ще раз ходила туди подивитися. Там цілком досить місця, щоб сісти літакові, і ми запалимо вогнища з обох кінців.

— Чому ти думаєш, що він прилетить завтра?

— Я певна, що прилетить. Давно вже час. У місті тобі вилікують ногу, і тоді ми добряче знеможемо одне одного. Не так, як цими жахливими розмовами.

— Може б, нам випити? Сонце вже сіло.

— Ти гадаєш, тобі не зашкодить?

— Одна не зашкодить.

— То вип'ємо її разом. Моло, віскі з содовою! — гукнула вона.

— Ти б узула чобітки проти москітів, — сказав він.

— Потім, коли помиюся.

Поки вони пили, сутінки все густішали, а коли майже

зовсім спочило і стріляти стало темно, долину перебігла гісна й зникла за горбом.

— Ця падлюка бігає тут кожного вечора,— сказав він.— Кожного вечора, ось уже два тижні.

— Мабуть, це вона так скиглить ночами. Та мені байдуже. А загалом бридка тварина.

Вони пили разом, біль йому не дошкуляв — тільки незручно було лежати в одній позі, а тим часом служники розпалювали вогнище, на стінах наметів танцювали відблиски полум'я, і він відчував, як до нього вертається мимовільна згода з життям у цьому втішному полоні. Вона таки справді добра до нього. А він сьогодні повівся з нею жорстоко й несправедливо. Вона мила жінка, напрочуд мила...

І ту ж мить він усвідомив, що помирає.

Це почуття наринило як вир — не подмухом буревію чи навальною хвилею, а так, ніби він раптом опинився у лиховісній смердючій пустці, що її краєм, на превеликий його подив, нечутно скрадалась ота гісна.

— Що тобі, Гаррі? — спитала жінка.

— Нічого,— відказав він.— Ти б пересіла на той бін. Проти вітру.

— Моло змінив тобі пов'язку?

— Так. Тепер я роблю борні примочки.

— Як ти себе почуваш?

— Трохи паморочиться в голові.

— Я піду помиюся,— сказала вона.— Ти зажди трохи. Разом повечеряєм, а тоді занесемо ліжко в намет.

«Отже,— сказав він сам до себе,— добре, що ми перестали сваритися». З цією жінкою він не часто сварився, а от з іншими, яких кохав, сварився страшенно, і кінець кінцем сварки ті, мов іржа, знищували все, що було в них спільного. Він кохав занадто палко, вимагав занадто багато і завжди сам усе занапащав.

Йому пригадалось, яким самотнім він почував себе тоді в Константинополі, після тієї сварки напередодні його від'їзду з Парижа. Він гуляв там напропале, і коли все те скінчилось, і він не тільки не позбувся своєї самотності, а ще й роз'ятрив її, він написав листа — їй, першій, котра покинула його,— про те, що він так і не зміг себе перебороти... Про те, як йому одного разу здалося, ніби він побачив її на вулиці, і йому аж млосно стало; як, угледівши на Бульварі першу-ліпшу жінку, що чим-небудь нагаду-

вала її, він ішов слідом, боячись упевнитися, що то не вона, боячись утратити те почуття, яке охопило його. Проте, що хоч би з якою жінкою він спав, йому тільки дужче бракувало її. І що отой її вчинок однаково нічого не важить, бо він зрозумів, що нездатен зцілитися від кохання до неї. Він писав цього листа у клубі, зовсім тверезий, і послав його в Нью-Йорк з проханням відписати йому до паризької редакції. Гадав, що так буде найпевніше. І того ж вечора, в нестерпній тузі за нею, відчуваючи в душі болісну порожнечу, він підчепив на вулиці біля «Таксіма» якусь дівчину і повів її вечеряти. Потім вони пішли в дансинг: танцювала вона погано, і він покинув її задля іншої — жагучої розпусниці-вірменки, яка так терлась об нього животом, що його аж жаром обсіпало. Він забрав її від англійського офіцера-артилериста з неабияким скандалом. Артилерист викликав його за двері, і вони завелися битись у темряві посеред вулиці. Він двічі добре садонує артилериста збоку в щелепу, але той не впав, і він зрозумів, що битись доведеться по-справжньому. Артилерист затопив йому в груди, потім у вилицю. Він знову замахнувся і вдарив лівою, а артилерист навалився на нього, вчепився в піджак і геть відірвав рукав; він двічі дав йому по вуху, тоді щосили вдарив правою і відштовхнув від себе. Артилерист упав головою на брук, і вони з дівчиною кинулися навтіки, бо вже чути було, як надходить військовий патруль. Вони скочили в таксі й проїхали понад Босфором до Рімілі-Гіса, зробили круг і повернули назад серед нічної прохолоди; потім пішли до ліжка, і вона була й на дотик така ж перестигла, як і на вигляд, проте гладенька, мов трояндова пелюстка, солодка, наче патока, з м'яким животом і великими персами, а під задок не треба було й подушки. Коли він зібрався йти, вона ще спала і вигляд мала у вранішньому світлі досить-таки пошарпаний. Він повернувся до «Пера-Паласу» з синцем під оком, несучи під пахвою піджак без одного рукава.

Того ж вечора він виїхав до Анатолії і тепер пригадав ту подорож: як поїзд цілий день ішов поміж ланами, засіяними маком, що його там вирощують на опіум, і яке то дивне було відчуття наприкінці дороги, коли почало здаватися, ніби змінились усі відстані, і як він дістався туди, де розпочався наступ за участю новоприбулих грецьких офіцерів, що ні біса не тямали в цьому ділі, і артилерія лупила по своїх, і англійський військовий спостерігач плакав, як дитина.

Того ж таки дня він уперше побачив забитих солдатів у білих балетних спідничках і гостроносих капцях з помпонами. Турки сунули навалою, і він бачив, як солдати в спідничках тікали, як офіцери стріляли в них, а тоді й самі кинулись тікати, і він теж тікав чимдуж разом з англійським спостерігачем, аж поки йому заболіло в грудях, а в роті стало так гірко, наче він смоктав мідяки; і вони спинилися за якимись скелями, а турки все сунули та сунули. Згодом він бачив такі речі, яких ніколи не міг собі й уявити, а потім — і ще страшніші. Отож, повернувшись до Парижа, не міг про це ані сам говорити, ані слухати інших. А в кафе, повз яке він ішов, перед стосиком блюдечок з-під чарок сидів отой американський поет і з дурнуватим виразом обличчя, схожого на велику картоплину, патякав про дадаїзм з одним румуном, на ім'я Тристан Тцара¹, що завжди носив монокль і скаржився на головний біль; і він подався назад до свого помешкання, до дружини, що її знову кохав, — забуто всі сварки, забуто всі безумства, він радів, що повернувся, і пошту з редакції тепер надсилали йому додому. І ось одного ранку надійшов лист у відповідь на той, що він тоді написав, і коли він побачив на підносі конверт із знайомим почерком, то аж похолов увесь і спробував непомітно підсунути його під інший лист. Та дружина спитала: «Від кого це, любий?» — і то був кінець усьому, що тільки-но почалося в них наново.

Він пригадував щасливі дні з усіма жінками, яких знав, пригадував і сварки. Чомусь вони завжди заводили ті сварки в найприємніших місцях. І чого їм неодмінно надавало сваритися в найкращі для нього хвилини?.. Він нічого про це не написав: спершу не хотів жодної з них образити, а потім йому здавалося, що й без того в про що писати. Але повсякчас думав, що зрештою обов'язково про це напише. Міг би написати багато про що. Він бачив, як змінюється світ, і то були не просто події, хоч і їх він спостерігав чимало й пильно придивлявся до людей, — він бачив тонші зміни і пам'ятав, як повордилися люди за різних часів. Він сам був свідок усього того, усе примічав і вважав за свій обов'язок про те написати — але тепер уже ніколи не напише.

¹ Французький поет, засновник дадаїзму — формалістичної течії в західноєвропейській літературі під час першої світової війни.

— Ну, як тобі? — спитала жінка. Вона вже помилась і вийшла з намету.

— Добре.

— То, може, трохи поїси?

Він угледів позад неї Моло з розкладним столиком і ще одного служника, що тримав посуд.

— Я хочу писати, — сказав він.

— Випий бульйону, це додасть тобі сили.

— Сьогодні вночі я помру, — сказав він. — Ні до чого мені сила.

— Облиш цю мелодраму, Гаррі, прошу, — сказала вона.

— Чи тобі в носі позакладало? Я вже згнів майже до стегна. На біса мені твій бульйон? Моло, принеси-но віскі з содовою!

— Випий бульйону, я прошу, — лагідно сказала вона.

— Ну, давай уже.

Бульйон був надто гарячий. Довелося тримати чашку в руках, чекаючи, поки охолоне, а вже тоді одним духом, не похлинувшись, він влив у себе все до краплі.

— Ти чудова жінка, — сказав він. — Не зважай на мене.

Вона повернула до нього обличчя, так добре знає й люблене з фотографій в «Острозі» та «Місті й маєтку», тільки трохи поблякле від алкоголю, тільки трохи змарніле від любосних утіх; але в «Місті й маєтку» ніколи не показували тих гарних грудей, ані тих пишних стегон, ані рук, що так приємно пестили йому спину. Дивлячись на її знайому лагідну умішку, він знову відчув наближення смерті. Та тепер то не був раптовий вир, а наче подув вітру, що, сколихнувши полум'я свічки, здіймає його догори.

— Нехай потім винесуть мій москітник і почеплять над ліжком, а поруч запалять вогнище. Я сьогодні почуватиму просто неба. Зрушати з місця ні до чого. Ніч ясна, і дощу не буде.

Так ось воно як помирають — у шепоті, що його й сам ледве чуєш. Ну що ж, сварок більше не буде. Це він твердо обіцяє. Він не стане псувати того єдиного, чого ще не звадав у житті. А проте, мабуть, таки зіпсує. Адже завжди все псував. А може, й не зіпсує.

— Ти можеш писати під диктовку?

— Ніколи не пробувала, — відказала вона.

— А втім, байдуже.

Однаково часу вже нема, хоч усе, здається, так щільно вляглося, що можна вмістити в один абзац — аби тільки він зумів добре все те висловити.

На горі понад озером стояв рублений дім, зашпарований білим вапном. На жердині біля дверей висів дзвоник, що скликав родину до столу. За домом було поле, а за полем — ліс. Від дому до причалу збігав ряд струнких тополь. Ще ряд тополь тягся вподовж мису. Понад узліссям йшла дорога нагору, і при тій дорозі ти збирав ожину. Потім рублений дім згорів, і всі рушниці, що висіли над каміном на кілочках з оленячих ратиць, також згоріли, і їхні стволи без прикладів, з розтопленим свинцем у магазинних коробках, довго ще лежали серед купи попелу, що його брали на луг для великих миловарних казанів, і ти спитав дідуса, чи можна ними погратися, а він не дозволив. Авжеж, то й тепер були його рушниці, і він так і не купив нових. І відтоді більше не полював. Дім відбудували на тому самому місці, тепер уже з брусів, потім побілили, і з ганку ти бачив ряд тополь і озеро за ними; але рушниць у домі вже ніколи не було. Рештки тих рушниць, що висіли колись на оленячих ратицях у старому рубленому домі, ваялися надворі в купі попелу, і ніхто їх більше не чіпав.

Після війни ми орендували в Шварцвальді струмок, у якому водилася форель, і до нього було дві дороги. Одна — спершу низом, через долину, що починалася від Тріберга, між тінястими деревами обабіч білого пугівця, а далі — бічною стежкою, що вела в гори, повз невеликі ферми з високими шварцвальдськими будинками, аж доки та стежка виходила до струмка. Звідти ми й починали рибалити.

Друга дорога стрімко підіймалася вгору до узлісся і далі йшла верхами через сосновий бір, а там спускалася до луки й, перегнувши її, виходила до місточка. На берегах струмка росли берези, і він був хоч невеличкий, зате прозорий, бистрий, із заводями в тих місцях, де течія попідмивала коріння беріз. Власникові готелю в Тріберзі випав добрий сезон. Там було дуже гарно, і всі ми заприятелювали між собою. А наступного року настала інфляція, і грошей, які він прибирав тоді, не вистачило навіть на те, щоб купити припасу й знову відкрити готель, — і він повісився.

Це ще б можна продиктувати, але є й таке, чого не продиктуєш: площа Конгрескарн, де квіткарки фарбували квіти просто серед вулиці, і фарба стікала на брук до автобусної зупинки; літні чоловіки й жінки, завжди п'яні від вина та прокислих вичавок; змерзлі дітлахи з зашмарканими носами; дух брудного поту, злиднів і пияцтва в

«Кафе-дез-Аматер»; повії в «Баль-Мюзет», над яким вони тоді жили. Консьєржка, що приймала в своїй комірчині солдата республіканської гвардії, а тим часом його каска, прикрашена волосяною китицею, лежала на стільці. Пожилиця з кімнати навпроти, в якій чоловік був спортсмен-велосипедист, — як вона зраділа того ранку в молочній, коли розгорнула «Авто» й прочитала, що він здобув третє місце в перегонах Париж — Тур, у своєму першому великому змаганні. Вона почервоніла, засміялась і, вимазуючи жовтою спортивною газеткою та плачучи з радості, побігла до себе нагору. Чоловік орендаторки «Баль-Мюзет» був шофер таксі, і коли йому, Гаррі, доводилося відлітати вранішнім літаком, той будив його, стукаючи в двері, і, перше ніж їхати, вони разом випивали по склянці білого вина коло цинкового прилавка в барі. Він знав тоді своїх сусідів у тому кварталі, бо всі вони були бідні.

У прилеглих до площі будинках жило два гатунки людей: п'яниці і спортсмени. П'яниці заливали свої злидні вином, спортсмени шукали розради в тренуванні. То були нащадки комунарів, що не вагалися в своїх політичних поглядах. Вони знали, хто розстрілював їхніх батьків, їхніх родичів, братів і друзів, коли версальське військо захопило місто після Комуни і нещадно карало всякого, хто мав мозолясті руки, носив картуз чи вирізнявся ще якимись прикметами робочої людини. І серед тієї бідноти, у тому кварталі навпроти крамнички торговця кониною та кооперативної винарні, він написав свої перші сторінки, започаткувавши ними те, що вважав тоді за справу свого життя. Жоден інший район у Парижі не був йому такий любий, як цей: його кристалі дерева, старі поштукатурені будинки з коричневими панелями внизу; довгастий зелений автобус на круглій площі; пурпурова фарба, що спливає з квітів на бручківку; несподіваний спуск на вулиці кардинала Лемуана, що круто збігає з горба до Сени, а з другого боку — тісний, перелюднений світло вулиці Муфтар. Вулиця, що веде нагору до Пантеону, і ще одна, якою він завжди їздив на велосипеді, — єдина заасфальтована вулиця в тому районі, рівна й гладенька під шинами, з високими вузькими будинками і дешевим готелем, де вмер Поль Верлен. У їхньому тодішньому помешканні було тільки дві кімнати, і він наймав кімнату в тому готелі, на останньому поверсі, за шістьдесят франків на місяць, — там він писав, і з вікна йому було видно дахи, димарі й усі паризькі пагорби.

З вікон їхнього помешкання можна було побачити не багато. Насамперед — крамничку вугляра, що продавав також і вино, кепське вино. Позолочену конячу голову над дверима м'ясної крамнички, червоно-жовті туші у її вітрині та ще зелений фасад винарні, де вони купували вино — добре, а до того й дешево. Решту краєвиду становили поштукатурені стіни та вікна сусідів. І, бувало, вечорами, коли хтось падав п'яний серед вулиці й лежав, сопучи й стогнучи, у суто французькій ivresse¹, — хоч такої, казали, нібито зовсім не існує, — ті сусіди відчиняли вікна, й чути було їхню розмову.

«Де поліцей? Коли не треба, той лобур завжди тут. Певме, спить з якоюсь консьєржкою. Знайдіть його хто-небудь. — Аж ось хтось виллює з вікна відро води, і стогін затихав. — Що там таке? Вода. Оце діло». І вікна зачиняються.

Марі, його femme de ménage², нарікає на восьмигодинний робочий день: «Коли чоловік працює до шостої, то, йдучи додому, він вип'є яку чарчину і грошей не розтринькає. А тепер він працює лише до п'ятої, то напивається щовечора, і вдома ніколи нема й мідяка. Кажу вам — те скорочення нам, жінкам, тільки на горе».

— Може, дати тобі ще бульйону? — спитала в нього жінка — тут, тепер.

— Ні, дякую. Бульйон чудовий.

— Випий ще трохи.

— Я радніше випив би віскі.

— Віскі може тобі зашкодити.

— Атож. Це шкідливо. Як у тій пісеньці Кола Портера: «Я вірю, ти кохаєш незрадливо...»

— Ти ж знаєш, я люблю, коли ти п'єш.

— Ще б пак. Але це шкідливо.

«Ось нехай піде, — подумав він. — Тоді вип'ю скільки захочу. Ні, не скільки захочу, а все, скільки там є». О боже, як він стомився! Страшенно стомився. Треба поспати якусь часинку... Він лежав нерухомо, і смерті коло нього не було. Певне, поїхала іншою вулицею. Їздить з кимось у парі, на велосипедах, зовсім нечутно котить по брукувці.

¹ П'яна знемога (франц.).

² Служниця (франц.).

Ні, він так ніколи й не написав про Париж. Про той Париж, що був любий його серцю. Ну, а ще про що він не встиг написати?

Про їхнє ранчо й про сріблясту паросль шавлії, про бистру й прозору воду в зрошувальних рівчках і про буйну зелень люцерни. Прогін іде в гори, і за літо корови стають полохливі, мов олені. І коли восени женеш їх униз, додому, вся та жива маса, мукаючи, рівно тупочучи й збиваючи хмари куряви, поволі суне дорогою. А над горами височить стрімка верховина, чітко вирізняючись проти вечірнього неба, і, коли спускаєшся в долину місячної ночі, все перед тобою залите ясним сяйвом... Потім йому пригадалося, як одного разу він ішов поночі лісом, тримаючись за хвіст коня,— така була темінь; спали на пам'ять і всі ті оповідання, що їх він ще там думав написати.

Про недоумкуватого хлопчину-наймита, якого залишили тоді на ранчо й сказали не давати нікому ані віхтя сіна, і про старого негідника з Форкса, що лупцював хлопчину, коли той робив у нього,— він завернув на ранчо роздобути сіна. Хлопець не дав, і старий погрозив, що знов його поб'є. Тоді хлопець приніс із кухні рушницю і, коли старий намагався вломитись у сінник, застрелив його; коли вони повернулися на ранчо, труп уже тиждень як лежав у оборі, замерзлий і погризений собаками. А те, що лишилося, ти поклав на сани, загорнуте в ковдру й перев'язане мотузками, узяв собі на підмогу того ж таки хлопця, і ви удвох, ставши на лижі, потягли сани на дорогу, а там іще шістдесят миль до міста, де хлопця належало передати владі. Він і гадки не мав, що його заарештують. Думав, що виконав свій обов'язок, що ти йому друг і що він дістане віддяку. Він допомагав тягти старого в місто, щоб усі дізнались, який то був лихий чоловік і як він хотів украсти чуже сіно; і коли шериф надів хлопцеві наручніки, той очам своїм не повірив. А тоді заплакав... Це теж було оповідання з тих, які він приберігав на майбутнє. Про тамтешнє життя він міг би написати не менш як зо два десятки оповідань, та так і не написав жодного. Чому?

— От ти й розкажеш їм чому,— промовив він.

— Чому що, любий?

— Чому нічого.

Тепер, відколи заволоділа ним, вона пила не так багато. Та навіть якби він лишився живий, то ніколи не

написав би про неї — тепер він був певен. Ані про інших таких, як вона. Багатії — нудні люди, вони або забагато п'ють, або ж забагато грають у трик-трак. Нудні й усі однакові. Йому пригадався бідолаха Джуліан, і його романтичний захват перед ними, і слова, якими він почав одне своє оповідання: «Багаті люди не такі, як ми з вами». І як хтось сказав Джуліанові: «Авжеж, вони мають більше грошей». Та Джуліан не зрозумів дотепу. Він вважав їх за людей особливої породи, обдарованих неабиякими чеснотами, і коли переконався, що вони зовсім не такі, то був один із найтяжчих ударів, яких він зазнав у житті.

Він, Гаррі, нехтував людьми, що хиляться під ударами долі. Коли на чомусь знаєшся, то не станеш тим захоплюватись. Він думав, що здатен узяти гору над усім — адже ніщо не подужає його, коли він на те не зважатиме.

Гаразд. Тепер він не зважатиме на смерть. Єдине, чого він завжди боявся, — це біль. Він міг терпіти біль, як і всякий чоловік, аби тільки він не тривав занадто довго й не виснажував його; однак тепер його діймало до самого серця; та коли він уже відчув, що от-от знеможеться, біль ущух.

Він згадав, як одної давньої ночі офіцера-мінометника Вільямсона влучила граната, кинута з німецької засідки, коли він перелазив через дротяну загороджу, і як він криком кричав, бажаючи добити його. То був дебелий чоловіча, дуже хоробрий і справний офіцер, хоча й неабиякий хизун. Але тієї ночі він застряг у загороджі, освітлюваний спалахами ракет, і кишки його вивернулись на колючий дріт, так що коли його забирали свої, ще живого, довелося відрізати їх геть. «Пристрель мене, Гаррі! Бога ради, пристрель мене!» Колись зайшла була суперечка, чи в така божя кара, якої людина не могла б знести, і хтось твердив, ніби в певний момент самий біль відбирає людині чуття. Та він завжди пам'ятав Вільямсона і ту ніч. Ніщо не могло одібрати Вільямсонові чуття, аж поки він дав йому всі таблетки морфію, що їх мав у запасі для себе, — та й ті допомогли не відразу.

Що ж до нього, то це ще пусте, і, коли не погіршає, турбуватись нема чого. От якби тільки товариство було краще.

Деякий час він міркував, яке товариство волів би мати поруч себе.

Ні, думав він, коли все, що ти робиш, робиться задовго й запізно, годі й сподіватися, що коло тебе зостануться люди. Вони всі вже порозходились. Вечірка скінчилась, і ти лишився удвох із господинею.

«Мені набридло помирати, як і все інше»,— подумав він.

— Набридло,— промовив він уголос.

— Що набридло, любий?

— Усе, що робиш занадто довго.

Він подивився на неї — за нею було вогнище. Вона сиділа, відхилившись на стільчику, відсвіти полум'я падали на її миле обличчя, і він побачив, що її змагає сон. Десь зовсім близько, поза світлом вогнища, обізвався гієна.

— Я писав,— сказав він.— Але потім стомився.

— Як тобі здається, ти зможеш заснути?

— Ще й як. Чого ти не йдеш у намет?

— Мені добре тут з тобою.

— Ти не відчуваєш нічого дивного? — запитав він.

— Ні. Трохи сон бере, ото й тільки.

— А я відчуваю,— сказав він.

Він щойно відчув, як поруч знову промайнула смерть.

— А знаєш, з усього, що в мене було, я не втратив тільки цікавості,— сказав він.

— Нічогісінько ти не втратив. Тобі нічого не бракує, сдиному з усіх, кого я будь-коли знала.

— О боже,— сказав він.— Які ви, жінки, нетямущі. Де ж та ваша хвалена інтуїція?

Саме ж бо в ту мить смерть підійшла й поклала голову в ногах ліжка, і він почув її віддих.

— Ніколи не вір, що вона з косою і черепом,— сказав він.— Вона може бути й двома поліцаями на велосипедах, і птахом. Або ж мати тупу круглу морду, наче в гієни.

Смерть посунулась вище, але тепер вона втратила подобу. Просто щось бовваніло в нього перед очима.

— Прожени її геть.

Смерть не пішла, а присунулась ще ближче.

— Який гидотний від тебе дух,— мовив він до неї.— Смердюча падлюка.

Вона ступила ще крок, і він уже не міг говорити до неї, а побачивши, що він не може говорити, вона знову подалася вперед, і тепер він силкувався відіпхнути її мовчки, але вона все насувалася на нього, стискала йому груди, і, коли вона там обсілася і він не міг уже ні ворухнутись, ані вимовити слова, він почув, як жінка сказала:

— Баана заснув. Підніміть тихенько ліжко й перенесіть у намет.

Він не міг сказати їй, щоб вона відігнала смерть, а та все дужче наважувала йому на груди, і він уже не мав чим дихати. Аж ось служники підняли ліжко, і все враз минулось, і тягар, що гнітив йому груди, відкинувся.

Був ранок, і вже не ранній, коли він почув гуркіт літака. Віддалік показалася маленька цяточка, тоді літак виписав у небі широке коло, і служники побігли й підпалили вогнища, поливши їх гасом, а потім поприкидали травою, так що по краях галявини зайнялися два великих курища, і ранковий вітрець поніс дим до наметів. Літак зробив ще два кола, тепер уже зовсім невисоко, тоді ковзнув донизу, вирівнявся і плавно спустився на землю, і ось уже до них простує друзяка Комптон, у бахматих штанах, твідовій куртці й коричневому фетровому капелюсі.

— Що з тобою таке, старий шалапуте? — запитав Комптон.

— Погано з ногою, — відказав він. — Снідати будеш?

— Ні, дякую. А от чаю вип'ю. Ти знаєш, я прилетів «метеликом». Мемсаїб узяти не зможу. Місця тільки на одного. Ваша машина вже виїхала.

Елен відвела Комптона вбік і щось йому пояснила. Комптон повернувся ще жвавіший, ніж перед тим.

— Зараз же тебе й повеземо, — сказав він. — А потім я прилечу по мемсаїб. Мабуть, нам доведеться сісти в Аруші, заправитись пальним. То краще поквалитися.

— А чай?

— Та правду кажучи, не такий я до нього охочий.

Служники підняли ліжко й понесли навколо зелених наметів, попід горбом і далі галявиною, повз багаття, що, випаливши траву, горіли тепер ясним палахкотливим на вітрі полум'ям, — туди, де стояв маленький літак. Вони насилу втягли його в кабінку, а коли нарешті втягли, він одкинувся на спинку шкіряного сидіння, простягнувши хвору ногу перед себе, збоку від Комптонового крісла. Комптон пустив мотор і заліз у літак. Гаррі помахав рукою Елен та хлопцям, і, коли стугін мотора перейшов у звичний рівний гук, Комптон став повертати на зліт, пильнуючи, щоб не вскочити у вепрячу яму; і ось уже літак, ревучи й підстрибуючи на грудді, помчав галявиною між багаттями, тоді підстрибував востаннє й відірвався від землі,

і він побачив, як ті, внизу, махають їм руками; а онде й намети попід горбом, вони швидко сплющуються, і долина стає все розлогіша, а купи дерев та чагарники наче вгрузають у землю; зате виразно видно, як збігаються до пересохлих водопоїв звірині стежки, а там он якась вода — він досі й не знав про неї. Онде зебри — тепер він бачить лише їх невеличкі округлі спини, а онде антилопи гну — оті довгі низки головатих плямок, що розтяглись по долині, й здається, ніби вони повзуть догори; ось на них упала тінь літака, і вони сипонули врозтіч — їх уже ледь видно, і важко навіть повірити, що вони скачуть чвалом; уся долина, скільки око сягає, тепер сіро-жовта, а попереду просто нього — твідова спина й коричневий фетровий капелюх друзяки Компі.

Потім вони летіли над передгір'ям, де антилопи здиралися на схили крутими стежками, а далі були гори, і перед очима несподівано постала темна зелень пралісів, тоді — корчасті бамбукові зарості на схилах і — знову буйні лісові хащі, що ніби відтворюють обриси вершин і западин; аж ось вони минули хребет, і гори стали знижуватись перед новою долиною, уже розжареною сонцем, аж багряно-рудюю; літак кидало на гарячих хвилях повітря, і Компі обернувся назад — побачити, як почував себе він, Гаррі. А попереду темніло ще одне пасмо гір.

І тоді, замість того щоб летіти й далі на Арушу, вони повернули ліворуч — певне, Комптон розважив, що бензину вистачить, — і, поглянувши униз, він побачив у повітрі над землею якусь роїсту рожеву хмару, — мов перший сніговій, що налітає не знати звідки, — і зрозумів: то суне з півдня сарана. Потім вони почали набирати висоти, прямуючи наче б на схід, коли раптом запала темрява і на них нарінула гроза з такою буйною зливою, що здавалося, ніби летиш крізь водоспад; аж ось вони вийшли з грози, і Компі обернувся й з усмішкою показав уперед — а там, застучи все перед очима, затуливши собою весь світ, була величезна, висока до неба, неправдоподібно біла проти сонця, квадратна вершина Кіліманджаро. І тоді він зрозумів, що дорога йому лежить саме туди.

В ту саму хвилю гієна перестала квилити і зайшла дивним, схожим на людський плач, завиванням. Жінка почувала його і неспокійно заворушилася. Вона не прокинулася. Їй снилося, ніби вона в своєму будинку на Лонг-

Айленді, у передвечір доньчиного виходу у великий світ. Звідкись там узявся й батько і був дуже сердитий. У цю мить гісна завилала так голосно, що вона прокинулася і, не одразу збагнувши, де вона, страшенно перелякалася. Тоді взяла ліхтарик і присвітила на друге ліжко, що його занесли до намету, коли Гаррі заснув. Вона побачила, що він лежить під москітником, але чомусь вистромив хвору ногу і вона звисає з ліжка. Бинти позсувалися вниз, і вона не могла туди й глянути.

— Моло! — гукнула вона. — Моло! Моло! — Тоді покликала: — Гаррі! Гаррі! — Потім голосніше: — Гаррі! Прощу тебе... ну Гаррі!

Ніхто не озивався, і не чути було його віддиху.

Знадвору долинала те саме дивне виття гісни, що розбудило її. Та вона не чула його за стукотом власного серця.

СТАРИЙ КОЛО МОСТУ

Край дороги сидів старий дід в окулярах із залізною оправою та в геть запорошеній одежі. Через річку вів понтонний міст, і по ньому сунули підводи, вантажні машини, чоловіки, жінки й діти. Запряжені мулами підводи, переїхавши міст, насилу повзли крутим узвозом, і солдати підштовхували їх, упираючись у шпичі коліс. Машини з надривним ревом бралися нагору й вимикались із тієї тисняви, а селяни брели дорогою по кісточки в пилюці. Тільки той дід сидів непорушно. Він так стомився, що не міг іти далі.

Я мав завдання перейти міст, розвідати передміст'я по той бік річки і з'ясувати, куди просунувся ворог. Зробивши це, я повернувся назад через міст. Тепер тут було менше підвід і зовсім мало пішого люду, та старий усе сидів на місці.

— Звідки ви? — спитав я.

— Із Сан-Карлоса, — відказав він і усміхнувся.

Сан-Карлос було його рідне містечко, отож старий і всміхнувся на ту втішну згадку.

— Я доглядав худібку, — пояснив він.

— А-а, — мовив я, не розуміючи до ладу, про що йдеться.

— Еге ж, — сказав він. — Зостався, бачте, там доглядати худібку. Я пішов із Сан-Карлоса останній.

Він не схожий був на чередника ані на вівчаря, і, скинувши поглядом на його чорну запорошену одежу, сіре запорошене обличчя та окуляри в залізній оправі, я спитав:

— А що там за худібка?

— Та всяка собі худібка, — відказав він і похитнув головою. — А от довелось її покинути.

Я дивився на міст, на околицю в дельті Ебро, що нагадувала мені Африку, і думав про те, чи скоро побачимо ми супротивника, і весь час дослухався, щоб не пропустити перших звуків, що провіщають оту завжди таємничу річ, яка зветься зіткнення з ворогом, — а старий усе так само сидів на місці.

— То яка ж усе-таки худібка? — спитав я.

— Там її разом три хвости,— пояснив він.— Дві кози, кицька та ще чотири пари голубів.

— І вам довелося їх покинути? — спитав я.

— Еге ж. Почали стріляти з гармат. Ото як почали стріляти, капітан і звелів мені йти.

— А родичів ви не маєте? — спитав я, дивлячись на протилежний кінець мосту, де останні підводи квапливо з'їжджали схилом берега.

— Ні,— відповів він.— Лише оту худібку, що я казав. За кицьку, звісно, турбуватися нема чого. Кицьки, вони можуть дати собі раду, а от що буде з рештою — аж подумати страх.

— За кого ви стоїте? — спитав я.

— Ні за кого,— відказав він.— Мені сімдесят шість років. Я пройшов оце дванадцять кілометрів, а далі, мабуть, уже не зрушу.

— Тут небезпечно,— сказав я.— Вам треба піднатужитись і дійти до повороту на Торгосу — там їздять машини.

— Ось посиджу ще трохи, а тоді піду,— сказав він.— А куди вони їдуть, ті машини?

— До Барселони,— відповів я.

— Я нікого в тій стороні не знаю,— сказав він.— Та все одно дякую. Красно вам дякую.

Він звів на мене тьмяні, стомлені очі і, бажаючи поділитися хоч з кимось своєю бідою, сказав:

— Кицька — то їй нічого, я знаю. За кицьку турбуватися нема чого. А от решта... Як ви гадаєте, що з ними станеться?

— Та, певно, якось перебудуть.

— Справді?

— А чом би й ні,— відповів я, дивлячись на протилежний берег, де вже не було жодної підводи.

— А як стрілятимуть, то що їм робити? Мені ж сказано йти, коли почали стріляти.

— Ви залишили голубник відчинений?

— Еге.

— Ну, то вони полетять собі.

— Еге ж, вони, звісно, полетять. А от решта... Про решту бодай і не думати,— сказав він.

— Якщо ви перепочили, то йшли б уже,— наполягав я.— Вставайте і спробуйте піти.

— Дякую,— сказав він, тоді звівся на ноги, заточився вбік і знову сів у пилюку.

— Я ж доглядав худібку,— глухо пробурмотів він, уже не до мене.— Я тільки доглядав худібку...

Допомогти йому я не мав чим. Був перший день великодня, і фашисти підступали до Ебро. Днина стояла сіра, хмурна, небо затягли низькі хмари, і ворожі літаки не знімалися в повітря. І оце, та ще те, що кішки можуть самі собі дати раду, була єдина втіха, яка лишилася тому старому в житті.

БІБЛІОГРАФІЧНА ДОВІДКА

До однотомника ввійшли вибрані твори, написані в 1925—1952 роках — у період найбільшої творчої активності Хемінгуея.

Роман «Прощавай, зброє» побачив світ у 1929 році, коли його автор був уже визнаним письменником і мав у своєму доробку кілька книжок, зокрема збірники оповідань «За нашої доби» (1925), «Чоловіки без жінок» (1927) та роман «І сходить сонце» («Фієста»), опублікований у 1926 році.

«Прощавай, зброє», поряд з пізнішим романом «По кому б'є дзвін» (1940), справедливо вважається одним з найвищих досягнень Хемінгуея-романіста. Готуючи роман до перевидання в 1948 році, після другої світової війни, автор написав до нього передмову, в якій наголосив на антивоєнному спрямуванні твору:

«Назва книжки — «Прощавай, зброє», а відтоді, як її написано, у світі майже весь час, за винятком хіба трьох років, точаться якісь війни. Дехто не раз казав: «І чого це він так переймається і непокоїться війною?»—але тепер, після 1933 року (тобто після фашистського перевороту в Німеччині.— *Ред.*), мабуть, усім зрозуміло, що письменник не може не брати до серця безнастанного страхітливого, кривавого, брудного злочину, яким є війна. Бачивши надто багато воєн, я, певно ж, ставлюся до них упереджено, сподіваюсь, що навіть дуже упереджено... Я вважаю, що всі ті, хто хоче нажитися на війні і допомагає її розпалювати, мають бути розстріляні першого ж дня війни довіреними представниками чесних громадян своєї країни, які мусять іти воювати. Автор цієї книжки з великим задоволенням узяв би на себе керівництво таким розстрілом, якби ті, що мусять іти воювати, офіційно уповноважили його на це...»

Повість «Старий і море» (1952) — останній значний твір Хемінгуея, опублікований за його життя. Повість викликала величезний інтерес: лише за два дні було продано понад п'ять мільйонів примірників журналу «Лайф», у якому її вперше надруковано. У 1953 році Хемінгуею присуджено найвищу літературну премію США — премію Пуліцера, а в 1954-му — Нобелівську премію.

Оповідання, включені до однотомника, взято із збірок «Чоловіки без жінок» (1927), «Переможець не бере нічого» (1933) і «П'ята колона» та перші сорок дев'ять оповідань» (1938). Деякі з них друкувалися перед тим у різних журналах, інші вперше побачили світ у згаданих збірниках. Оповідання «Картяр, черниця і радіо»

та «Столиця світу» мали в журнальних варіантах інші назви: перше — «Дайте нам рецепт, лікарю», друге — «Роги бика».

У першій публікації «Снігів Кіліманджаро» (журнал «Есквайр», серпень 1936) було згадано відомого американського письменника Скотта Фіцджеральда і наведено початок одного з його оповідань; та, зважаючи на протест Фіцджеральда, з яким Хемінгуей приятелював, у подальших виданнях він замінив прізвище Фіцджеральда на вигадане ім'я Джуліан (див. стор. 563 нашого видання).

Оповідання «Старий коло мосту», як свідчить сам автор у передмові до збірника «П'ята колона» та перші сорок дев'ять оповідань, передане телеграфом в Барселони в квітні 1938 року. Воно належить до циклу іспанських оповідань письменника, що друкувалися в 1938—1939 роках у періодиці («Викриття», «Метелик і танк», «Ніхто не вмирає!» та ін.). Проте Хемінгуей за життя не включав решти оповідань цього циклу до збірок, вважаючи їх ще не довершеними.

Українською мовою роман «Працавай, зброс» та повість «Старий і море» перекладено вперше. Оповідання друкувались у збірнику «Снігів Кіліманджаро» та інші новели (К., «Дніпро», 1968).

Інші українські видання творів Хемінгуея: «П'ята колона» (К., Держлітвидав України, 1957); «За рікою, в затінку дерев» (К., «Радянський письменник», 1961, 1968); «По кому б'є давін» (К., «Радянський письменник», 1969); «Весняні потоки» (Львів, «Каменярь», 1970).

ЗМІСТ

Ернест Хемінгуей

<i>Передмова Дмитра Затонського</i>	5
ПРОЩАВАЙ, ЗБРОЄ. <i>Роман.</i>	23
СТАРИЙ І МОРЕ. <i>Повість.</i>	273
ОПОВІДАННЯ	
Непереможений	341
Десять індіан	370
Убивці	375
Півсотні тисяч	385
Гонка з переслідуванням	409
Гори як білі слони	414
Канарка для дочки	419
Альпійська ідилія	424
На чужині	430
А тепер — спати	435
Ви такі не будете	443
Батьки й сини	455
День чекання	466
Чиста, ясно освітлена місцинка	470
Світло життя	475
Картяр, черниця і радіо	482
Столиця світу	500
Недовге щастя Френсіса Мекомбера	512
Сніги Кіліманджаро	544
Старий коло мосту	568
<i>Бібліографічна довідка</i>	571

ЭРНЕСТ ХЕМИНГУЭЙ

Прощай, оружие

Старик и море

Рассказы

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *О. В. Хатунцева*. Художник
В. В. Василенко. Художній редактор
В. В. Машков. Технічний редактор
Л. М. Грицишин. Коректор *Л. Г. Ля-
щенко*.

Виготовлено на Харківській книжковій
фабриці ім. М. В. Фрунзе республікан-
ського виробничого об'єднання «Полі-
графніга», Харків. Донець-Захаржев-
ська, 6/8.

Здано на виробництво 11/V 1974 р. Під-
писано до друку 18/VII 1974 р. Папір
№ 3. Формат 84 × 108¹/₂. Фізичн. друк.
арк. 18. Умовн. друк. арк. 30,24. Облі-
ново-видавн. арк. 32,541. Замовл. 4-213.
• Тираж 65 000. Ціна 1 крб. 72 коп.

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»

СЕРІЯ «ВЕРШИНИ СВІТОВОГО ПИСЬМЕНСТВА»
(РОЗПОЧАТА В 1968 році)

Вийшли друком:

- Том 1. ГЕНРІХ МАНН. Вірнопідданий.
З німецької
- Том 2. ЕМІЛЬ ЗОЛЯ. Щастя Ругонів.
З французької
- Том 3. АННА ЗЕГЕРС. Сьомий хрест.
З німецької
- Том 4. АНРІ БАРБЮС. Вогонь. *З французької*
- Том 5. БОЛЕСЛАВ ПРУС. Лялька. *З польської*
- Том 6. ЯРОСЛАВ ГАШЕК. Пригоди бравого
вояка Швейка. *З чеської*
- Том 7. ЧАРЛЬЗ ДІККЕНС. Тяжкі часи.
З англійської
- Том 8. ЙОГАНН-ВОЛЬФГАНГ ГЕТЕ. Літа нау-
ки Вільгельма Майстера. *З німецької*
- Том 9. СЕЛЬМА ЛАГЕРЛЕФ. Сага про Есту
Берлінга. *З шведської*
- Том 10. РОМЕН РОЛЛАН. Кола Брюньйон.
З французької
- Том 11. ШАРЛОТТА БРОНТЕ. Джен Ейр.
З англійської
- Том 12. МАРК ТВЕН. Оповідання та памфлети.
З англійської
- Том 13. ЕМІЛЬ ЗОЛЯ. Завоювання Пласана.
З французької
- Том 14. ТОМАС МАНН. Будденброки.
З німецької
- Том 15. БЕРТОЛЬТ БРЕХТ. Копійчаний роман.
Матінка Кураж та її діти. Кавказьке
крейдяне коло. *З німецької*
- Том 16. ШАРЛЬ ДЕ КОСТЕР. Легенда про Улен-
шпігеля. *З французької*
- Том 17. ЕРНЕСТ ХЕМІНГУЕЙ. Прощай, збров.
Старий і море. Оповідання.
З англійської

Готуються до видання:

МАРІЯ КОНОПНИЦЬКА. Вибране. *З польської*
ГЕНРІХ МАНН. Молоді літа короля Генріха IV.
З німецької

ДЖОН ГОЛСУОРСІ. Сага про Форсайтів.
З англійської

ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК. Вибрані твори.
З французької

ГОТФРІД-ЕФРАІМ ЛЕССІНГ. Вибрані твори.
З німецької

ДЖЕК ЛОНДОН. Оповідання. *З англійської*

1 крб. 72 коп.

Вершини
світового
письменства